

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
КУМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

ДРАМА

ВИКТОР ГЮГО. Шоҳона ишрат. 3

НАСР

КАРЛОС ФУЭНТЕС. Артемио Круснинг ўлими. Роман.....46

МАНГУЛИККА ДАҲЛДОР

А.ҲАЙИТМЕТОВ. Навоий ижоди ва жаҳон адабиёти.....98

Б.АКРАМ. Муборак “хасби ҳол”.....104

ПУБЛИЦИСТИКА

АЛЕКСЕЙ АВТОКРАТОВ. Юк кўтарган кишилар. Очерк. 112

МОЗИЙДАН САДОЛАР

ШАРИФ ЮСУПОВ. Жўрабек жасорати ва фожиаси..... 129

АДАБИЙ ТАНҚИД

ЯН ПАРАНДОВСКИЙ. Сўз кимёси. 137

Феврал 2002

МАЪНАВИЯТ БУЛОҚЛАРИ

Р. ИНОМХУҶАЕВ. Маърифат ва камолотга интилиб. 162

НОБЕЛ МАЪРУЗАЛАРИ

Ёзувчи бўлиш — шараф. Альбер Камю. Герман Гессе.....168

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ЖЕЙМС ОЛДРИЖ. Фаройиб мўғул. Қисса.....172

Бош муҳаррир:
Озод Шарафиддинов

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болиев
Жамолиддин Бўронов
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Пўлат Ҳабибуллаев
Рустам Шоғуломов
Тўлепберген Қайипберген
Саидахроп Фуломов

Жаҳон адабиёти, 02. 2002

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Г.МУҲАММАДЁРОВА
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Н.АШРАБХУҶАЕВА
Компьютерда саҳифаловчи А.СУЛТОНОВ

Теришга берилди 02.01.2002 й. Босишга рухсат этилди 15.03.2002й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1100 нусха. К-9068 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти“ журнали компьютерида терилиб, Ўзбекистон Республикаси
Давлат Матбуот қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2002 й.

Виктор ГЮГО

Шоҳона ишрат

Қатнашувчилар:

Қирол Франциск Биринчи
Трибуле
Бланш
Де Сен-Валье
Сальтабадиль
Мэгелона
Клеман Мэро
Де Пьени
Де Горд
Де Пардалья
Де Брион
Де Моншеню

Де Мон - Моранси
Де Коссе
Де Лагур - Ландри
Де Вик
Де Коссе хоним
Берарда хола
Қиролича
мулозимларидан
бўлган мулкдор
Қирол малайи
Табиб
Тўралар, маҳрамлар,
оддий халқ.

Париж — 152...

Эркин ВОҲИДОВ
таржимаси

Буюк француз адиби Виктор Гюго (1802-1885) нинг умрибоқий асарлари орасида "Шоҳона ишрат" шеърий драмаси алоҳида ўрин тутати. Инсон руҳиятининг рангин ва муҳталиф манзаралари акс этган, умуминсоний ўлмас мавзу ва ғоялар — эрк ва адолат тараннумига бағишланган бу асар бир ярим асрдан ортиқ вақт ўтиб ҳам жаҳон сахналаридан тушмай келмоқда, шарку ғарбда севиб ўқилмоқда, қадрланмоқда.

Гюго демократик романтизмнинг нафақат француз, балки дунё маданиятига таъсири ғоят улқандир. Буюк итальян композитори Жузеппе Вердининг шоҳ асари "Риголетто". В.Гюгонинг "Шоҳона ишрат" асари асосида яратилган. "Шоҳона ишрат" ни тўла таржима қилиш нияти кўпдан бери кўнглимда бор эли. Турли йилларда унинг айрим қисмлари ўзбекчалаштирилган ва сахна, телевидение экранни орқали намойиш қилинган эди. "Жаҳон адабиёти" журналининг сўровига кўра таржима устидаги иш поёнига етказилди ва бу асар тўла ҳолида илк бор ўзбек тилида муҳтарам ўқувчиларга тақдим этилаётир. Умид қиламанки, Виктор Гюгонинг икки юз йиллик таваллуди нишонланадиган ҳамда ушбу асарнинг ёзилганига (1832) роппа-расо бир юзу етмиш йил тўладиган мана шу йилда сеvimли журналимиз ташаббуси ўқувчилар томонидан қадрланажак.

БИРИНЧИ ПАРДА**СЕН — ВАЛЬЕ**

Луврда тунги сайил. Ҳашаматли заллар сархуш эркак ва аёллар билан тўла. Машъаллар, мусиқа, рақс, кулгу... Хизматкорлар олтин тобоқларда таом, кумуш қадаҳларда шароб келтираётдилар; гуруҳ-гуруҳ бўлиб тўралар ва хонимлар ўтадилар. Сайил тугаётди; ташқарида тонг ёришмоқда. Ҳаракатларда бебошлик ва бепардалик. Сайилгоҳ ишратхонага ўхшаб кетади. Жиҳозларда, ускуналарда, кийимларда — уйғониш даври белгиси.

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Қ и р о л — У худди Тициан ишлаган суратдагидай,
де Л а т у р — Ландри

Қ и р о л

Бас, тугатмоқ керак! Чўзишдан наф йўқ!
У жонон ким экан? Фуқаро, чоғи?
Аммо, зўр экан-да!

Л а т у р - Л а н д р и

Париваш сизга
Ибодатхонада учраганмиди?

Қ и р о л

Ибодатхонага, одат бўйича,
Ҳар якшанба куни бориб тураман.

Л а т у р - Л а н д р и

Бекинчамоқ ўйин бир ойдан бери
Давом этади, денг!

Қ и р о л

Оҳ!

Л а т у р - Л а н д р и

Қиз қаердан?

Қ и р о л

Бюсси кўчасидан.

Л а т у р - Л а н д р и

Коссега қўшни?

Қ и р о л

Эшиги рўбару.

Л а т у р - Л а н д р и

О, бу уй маълум
Ахир топибсиз-да.

Қ и р о л

Ялмоғиз кампир
Тумшугин суқмаган жой борми, ахир!
У доим кўз-кулоқ!

Л а т у р - Л а н д р и

Шундай денг.

Қ и р о л

Балли

Лекин ўша эшик доимо кулф.
Жононнинг уйига ярим кечада
Тимқора либосга ўралиб, кимдир —
Ҳар кун боғ томондан аста ўтади.

Л а т у р - Л а н д р и

Демак, сизга йўл бор!

Қ и р о л

Бўлганда қандоқ!

Л а т у р - Л а н д р и

Кўчада ортидан эргашганда сиз
Бирон-бир ишора қилмадимиз қиз?

Қ и р о л

Имоним комилки, эргашганимдан —
Қиз ҳеч уялмади, аксинча, ёқди.

Л а т у р - Л а н д р и

Қирол эканингиз билдимиз?

Қ и р о л

Асло!

Оддий талабанинг содда кийими
Ниқоб бўлди менинг буюклигимга,
Оддий талабадан суюклигимга.

Л а т у р - Л а н д р и

Бундай тоза ишқни кўрмаган жаҳон!
Маъшуқангиз — пари, сиз эса филмон!

Б и р н е ч а т ў р а л а р в а Т р и б у л е к и р а д и .

Қ и р о л

Бўлди. Келишмоқда! — Севги ишида
Кимки сир сақласа, доғда қолмайди.

(Кириб келган ва сўнги сўзларни эшитган Трибулега мурожат қилиб):

Нима дединг?

Т р и б у л е

Тўғри! Ҳа, бу нозик иш.
Ким бу нозик ипни узмайман деса,
Калаванинг учин билиб тортади.

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Қирол, Трибуле, де Горд ва бир неча тўралар. Тўралар башанг кийинган.
Трибуле масхарабоз кийимида. Худди Бонифицио ишлаган суратдагидай. Қирол
ўтиб турган хонимларни томоша қилади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Л а т у р - Л а н д р и

Бандам — нақ фаришта.

Г о р д

Бу-ку ҳақиқат.
Лекин Альб, Моншевейль асло кам эмас.

Қ и р о л

Мен учун баридан гўзали Коссе!

Г о р д

Жаноб! Сал секинроқ! Ҳаммаёқ — кулоқ.
Эри ҳам шу ерда.

(Саҳна ичкарисидан ўтаётган де Коссени кўрсатади)

Д е К о с с е калта оёқ, бақалоқ одам. Брантамнинг сўзича “Франциядаги тўртта энг бадқовоқ жанобнинг бири”.

Қ и р о л

Ҳа, бўлса нима?

Г о р д

Диана Пуатье хонимга айтса...

Қ и р о л

Билганини қилсин.

(Хоним билан сўзлашиб, саҳна ичкарисига ўтади)

Т р и б у л е

(Де Гордга)

Шўрлик Диана!
Ўн кунки олий зот кирмас ёнига.

Г о р д

Эрига қайтариб бермасмикан?

Т р и б у л е

Йўқ!

Г о р д

Отасини қирол кечирди, энди —
Диана саройдан кетса ҳам бўлар.

Т р и б у л е

Сен — Валье ҳам тентак. Унга ҳайронман,
Қандай рози бўлди бу никоҳга у?
Қандай қилиб ота шундай парини
Бадбуруш, маймоқнинг қўйнига солди.
Наҳот Дианадай сарвқомат жонон
Саксовулдай букур, кал билан ётса?

Г о р д

Ростдан ҳам у аҳмоқ одам. Афу — хатини
Ўқишганда мен ҳам бор эдим. Худди —
Сен билан тургандай ёнма-ён эдим.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

У ранги оқариб, тамом бўзариб
 “Худо ўзинг сақла қиролни!” — деди.
 У — ақлдан озган.

Қ и р о л

(Де Коссе хоним билан ўтади)

Бу бешафқатлик.
 Ростдан кетяпсизми?

Д е К о с с е х о н и м

(Хўрсиниб)

Афсуски, ростдан
 Эрим ҳам мен билан жўнайди.

Қ и р о л

Э, воҳ!

Бу — ахир, уят-ку, Париждан кетмоқ!
 Барча олий зотлар нигоҳи сизда,
 Хуснингизга асир қанча ҳассос кўз,
 Шоирлар сиз учун тўқийди дoston.
 Баҳодирлар сизга фидо қилар жон.
 Барча гўзалларнинг чиройи сизда,
 Ошиқ бўлмаган йўқ Парижимизда.
 Сиз — сарой машғали бўлдингиз ёруғ,
 Сизсиз қуёш ҳам йўқ, тунда ой ҳам йўқ.
 Бизни ташлаб, қилиб ишқ мулкин барбод,
 Олис бир ўлкага кетсангиз наҳот!

Д е К о с с е х о н и м

Жим бўлинг!

Қ и р о л

Ҳеч қачон! Бу кетиш — билинг, —
 Қуёшни сўндириб тун қилмоққа тенг.

Д е К о с с е х о н и м

Ана менинг рашкчим!

(Тезгина қиролдан нари кетади)

Қ и р о л

Эр эмас — иблис!

(Трибулега)

Хонимга шеър ўқиб бердим. Айтганча,
 Маро кўрсатдим сизга шеъримни?

Т р и б у л е

Мен шеър ўқимайман. Айниқса, агар
 Қирол ёзган бўлса.

Қ и р о л

Аҳмоқ!

Т р и б у л е

Оддий халқ

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

“Гул” билан “булбул”ни қофия қилиб
 Шеър тўқишни жуда яхши билади.
 Шеърни Маро ёзсин, сиз — ишқни қўйманг.
 Қирол шеърбоз бўлса жуда кулгулик.

Қ и р о л

Хонимларга сонет бағишламоқнинг
 Айт, нимаси ёмон? Ахир бу билан
 Мен Луврга қанот бахш этгум.

Т р и б у л е

Ҳайҳот!
 Бу қанотдан Лувр тегирмон бўлар.

Қ и р о л

Калтак емоқчисан шекилли! Шошма,
 Куален хоним-ку!

*(Тезгина Куален хоним томон юради ва хушомат
 қила бошлайди)*

Т р и б у л е

(Четга)

Уч, капалагим,
 Кўна бер бир гулдан иккинчисига!

Г о р д

(Трибуле ёнига келади ва сахна ичкарасига ишора қилади)

Ана, Коссе хоним эрини ташлаб
 Ўзи ёлғиз келди. Кўрасан, ҳозир —
 Билмагандай бўлиб, рўмолчасини —
 Ерга туширади. Гаров ўйнайман.

Т р и б у л е

Кўрамиз.

Д е К о с с е х о н и м

Қиролнинг Куален хонимга кўрсатаётган илтифотини аччиғланиб кузатади ва,
 ҳақиқатдан, қўлидаги гулдастани атай ерга туширади. Қирол Куален хонимни
 қўйиб, Коссе хоним ёнига келади, гулдастани олиб беради ва унга мулозамат
 қила бошлайди.

Г о р д

(Трибулега)

Хўш, қалай?

Т р и б у л е

Қойилман, бало!

Г о р д

Қирол қўлга тушди.

Т р и б у л е

Хотинмас — шайтон,
 Илоннинг ёғини ялаган экан.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Қирол де Коссе хонимнинг белига қўл узатади, қўлини ўпади. Хоним хандон ташлаб кулади, ўйнашади. Шу вақт ичкаридаги эшикдан де Коссе киради. Де Горд Трибулега уни кўрсатади. Де Коссе тўхтаб, қирол билан хотинини кузатади.

Г о р д

Эри билиб қолди!

Д е К о с с е х о н и м

(Қиролнинг қучоғидан қочиб чиқади)

Т р и б у л е

Ажабо, энди
Анави бақалоқ нима қилмоқ-чи?

Қирол стол ёнига келади ва ўзига шароб қуяди.

К о с с е

(Авансценага яқин келиб, ўйга чўмганча ўзига ўзи)

Ановилар нимани шивирлашади?

(Тез кириб, уни имо билан чақирган Латур-Ландри ёнига келади)

Л а т у р - Л а н д р и

Хотинингиз сулув!

(Де Коссе жаҳл билан ундан бурилиб, ишора билан чақираётган Горд ёнига келади)

Г о р д

(Аста)

Жаноби олий,
Нега у томонга маъюс қарайсиз?
Ким сизни ранжитди, нега ғамгинсиз?

(Де Коссе ғазабланиб ундан нари кетади, лекин Трибуле билан юзма-юз келиб қолади. Трибуле уни саҳна бурчагига олиб боради. Горд ва Латур-Ландри қаҳ-қаҳ отиб куладилар)

Т р и б у л е

Гандираклар қопсиз, ҳазратим, не гап?

(Кулиб, де Косседан юзини ўгиради)

Қ и р о л

(Қайтиб киради)

О, қандай бахтлиман! Менинг олдимда
Зевс ва Геракл — мурғак болаю
Олимп — қаҳвахона! О, ишқ лаззати!
Нақадар бахтлиман! Сен-чи?

Т р и б у л е

Ҳа, қисман —
Сизнинг бахтингизга мен ҳам шерикман
Сизга ишқ лаззати, менга-чи кулгу!
Қироллик ишратин сурмоқлик сиздан,
Қурбонларни мазах қилмоқлик — биздан.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Қ и р о л

Онам лаззат учун туғибди мени.

(Кетаётиб де Коссега қараб)

Ишни бузаётир ёлғиз де Коссе!
Фақат у базмга халал бермоқда.

Т р и б у л е

Калласи йўқ, аҳмоқ!

Қ и р о л

У бўлмаганда
Гўзал бўлар эди дунё яна ҳам.
О, нақадар ширин, тотли бу ҳаёт!
Яшамоқ бахти деб шуни айтурлар!
Истакнинг ҳадди йўқ!

Т р и б у л е

Сал кайфингиз бор!

Қ и р о л

Тўхта-чи! Яна у! Ўша сарвқад!

Т р и б у л е

Коссе хоним?

Қ и р о л

Ўша! Юр! Соқчимиз бўл!

(Куйлайди)

Якшанба кун — альямон!
Халқ ғамни билмас!
Хотинлар бари жонон.

Т р и б у л е

(Куйлаб)

Эрлар бари маст!

Чиқадилар. Бир гуруҳ тўралар пайдо бўлади.

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Де Горд, де Пардальян (ёш малла ранг маҳрам), де Бик, Мэтр Клеман Маро, улар қиролнинг шахсий хизматкори либосида. Сўнгра де Пьенн ва бир неча тўралар. Аҳён-аҳёнда сўлғин ва маъюс де Коссе ўтиб туради.

К л е м а н М а р о

(Де Гордга таъзим қилиб)

Қандай янгилик бор?

Г о р д

Янгилик шуки
Қирол учиб-қўниб айшин сурмоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

М а р о

Эски янгилик-ку! Қирол айш қилса
Бу жуда ҳам яхши.

К о с с е

(Уларнинг орқасидан ўтар экан)

Агарда қирол
Ишратпараст бўлса, даҳшат бу, даҳшат!

Г о р д

Эшит, бақалоқнинг ҳазили қаттиқ!

М а р о

Қирол хуштор дейман Коссе хонимга.

(Де Горд тасдиқлаб бош иргайди. Де П ь е н н киради)

Г о р д

Мана, герцогимиз!

(Кўришадилар)

П ь е н н

Эшитинг дўстлар!
Кулгили бир гапни айтиб бераман.
Ажойиб-гаройиб! Оламжаҳон гап.

Г о р д

Қандай гап?

(Давра бўлишади)

П ь е н н

Тсс... секин. Маро, яқинроқ!

М а р о

Хўш, герцог?

П ь е н н

Тентаксиз.

М а р о

Бўлиши мумкин,
Ҳеч қачон буюк зот чиқмайди мендан.

П ь е н н

Узун бир шеърингиз ёдимга тушди,
Бағишлаб эдингиз Трибулега.
Ёзган эдингиз: “У тентак чинакам
Гўдаклигида ҳам, ўттиз ёшда ҳам!”
Ўзингиз тентаксиз.

М а р о

Тушунмадим, рост.

П ь е н н

Пардальян, эшитинг Трибуленинг

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Сиру асрорини.

Де Горд, де Пардальян, Маро ва тўдага яқин келган
де Коссе герцогни қуршайдилар.

Бу ғоят ажиб,
Кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган иш.

П а р д а л ь я н

Қандай иш? Буқури ёзилдими ё?

К о с с е

Конетабликка кўтарилгандир?

М а р о

Ё ошпаз, билмасдан, ғўшт қилган уни.

П ь е н н

Йўқ, йўқ, топмадингиз! Бундан ҳам қизиқ!
Унинг бир нарсаси бор, биласизми...

Г а р д

Гаргантюа билан дуэли бордир?

П ь е н н

Йўқ!

П а р д а л ь я н

Ундан хунуқроқ маймун топилган?

М а р о

Ёки чўнтагида пули бормикан?
Ё жаннат ҳурига висол ваъдаси?

Г о р д

Унда ё қалб борми?

П ь е н н

Гаров ўйнайман,
Сира тополмайсиз нима бор унда.
Ўша масхарабоз, ўша маймоқнинг...

М а р о

Буқури бор! Яна...

П ь е н н

Яна... ўйнаши!

(*Ҳамма хандон ташлаб кулади.*)

М а р о

Герцогимиз лекин ҳазилга уста!

П а р д а л ь э н

Эртақнинг ўзи-я!

П ь е н н

Қасам ичаман,
Сўзим рост, жаноблар. Ҳа, жонони бор!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бизнинг масхарабоз ҳар куни оқшом
 Билдирмай, ўраниб қора либосга
 Жононнинг боғидан аста ўтади.
 Агар сайр қилсак бугун кечқурун,
 Сизга кўрсатаман мен ўша уйни,
 У Коссе уйининг рўбарўсида.

М а р о

Шеърга мавзу тайёр, сарлавҳа ҳам соз:
 “Ғилмон зиноси”, ё “букур хотинбоз”.

П а р д а л ь я н

(Кулиб)

Қофия ҳам гўзал: қиз — момақаймоқ.
 Ошиқ йигит эса...

Г о р д

(Кулиб)

Букур ва маймоқ.

Ҳамма кулади. Уларнинг ёнига де Б и к келади. Де Пьенн кўрсаткич бармоғини
 лабига қўяди.

П ь е н н

Тсс!

П а р д а л ь я н

(Де Пьеннга)

Мен бир нарсага жуда ҳайронман,
 Қирол нега ғойиб бўлар ҳар оқшом?

П ь е н н

Бунисини энди Вик сўзлаб берсин.

В и к

Мен фақат бир нарса айтаман: қирол —
 Дилхушлик қилмоқда. Энди у ёғи —
 Бизларнинг иш эмас. Тамом-вассалом.

К о с с е

Индамаган маъкул!

В и к

Майли, қиролнинг
 Қайда айш қилиши сир бўлиб қолсин,
 Майлига сир қолсин — қайси дераза
 Кечалари унга эшик бўлиши,
 Қаерда бўлади, қачон бўлади,
 Ким билан бўлади, умуман, тунда
 Ухлайдими, йўқми — бизнинг иш эмас.
 Кимнинг хотини йўқ — кўнгли тўқ бўлсин.

К о с с е

(Бош тебратиб)

Гапимни тасдиқлар ёши улуғлар,
 Доимо топади қирол дилхушин.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Хотини, қизи бор — ухлмасин ҳеч!
 Нақадар даҳшатли бундай ҳукмрон.
 Унинг табассуми, майин кулгуси
 Ўхшайди бўрининг иржайишига.

В и к

(Бошқаларга секин)

Қиролдан қўрқади!

П а р д а л ь я н

Лекин хотини
 Ниҳоятда гўзал, дилбар ва ботир.

М а р о

Хотиннинг ботири эрининг шўри!

Г о р д

Аммо янглишдингиз бу сафар, Коссе!
 Қирол қувноқ бўлса яхши эмасми?

П а р д а л ь я н

Хўмрайган қиролдан ёмони йўқ-ку,
 Бундай қирол ўшар азадор қизга —
 Ва ёки дуэлсиз битган жанжалга.

П ь е н н

Сув тўла қадаҳга.

В и к

Ёзда ёққан қорга.

М а р о

(Секин)

Ана қирол билан ошиқ Трибуле.
 Қирол ва Трибуле киради. Аъёнлар таъзим билан
 четланадилар.

ТЎРТИНЧИ КЎРИНИШ

Ҳалигилар, қирол ва Трибуле.

Т р и б у л е

(Гапини давом эттириб)

Нечун олимларни саройга тортиш?
 Қарга қочади унда бошқалар?

Қ и р о л

Ёлғиз синглимизнинг иродаси шу:
 Саройга келсин дер олимларни у.

Т р и б у л е

Бир гапга ишонинг, сиз мендан мастроқ.
 Хушёрнинг фикрига қулоқ солсангиз

Сира адашмайсиз. Ҳозир мен устун,
 Қирол ҳам эмасман, маст ҳам эмасман.
 Саройга, майли, юз, минг хил дард кирсин,
 Майли безгак кирсин, майлига вабо,
 Лекин олимларни йўлатманг асло!

Қ и р о л

Сўз битта: синглимиз иродаси шу!

Т р и б у л е

Агар шундай бўлса афсус, минг афсус.
 Дунёда махлуқ кўп ирkit ва мараз:
 Бўри ёки қузгун ва ё бойўғли,
 Ёки тўнғиз, ё ит ва ёки маймун.
 Лекин солиштирсак буларнинг бари
 Олим эшшаклардан минг бора афзал.
 Ёки жононлардан кечмоқчимисиз?
 Шўнғимоқчимисиз энди илмга?

Қ и р о л

Синглим қулоғимга айтганди бир кун,
 Ҳаётни безамас ёлғиз жононлар,
 Бир кун жонга тегар...

Т р и б у л е

Ажабо, қизиқ,
 Жонон жонга тегса илм овунчоқ?
 Ҳамманинг жонига теккан илм-ку!

Қ и р о л

Хўп, олим керакмас, уч-тўртта шоир...

Т р и б у л е

Була ундан баттар, биламан-ку мен.

(Қўлини осмонга қилиб)

Майли, нима жазо берсанг, бер, аммо
 Шеръбозлардан мени асргин худо!

Қ и р о л

Фақат уч-тўрттаси...

Т р и б у л е

Фақат? Отхона —
 Ё академия тайёр бўлади.

(Марони кўрсатиб)

Маро бор-ку, унинг ачимсиқлиги
 Беш-ўнта шоирнинг ўрнини босар.

М а р о

Раҳмат!

(Ўзича)

Эшшак! Тилни тийса ўлади.

Т р и б у л е

Жононларингиз бор — ҳумоюн қушлар,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Жононларингиз бор — кўнглингиз хушлар.
Наҳотки, сир¹, энди, шоирлар билан
Зерикишнинг сизга зарурияти бор!

Қ и р о л

Гапинг тўғри, менга бу иш ярашмас,
Саройга шоирни йўлатмайман, бас!

Сарой ичкарисида турганлар кулишади.

(Трибулега)

Кулги қилишяпти сени, майнабоз!

Т р и б у л е

Йўқ, бошқа аҳмоқни.

Қ и р о л

Кимни?

Т р и б у л е

Сизни-да!

Қ и р о л

Улар нима дейди?

Т р и б у л е

Сиз Наваррага
Илтифот кўрсатиб, бир чақани ҳам
Эмишки, уларга кўрмабсиз раво.

Қ и р о л

Тухмат балосидан сақла, эй танграм!
Моншеню, Брион, Монморансими?

Т р и б у л е

Учови.

Қ и р о л

Аблаҳлар. Нокас иблислар.
Бири корнетабл, бири адмирал,
Моншенюси бўлса, ўнг қўл вазиру
Булар сира тўймас, яхшилик билмас.

Т р и б у л е

Уларга ҳақиқат қилинг, қиролим,
Яна сал кўтаринг.

Қ и р о л

Хўш, бундан ортиқ
Қайга кўтараман?

Т р и б у л е

Дорга кўтаринг.

П ь е н н

(Кулиб, сахна ичкарисида турган амалдорга қараб)

С и р — жаноб.

Эшитинг букурнинг аскиясини.

Б р и о н

(Трибулега ғазаб билан)

Эшитдик!

М о н м а р а н с и

Кулвачча!

М о н ш е н ю

Кўради ҳали!

Т р и б у л е

(Қиролга)

Ва лекин, қиролим, ишратни қўйманг.
Мендек қулингизнинг ожиз фаҳмича,
Ҳали чин севгили жононингиз йўқ.

Қ и р о л

Қаёқдан биласан?

Т р и б у л е

Нимаси қийин —

Хотинлар севади тож ила тахтни!

Қ и р о л

Тожу тахтимгамас, фақат ўзимга
Ошиқ бўлган жонон йўқ дейсанми ё?

Т р и б у л е

Кимлигингиз билмай?

Қ и р о л

Ҳа.

(Четга)

Яхшиямки,

Бюссадаги жонон кўзлардан йироқ.

Т р и б у л е

Шаҳарлик эмасми?

Қ и р о л

Хўш, нима бўпти?

Т р и б у л е

Сир, эҳтиёт бўлинг, шаҳарлик ёмон,
Улар римликлардай қаттол, беомон.
Уларнинг мулкига тега кўрманг ҳеч,
Қаерда бўлсангиз излаб топади.
Камтарроқ бўлайлик икковимиз ҳам,
Асли ўзимизнинг амалдорлар тинч,
Хотинларин берар яхшилик билан.

Қ и р о л

Коссе хоним билан иш пишган ҳисоб.

Т р и б у л е

Қойил!

Қ и р о л

Қойилликка қойил-у, лекин
Бу ёғи мушкул-да!

Т р и б у л е

Олиб қочамиз!

Қ и р о л

Эри-чи?

Т р и б у л е

Эрини — Бастилияга!

Қ и р о л

Бўлмайди.

Т р и б у л е

Бўлмаса амалдор қилинг,
Мисол учун, герцог! Дўстингиз бўлсин.

Қ и р о л

Жуда рашкчи, хасис — тўғри келмайди,
Шарманда қилади шовқин кўтариб.

Т р и б у л е

(Ўйлаб)

Сургун қилса, бўлмас... Пул берса — ранжир.

Шу пайт де К о с с е орқа томондан яқин келиб қирол ва масхарабознинг
суҳбатини тинглайди. Трибуле севиниб, ўз пешонасига битта уради.Топдим! Иши осон — оддий бир чора,
Сиз ҳам тинч бўласиз, ҳамма ҳам хурсанд.

Де К о с с е яқинроқ келиб кулоқ солади.

Испания ёки Рим жосуси деб!

К о с с е

(Ортиқ чидолмай овоз чиқариб)

Иблис!

Қ и р о л

Келиб қолди, мана ўзи ҳам.

(Кулиб, де Коссенинг бошини кўрсатиб: Трибулега)

Мана шу бошними? Шунини айтдингми?

Бир қара калланинг тузилишига!

Бунда на фикр бор, на бир ифода!

Т р и б у л е

Ҳеч нарса йўқ деманг, шохи бор, ахир.

К о с с е

Ростми ҳалиги гап?

Т р и б у л е

Рост.

Қ и р о л

Жаҳли чиқади.

Т р и б у л е

Қирол — қирол эмас мулойим бўлса,
Шунақа бошларни кесиб туриш шарт!

К о с с е

Менинг бошимни-я! Йўл қўймайман, йўқ! —
Мазах қилолмайсан мени, билиб қўй!

Т р и б у л е

Бунақа хомкалла ким учун керак?

К о с с е

Мен учун! Кўрасан ҳали, мазахбоз!

Т р и б у л е

Кўрқмайман. Бу ерда — ҳамма душманам,
Нима йўқотардим? Сиз учун бўлса
Битта мазахбознинг калласи фидо!
Хоҳланг, майли, эзинг букур елкамни,
Зора елкам чўкиб қорним қаппайса.
Шунда сизга ўхшаб семиз бўлардим.

К о с с е

(Қиличининг дастасини ушлаб)

Шошма, аблаҳ!

Қ и р о л

(Коссега)

Тўхтанг!

(Трибулега)

Бас қил, мазахбоз!

(Кулиб, Трибуле билан чиқади)

Г о р д

Қирол аҳмоқ қилди икковини ҳам.

П а р д а л ь я н

Қиролга ярашмас бекорчи мазах.

М а р о

У дилхушлик қилди. Қизиқ дилхушлик.

Сарой амалдорлари Трибуле ортидан ғазаб билан
қараб қоладилар.

Б р и о н

Бу масхарабоздан ўч олиш керак!

Ҳ а м м а

Бўпти.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

М а р о

Лекин унинг қалқони маҳкам!
Қандай қилсак экан?

П ь е н н

Яраси енгил,
Биз уни боғлаймиз. У ҳаммамизни
Ҳар кунини неча бор тузлаб кетади.

Ҳамма қизиқиш билан де Пьенни қуршайди.

Бугун ярим тунда, қуролланиб шай
Ҳаммангиз Бюсси кўчасидаги
Уша уй ёнида йиғиласиз-да...
У ёғини кейин. Лекин...

(Бармоғини лабига қўйиб “чурқ этиш йўқ” ишорасини қилади)

М а р о

Тушундим.

П ь е н н

Бўлгимми?

Ҳ а м м а

Жуда соз!

П ь е н н

Секин! Ана у!

Аёллар қуршовида қирол ва Трибуле киради.

Т р и б у л е

(Четда, ўзича)

Гал қайси жононга? Қай бири янги?

М а л а й

(Аста кириб Трибулега)

Де-Сен Валье келди. Қора кийинган
Қирол ҳузурига кирмоқчи.

Т р и б у л е

(Кафтини ишқалаб)

Бу соз!

Мана бундай ишлар бизга ёқади.
Айт, кирсин!

Малай чиқади.

Қиёмат энди бўлади!
Сен-Вальени боғлаб қарши оламиз.

О в о з

(Ташқаридан)

Қиролнинг ёнига кираман, қўйвор!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

20

Қ и р о л

(Сухбатни бўлиб)

Йўқ! .. Ким у?.. Ҳозирмас!

(Ҳалиги овоз)

Кираман, кўйвор!

Қ и р о л

Йўқ, йўқ!

Бошдан-оёқ қора кийинган чол одамлар орасини ёриб қиролнинг ёнига келади.
Ундан кўз узмай тикилади. Сарой аёнлари ҳайронликда чекинадилар.

БЕШИНЧИ КЎРИНИШ

Ҳалигилар ва Сен-Валье, у мотам либосида, соч-соқоли оппоқ.

С е н - В а л ь е

(Қиролга)

Сизга келдим! Сизда ишим бор!

Қ и р о л

Де Сен-Валье?

С е н - В а л ь е

(Остонадан қимирламай)

Ҳа, мен. Ўша Сен-Валье!

Қирол ғазаб билан у томонга қадам ташлайди. Трибуле уни қайтаради.

Т р и б у л е

Буни менга кўйинг. Ўзим боплайман.

(Росмана баландпарвоз оҳангда Сен-Вальега қараб)

Сиз бизларга қарши фитна қилдингиз,
Одил қиролимиз кечирди аммо.
Хўш нима истайсиз яна? Хўш, айтинг?
Ёки қизим туққан набираларим
Унинг ўз эрига ўхшасин дерсиз?
Куёвингиз — хунук, бадбашара, кал,
Эси паст, кўзи кўр, худди анови
Жанобга ўхшаган, бедаво семиз.

(Де Коссени кўрсатади. У ғазабдан титрайди)

Ёки менга ўхшаб букур ва маймоқ!
Ёнма-ён турса у қизингиз билан
Ахир, бутун олам кулади бундан.
Одил қиролимиз бўлмаса агар,
Ундан туғиларди пес набиралар.
Ўзидай сап-сарик, қинғиру қийшиқ,
Анавиндай семиз.

(Яна де Коссени кўрсатади ва унинг жигига тегиб таъзим қилади)

Ё мендай букур!
Қиролга раҳмат денг, сизни қутқарди,
Ундан туғилади зотли болалар.
Уларни эркалаб ўйнатурсиз шод,
Ўзингиз бадавлат, уйингиз обод.

Сарой аёнлари хандон уриб Трибуленинг сўзларини
маъқуллайдилар.

С е н - В а л ь е

(Трибулега қарамасдан)

Барча жабрингизга чидадим, қирол,
Лекин бунисига чидаёлмайман.
Ҳа, мен бош қўшгандим ўша фитнага.
Лекин кечирдингиз, аммо бу афу
Ҳайҳот, экан номус, шаън эвазига!
Грев майдонидан қайтар эканман,
Сизни дуо қилдим, ўшанда кўнглим
Даҳшат фалокатин сезмаган экан.
Аждодлар руҳини қилмай хотира,
Пуатъе авлоди шаънин уйламай,
Менинг гуноҳимдан ўтган кунингиз
Йўлдан оздирибсиз ёлғиз қизимни.
Бу қандай кўргилик, Диана Пуэтъе
Шу разил қиролнинг макруҳ бағрида...
О, қизим! Наҳот мен ҳаёт ва ўлим —
Ўртасида турган чоғимда, сени —
Луврга келтириб, номуссиз қирол
Макри балосига дучор қилдилар!
Қиролинг унутган муқаддас бурчин,
Ҳақиқат садоси унга тамом ёт!
У фақат ўз айшин кўзлаган банда!
Оҳ эрк эвазига бўлдим шарманда!
Грев майдонида жаллоднинг кўли
Бошимни кесмоққа келтирган кунда —
Наҳотки тақдирнинг ўйини билан
Сенга ёстиқ бўлди шармисор тунда?
Эй, сен қодир тангрим, эй парвардигор
Наҳот номуссизни қилмайсан абгор!
О, бахтли бўлардим жаллод болтаси
Шу саройда узса оқсоч бошимни.
Фақат бу номусдан кутулсам тезроқ,
Фақат эл кўрмаса қонли ёшимни.
Мен ўлимни кутиб ётган чоғимда
Қошимга келиб сиз, эй ноинсоф зот,
Не тилайсан дея сўрасайдингиз,
Сиздан тиламасдим ҳеч қачон ҳаёт,
Фақат сўрар эдим: “Мени ўлдилинг
Аммо оиламга раҳм этинг фақат!
Мен учун номусдан ўлим яхшироқ,
Бошимни кесингу урманг шапалоқ”,
Мен шундай дер эдим ва шўрлик қизим
Ибодатхонада менинг руҳимга
Аза очар эди, қора кийиниб,
Аммо ҳаром қилмас эди ўзини.
О, нима дер эдим, энди қизимни
Қайтиб беринг менга демайман, чунки,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кетган номус сира қайтиб келмайди.
 У сиз билан қолсин. Мен учун сиздан
 Бирор бошқа ота, эр, ёки ака
 Қасос олар бир кун. Мен эсам фақат
 Гоҳо олдингизга келиб тураман
 Мақсадим — бузилсин айш-ишратингиз,
 Виждонингиз азоб чексин ўшанда.
 Ҳар байрам ташрифим бўлмайди канда.
 Менинг бу қасоскор кўзим туфайли
 Бошимни кесарсиз, розиман майли.
 Аммо менинг руҳим, даҳшатли соя
 Қўлида мана шу бош билан мудом
 Келиб сизга бермас тинчлик ва ором.

Қ и р о л

(*Ғазаб билан*)

Бас! У гуноҳ қилди бағоят оғир
 Ушланглар уни!

Пьеннинг ишораси билан икки соқчи икки томондан
 де Сен-Вальега яқинлашади.

Т р и б у л е

(*Кулиб*)

Сир! Қария нозик!

С е н - В а л ь е

(*Қўлини кўтариб*)

Ҳар икковингни ҳам қарғиш урсин!

(*Қиролга*)

Қирол зоти учун шармандалик иш
 Ярадор арслонни итга қоптириш.

(*Трибулега*)

Сен-чи, ким бўлсанг ҳам, эй мараз инсон,
 Ота алаmidан завқ қилган шайтон —
 Қарғиш урсин сени!

(*Қиролга*)

Билингки, қирол,
 Кексалик — қиролнинг тожи билан тенг.
 Шунинг-чун сўзлашдим баробар туриб.
 Мен сизга кўнглимда борини айтдим,
 Сир, сизни ҳимоя қилади қонун,
 Лекин қасос олар тангрим мен учун!

ИККИНЧИ ПАРДА

САЛЬТАБАДИЛЬ

Бюсси кўчасининг кимсасиз бурчаги. Ўнг томонда девор билан ўралган ҳовлили кичкинагина уй. Ҳовли саҳнанинг бир қисмини эгаллайди. Унда икки-уч дарахт ва тош скамейка. Девордан кўчага эшик очилган. Девор устида уйғониш даври услубидаги устунларга қурилган айвон. Иккинчи

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

қаватдан айвонга кириладиган эшик бор. Айвонга ҳовлидан уч-тўрт поғонали зина билан чиқилади. — Чап томонда де Коссе боғининг баланд девори. Орқа паллада бинолар ва авлиё Севарин ибодатхонасининг қўнғироқчаси.

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Трибуле, Сальтабадиль. Кейинроқ де Пьенни ва де Горд... Трибуле ёмғиргўшда. Уст-бошида масхарабозликдан асар ҳам йўқ. У кўчада пайдо бўлади ва девордаги эшикка қараб юради. Қора либосга ўранган, либосининг этагини қилич кўтариб турган одам унинг кетидан келяпти.

Т р и б у л е

(Ўйчан)

Чол мени қарғади!

Н о м а ъ л у м о д а м

(Унга таъзим қилиб)

Соҳиб!

Т р и б у л е

(Чўнтак кавлаб)

Майда йўқ!

Н о м а ъ л у м о д а м

Мен гадой эмасман.

Т р и б у л е

(Кетавер деган ишора қилади)

Топган гапи-чи...

Д е П ь е н н в а д е Г о р д к и р и б у з о қ д а н к у з а т а д и л а р .

Н о м а ъ л у м о д а м

Адашяпсиз Соҳиб. Менда қилич бор.

Т р и б у л е

Йўлтўсарман, дегин.

Н о м а ъ л у м о д а м

(Мулойим бўлиб)

Жойдан қўзғалманг.
Кўпдан кузатаман сизни кечалар,
Яхши қоровулсиз хотинингизга!

Т р и б у л е

(Четга)

Оббо муттаҳам-эй!

(Қаттиқ)

Бу — менинг ишим!

(Кетмоқчи бўлади, лекин номаълум одам уни тўхтатади)

Номаълум одам

Лекин бизга азиз сизнинг шаънингиз.
Қани, танишайлик. Фойдамиз тегар.

(Яқинроқ келади)

Сизнинг ёрингизга битта олифта
Кўз олайтирмоқда. Рашк ёмон нарса...

Трибуле

Хўш, мақсад?

Номаълум одам

Мақсадми? Озроқ пул берсанг,
Ҳалиги олифта йўқотилади.

Трибуле

(Енгил тортиб)

Жуда соз!

Номаълум одам

Мен сизга дўст эканимни
Кейинроқ биласиз!

Трибуле

Яхши, тушундим.

Номаълум одам

Кўриб турибсизки, ниятим холис.

Трибуле

Бамаъни одамга ўхшайсиз!

Номаълум одам

Балли,
Оила номусин ҳимоячиси.

Трибуле

Хўш, битта одамни гумдон қилишга
Неча пул оласиз?

Номаълум одам

Одамга қараб.
Ҳар хил иш бўлади. Кимни ўлдириш,
Ҳам қандай ўлдириш — жиддий масала!

Трибуле

Мисол учун катта бир амалдорга?...

Номаълум одам

Амалдор ёнида қилич бўлади.
Бу иш мураккаброқ. Эпчиллик, уқув,
Дангалчилик керак. Қиммат туради.

Трибуле

Қиммат туради, денг! Бўлмаса битта —

Мешчанни йўқ қилиш арзонми?

Н о м а ъ л у м о д а м

(Кулиб)

Нега?

Улар ҳам индамай бўйнин қиличга
Тутиб бермайди-ку. Осон иш эмас.
Лекин ҳамма ишнинг ўз баҳоси бор.
Менга иши тушган пул аямайди,
Бериб қўйишади баъзан олдиндан.

Т р и б у л е

(Бош тебратиб)

Вазифангиз мушкул. Дор кутар сизни.

Н о м а ъ л у м о д а м

Полицияга ҳам чўзиб турамиз.

Т р и б у л е

Истаган одамни гумдон қилишга
Кучинг етадими?

Н о м а ъ л у м о д а м

(Бош ирғаб тасдиқлайди)

Қиролдан бошқа.

Т р и б у л е

Хўш, қандай тартибда иш қиласан, айт!

Н о м а ъ л у м о д а м

Бизнинг ишда тартиб нима қилади.
Гоҳида кўчада, гоҳида уйда...
Иси чиқмаса бас.

Т р и б у л е

Антиқа ҳунар!

Н о м а ъ л у м о д а м

Ўткир қилич доим менинг ёнимда,
Одатим шу: овга тунда чиқаман.

Т р и б у л е

Гоҳида уйда ҳам ишлайман, дегин?

Н о м а ъ л у м о д а м

Ҳа. Менинг ажойиб, гўзал синглим бор,
Тенги йўқ раққоса, ширин сўз, чечан.
Ҳар қандай одамни аврай олади.

Т р и б у л е

Тушунарли.

Н о м а ъ л у м о д а м

Мана, кўриб турибсиз,
Биздан яхшисини топа олмайсиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бизлар жим ишлаймиз, шовқин-суронсиз,
 Дилдаги иш бўлса савдолашмаймиз.
 Бизга ёрдамчи ҳам керакмас сира.
 Ярим кечаларда йўл тўсадиган
 Майда ўғрилардан эмасман ўзим.
 Унақа безори пичоқбозлардан
 Ўнтасининг ишин ўзим қиламан.
 Уларнинг қиличи ақлидек калта.

Тўнининг остидан бағоят узун қилич чиқаради.

Трибуле даҳшат ичида тисарилади.
 Буюринг, тайёрман хизматингизга.

Т р и б у л е

(Қилични ҳайрат ичида кўздан кечиради)

Бай-бай-бай! Ташаккур, ҳозир хизмат йўқ.

Н о м а ъ л у м о д а м

(Қиличини яшириб)

Афсус! Лекин, Соҳиб, мен керак бўлсам,
 Беш қадам нарида кезиб юраман.
 Отим Сальтабадиль!

Т р и б у л е

Лўлимисан?

Н о м а ъ л у м о д а м

Юнон!

Г о р д

(Ичкарида)

Отин ёзиб қўяй. Керакли одам.

Н о м а ъ л у м о д а м

Мендан хафа бўлманг. Ҳунаримиз шу.

Т р и б у л е

Асло. Ҳаммамизнинг бир касбимиз бор...

Н о м а ъ л у м о д а м

Бола-чақамиз бор. Оиламиз бор.
 Мен ҳам тўрт болани шундай боқаман.

Т р и б у л е

Бола-чақангизнинг толеи учун
 Сизга омад берсин худо. Хўп хайр!

П ь е н н

(Ичкарида Трибулени кўрсатиб, де Гордга)

Ҳали ёруғ. Билиб қолади. Кейин.
 Иккаласи кетади.

Н о м а ъ л у м о д а м

(Тавзим билан)

Кулингиз ҳар доим хизматга тайёр!

Т р и б у л е

(Орқасидан қараб)

Бизлар иккимиз ҳам битта уядан,
Менинг тилим заҳар, унинг қиличи,
Мен кулгу соламан, у эса ўлим.

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Н о м а ъ л у м о дам кетгач, Трибуле аста девордаги эшикни очади. Атрофга аланглаб, эшикнинг бурнидан калитни олади ва ичкаридан кулфлайди. Ҳаяжон ва ташвиш билан ҳовлига қадам қўяди.

Т р и б у л е

Чол мени қарғади... У гапирганда
Мен масхара қилдим. Устидан кулдим.
Кулдимү разиллик қилганим учун
Юрагим гаш бўлди...

(Ўриндиққа ўтиради)

Қарғишга қолдим.
Эй воҳ, бу одамлар қаттол табиат
Кундан-кун қилмоқда мени бешафқат.
Масхарабоз бўлмоқ, бадбуруш бўлмоқ —
Оҳ, нақадар даҳшат, нақадар даҳшат!
Менга эшитилар тун-кун доимо
“Сен масхарабозсан” деган бир садо
Менда на бир қасбу ва на бир ҳунар,
Кулгу, фақат кулгу, эвоҳ нақадар —
Разолат! Дунёда ҳар бир жонли зот,
Ҳаттоки майдонга ҳайдалган саллот,
Очлик азобидан қийналган гадо,
Сургундаги ғариб, занжи кул ҳатто —
Йиғлашга ҳаққи бор жондан тўйганда.
Мен-чи йиғлаши ман этилган банда.
Менинг букур жисмим — жонимга қафас,
Аянч тақдиримга ким қилар ҳавас?
Атрофимда қанча барно, гўзал қад,
Бойлик, куч барига қиламан ҳасад!
Улар менга бермас бир лаҳза ором,
Мени ўз ҳолига қўймаслар мудом.
Ўз дардимга бир дам йиғлайин десам,
Дарҳол пайдо бўлар тепамда эгам.
У мангу қувончга, толега ошно,
Унга жононлар қилур жон фидо.
Дунёда борлигин ғам ҳижрон, малол —
У тамом унутган — у, ахир қирол!
Зериккан чоғида бир тепиб мени
Сўкар: “Кўнглимни оч, кулдир деб, мени”
Шўрлик масхарабоз! Одам-ку, у ҳам!

Унда ҳам юрак бор, қайғу ва алам.
 Қалбида йиғилган ўкинч зардоби,
 Ҳақорат яраси, таҳқир азоби —
 Қирол ишораси бир қулгани он —
 Аянчли юзида бўлур намоён.
 Масхарабоз нима у бир дайди ит,
 Уни тепиб ўтар ҳар битта палид!
 У тирик қўғирчоқ, қирол эрмаги,
 Ипин тортса, мажбур ўйнаб бермаги,
 Эй, Сиз амалдорлар, ифлос аъёнлар,
 Инсофу диёнат билмаган жонлар,
 Сизда на инсонлик, на зарра шафқат,
 Сизга лаънат бўлсин, яна минг лаънат!

(Ўриндиқдан туради)

Оҳ, дарду аламлар, чекилинг бир дам,
 Шу эшик олдида мен бошқа одам!
 Барча уқубатлар, ўкинчлар бари —
 Бўлсинлар, илоҳим, шу уйдан нари.

(Яна ўйга чўмади)

Чол мени қарғади! — Нега бу хаёл
 Мени тарк этмас ҳеч. Нукул ўша чол
 Кўз олдимда пайдо бўлади?

(Елкасини қисади)

Э, бас!
 Ҳеч нарса бўлмайди! Ҳаммаси абас!
(Эшикнинг олдига келади ва тақиллатади)

Эшик очилади. Оппоқ кийинган қиз уйдан чиқади ва
 қувонч билан унга отилади.

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Трибуле, Бланш, сўнгра Берарда.

Т р и б у л е

Қизим!

(Севиниб қучоғига босаркан)

Ўзингмисан? Қучоқла мени,
 Сени кўрганимда қочар ғамларим
 Бахтиёрман, болам, шодман сен билан.

(Унга қувонч билан тикилади)

Кундан-кун яхшироқ, кундан-кун сулув —
 Бўляпсан қизгинам... Зерикмадингми?
 Кел мени қучоқла, кел, жигарбандим.

Б л а н ш

(Қучоқлаб)

Марҳаматли отам!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Т р и б у л е

Марҳамат эмас,
Бу — меҳрим, оталик меҳрим, жон болам.
Сен — юрак қонимдан бўлгансан бино,
Сен бўлмасанг менга ҳаёт йўқ асло.

Б л а н ш

(Кафтини унинг бошига қўйиб)

Нега титраяпсиз? Бир гап бўлдим?
Бошимизга тушди ё бирор ташвиш?
Оҳ, мен билмайман-ку, оиламизни.

Т р и б у л е

Оила ўзи йўқ.

Б л а н ш

Исмингиз бордир?

Т р и б у л е

Исмим нега керак?

Б л а н ш

Қўшниларимиз
Мен тарбия топган, ўсган еримда
Кийимимга қараб етим дердилар.

Т р и б у л е

Оҳ, аслида сени ўша ерларда
Қолдирсам бўларди. Лекин ҳеч қачон
Мен сени унута оларми эдим?

(Яна қучоқлайди)

Сен ҳамма нарсадан азизсан менга.

Б л а н ш

Агар ўзингизни танитмасангиз,
Ҳеч бўлмаса...

Т р и б у л е

Уйдан чиққанинг йўқми?

Б л а н ш

Икки ойдан бери. Боролдим фақат
Ибодатхонага саккиз бор, холос.

Т р и б у л е

Ҳм...

Б л а н ш

Онам тўғрисида бирор нима денг.

Т р и б у л е

Сен уни эслама юрагим ўртаб,
Шундоқ ҳам юзинга боқсам ҳар сафар
Онангнинг чеҳраси бўлур намоён.
Бу жаҳонда бўлмас онангдек аёл,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

30

Разолат, фаҳш тўла бу дунёда у
 Севолди мендек бир букур гадони
 Ва оламдан ўтди шодлик кўрмайин.
 Лекин яшайди у ғариб кўнглимда
 Чексиз мушфиқликнинг тимсоли бўлиб.
 Кабринг ёруғ бўлсин, меҳрибонгинам!

(Осмонга кўз тикади)

Сен ундан ёдгорсан. Бахтлиман танграм!

(Бланининг қўлига юзини қўйиб йиғлайди)

Б л а н ш

Нега йиғлаяпсиз, жоним отажон,
 Ҳеч бўлмаса менга раҳмингиз келсин.
 Сира қаролмайман кўз ёшингизга.

Т р и б у л е

Кулганимни кўрсанг не дердинг, қизим!

Б л а н ш

Сизга нима бўлди? Нега ғамгинсиз?
 Наҳот яширсангиз мёндан исмингиз?

Т р и б у л е

Исмимни сўрама, мен отангман, бас,
 Менинг кимлигимни билишинг шартмас.
 Бу дунёда менинг душманларим кўп
 Кимлар нафратланган, кимлар қаргаган.
 Кўй, менинг номимни атама, қизим.
 Биргина шу уйда, сенинг ёнингда
 Бахтиёр бўламан, ота бўламан.
 Бундан ортиғи ҳеч менга керакмас.

Б л а н ш

Отажон!

Т р и б у л е

(Уни бағрига босиб)

Қизгинам! Барча нафратим,
 Заҳрим эвазига сени суяман.
 Кел, ёнимга ўлтир. Айт-чи, отангни
 Ташлаб кетасанми? Унутасанми?
 Мана сен қўлимдан ушлаб турибсан,
 Менинг сирларимни билмайсан ҳали.
 Тангри менга фақат бир бахтни бермиш.
 Бошқаларда дўст бор, ака ё сингил,
 Севган хотини бор, уруғ-аймоғи,
 Бола-чақаси бор, қондошлари бор...
 Менда ёлғиз сен бор! Ким менчалик бой?
 Сен менинг хазинам, танҳо фариштам.
 Биров ишонади улуғ тангрига,
 Биров эса, пулга, молга, дунёга
 Мен-чи ишонаман сенинг қалбингга.
 Сен менинг онамсан, онам ҳам синглим,
 Сен менинг ватаним, ишонч, имоним,
 Қонуним, борлигим, поёнсиз дунём.

Мен барча таҳқирга чидайман, аммо
 Сени йўқотмоққа беролмам бардош
 Қани, кул-чи қизим, сенинг кулгингда
 Онанг табассуми шундоқ намоён.
 Онангнинг руҳини қодир табиат
 Сенга шундоққина қўйиб қўйибди.

Б л а н ш

Отажон, ниятим, сизни умрбод
 Бахтли қилмоқчиман.

Т р и б у л е

Не билан, жоним?
 Ахир, сенинг боринг менинг бахтим-ку!
 Шунинг ўзи етар хаста кўнглимга.

(Жилмайиб, унинг сочларини силайди.)

Б л а н ш

(Сирли)

Отажон, чироқлар ўчмасдан аввал
 Парижни айланиб кўрсам майлими?

Т р и б у л е

Йўқ-йўқ, болажоним, сира ўйлама!
 Мабодо, кечалар, менинг йўғимда
 Парижни айланиб кўрганинг йўқми?

Б л а н ш

(Сесканиб)

Йўқ, сира!

Т р и б у л е

Билиб қўй, ҳеч чиқа кўрма!

Б л а н ш

Ибодатхонага бордим. Шу холос.

Т р и б у л е

(Четга)

У ер ҳам хавфли. Кўришса тамом,
 Олиб қочишади. Уларга ишмас.
 Масхарабоз қизи. Номус бўлади.
 Мазахга қоламан.

(Бланига)

Билиб қўй, қизим,
 Уйдан чиқа кўрма. О, билсайдинг сен,
 Аёл гўзаллиги, поклиги учун —
 Парижнинг нақадар даҳшатлигини,
 Бу ер ишратбозлар, бузуқларга кон.

(Кўкка қараб)

Ёлғиз қизгинамни ёмон кўзлардан
 Ўзинг паноҳингда асрагин, тангрим.

(Юзини унинг кифтларига қўйиб йиғлайди)

Б л а н ш

Энди сўрамайман сайрга рухсат!
Нега йиғлаяпсиз?

Т р и б у л е

Қайғудан эмас,
Кеча ҳаддан зиёд кўп кулган эдим.

(Туради)

Вақт ўтмоқда. Энди боришим керак —
Бош тикқани яна бўйинтуруққа.
Хайр, энди.

Қоронғи тушади.

Б л а н ш

(Ўғиб)

Тез қайтинг.

Т р и б у л е

Болажонгинам,
Ихтиёр ўзимда бўлсайди кошки...

Эшикда Берарда пайдо бўлади.

Б е р а р д а

Хўш, Соҳиб?

Т р и б у л е

Мабодо мени бу ерда
Ҳеч ким кўрмадими?

Б е р а р д а

Эшиклар қулф
Шундай ҳам бу ерлар қадам етмас жой.

Қуюқ қоронғи тушади. Деворнинг у ёғида, кўчада оддий қора кийимда қирол кўринади. У баланд деворни ва қулф эшикни жаҳл ва тоқатсизлик билан кузатади.

Т р и б у л е

(Қизини қучоқлаб)

Кўришгунча хайр, болажонгинам.

(Берардага)

Ташқари эшикни қулфлаб олинг.

Берарда бош ирғаб рози бўлади.

Сен-Жермен томонда кичик бир уй бор,
Кимсасиз. Ўша ер бизга боп эди.

Б л а н ш

Менга шу уй тузук. Болохонадан
Кўриниб туради боғчанинг чети.

Т р и б у л е

Асло чиқа кўрма болохонага!

(Қулоқ солади)

Қадам товушими?

Эшикка яқинлашади, уни очиб ваҳима ичида қоронғиликка қарайди.

Қирол Трибуле очган эшик орқасига яширинади.

Б л а н ш

Кечкурунлари
Соф ҳавога чиқсам майлими, ота?

Т р и б у л е

(Қайтиб)

Йўқ, йўқ, ҳамма ерда ёмон кўзлар бор.

Трибуле орқага ўгирилганда, қирол ярим очиқ эшикдан ичкарига шўнғиб киради ва дарахт орқасига беркинади.

(Берардага)

Дарчага чироқни қўйманг. Хавфли.

Б е р а р д а

Бу ерга пашша ҳам қиролмас, ахир.
(Орқасига бурилиб қиролни кўриб қолади)

*Берарда энди оғиз очганда, қирол ҳамённи ташлайди.
Берарда уни илиб олади ва индамайди.*

Б л а н ш

(Кўлида фонарь билан айвонни қараб чиқаётган Трибулега)

Бизни қулф остида сақламоқ нечун?
Ё бирор хавф борми?

Т р и б у л е

Хавф бор, қизгинам!
Хўп, яхши қол энди!

(Яна қучоқлайди)

Берарданинг кўлидаги фонарь Трибуле билан Бланшининг юзини ёритади.

Қ и р о л

(Эшик орқасидан, четга)

А? Трибуле?

(Кулади)

Ажабо! Қизи бор! Бу жуда ҳам соз!

Т р и б у л е

(Кетмоқчи бўлиб туриб яна қайтади)

Ибодатхонага борган кунингиз
Ҳеч ким орқангиздан эргашмадимми?

(Бланиш уялиб ерга қарайди)

Б е р а р д а

Нималар деяпсиз? Хотиржам бўлинг.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Т р и б у л е

Агар бир гап бўлса қаттиқ қичқиринг.

Б е р а р д а

Албатта!

Т р и б у л е

Эшикни ҳеч кимга очманг.

Б е р а р д а

(Қизишиб)

Очмайман қиролнинг ўзи келса ҳам.

Т р и б у л е

Айниқса қиролга!

(Қизини қучоқлаб, эшикни яхшилаб беркитиб, кетади)

ТЎРТИНЧИ КЎРИНИШ

Бланш, Берарда, қирол.

Саҳнанинг биринчи қисмида қирол дарахт остига яшириниб туради.

Б л а н ш

(Отасининг узоқлашаётган қадам товушига қулоқ солиб)

Жуда уяламан.

Б е р а р д а

Нимадан, хоним?

Б л а н ш

Ҳар нарсадан қўрқар отам бечора,
Нима сабаб экан таҳликасига?
Шўрлик кета туриб йиғлади ҳатто.
У жуда меҳрибон. Балки биз унга
Кеча бўлган ишни айтсак бўларди.
Қоронғи кечада анов йигитнинг
Орқамиздан қолмай эргашганини.

Б е р а р д а

Айгсам бўлар эди? Нега? Керакмас!
Отангизнинг ўзи бир оз ғалати.
Ёки йигитчани ёқтирмайсизми?

Б л а н ш

Мен? Нега? Аксинча! У йигит билан
Илк бор учрашгандан бери кўнглимда
Бир оташ ёнади. Кечаю кундуз
Пайдо бўлади у кўзим олдида.
Унинг ёди мени тарк этмас сира.
У қандай келишган, қандай мулойим,
Қандай ботир! Кўзи учқун сочади.
Таъзим қилди менга қандай ажойиб!

Б е р а р д а

Ҳеч тенги йўқ йигит!

Қиролнинг ёнидан ўтади. Қирол унга бир сиқим олтин беради.

Б л а н ш

Унда...

Б е р а р д а

(Олтин тўкиб турган қиролга қўл чўзишда давом этиб)

Мардлик бор!

Б л а н ш

Шаҳло кўзларида самимийлик бор!
Улуғворлик, яна...

Б е р а р д а

Тенгсиз сахийлик!

(Ҳар бир сўз кетидан қиролга қўл узатади)

Б л а н ш

Кўзларида ўт бор!

Б е р а р д а

(Қўл чўзиб)

У чин баҳодир!

Б л а н ш

У — барно...

Б е р а р д а

У — танҳо!..

Б л а н ш

Ҳар ишга қодир!

Б е р а р д а

(Қўл чўзиб)

Оҳ, қандай келишган!

Б л а н ш

(Хўрсиниб)

Мулойим, майин.

Б е р а р д а

(Ҳар бир сўзни айтганда қўли чўзилади)

Қомати шамшод-ку! Юзи! Кўзлари!
Лаблари! Қошлари!

Қ и р о л

(Четга)

Бунча батафсил!

Мени тамом қилар бундай тафсилот!

Б л а н ш

Гапиринг, кўнглимга ёқар бу суҳбат!

Б е р а р д а

Биламан, азизим.

Қ и р о л

(Четга)

Мой сеп оловга!

Б е р а р д а

У ҳақиқий йигит! Сахий ва оқил!

Қ и р о л

(Бўшаган чўнтагини ағдариб)

Яна-я? О, иблис!

Б е р а р д а

(Давом этиб)

У — зоти улуг!

Кийимлари башанг, тугмалари олтин!

(Кўлини чўзади)

Қирол ишора билан ҳеч вақо қолмаганини кўрсатади.

Б л а н ш

Йўқ, йўқ, керак эмас зоти олийлар,
Менга азиз ўша оддий талаба.
Майли қашшоқ бўлсин...

Б е р а р д а

Ишончим комил,
У оддий талаба!

(Четга)

Дидини қаранг,
Қизчанинг мияси тамом айнабди.

(Қиролга яна кўл чўзади)

Оҳ, қандай севади сизни у йигит!

Қирол ўзини кўрмаганга олади.

(Ўзича)

Йигитча қуриди. Пул — йўқ — мақтов йўқ.

Б л а н ш

(ҳамон қиролни кўрмайди)

Қани тезроқ келса яна якшанба,
Уни бир бор кўрсам. Ҳижронга асло
Асло тоқатим йўқ. Ёдимда ҳамон,
Ибодат тугагач, ёнимга келди...
Эсласам юрагим уриб кетади.
Ишонаман, у ҳам мени эслайди,
Унинг ҳам кўнглида менинг хаёлим.
Ўзга бирор қизга боқмайди асло.

Б е р а р д а

(Сўнги бор қиролдан бирор нарса олиш умидида)

Имоним комил!

Қ и р о л

(Бармогидан узугини чиқариб беради)

Бу — имонинг учун.

Б л а н ш

Оҳ, қанийди энди фақат тушдамас,
Фақат хаёлдамас, ўнгимда, шу он
Уни кўраолсаму

Қирол беркинган жойидан чиқади ва унинг қаршисида
тиз чўқади. Бланшнинг кўзи бошқа ёқда.

Десам....

Қ и р о л

“Севаман!”

Айт, жоним, эшитай! Қўрқувни ташла!
“Севаман!” сўзини сендан эшитай!

Б л а н ш

Берарда, қанисан?

(Қўрқув ичида кўзлари Берардани қидиради)

Нега йўқолдинг?

Қ и р о л

(Тиз чўккан ҳолда)

Мен борман-ку, ахир. Биз икков танҳо!

Б л а н ш

Қаердан келдингиз, тақсир!

Қ и р о л

Осмондан.

Мени муҳаббатнинг фаришталари
Севги қанотида келтириб қўйди.

Б л а н ш

О, раҳмингиз келсин! Шарманда қилманг!
Тез кетинг, одамлар кўрмасдан бурун.

Қ и р о л

Кетинг? Шундай гўзал жонон, фаришта
Висолига насиб этганда мени,
Ташлаб кетайми? Йўқ! Сен меникисан,
Ва мен сеникиман! Айтдинг-ку, ўзинг...

Б л а н ш

(Уялиб)

Ҳамма гапларимни эшитибди у!

Қ и р о л

Эшитганда қандоқ! Бундай сўзларни
Мангу тингламоққа тайёрман.

Б л а н ш

Бўлди!

Энди кетинг! Ҳамма гапни айтдингиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Қ и р о л

Гапим бор. Бу кеча икки тақдирни
 Бир-бирига қўшди толе юлдузи.
 Мени муҳаббатнинг буюк тангриси
 Бу ерга юборди. Ёш юрагингга
 Севги оташини ташламоқ учун.
 Айт, нима мангудир фоний дунёда?
 Жангу жадалларнинг шуҳратими? Йўқ!
 Ёки кенг жаҳоннинг фотиҳи бўлмоқ?
 Бу ҳам мангу эмас, ахир ўлим — ҳақ!
 Дунёда абадий фақат бир нарса —
 Муҳаббат! Кел, Бланш, азизим, жоним,
 Сен ахир шу бахтни кутгандинг доим.
 Муҳаббат болари, ҳаёт эса — гул,
 Кел, эй кабутарим, кел, мен билан бўл!

(Уни қучоқламоқчи бўлади. Бланш қаршилик кўрсатади.)

Б л а н ш

Кўйворинг!

Қирол уни бағрига босиб ўпади.

Б е р р а р д а

(Саҳна ичкарасида, четга)

Ниҳоят!

Қ и р о л

(Четга)

Жонон меники!

(Қаттиқ)

Жоним, севаман, де!..

Б е р р а р д а

Бало-я, бало!

Қ и р о л

Яна, бир марта айт!

Б л а н ш

(Кўзини яшириб)

Биласиз, ахир!

Эшитдингиз!

Қ и р о л

(Яна эҳтирос билан ўпиб)

Жоним!

Б л а н ш

Оҳ, тамом бўлдим!

Қ и р о л

Йўқ! Бахтли бўлурсан!

Б л а н ш

(Қиролнинг бағридан чиқиб)

Сиз — бегона-ку!
Кимсиз?

Б е р а р д а

(Саҳна ичкарисида, четга)

Ниқобингни ташла, жонгинам!

Б л а н ш

Албатта, зодагон ёки амалдор —
Бўлмасангиз керак. Отам улардан
Жудаям қўрқади.

Қ и р о л

Кўриб турибсан.
Мен на зодагону ва на амалдор.

(Четга)

Аммо ким? О, тангрим!

(Ўйлайди)

Мен — Гоше Майе —
Оддий талабаман. Камгар ва қашшоқ.

Б е р а р д а

(Олтинларни санаб бўлиб)

Ёлгонни ямламай ютар экан-а!

*Кўчада де Пьени ва де Пардалье пайдо бўлади. Улар қора тўн кийган, қўлла-
рида фонари.*

П ь е н н

(Пардальянга, секин)

Тўхта, мана тўсиқ!

Б е р а р д а

(Айвондан тезгина тушиб, секин)

Қадам шарпаси!

Б л а н ш

(Кўрқиб)

Отам бўлса керак!

Б е р а р д а

(Қиролга)

Тезроқ йўқолинг.

Қ и р о л

Наҳотки!

Б л а н ш

(Берардага)

У тезроқ дарё томонга

Чиқа қолсин.

Қ и р о л

Э, воҳ, яна айрилиқ!
Унутсанг-а!

Б л а н ш

Сиз-чи!

Қ и р о л

Севаман мангу!

Б л а н ш

Алдаяпсиз.

Қ и р о л

Асло! Кел, сўнгги марта,
Оҳу кўзларингдан бир ўпай, жоним.

Б е р а р д а

(Четга)

Йигит эмас — олов!

Б л а н ш

(Кучсиз қаршилик кўрсатиб)

Кетинг!

Қирол ўпади ва Б е р а р д а билан уйга киради. Б л а н ш улар кирган эшикка бир оз қараб туради ва ўзи ҳам киради. Бу вақт ичида кўчага қурулланган, тўн ва ниқоб кийган зодагонлар йиғилади. Пьенн ва Пардальянга бирин-сирин де Горд, де Коссе, Демон Моронси, Клеман Маролар қўшиладилар.

Зимистон кеча. Фитначиларнинг ғилофли фонарлари берк. Улар шартли ишоралар билан Бланшнинг уйини кўрсатадилар. Улар кетида нарвон кўтарган малай юрибди.

БЕШИНЧИ КЎРИНИШ

Зодагонлар ва сўнгра Бланш. У бир қўлида юзини ёритиб турувчи машғала кўтариб иккинчи қават эшигидан айвонга чиқади, сўнгра Трибуле.

Б л а н ш

О, Гоше Майе!
Бу ном юрагимдан жой олди мангу!

П ь е н 'н

(Бошқа зодагонларга)

Мана, ўша жонон!

П а р д а л ь я н

Қани, кўрамиз!

Г о р д

Дидинг қалай экан сен лўттибознинг!

*Бу вақт Бланиш юзини дворянлар кўра оладиган
вазиятда тўхтайдди.*

П ь е н н

(Де Гордга)

Хўш, нима дейдилар!

М а р о

Бай-бай-бай! Қойил!

Г о р д

Ана қадди-қомат! Ана латофат!

П а р д а л ь я н

Наҳот шу ёр бўлса Трибулега!
Оббо мугомбир-е!

М а р о

Букурнинг рихси!

Узумнинг созини ит ейди доим!

Б л а н ш уйга киради. Фақат унинг деразасидан тушиб турган нур кўринади.

П ь е н н

Иш шундай, жаноблар! Трибуледан
Уч олишга фурсат етишди букун.
Шундай имконият сира бўлмайди,
Боплашимиз керак масхарабозни.
Нарвонни қўямиз, ўша жононни
Шу кеча Луврга олиб қочамиз.
Жонона эрталаб очиб кўзини
Қиролнинг бағрида кўрар ўзини.

К о с с е

Қиролга, албатта, хуш келар жонон.

М а р о

Уни паноҳида асрасин.... шайтон!

П ь е н н

Зўр гап бўлди!

Г о р д

Қани, ишга, жаноблар!

К о с с е

Қиролнинг қўлига тушдимиз, тамом,
Омон чиқолмайди, ҳеч қандай жонон.
Шундай дилбаридан айрилиб қолса
Нима қилар экан шўрлик лўттибоз?

Т р и б у л е

(Бир неча қадам олдинга юриб)

Ажабо! Кўнглимда ҳамон ваҳима!
Чол мени қарғади. Қарғишга қолдим!

Тун шунчалар зимистонки, у ёнида турган де Гордни кўрмай, туртиниб кетади.

Ким бу?

Г о р д

(Ҳайрат ичра чекинади, секин)

Трибуле!

К о с с е

Энди бир йўла
Ўлдириб кетамиз масхарабозни.

П ь е н н

Йўғ-э!

К о с с е

Хўп денг! Бу иш нуру аъло нур!

П ь е н н

Ўлдирсак, сўнг кимни мазах қиламиз?

Г о р д

Айрилиб қоламиз тайёр эрмакдан.

К о с с е

У ишнинг белига тепиши мумкин.

М а р о

Бу ёгини энди менга қўйинглар.
Боглайман.

Т р и б у л е

(Жойида қотиб, қулоқ солади)

Бу ерда кимдир бор!

М а р о

(Унга яқин келиб)

Ҳой-ҳой!

Трибуле!

Т р и б у л е

Ким бу?!

М а р о

Биз қўпчиликмиз!

Т р и б у л е

Ким бу?

М а р о

Мен — Мароман!

Т р и б у л е

Сизми? Кўрмаяпман ҳеч!

М а р о

Лаҳад қоронғуси!

Т р и б у л е

Нега келдинглар?

М а р о

Биз овга келганмиз, улуғ қиролга
Де Коссе хонимни ўғирлаш учун.

Т р и б у л е

(*Енгил тортиб*)

Жуда соз!

К о с с е

(*Четга*)

Бўйнингни узаман, маккор!

Т р и б у л е

(*Марога*)

Коссенинг уйига қандай кирасиз?

М а р о

(*Де Коссега, секин*)

Калитни узатинг.

Де Коссе Марога калитни беради, у Трибулега узатади.

(*Трибулега*)

Мана калити!

Бандида муҳри бор!

Т р и б у л е

(*Калитни қўли билан сийпаб*)

Балиқ сурати!

Бу Коссенинг муҳри!

(*Четга*)

Галварсман ўзим!

(*Чап томондаги деворни кўрсатиб*)

Коссенинг кўрғони анави!

(*Калитни Марога қайтариб*)

Гап шу!

Семизнинг хотинин ўғирлаш бўлса
Мен ҳам сизлар билан!

М а р о

Биз ниқобдамиз!

Т р и б у л е

Менга ниқоб беринг!

Маро унинг юзига ниқоб кийгизади. Устидан рўмол билан кўзу қулоғини маҳкам
боғлаб қўяди.

Яна нима бор?

М а р о

Нарвонни ушлаб тур!

Улар нарвонни болохона айвонига қўядилар. Маро Трибулени нарвон олдига
этаклаб келиб ушлатиб қўяди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Т р и б у л е

(Нарвонни ушлаб туриб)

Қандай зимистон!

М а р о

Зимистон ичида бутун Париж, ҳа!

(Бошқаларга кулиб)

Ҳар қанча бақирманг, эшитмайди у,
 Боглаб боғлаганман. У ҳам кўр, ҳам кар!

Улар нарвондан кўтарилиб айвонга чиқишади ва эшиқдан уйга киришади. Кейин уларнинг биттаси ҳовлига тушиб кўча эшикни очади. Сўнгра қолганлари ҳовлида пайдо бўлади. Уларнинг кўлида ярим яланғоч, оғзи боғланган, типирчилаётган Бланш.

Б л а н ш

Ота! Қаердасиз! Отажон! Ёрдам!

(Узоқлашаётган дворянлар овози)

Соз бўлди!

(Бланшни олиб кўздан йўқоладилар)

Т р и б у л е

Бунча ҳам имилламаса!

Тезроқ бўлишса-чи! Ёрилиб кетдим!

(Кўлини ниқобга олиб келади — боғланган рўмолни сезиб қолади)

Бу қандай қабоҳат! Кўзим бойлоқ-ку!

Рўмолни юлиб ташлайди ва ташлаб кетилган фонарь ёруғида ерда оқ нарса ётганини кўради. Уни ердан олади. Бу — Бланшнинг рўмоли! Ҳаяжон ичида қайрилиб, нарвон ўз болохонасига қўйилганини, кўча эшикнинг очиклигини кўради. Чопиб уйга киради ва ярим яланғоч, оғзи боғлиқ Берардани судраб чиқади. Бир нафас унга ҳайрат ичида қараб туради, сўнгра сочларини юлиб ноаниқ сўзлар айтиб қичқира бошлайди. Ниҳоят, тилга киради.

Мени қарғиш урди! Чолнинг қарғиши!

*(Ҳушидан кетиб йиқилади)**Давоми бор.*

Карлос ФУЭНТЕС

Артемио Круснинг Ўлими

Роман

(1927 йил 23 ноябрь)

Умовий кўзларини деразага қадаган эди. Ўзга бир кимса ундан бирон гапингиз борми, деб сўради. У эса миқ этмай, нигоҳини деразадан узмай тураверди. Шунда ўзини жуда салобатли тутиб турган ҳалиги одам қўққисдан камаридан револьверини ечиб олиб, стол устига ташлади. Стакан ва шишалар жаранглаб кетди, уларнинг чил-чил синмаслиги учун у дарров қўлини чўзди. Аммо ҳалиги кимса кулимсираб, қўлига қуролни олди. У бу тезкор ҳаракат, столнинг тақиллаши, ҳаворанг стакан ва оппоқ шишалар жаранги унда қандай ҳис уйғотганини сезмади. Столга мушт туширган ҳалиги кимса кулимсиради - жинкўчада елдек учиб келаётган машина чироқлари шуъласи, унинг изидан ҳуштак ва болохонадор сўкинган овозлар яроқ боши ёнидан учиб ўтиб кетди, - кулимсираб, револьвер барабанини очиб, ичида фақат иккита ўқ борлигини кўрсатди, тепкини кўтариб, стволни ўзининг иягига тиради. У нигоҳини олиб қочди, аммо бу тор уйда термулишга арзигулик нарсанинг ўзи йўқ эди: шип-шийдам ҳаворанг деворлар, бир текис тўшалган туф пол, столлар, бир жуфт стул ва улар иккови. Иягига револьвер тиралган ҳалиги кимса хонани аланглаб кезаётган мовий кўзларнинг қўлига қайта қадалишини пойлаб турди. Яроқбош хомсемиз кулар, аммо тердан жиққа ҳўл бўлган эди. У ҳам терлаган эди. Фақат камзулининг ўнг чўнтагидаги соатнинг чиқиллаши эшитиларди. Юраги ҳарҳолда қаттиқроқ урарди, бироқ кулоқларида жаранлаган ўқ овози сукунатни батамом бузмаган эди. Хомсемизнинг пойлаб турганини у кўриб турарди. Охири йўғон бармоғи тепкини босди... Пақ этган қуруқ товуш шу заҳоти сукунат бағрига сингиб кетди. Ташқарида зулмат - ой чиқмаган. Хомсемиз револьверни чакагидан туширмаган бўлса-да, яна кулимсиради, овозини баралла қўйиб хохолади: пўк гавда, гарчи қимир этмаётгандек туюлса-да, флан¹ каби билқилларди. Улар шу қўйи бир неча сония туришди. У ҳам эрталабдан бери тарқаб кетмаётган исирик ҳидини сезаётгандек бўлиб, жойидан қимирламади, кўз олдини қоплаган тутун орасидан сўниқ кулаётган одам қиёфасини гира-шира кўриб турарди. Хомсемиз кула-кула револьверни столга қўйиб, сариқ калта бармоқлари билан қуролни секин у томонга суриб қўйди. У хомсемизнинг кўз олдини босган туман - бахтданми ё кўзёшдан пайдо бўлганини билишни истамасди. У иягига револьвер тираган хомсемиз қиёфани ўйлаётди... йўқ, ўйламасидан бурун кўкраги остида санчиқ тургани сезди... Ваҳима босилгани билан қорнида совуқлик туйди, нафаси қисилди: мабода уни хомсемиз ўлиб ётган мана шу каталақдай хонада, унга қарши ҳақиқий жиноят белгиси билан кўришса борми, тамом. У мудом шкафда сақ-

Давоми. Боши ўтган сонда.

¹ Тухум ва сут аралаштирилиб тайёрланадиган таом.

ланадиган револьвер ўзиники эканини таниган эди; ҳа, хомсемиз калта беш панжаси билан суриб қўйган, дастрўмолга ўралган револьвер ўзиники эди. Дастрўмол... очилиб кетиши мумкин эди. Аммо дастрўмол қўлдан тушиб кетмаслиги ҳам мумкин эди, ана шунда ўз-ўзини ўлдирганига шубҳа қолмасди. Аммо ким учун? Полиция бошлигининг жасади ўз ганими, депутат Крус билан бир хонада топилади. Хўш, бу ерга ким кимни чорлаган?

Хомсемиз камарини бўшатиб, стакандаги сувни бир қўтаришдаёқ сипқорди. Бўйнидан оқаётган тер қўлтиғи тагидан қора доғ бўлиб оқа бошлади. Ғўла-бармоқлар ҳадеб револьверни у томонга сурарди. Хўш, у бунга жавобан нима дейди? Ахир, полиция бошлиғи унга исботлади-ку, энди у ҳам чекинмаслиги керак, тўғрими? У полиция бошлиғидан бу билан нима демоқчи эканини сўради: у эса ўйин жиддий давом этмоқда, гап ҳаёт-мамот устида боряпти, майнавозчилик етар, вассалом, деб жавоб берди. Агар бунга ишонмасанг, сени яна нима билан ишонтиришим мумкин, билмайман, деди полиция бошлиғи. Унга исботлаб беришди, деб давом этди хомсемиз, у улар билан бирга бўлиши керак. Унинг тўдасидан бирортаси ўз ҳаётини хавф остида қолдириб, уни ўз тарафида ушлаб туришга тайёрни? Хомсемиз сигарет ёқиб, пачкани у томонга узатиб, таклиф этди; у ўзининг сигаретидан олиб, ёниб турган ғугуртни хомсемизнинг қаҳваранг юзига олиб борди, аммо у пуфлаб ўчирди. У чекинишнинг иложсизлигини англаб турарди. Револьверни олиб, сигаретини оҳиста стакан четига эҳтиёткорлик билан қўйди, сигарет кули текилига¹ тушиб, тагига чўкаётганини сезмади. Гарчи қурол стволи совуқ бўлишини сезса-да, унинг учини чакагига тираганда, ҳеч нарса сезмади ва ўттиз саккизга киргани, аммо бу ҳеч кимни, ҳаммадан кўра хомсемизни, ундан ҳам кўра ўзини мутлақо қизиқтирмаётганини ўйлади.

Бугун эрталаб у ётоқхонасидаги чўзинчоқ ойна қаршисида кийинган эди. Гупиллаган исириқ ҳиди бу ерга ҳам урилиб, димоғини қитиқлаган ва афтини бужмайтирган эди. Боғдан ҳам нозли ҳид таралар - каштанлар қийғос гуллаган эди. Нозли бўй қуруқ ва тоза баҳорги замин узра саросар кезарди. У қўллари бақувват, узун бўйли, киндиги тепаси ва пастини ўсиқ қора жунлар қоплаган, қорни осилган силлиқ кимса аксини кўрди. У қўлларини ёноқлари, қирғий бурни бўйлаб юргизди ва яна исириқ бўйидан афтини бужмайтирди. Тоза кўйлагини олаётиб, револьвернинг шкафда бор-йўқлигига эътибор бермади. Кийиниб, ётоқхона эшигини очди. «Кутолмайман, вақтим зиқ. Сенга айтяпман, вақтим зиқ».

Боғда тақасимон гулзор ва геральда шаклида ўтқазилган лилиялар, атиргуллар ва буталар бисёр эди. Тирик яшил ихота устунлари чиройли ва пештоқлари ганчкори, флорентияча услубда қурилган бир қаватли қизғиш уйни ўраб турарди. У айна тонг салонлар бўйлаб кетаркан, субҳидамги жонсиз шуъла жимжимадор қандилларда, мрамар ҳайкалчаларда, бахмал дарпардаларда, кундалли баланд креслоларда, пештахталарда, зарҳал кушеткаларда рақс тушарди. У салонлардан бирининг ён эшигининг биринж дастасини ушлаганча, очишни ҳам, киришни ҳам билолмай, анграйиб туриб қолди.

«Биз буни Францияга кўчиб кетган танишларимиздан сотиб олган эдик. Арзон олган эдик, аммо тузатишга анча пул сарфладик. Мен эримга: менга қўйиб бер, менга ишонавер, ўзим биламан қанақа... деган эдим».

Хомсемиз стулдан энгил ва илдам туриб, унинг револьвер ушлаган қўлини четга олди: ўқ овозини ҳеч ким эшитмаган, чунки вақт алламаҳал бўлган, бунинг устига улар ёлғиз эди. Шунинг учун ҳам ўқ овозини ҳеч зог эшитмаган, пақиллаган овоз хонанинг ҳаворанг деворларига ўрнашган эди. Бошлиқ жилмайганча, ўйин, хавфли ўйин ижрочиси эканидан мамнунлигини, чунки ҳаммасини осонгина ҳал этиш мумкинлигини айтди. «Жуда осон», деб ўйлади у. Ҳаммасини осонгина ҳал этиш пайти етди. Таралла-бедод қилиб яшаш пайти келди.

- Нима жин уриб, мени тинч қўйишмайди? Билолмаяпман?
- Бош қашишингга арзимади, оғайни. Аммо бу ўзингга боғлиқ.
- Хўш, гап нимада?

Уни бу ерга пиёда эмас, балки машинада олиб келишган эди. Гарчи шаҳар марказидан чиқишмаган бўлса-да, шофёр уни анча-мунча сарсон қилди, гоҳ чапга, гоҳ ўннга буриб, шаҳарнинг испанча тўғри кўчаларини учи-кети йўқ жинкўчаларга айлантириб юборди. Ҳаммаси ундан кула-кула револьверни тортиб олишга журъат этган хомсемизнинг силлиқ калта қўлларидек сезилмас эди, у вазмин, терлаган кўзларини ялтиратиб, яна ўтирди.

- Ҳадемай ўз улушимизга эга бўламиз. Тушундингми? Ҳамиша абжир бўрилар билан бирга бўл, бирга бўлсанг - сени ҳеч ким ғажий олмайди. Кел, ичайлик.

Улар чўқиштиришди, хомсемиз дунё корчалон ва ландовурлардан таркиб топган, танлаб олиш фурсати етди, деди. Сўнг агар депутат, - яъни у - ўз вақтида танлаб олмаганида, катта хато бўларди, деб қўшиб қўйди. Ахир, аслини олганда, унинг барча оғайнилари, - доворак, яхши одамлар ва ҳаммага танлаш имкони берилган, афсуски - аксарияти депутат каби фаҳм-фаросатли эмас. Айримлар хаёлига келган ишни қилишди, қуролга ёпишиб олишди. Агар бошингга бало орттирмайман ва аҳмоқ бўлишни хохламамайман десанг, бир стулдан иккинчисига ўтиб ўтиришдан осон иш йўқ. Айтмоқчи, унинг ўзи ҳам тўнини энди алмаштирди. У кейинги ўн беш йил ичида бошидан неларни ўтказмади, эҳ-ҳе. Уни оғзидан тутун ва спирт ҳиди гупиллаб урилайётган, силлиқ, илондай аврайдиган овоз жоду этган эди.

Хомсемиз унга синчков назар солиб турарди, у эса сукут сақлаб, қайишининг оқиш тўқасини бир зайлда тозалаб ўтираркан кутилмаганда қўлини тортиб олди: металлнинг иссиқ ёки совуғи лоп этиб револьверни эсига туширган, у эса қўлига қайтиб қурол ушлагиси келмасди.

- Эртага поплар отиб ташланади. Мен буни сени дўст билиб айтяпман. Ишончим комилки, сен бу аблаҳлар тоифасидан эмассан...

Стуларни тақир-туқур қилиб суришди. Бошлиқ дераза рафига яқинлашиб, бармоқлари билан ойнани чертди. Шартли белги бериб, унга қўлини чўзди.

У нафасни қайтарадиган бадбўй жинкўча бўйлаб уйдан узоқлашди: қоронғиликда ахлат солинган қутини ағдариб юборди, атрофга чириган апельсин пўсти ва ҳўл газета ҳиди ёйилди. Эшик ёнида кузатиб турган хомсемиз бармоқларини оқ шляпасига теккизиб, қўли билан Сентябрь авенюси 16 - чапроқда, деб кўрсатди.

- Нима дейсан?

- Менимча, уларнинг сафига ўтишинг керак.

- Мен қаршиман.

- Сен-чи?

- Уларнинг ниятини билай. Ўйлаб қўраман.

- Бизга энди ҳеч ким қулоқ солмайди.

- Донья Сатурно - ўзимизники, унинг уйи уй эмас, даҳма...

- Тўппа-тўғри, гор эмас, даҳма...

- Ўзимизникилар туфайли биз одам қаторига қўшилдик, улар билан бўлганимизда, бизни ўлдириб юборишарди.

- Бизникини асфалософилинга жўнатишди. Анави унинг томоғидан гиппа бўғиб олди.

- Сенда қандай таклиф бор?

- Назаримда, ҳаммамиз айбимизга иқрор бўлиб боришимиз керак.

- Бошимни олса, ҳозироқ олсин. Сен бизни ким деб ҳисобляяпсан?

- Тушунмадим.

- Тартиб-қоида бор.

- Ҳозир унчалик зарурати йўқ, тўғрими?

- Тўғри. Кимга маъқул келмаса...

- Йўқ-йўқ, мен ҳеч нарса демадим.

- Бу нима деганинг - розимисан ё йўқ?

- Биз бирданига сўзга чиқишимиз керак деяпман, очиқчасига ё унга, ё бунга...

- Кўзни очадиган пайт келди, генерал, хўроз қичқиряпти...

- Нима қилмоқ керак?
- Ҳм... ким нимани хоҳласа, шуни. Ҳар кимнинг ўзига ҳавола.
- Қайдам.
- Мен биламан.
- Сен ҳақиқатан ҳам каудильомизнинг одамгарчилиги йўқлигига ишонасанми?
- Ҳарҳолда шундай ўйлайман, ҳарҳолда шундай ўйлайман...
- Нима дейсан?
- Ҳеч нарса. Шундай деб ўйлайман...
- Сен-чи?
- Мен ҳам... шундай деб ўйлайман.
- Бошингга бало ёғилгудай бўлса, бу гапларни оғзингга ола кўрма!
- Эслашга арзигулик воқеалар кўп!
- Мен ҳар хил шубҳаларни назарда тутяпман.
- Аҳмоқона шубҳалар, сеньор.
- Тилингни тийсанг тузук бўларди. Бор, ичишга бирон нарса олиб кел.
- Ҳа, аҳмоқона шубҳалар, сеньор.
- Демак, ҳаммамиз ўтишимиз мақбул эмас?
- Ҳаммамиз - йўқ. Суяк-саёғи қолмаслиги учун ҳар ким ўз йўлидан бо-риши керак...
- ...кейин эса - маззахўраклик қилиб ётиш мумкин...
- Худди шундай. Гап шунда-да.
- Генерал Хименес, тушликка борасизми?
- Ҳар кимнинг ўз матали бор.
- Аммо кимдир оғзидан гуллаб қўйса...
- Бизни ким деб ўйлаяпсан, биродар? Ё орамизда жўрачилик йўқми?
- Эҳтимол. Кейин эса ҳар хил шубҳаларга бориб, кимдир онамизни кўрса-тиб қўяди...
- Донья Сатурно айтганидек, аҳмоқона шубҳалар...
- Полковник Гавилан, ҳақиқатан ҳам аҳмоқона шубҳалар.
- Хаёлга ҳар хил нарсалар келади.
- Аксинча, ҳар ким ўз экканини ўзи ўради, вассалом.
- Демак, ҳар ким ўз жонига ўзи жавобгар.
- Обрўга доғ туширмасдан, сеньор депутат, ҳа, обрўга доғ туширмасдан.
- Обрўга доғ туширмасдан, генерал, тушунарли.
- Шундай қилиб...
- Туя кўрдингми,- йўқ.
- Сиз гапирмадингиз, мен эшитмадим.
- Агар билишса - кўмондонимизнинг кавушини тўғрилаб қўйишадими?
- Қайси бирига - ҳозиргисигами ё олдингисига?
- Олдингисига, олдингисига...

Chicago, Chicago, that toddling town...¹

Донья Сатурно граммофонни ўчириб, кафтини кафтига урди:

- Қизлар, қизлар, тартиб билан.

У кулганча похол шляпасини кийди, дарпардаларни очиб, хира тортган кўзгу орқали ўғринча қорамағиз, бўянган, упа суртган - кўзларига оро берган, бўйни, кўкраги, лаби ёнига қора хол қўйган қизларга қаради. Ҳаммаси ялтироқ ёки чарм туфли, калта юбка кийишган. Уларнинг цербери² ҳам қўлига упа суртиб, ялтиратган: - Сеньор, менга аталган совға қани?

У қўли билан қорнини ишқаб, висол уйи олдидаги боғда турганча меваларга кўнган тоза шабнам ва лойқа ўрнашган ариқчадаги сувдан баҳра олаётган пайтиёқ орзуси рўёбга чиқишини билган эди. Ҳа, генерал Хименес кўк кўзойнагини олиб, ўзининг қуруқшоқ қобокларини ишқар экан, кўчган те-рилари соқолига илашиб қоларди. Кейин у чарчаганини рўкач қилиб, қиз-

¹ Чикаго, Чикаго, қаён имиллаб боряпсан... (ингл.)

² Жаҳаннам дарвозасини кўриқловчи қопагон ит.

ларга этикларини ечишни буюрди, генерал оёғига энкайган қизлардан бирининг юбкасини тортқилаб, бинафшаранг ипак билан тортиб боғланган, тарвайган қора думбасини ҳамманинг кўз ўнгида ошкор этаётганида ичаги узилгудай бўлиб кулади. Бу ерда ҳозир бўлганларни бутунлай бошқа, янада ғаройиб манзара ўзига тортади - у мудом тақиб юрадиган қора кўзойнакларини ечганида катта шиллиққуртга ўхшаш кўзлари намоён бўлади. Ҳаммалари - биродарлари, дўстлари, ошнолари - ёнбошига тизилишганида донья Сатурнонинг ёш пансионерларига уларнинг пинжакларини ечишга амр қилади. Қизлар асаларидек гувиллашиб, ҳарбий кийимлиларнинг атрофида гирдика-палак бўладилар, - китель ичида, бургут, илон ва сарғиш бошоқ туширилган тугмалар тагида нималар бекиниб ётганини улар қайдан билсин. У уларга, кўйлақларига коньяк тўкилган биродарлари, дўстлари, ошнолари тепасида ҳаволанаётган, терчиган, ҳозиргина шоҳи кўйлақларини ечиб, қорамағиз қўлларидан уладон ва момик ушлаган қизларга қаради, терга ботган чакаклар, қуруқ қўллар каравотлар устида бир-бирига чатишди. Девор ортидан чарльстон навоси таралар, қизлар эса меҳмонларни аста-секин ечинтиришар, баданларининг ҳар бир очилган қисмидан ўпич олар, эркаклар қитиқлаган пайти улар чийиллаб юборарди.

У гўё ёлгон-яшиқни сўзлаётган оқ доғли тирноқларига, бош башмолдоғининг уйиқчасига тикилиб қолди. Яқин атрофдан ит вовуллади. У куртқасининг ёқасини кўтариб, ўз уйига кетаркан, изига қайтиб, упа-элик суртган аёллар кучоғида қалбини поралаган аламларни юмшатгиси, кўзини очиб ётишга мажбурловчи даҳлизлардаги чинни ва шиша гултуваклар, пастак кулранг уйлар, қуруқ ва чангга беланган кўчалардаги пальмалар қаторига термулиб, чириган макка сўталарининг аччиқ-тахир ҳидидан ҳиссиз нафас олиб ётгиси келарди.

У қўли билан жун босган бўйнини қашлади. Боғламда шиқирлаётган калитлар шодасидан ўзига керакисини топди. Рафиқаси эса ҳозир пастда бўлиши керак; у зиналарга тўшалган гиламлар бўйлаб доимо оёқ учидан юради ва эрини кўрган заҳоти ҳадик аралаш: «Воҳ, ўтакамни ёриб юбординг. Сени келмайсан, деб ўйлаган эдим, бунчалар эрта келасан, деб ўйламаган эдим; ҳақ рост бунча эрта келасан, деб ўйламаган эдим...» дейди. Ана шунда у ўз-ўзидан аблаҳлигимни кейинроқ юзимга солиш учун унинг бошидан хиёнатчи шерик ролини ўйнаши чикора, деб сўради. Аммо булар энг аввалида туташадиган, тўқнашадиган, баъзан уларни яқинлаштирадиган, майл пайдо бўлишидан аввал ҳам, кейин ҳам ўз номини олмаган сўз ва учрашувлар эди; чунки уларнинг орасидаги фарқ сезилмасди. Кунларнинг бирида, у кечаси ўрнидан турганида бармоқлари рафиқасининг зина панжарасини тутган бармоқларига тегиб кетди, аёл унинг қўлини шу заҳоти сиқди, у эса аёлнинг орқага тисарилмаслиги учун алҳол чироқни ёқди - у аёлнинг пастга тушаётганини билмас, аммо унинг юзи қўлларида пайдо бўлган фикрни ифода этмас эди, аёл дарров чироқни ўчирди. У бунга фоҳишабозлик деб аташи мумкин эди, аммо бу атама хато бўлур эди, чунки одат янгилик ва ғайритабиийлик сурурини йўқотганда фоҳиша саналмайди. У майин, ипак ва зигир толасидан тўқилган чойшабга ўраниб ётган аёлни қўли тегиши билан биларди, сабаби бундай онларда ётоқхона чироғи сира ёқилмасди. Чироқ аёл зинада турган лаҳзада ёқилгани билан бурилиб ҳам қўймади, афтини буриштиради ҳам. Бундай ҳолат бир марта содир бўлган ва уни эсга олишга арзимасди, шунга қарамай ўша ҳол такрорланиши учун унинг дилида - тотли ва тахир - майлдан оғриқ турди. Гарчи чироқ ёқилмаган бўлса-да, у айни тонг ҳам пастга, ертўлага етаклаб тушган ўша қўлларни яна зина панжарасида тутиб олсам қанийди, деб ўйларди, аёл ундан: «Сен бу ерда нима қилиб юрибсан?» деб сўради ва дарҳол ўзини қўлга олиб, буткул таҳқирсиз, табиий овозда: «Воҳ, ўтакамни ёриб юбординг! Мен сени кутмаган эдим, ҳақ рост, бунчалар эрта келасан, деб ўйламаган эдим», деди. У эса исириқнинг гупиллаб урилайётган ва неларнидир эслатаётган заҳарханда ҳидини ҳис этиб турарди.

У ертўла эшигини очганида дастлаб ҳеч кимни кўрмади, чунки Паэс ота ҳам исириққа қоришиб кетгандек туюлди. Аёл сутана этакларини оёқлари

орасига тикишга уринаётган ва қўлларини силтаганча хушбўй тутатқини ҳайдаётган сирли ҳамхонасини бекитган бўлди. Бироқ руҳоний аёлнинг бекитмоқчи бўлиб типирчилашлари, уринишлари бефойдалигини тушуниб, тақдирга итоат этгандай, ўз бурчини бажараётган, ҳатто бу ёққа қарамай, бир-бирига термулиб турган анави икки одамнинг эмас, балки ўз ҳаққи-хурмати, ўзини муқаддас бурч - мўминликнинг муқаддас бурчини бажараётганига ишонтириб, бошини қуйи эгди. Руҳоний ертўлага кирган одам менга қараса, деб ич-ичида илтижо этар ва хоҳларди, бироқ уларга ўгринча боққанида хонадон соҳиби аёлдан тикилиб турганини кўрди. Аёл ҳам эрига тикилган, руҳонийни деярли қучиб, пана қилиб турарди, руҳоний кўрқинч ошкор бўлгани, ҳал этувчи дақиқа - навбатдаги дақиқа келишини, бошқа дақиқа бўлмаслигини англаганида қорни тиришиб, кўзи ва оғзи қуруқшади. Навбатдаги дақиқа ўз тақдирим билан юзма-юз учраштиради, ҳаммасига нуқта қўяди, деб хаёл қиларди руҳоний. Бу мовий кўзли одам ҳам аёл учун илтижо қилар, аёлнинг сўраши, сўрашга журъат этишини, тақдирини синовдан ўтказишга ботинишини - ҳа ёки йўқ дея жавоб беришини илтижо этарди. Аммо аёл гинқ этмади, ҳеч нарса демади. Тўсатдан руҳонийнинг хаёлига қачонлардир жавоб бериш ва сўраш имкониятидан буткул воз кечиш билан жувон унинг ҳаётини, ибодатчининг ҳаётини қурбон қилиши урилди. Чироқ ёруғида тирик тери ялтироғи хира торғди, соялар ўлимтик-бўзарган қиёфалар узра рақс тушарди. Аёл жавоб берар, деб кутиб турди руҳоний: ўпичга ташна аёлнинг лаблари титраганча тиришди. Хўрсинди - йўқ, у эридан ҳеч нарса сўрамайди, унинг учун фақат шу дақиқа, мовий кўзли одам олдидаги итоаткорлик дақиқаси қолган, чунки эртага кеч бўлади, ҳатто итоат этиш имкони бўлмайди, итоат ўз номини йўқотади ва кала-почалар уюмига айланади, кала-почалар уюми эса парвардигори оламнинг каломига риоя қилмайди.

У тушгача ухлади. Уни шарманка овози уйғотиб юборди, бироқ оҳангни англай олмади, чунки ўтган тун сукунати ҳамон қулоғи остида жаранглар, мусиқа овозини босиб кетар, субҳи содиқдаги шовқинни яқин йўлатмас эди. Лекин ярим очиқ деразадан сизиб кираётган сокин ва дилгир оҳанглар бир ондаёқ шуурининг гўнг яланглиklarини тўлдириб юборди. Телефон жиринглади. У гўшакни олиб, кўнғироқдек таниш овозни эшитиб, деди:

- Эшитаман.

- Сеньор депутат, биз уни полиция бошқармасига олиб келдик.

- Олиб келдингларми?

- Сеньор президентга доклад қилиб бўлдик.

- Демак...

- Ўзинг тушунасан. Яна бир тасдиқ - ташриф керак. Ҳеч нарса айтмаслик керак.

- Соат нечада?

- Иккига кел.

- Кўришгунча.

Аёл унинг овозини ўз ётоқхонасида туриб эшитар экан, кўзидан дув ёш тўкилди, қисқа суҳбат тугаши ҳамон кўзёшларини тийиб, кўзгу қаршисига ўтирди.

У рудда ўтирганча сотиб олган газетаси саҳифаларига бирров кўз югуртирди. Кўзига президентликка номзод, каудильонинг ҳаётига қасд қилган одамларнинг отувга ҳукм қилиниши ҳақидаги хабар сарлавҳаси чалинди. У уни катта воқеаларда, Вильяга қарши юришда, президент саройидаги одамларнинг Падре Прога садоқат изҳор этаётганида кўрганини эслади ва газетадаги суратга боқди: собиқ ҳомийсининг бош суягига ўқ теккан, қўллари ёйилганча чўзилиб ётарди. Кўчаларда капотлари ярқироқ янги лимузинлар, калта юбка ва баланд шляпали аёллар, кенг шимли олифталар ва фавворалар ёнидаги йўлақларда қутиларига ўтирган пойабзал тозаловчилар кўз олдидан липлип ўтарди. Унинг қотиб қолган, шиша кўзлари олдида кўча эмас, балки сўз ҳаракатланарди. Бу сўз пиёдаларнинг тез-тез боқишларида, бош силкиб қўйишлари ва илжайишларида, қўпол имо-ишоралар, саволомуз кўтарилган елкалар, нафратона нуқиб кўрсатаётган бармоқларда акс этган эди. Уни бехосдан

аччиқ шодиёна чулғаб олди, рулга энгашганча бу қиёфалар, имо-ишоралар ва нафратона нуқилган бармоқлар ёнидан шитоб билан ўтиб кетди. Соат миллари тўхтаб қолган эди, аммо у ҳозироқ ҳаракатга тушади. Ҳар бир дақиқа ғанимат. У буни бугун қилиши керак, чунки кеча бир пулга олмайдиган одами эртага унинг таъзирини бериб қўйиши мумкин. Куёш олд ойнага тик тушди, у кўзини қўли билан пана қилди: дарвоқе, у шу кунга қадар тўғри танлай билган - катта бўрига, обрўси ошиб бораётган каудильога умид боғлаб келган - энди хонумони куйганлардан воз кечмоқ пайти етиб келган эди.

Мана марказий Сокало майдони. Миллий саройнинг ҳар битта аркасида посбон турибди. Жоме бутхонанинг жомлари устма-уст жаранглаб, соат икки бўлганидан дарак берди. У сарой дарвозаси олдида соқчига депутатлик мандатини кўрсатди. Ясси тоғ тарафдан энган қишнинг шаффоф ҳавоси ибодатхоналарга бой эски Мехиконинг кескин ажралиб турувчи ташқи манзарасини юмшатиб турарди. Аргентина ва Гватемала кўчалари бўйлаб, имтиҳон топширган талабалар тўп-тўп бўлиб, пахта тушиб келарди. У машинасини патиога қўйди. Лифтда кўтарилиб, пуштиранг сейбадан тайёрланган паркетли, ярқироқ қандиллар осилган бир неча салонлардан ўтиб, қабулхонага кириб ўтирди. Атрофни иззат-ҳурматни ифодалайдиган икки сўздан иборат шовқин тутган эди:

- Сеньор Президент.
- Соньор Президент.
- Саньар Президент.
- Депутат Крус? Марҳамат.

Хомсемиз унга қўлини узатди ва иккови ҳам бир-бирининг елкаларига, белларига, сонларига уриб қўйишди. Хомсемиз, одатдагидек, сўниқ хохолашидан зўриқиб, шаҳодат бармоғини чаккагига тиради, аммо сассиз кулгисини тўхтатолмас, кулгисидан қорни ва буғдойранг бўйни титрарди. Кейин мундири ёқасини қийналиб қадаб, газета ўқидингми, деб сўради. У ўқигани, ўйинни тушуниб етгани, аммо буларнинг барчаси аҳамият касб этмаслиги ва бу ерга, сеньор Президентга ўзининг садоқатини, ўзининг чексиз садоқатини изҳор этиш ниятида келганини айтди. Хомсемиз бирор нарса хоҳламайсанми, деб сўради. У шаҳар четидаги бир неча харобазорларни, уларнинг ҳозир сариқ чақа ҳам турмаслиги, фурсати келганда уларни бўлиб-бўлиб сотиш мумкинлигини эслатди. Полиция бошлиғи бу ишда унга ёрдам беражанини айтди, чунки улар энди ошна-оғайни, биродар, сеньор депутат эса эҳ-ҳе, ўн учинчи йилдан бери жанг қилиб келаётгани, сиёсатнинг сурбетлигидан чўчимай ҳузур-ҳаловатда яшашга тўла ҳақи борлигини кўшиб қўйди. Хомсемиз маъқуллаб, дўстлик юзасидан унинг елкасини сийпаб, кети ва ёнбошига қоқиб қўйди.

Тилларанг дастали эшиклар ланг очилиб, хонадан кеча кечқурун донья Сатурноникида бўлган генерал Хименес, полковник Гавилан ва бошқа дўстлари чиқиб келди. Улар унинг ёнидан қиё ҳам боқмай, бошларини солинтирганча чиқиб кетишди. Хомсемиз яна хохолади ва сеньор Президент ҳузурига умумий яқдиллик учун садоқатини изҳор этгани кўп дўстлари келганини айтиб, у томон қўлини чўзиб, киришга таклиф этди.

У хона тўридаги яшил абажур ёнида жимитдай ўткир кўзлар, қопқонга тушган йўлбарсникига монанд кўзларни кўриб, бошини эгди-да: - Сеньор Президент, хизматингизга тайёрмиз... Сизга астойдил хизмат қилсам, мамнунлик туяман, сеньор Президент, сизга қасамёд этаманки...

Қовоғим, бурним, лабларим, муздай оёқларим, кўкарган қўлларим, белларимга суртаётган зайтун мойи ҳидидан менинг афтим буришади. Деразани очишларини илтимос қиламан: нафас олгим келади. Пишиллаганча бурнимдан нафас чиқараман - уларни жин урсин - ва қўлларимни қорнимга қўяман. Зигир толасидан тўқилган чойшаб баданимга салқинлик бахш этиб турибди. Энг муҳими мана шу. Улар - Каталина ҳам, руҳоний ҳам, Тереса ҳам, Херарда ҳам ҳеч балони тушунмайди.

- Мени холи қолдиринглар...

- Врачнинг нимани биларди? Дадамни мен яхши биламан. Ерга уришнинг янги усулини топиб олган.

- Жим бўл.

- Тересита, даданга гап қайтарма... Мен онанга тайинламоқчиман... Кўрма-япсанми...

- Ҳа-ҳа. Биз нафақат унинг, балки сенинг айбинг билан ҳам лаққа тушиб қолаверамиз. Кўрқоқлигингу аҳмоқлигинг, унинг... Унинг...

- Бас қил, этади.

- Салом...

- Келинглр...

- Азбаройи худо, хурсандмиз.

- Бемалол, бемалол.

Нимани ўйлаётган эдим? Нимани эслаган эдим?

- ...қашшоқдай. Нега улар Херардони ишлагани қисташяпти?

Улар - Каталина ҳам, руҳоний ҳам, Тереса ҳам, Херарда ҳам ҳеч балони тушунмайди. Газеталарда чоп этиладиган баландпарвоз таъзияю мадҳияларнинг неча пуллик аҳамияти бўларди? Улардан қайси бири менинг ҳозиргина бирдан-бир муҳаббатим муқим нарсаларга бўлган муҳаббатдан иборат, деган гапларимни айтишга журъат эта олади? Мен нарсаларни жисман эгаллашни яхши кўраман. Кўзимга чалинаётган ҳамма нарсани яхши кўраман. Ўзим силаётган чойшабни яхши кўраман. Тўқ яшил ранги яққол ажралиб турган мармар полни яхши кўраман. Ўзида турли мамлакатлар куёши бўйини мужассам этган шишаларни яхши кўраман. Бир қўлингда бир рюмка коньяк, бир қўлингда сигара ушлаб, енгил шоҳи смокинг кийганча локланган енгил туфлингни пахмоқ гиламга ботириб, эски, сарғиш чарм диванда ўтиргангча ингичка иплардан ораси тешик-тешик қилиб тўқилган полотнони, офтоб ёки чироқ шуъласида товланадиган, қўлинг билан эмин-эркин сийпаб кўриш мумкин бўлган полотнони яхши кўраман. Киши манзара ва одамларнинг баҳосини мана шу ерда беради. Киши мана шу ерда ёки Тинч океани соҳилларидаги айвонда ўтириб, кун ботишини кузатаётган ва нам қумлоқда оқиш кўпик қолдираётган тўлқинларнинг кўтарилиши ва пасайишига қалбнинг энг нозик, ҳа-ҳа энг нозик ҳаракатлари билан жавоб қайтараётганда баҳосини бериш мумкин. Замин. Заминнинг пул ҳисобига қадри ошиб бормоқда. Қурилиш ёғочлари ва бинолар каркаси осмонга чўзилган шаҳарчанинг бир парча ери тобора қимматлашиб бормоқда. Шаҳар четигаги унумдор ва сугорма зангори-сарик ерларда тракторлар гуриллаб ишламоқда. Тоғ участкаларидаги бой руда ва кўмир конлари туфайли кулранг сейфлар, машиналар пайдо бўлди. Саҳифаларни чапдастлик билан кесаётган ротация машиналари нақадар ёқимли бўй таратади...

«- О, дон Артемио, сизга нима дард урди?

- Ҳеч нарса, шунчаки иссиқ. Лаънати иссиқ. Қани, Мена, деразани очиб юбор...

- Ҳозир...»

Оҳ, кўчада шовқин-сурон. Ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб кетган. Бу шовқин ниманики эканини билмайсан ҳам. Оҳ, кўчадаги шовқин-сурон.

«- Дон Артемио, сиз мени йўқловдингизми?

- Мена, хабарингиз бор, жонимизни жабборга бериб, биз сўнгги дамгача президент Батистутани ёқлаб келган эдик. Энди, у ҳокимиятдан кетди, бу айтишга осон. Генерал Трухильо ҳокимият тепасида экан, уни қўллаб-қувватлаш янада оғир кечади. Сиз уларнинг икковини ҳам биласиз ва тушунишингиз лозимки... Ҳеч нарсага...

- Яхши, дон Артемио, хавотир олманг, капгирни буриб қўйиш қўлимдан келади. Гарчи ахлатга ботсак ҳам... Гап шу ҳақда бораётган экан, менинг сизга бу «валинеъмат» ҳақида айтадиган гапларим бор... У-бу нарса...

- Айтинг, айтинг. Диас, зап вақтида кепсиз... Менга қаранг. Буни биринчи саҳифада тахаллус билан бериб юборинг. Мена, хўш кўрдик, янги хабарларни кутаман...»

Хабарларни кутаман. Хабарлар. Янги хабарлар. Хабарлар. Мен ҳақимда, менинг бўзарган лабларим ҳақида. О-оҳ, кўл, кўл беринглр - ўзга одамнинг томир уриши менга, бўзарган лабларимга тетиклик бахш этади...

- Ҳаммасига ўзинг айбдорсан.

- Шундай бўлса ўзингни енгил ҳис этасанми, Каталина? Бўпти. Дарёни отда кечиб ўтамиз. Менинг заминимга қайтиб келамиз. Менинг заминимга.

- ...биз билмоқчи эдик, қаерда...

Хайрият, хайрият улар менинг димоғимни чоғ қилишди: келишиб, тиззалаб юришганча ичимдаги сирларни билиб олмоқчи бўлишяпти. Руҳоний анчадан бери кириб-чиқмоқда. Уларнинг иккови ҳам тепамда ўралашиб, овозлари титраб ибодат қилишяпти - мен ҳаммасини аниқ эшитиб турибман, демак, менинг аҳволим ёмон. Улар менинг ниятларимни, менинг аллақачондан бери ўйлаб юрган сўнги ҳазилимни билмоқчи. Мен уларнинг хўрланишидан, унинг ортидан келадиган нарсадан завқ тополмайман, аммо унинг илк аломатлари менга далда бермоқда. Балки бу ғалабанинг сўнги қувончидир...

- Анави қаерда...- дейман мен ясама безоталик билан пичирлаб...- Қаерда... Ўйлашга фурсат беринглар... Тереса, ҳарҳолда, эсимда... Сигаралар турган қизил тусли ғаладонда эмасмикин?.. Табақасининг тагида яна...

Гапимни охирига етказолмайман. Иккови ҳам ирғиб туриб, мени металл қутили каттакон столда ўтирганча васиятномани қайта-қайта ўқиб, баъзан ухлаёлмай чиқади, деб ўйлашади, шекилли, шу ерда бўлса керак, деб ўзларини стол томон уришди. Икковлашиб, қутиларни аранг тортиб олишди, қоғозларни тита-тита охири... қора тусли ғаладонни топишди. Аҳа, демак, шунинг ичида. Илгари бошқача эди. Энди бунақа. Ҳозир уларнинг бармоқлари шошилишч иккинчи табақани изламоқда, ҳаяжон аралаш уни ағдар-тўнтар қилишмоқда. Барибир ҳеч бало топишолмади. Охириги марта қачон овқатланган эдим? Пешоб қилганимга анча бўлди. Қандай овқатланаман? Қайт қилганман. Қандай овқатланаман?

«- Дон Артемио, симда вазир ўринбосари...»

Чийпардани туширишдимми? Шом тушдимми? Шундай гуллар борки, улар қоронғида очилади. Улар шом тушишини пойлашмоқда. Чирмовуқ гулбарглари эймоқда. Шабада эсяпти. Нариги, дарё бўйидаги кулбада ҳам чирмовуқ парваришланарди. У кеч тушган пайти очиларди, ҳа.

«- Сеньорита, раҳмат... Эшитаман... Ҳа, Артемио Крусман. Йўқ, йўқ, битимга сира йўл қўйиб бўлмайди. Бу тўғридан-тўғри ҳукуматни ағдариб ташлашга бўлган уринишдир. Улар шунга эришишдики, касаба уюшмалари аъзолари етакчи партиялар сафидан гуруҳ-гуруҳ бўлиб чиқишмоқда. Агар бу ҳол давом этаверса, сеньор вазир ўринбосари, сизлар кимга суянасизлар?.. Ҳа... Иш ташлашларни ноқонуний деб эълон қилиш, у ёққа аскарларни жўнатиб, уларнинг тит-питисини чиқариб ташлаш, бошлиқларини қамоққа тикиш керак, бу энг оқилона йўл... Муҳтарам сеньор, бу билан ўйнашиб бўлмайди...»

Мимозанинг, ҳа, мимозанинг ҳам сезгиси бор: у нозик ва уятчан, маъсу ва дилдироқ бўлиши мумкин. Тирик мимоза...

«- ...ҳа, албатта... Бунинг устига очиқ айтишимиз мумкин. Агар сизлар сусткашлик қилсангизлар, мен ва менинг шерикларим сармомиямизни Мексикадан четга олиб чиқиб кетамиз. Бизга кафолат зарур. Масалан, сиз икки ҳафта ичида, мамлакатдан юз миллион доллар чиқиб кетишини қандай баҳоласиз?.. А?.. Мен тушуниб турибман. Яна қандок!..»

Ҳа. Тамом. Ҳаммаси мана шу. Ҳаммасими? Қайдам. Эслай олмайман. Магнитофонни анчадан бери эшитмайман. Ўзимни эшитаётганга олиб ётибман, аслида эса турфа ширин нарсалар ҳақида хаёл суриб ётибман, дарвоқе, егулик ҳақида ўйлаш хуш ёқади одамга - ахир мен анчадан бери овқатланганим йўқ. Падиля магнитофонни ўчиради, мен эса кўзларимни юмаман, Каталина, Тереса, Херардо ва қизчанинг нимани ўйлашаётгани, нималар хусусида гаплашаётганини билмайман... Йўқ, Глория кетди, боягина Падилянинг ўғли билан кетди: у ерда ҳеч кимнинг йўқлигидан фойдаланиб, залга кириб бир-бирини ялашишади. Мен кўзларимни юмиб ётибман. Кўз олдимда тўқмоқланган чўчқа гўштидан қилинган котлетлар, қони кетмаган бифштекслар, қовурилган барра гўшт, қиймаланган курка гўшти, суплар - супларни ши-

ринлик каби жуда яхши кўраман, - пайдо бўлади. Оҳ, мен ҳамиша ширинликка ўчман, қатиқ ва кокос аралаштирилиб, бодом ва ананасдан тайёрланган ширинликлар, ёғда пиширилгани ҳам жуда ажойиб бўлади: шакар сепилган мевалар-чи... учинанго, камбала, робало балиқлари ҳам зўр, устрицалар, краблар-чи...

- Дарёни отда кечиб ўтамиз. Саёз соҳилларга, денгиз бўйига етиб оламиз. Веракруда...

... хаёлимга кальмар ва саккизоёқлар, моллюскалар ва бошқа тансиқ денгиз таомлари, денгиз сувидек шўр пиво тушади, юкатанча буғулар эсимга келади, қаримаганман, йўқ, бир гал кўзгуга қараганимда, қандай қаришимни кўз олдимга келтирганман... Жон деб яхши кўрадиган ўткир пишлоқлар... Ўз овозимни, узук-юлуқ, тиришиб-тортишган, амру фармо овозларимни эшитиш хуш ёқса-да, роса жонимга текканини ўйлайман. Ҳар доим бир хил роль. Зерикарли. Ахир, ейишим мумкин-ку. Ейиш, ухлаш, севиш ва ҳоказо. Нима? Менинг пулимга емоқчи, ухламоқчи ва севмоқчи бўлаётган ким экан? Сенми Падиля, сенми Каталина, сенми Тереса, сенми Херардо, сенми Пакито Падиля - отинг шундай эди чоғимда - хонамнинг, тўғрироғи, мана шу хонанинг, чунки мен бу ерда яшамайман, бурчагида набирамнинг лабларини сўриётган, она сути оғзидан кетмаган гўдак? Сизлар ёшсизлар, аммо мен ҳам яшашни биламан, шу сабабдан бу ерда яшамайман. Мен қариганманми? Уларни эгаллашга ҳуқуқи бўлган, чунки уларнинг ҳаммасини ...га жўнатган, шундай эмасми, ...га жўнатган ва ўша тундагидек кимни танлашни билган инжиқ табиатли қарияманми? Ҳа, ўша аёл, ўша кеча эсимда... Мана шу сўз ҳақида ҳам ўйладим. Менга овқат беринглар, нега менга овқат беришмаяпти. Кўзимдан йўқолинглар, оҳ... оғриydi. Кўзимга кўринманглар, оналарингни...

Сен ўша сўзни айтдинг, ўша сўзни айтасан. У икковимизга ҳам тегишлидир. Сўз шон-шараф, сўз эркаклик, сўз - филдирак, сўз - тегирмон; лаънат, мақсад, табрик, ҳаётга муносабат, дўстликнинг вужудга келиши, чорасизлик ноласи, қашшоқлар учун орани очиш, хўжайинлар буйруғи, меҳнат ва курашга даъват, муҳаббатга эпиграф, туғилиш жарчиси, ваҳима ва хўрликдир. Сўз - ҳамроҳ, байрам ва майхўрликлар кунда-шундаси, қахрамонлик қиличи, куч-қудрат такурисиси, сўзамоллик мезони, миллат шаъни, чегара посбони, тарих натижаси, Мексиканинг шартли номи ва акс садосидир - мана сўз нималарни... Одамлар у билан бирга туғилади ва ўлади, яшайди. У ҳамиша ва ҳамма ерда қарталарни чийлайди, умид боғлайди, чала қолган гапларни бекитади ва иккиёклама ўйин қилади, қахрамонлик ва можарони шир яланғоч қилади, маст қилади, ҳайратга солади, ўлдиради, айнан ундан дўстлик, нафрат ва ҳокимиятпарастлик тарихи бошланади. Бизнинг сўз. Сен ҳам, мен ҳам сохта, адабсиз масонлик сулукининг аъзоларимиз. Сен - бошқаларни ахлатга қоришни дўндирган, ўзингни эса авайлаган одамсан. Сен — бошқаларни ахлатга қоришни дўндиролмаган, ўзингни ана шу ахлатга қорий олган одамсан. Ҳаммамиз, юқори поғонадаги одамлар қуйи поғонадаги одамлар билан бўлмағур бир занжирга боғланган одамлармиз. Қанжиқлар биздан олдин ҳам бўлган, биздан кейин ҳам бўлади. Сен бу жирканч сўзни ўзингдан кейин яшайдиганларга мерос қолдирасан. Сен ўзинг қанжиқнинг боласисан ва ўзинг қанжиқ болаларини урчитасан... Қулоғингача ахлатга ботгансан.

Сен бу адабсиз хулқинг билан қаергача борасан?

Оҳ, қанчалар ўз-ўзини алдаш, қанчалар фириб, қанчалар соғинч: сен мана шу сўз билан энг аввалига қайтишни хоҳлаяпсанми? Қайси аввалига? Йўқ, сен ҳам, бошқа биров ҳам алдоқчи олтин асрга, ўтмиш жаҳолатига, йиртқи-чона наъраларга, бир тўғрам гўшт учун курашга, ғор ва чақмоқтошга, қурбонликлар ва ўйламасдан иш қилишларга, гайришуурий қўрқинчга, ваҳшиёна фетишга¹, қуёш, санамлар, момақалдиҳоқлар, зулмат, олов, ниқоблар, сув, очлик, ўз камолати ва ожизлиги олдида ваҳима туйишга, самовий қўрқинчга, ўлим ва даҳшатларнинг ярамас аҳромига қайтишни хоҳламаydi.

Оҳ, қанчалар ўз-ўзини алдаш, қанчалар фириб, қанчалар соғинч: мана

¹ ибтидоий халқлар зудо деб топинган, гўё гайритабиий кучга эга бўлган жонсиз нарса.

шундай юк билан олдинга борасанми, ўзингни истиқболда намоён этоласанми? Қанақанги истиқболда? Йўқ, сен ҳам, бошқа биров ҳам ўзи билан қабиҳлик, шубҳа, алданган умидлар, ўкинч, манфурлик, қаҳр, ҳасад, нафрат, ишончсизлик, очлик, порахўрлик, таҳқир, қўрқитиш, янглиш худбинлик, хўрлаш, уюшган жиноятчилик каби ярамас иллатларни олиб кетишни истамайди.

Уни йўлда ташлаб юбор, уни бирорта янги қурол билан тилка-пора эт. Уни йўқ қиламиз, бизни ажратиб турган, диққатимизни тошга бураётган, асоратга солаётган ва икки баравар оғирлаштираётган бу сўзларнинг сўзини йўқ қиламиз, бу бизнинг санамимиз, бу бизнинг хочимиздир. Майли, у бизнинг на паролимиз, на тақдиримиз бўлсин.

Руҳоний сенинг лабларинг, бурнинг, қобоқларинг, оёқларингни зайтун ёғи билан мойларкан, муножот эт, одамларни жонсарақ этадиган бу кераксиз нарсалар, севгини заҳарлайдиган, дўстликини бузадиган, назокатни маҳв этадиган, ғажийдиган, ажратадиган, қўпорадиган, заҳарлайдиган кераксиз нарсалар бизнинг на шартли номимиз, на тақдиримиз бўлсин. Илон аъзосининг ниши ва тошкеманинг совуғи, аҳромлардаги қоҳинларнинг маст-аласт ҳайқириғи, курсидаги парвардигор, черковлардаги ҳукмдорлар - мана булар кераксиз нарсалардир. Тутун, Испания ва Анауак¹, ис, ўғит кераксиз нарсалар, чиринди кераксиз нарса, ясси тоғлик кераксиз нарса, қурбонликлар кераксиз нарса, шуҳрат кераксиз нарса, қуллик кераксиз нарса, ибодатхоналар кераксиз нарса, сўз кераксиз нарса. Яшаш учун бугун сен кимни ахлатга қорийсан? Эртага-чи? Кимни сўкасан, кимни бадном этасан? Сен манави бир пулга қиммат одамчалардан завқ олиш, ҳукмфармолик қилиш, ғазаб сочиш, эзиш, яшаш учун ўтакетган жирканч тубанликлардан, қабиҳликлардан тоймайсан.

Бироқ сен чарчамайсан, сен ундан устун келолмайсан, қулоғингга овозингни ўчириб юбораётган ўзгача дуолар чалинади; майли, у бизнинг на шартли номимиз, на тақдиримиз бўлсин, сен қабиҳликлардан фориг бўл.

Сен таслим бўласан,

Сен уни мағлуб этолмайсан,

Сен бир умр уларга ўралашиб яшадинг,

Сен айна ярамасликлар, ифлосликлар самарисан, бошқаларни унга тиқиб, ўзингни фориг этасан: бу бепарволик ададсиз ноадилликларимизни эслаш учун керак.

Ва сен таслим бўласан...

Сен мени мағлуб этасан, манави дўзахга биргаликда йиқилиб тушишга мажбурлайсан; сен бу ҳақда эмас, бошқа нарсалар ҳақида хотирлашга мажбур этасан; сен бўлган нарсалар ҳақида эмас, бўлиши керак нарсалар ҳақида ўйлашга мажбур этасан: сен мени қабиҳ ҳаётинг билан мағлуб этасан.

Сен таслим бўласан,

Дамингни ол,

Айбсизлигинг ҳақида орзу эт,

Уринганинг ва яна уринажагингни айт; эсингда тут, кунларнинг бирида зўравонлик худди ўша танганинг тескари томони билан қаримта қайтаради, қариганингда ташаккур айтишинг керак бўлган нарсаларни ёшлик пайтинг масхара қилишни хоҳлайди... Бир кун келадики, ниманидир тушунасан, ниманингдир поймонаси тўлганини англайсан. Кунларнинг бирида сахармардон турасан,- мен сени хотирлашингга мажбур этаман,- турасану кўзгуга қарайсан ва ахийри, нимадир ортда қолганини сезасан. Сен қариялигининг биринчи кунини, янги даврнинг биринчи кунини эсга туширасан, уни белгилаб қўй. Ва сен ҳайкал каби тош қотганча нарсаларга янгича назар солаётганингни белгилаб қўясан. Сен тонг насимлари кирсин, деб дарпардани кўтариб қўясан. Оҳ, у вужудингни тўлдириб юборади, сени таъқиб қилаётган ҳидни, исирик ҳидини унутишга мажбур этади; оҳ, насим сени тозартиради - шубҳаланишингга имкон бермайди, баҳоли қудрат илк шубҳаларингни унутишингга мадад беради.

¹ Мехико водийсининг қадимий номи

(1947 йил 11 сентябр)

У чийпардани кўтариб, мусаффо ҳаводан тўйиб сипқорди. Хонага ёпирилиб кирган тонг еллари дарпардани ўйноқлади. У ташқарига қаради. Баҳор тонгининг бундай онларини ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмасди: баҳор. Ҳадемай уларни тез орада қуёшнинг ўткир нурлари гиппа бўғиб кўяди. Аммо соат етти бўлгани билан балкон рўпарасидаги денгиз пляжи салқин мудроқ сукут оғушида. Тўлқинлар қумларни майин сийлаб оҳиста шовуллайди; яккам-дуккам чўмилувчиларнинг овози кўтарилаётган қуёш ва сокин уммоннинг забонсиз учрашувига халақит бермайди. У чийпардани кўтариб, мусаффо ҳаводан тўйиб сипқорди. Уч нафар болакай қўлларига челақ тутганча тун бодроқдай сочиб ташлаган бойликларни: денгиз юлдузлари, чиганоқлар, сувда силлиқланиб кетган тахтачаларни соҳил бўйлаб териб юришарди. Яқин атрофда тўлқинлар узра елкан сузиб юрибди. Нилий осмон заминни кўкимтир ойна ортидан ёритиб тургандай. Йўлда бирорта машина қораси кўринмасди.

У чийпардани яна тушириб, Мавритания кошинлари ётқизилган ваннага кирди. Кўзгуда ўзининг уйқудан шишиб кетган, муштдай ва ташвишли афтига қаради. Ортидан эшикни енгил ёпиб қўйди. Жўмракни бўшатиб, раковина тешигини бекитди. Пижамасини ечиб, унитаз устига ташлади. Заъфарон жилддан янги лезвия олиб, уни тилларанг соқолқиргичга жойлади; соқолқиргични иссиқ сув тагига қўйиб, сочиқни намлади-да, юзини енгил шапатиллади. Буғ кўзгунини хиралаштирди. У қўли билан ойнани артиб, неон чироқ-трубкани ёқди. Тюбикдан кўпиклангиргич - Шимолий Америка янгилигини сиқиб чиқариб, ёноқ, ияк ва бўйнига оппоқ намчил масса суртди. Соқолқиргични сув тагидан олаётганида иссиқ сув бармоқларини жизиллатиб куйдирди. Оғриқдан афти тиришди, бўйнини чўзиб, соқолқиргични пастдан юқорига тортди, оғзини қийшайтириб, иягини эҳтиёткорлик билан қирди. Бугдан ванна исиб, биқинида тер кўпчиди. У соқолқиргични секин тортаркан, кесиб қўймадимми, деган шубҳада юзига дамба-дам бирров қараб кўярди. Жўмракни яна бўшатиб, сочиқни хўллади ва бўйнига босди. Қулоқларини ювиб, юзига хушбўй лосьон сепди, завқдан томоғини қириб қўйди. Лезвие-ни чайиб ташлаб, яна соқолқиргичга жойлади ва уни чарм ғилоф ичига солди. Раковина ичидаги тикинни олиб, кулранг совун кўпиги ва соқолларнинг сувда чир айланишини бирпас кузатиб турди. Сўнг яна тер босган кўзгунини артиб, унга синовчан назар солди: ўзини мудом мана шундай кўргиси келди. У беихтиёр, гарчи тушдаги онгсиз ҳаётига шерик бўлган майда, аммо муқаррар ташвишлар, ошқозон санчиғи ва мубҳам майллар, кераксиз бўйлар уфуриб турадиган башарасини ҳар тонг кўрса-да, ўзига анчадан бери қарамагани хаёлига урилди. Симоб қопламали бу тўртбурчак ойна мовий кўз ва серғайрат оғизли, пешонали ва кенг ёноқли юзнинг яккаш ҳаққоний қиёфасини акс эттирарди. У оғзини очиб, қамалдаги тилини чиқазди; тишлари орасидаги ёриқларга кўзини қисиб қаради. Дори-дармон кутисини очиб, сувга тўла стакан тубидаги протезини олди. Апил-тапил артиб, кўзгуга орқа ўгириб, уни оғзига солди. Тиш тозолагичга яшилтоб паста суртиб, тишини тозолади. Сўнг томоғини фарғара қилиб, пижама шимини ечди. Душ жўмрагини бураб, қўли билан сув ҳароратини чамалаб кўрди. Шар-шар оқаётган сув у қоқсуяк танасининг дўмпайиб чиқиб турган қовурғалари ва осилган қорнини совунлаётган пайтда елкасини вижирлатиб турди. Мушаклари ҳали ҳам таранг тортилмаган, агар у ўз қаддини тик тутишга мажбурламаса, тезда бўшашар ва шалпайиб қоларди. Шу кунларда отель ва пляжда одамлар унга сурбетларча тикилган пайтларда унинг виқор билан тургиси келарди. У юзини душ тагига қўйди, жўмракни ёпиб, сочиққа артинди. Лаванда суви билан кўкрак ва қўлтигини артиб, руҳан тетиклашди ва тароқ билан жингалактоб сочларини таради. Кўк шорти, оқ спортча кўйлаги, енгил тагчармли итальянча елканли туфлисини кийиб, душхона эшигини очди.

Шабда дарпардаларни ҳамон ўйноқлар, қуёш эса ҳали забтига олмаган эди. Кун авзойи бузилса ёмон бўлади, ҳа, ёмон бўлади. Сентябрь ойи беқарор. У тўшагига қаради. Лилия ялпайиб ётганча ухларди: боши ёстиқ бўйла-масига чўзилган қўли устида; елкаси очиқ, букилган оёғининг тиззаси чой-

шаб тагидан чиқиб турарди. У қуёшнинг илк нурлари енгилгина сирғалиб қўлларидаги сарғиш туклар ва қўлтиғи тагидаги малла жунларни, намчил кўзлари чети ва лабларини ёритган дуркун баданга яқинлашди. У лаби устидаги майда терни кўриш ва қуёшдан қорайган, тўшақда онгсиз беҳаёлик билан ухлаб ётган махлукчадан таралаётган ҳароратни билмоқ ниятида энгашди. У чалқанча ётқизиш, баданни олд томонидан кўриш туйғуси билан қўлларини чўзди. Қиз уйқу аралаш чуқур тин олганида ярим очиқ лаблари бирлашди. У нонуштага йўл олди.

Қаҳва ичгач, лабларини салфетка билан артиб, атрофга аланглади. Бу дамларда, болалар ҳамиша энагалар билан овқатланишади чоғи. Нонуштагача денгизда сувни шапиллатиб сачратиш завқидан ўзларини тия олмаган аксарият болаларнинг сочлари ҳўл силлиқ қилиб таралган. Улар яна чўмилиш кийимларини олишиб, вақтнинг - тез ва секин югуригида - ҳар қандай ҳисоби йўқоладиган, фақат кумқалъалар қурадиган ёки қувноқ дафн маросимлари уюштирадиган ёки сув шалоплатиб ва сачратиб ўйнайдиган, қуёшда тобланадиган, денгиз кучоғида чуввос солиб шаталоқ отадиган болаларнинг хаёлотига итоат этгучи денгиз бўйига қайтиб келишарди. Бу кенгликдан, қўлбола қабр ва кумсаройдан фақат ўзларига бошпана топаётган, оғзидан она сути аримаган чурвақаларга разм солиш ғалати туюлади. Болалар тарқаб, уларнинг ўрнини отелда яшаётган катта одамлар эгаллай бошлади.

У сигарет тутатди ва енгилгина боши айланганини сезди, бу ҳол бир неча ойдирки, эрталаб чеккан пайтлари тўсатдан пайдо бўлади. Унинг нигоҳи олисга, соҳилнинг иланг-биланг чегараларига, уфқдан то кўрфазнинг кескин бурилган нуқтасигача чўзилган тўлқинларнинг кўпик чизиқларига қадалди, елканлар суза бошлаган эди. Ёнидан таниш эр-хотин ўтиб кетди. Уларнинг саломига алик олиб, яна керишди.

Ресторанда ҳам одам гавжумлашди. Пичоқ ва санчқилар шиқирлади, чашкалардаги қошиқчалар жаранглади, шишалар тиқини пақиллаб отилди, минерал сув қайнаган ва вижиллаганча стаканларга қуйилди. Стуллар тарақлади, эру хотинлар ва кўпсонли сайёҳлар суҳбати кўр олди. Одамлар шовқинига бас бойлагандай тўлқинлар шиддатлироқ шовуллади. Уруш туфайли Биаррица, Уайкики ва Портофинодан ажралиб қолган Шимолий америкалик сайёҳлар учун шоша-пиша қайта қурилган янги Акапулько курортининг бутун эспланадаси столдан кафтдагидек кўриниб турарди. Болалари рахитга йўлиққан ва итлари туллаган, каналлари лойқа сувли, ахлатлар уюлиб ётган қашшоқ балиқчилар кулбаларини - кўримсиз, ифлос шаҳарчани девор билан ўраб қўйиш керак эди. Мавжуд жамият мунофиқ одамга ўхшайди, аввалгисидан ҳам, истиқболда бўлиши кутилганидан ҳам баравар даражада йироқ эди.

У ўтириб чекарди, оёқлари увишди, соат ўн бирда бунақанги енгил кийимда юришни ўзига эп кўрмади. У тиззасини билинар-билинемас уқалади. Тонг нурафшон ва қуёшнинг бош суяги ҳароратли тўқ сариқ укпар билан безанган бўлса-да, ичида совуқ тургандай бўлди. Қора кўзойнагини тақиб, Лилия кириб келди. У ўрнидан туриб, стулни у томонга суриб қўйди. Официантни чақирди. Қулоқларига таниш эр-хотиннинг шивир-шивири эшитилди. Лилия папайя ва қаҳва келтиришни буюрди.

- Яхши ётиб турдингми?

Қиз бошини қимирлатиб, лабларини очмасдан жилмайди, дастурхон устида турган эркакнинг қора қўлларини ноз аралаш силади.

- Мехикодан газеталар олиб келишмадимми? - деб сўради Лилия папайядан бир бўлак кесиб оларкан. - Нега сен ўқимайсан?

- Ҳали келмаган. Тезроқ бўл, соат ўн иккига яхта ёллаганман.

- Тушликни қаерда қиламиз?

- Клубда.

У газеталарни сўрагани маъмурнинг ҳузурига борди. Айтмоқчи, бугун ҳам кечагидан фарқ қилмасди - суҳбатлари зўрма-зўраки, савол-жавоблари маънисиз эди. Безабон тун - бошқа гап. Аммо катта нарсани қидириш шартми? Сўзсиз ахдлашув чин муҳаббатни, ҳатто бир-бирига бўлган зоҳирий манфа-

атни ҳам талаб этмайди. Дам олиш пайти унга бир қиз керак эди. Мана, ўша қиз ёнида. Душанба, кетадиган охирги куни, шу билан у қизни бошқа қайтиб кўрмайди. Кўп нарсани ким талаб этиши мумкин? У газеталар харид қилиб, фланель шимини кийгани хонасига чиқди.

Лилия машинада газеталарга мук тушиб, кино янгиликларини шарҳлай борди. У биринч оёқларини чалиштириб ўтирар, панжалари учудаги туфли-часи энгилгина тебранарди. У эрталабдан бери учинчи сигаретни ёқди, газета ўзига тегишли эканини айтмай, янги уйларга оид реклама эълонларни ўқиш билан чалғиди. Сўнг у эътиборини шоссе устида осилиб турган, бинафшаранг қорнини экскаватор тилиб ташлаётган яланғоч тоғга ёнма-ён қурилган ўн беш қаватли ресторанли (бу ерда қойилмақом бифштекслар тайёрлашади) отелга қаратди.

Лилия латиф ҳаракат билан палубага сакраб чиқди, у эса чайқалаётган трапда мувозанатини сақлаш учун оёқларини оҳиста босиб, ортидан борди, уларни нотаниш одамнинг қўллари қаршилади.

- Хавьер Адамс.

У ярим яланғоч - чўмилиш трусигида. Юзи қорамтир, куюқ қошлари тагидаги ҳаракатчан кўзлари кўм-кўк. Қўлини узатди - ёқимли бўри: жасур, кўнгилчан ва доғули.

- Дон Родригонинг гапига қараганда, менинг сизлар билан яхтада бирга бўлишимга эътироз билдирмайсиз.

У боши билан маъқул ишорасини қилди ва каюта соясига бориб ўтирди. Адамс Лилияга қарата:

- ...қария уни менга бир ҳафта бурун топширган эди, кейин эсидан чиқиб кетди...

Лилия кулимсираб, сочиқни қуёш тушиб турган кема куйруғига тўшади.

- Бирон нарса еб олмайсанми?- деб сўради у Лилиядан стюард шиша ва ҳар хил ширинликлар солинган патнис кўтариб келганида.

Лилия ётган ҳолида бармоқларини сал қимирлатиб, йўқ, деди. У патнисга яқинлашиб, стюард тоникли жин ичимлиги тайёрлагунча бодом чақиб турди. Хавьер Адамс каюта томига чиқиб олган эди. Унинг оғир қадам товушлари, тўлқинқайтаргич устида ким биландир қисқа-қисқа гаплашишлари эшитилиб турди, сўнг шитирлаган овоз келди - у қуёшда тобланишга жазм этган эди.

Яхта секинлик билан кўрфаздан узоқлашиб борарди. У ялтироқ пешбандли соябончасини кийиб, жин қуйилган стаканга энгашиди.

Ёнгинасида Лилиянинг бадани ялт-юлт этиб ётарди. Қиз сийнабандини ечиб, елкасини офтобга ўгирди. Бадани роҳату гаштга чулғаниб, чўзилди. У қўлларини кўтариб, тўзиган сочларини йигиб, орқасига қайириб, тутамлаб, зарҳал-мис боғич билан тугиб қўйди. Бўйнида кўпчиган майда терлар силлиқ елкаси орқа курагида нам из қолдириб, югургилади. У каютанинг ичида туриб, қизни кузатарди. Ҳозир у эрталабгидек қўлини бошига қўйиб, тиззаларини букканча мизғийди. У қизнинг қўлтиғидаги жунлар қириб ташланганини пайқади. Яхта тумшуғи тўлқинларни икки ёнга тараб, Лилияга шўр сув томчиларини сачратганча олға сузарди. Тепада, чийиллаганча оқушлар учар, у эса жинни қаламча билан майдалаб ичарди. Бу дуркун хилқат уни ақлдан оздирмаган, аксинча, унга тикилган пайти руҳий қувват олаётгандек бўларди. Ўз-ўзини хўрлайдиган сурурли ҳолат. У каюта тўридаги шезлонгда ёнбошлаб ётганча ўзидаги майлни баданнинг қоронғиликка сингишиб кетгувчи, демак, қиёслаш имконияти барҳам топгувчи, жимжит ва кимсасиз тун учун авайлаб, бир жойга йиғаётгандек бўлаётганидан вақтинчи чоғ этарди.

Кўрфаз анча йироқда қолиб кетган эди. Биёбон соҳилда, диккайган тиканкли шох-шаббалар ва ўткир қояларда сароб қотиб қолган эди. Яхта кескин бурилди, иссиқ ва нафасни қайтарадиган тўлқин Лилиянинг юзига келиб урилди. У шодликдан қичқариб юборди ва гавдасини хиёл кўтарди - кўкрак суякларига бураб киритилгандек бинафшаранг қисгичлар янада тик бўлишига йўл бермади. Яна ётди. Палубада патнис кўтарган стюард пайдо бўлди,

димоғига қора олхўри, шафтоли, пўсти тозаланган апельсинлар ҳиди гупиллаб урилди. У кўзларини юмди ва ўз фикрларидан истехзо қилди: бу эҳтиросли гавда, бу мўрчамиён, бу бўлиқ тослар ич-ичида пинҳона дард, давр саратони ниш отарди. Бир неча ўн йил ўтгач, бугун сенга ҳукмини ўтказаётган, баданни куёшда қолган жасад, тер босган ва кремлар эриган бадандан фарқлай олишинг бебақо мўъжизами? Ёшлик кўз очиб юмгунча ўтиб кетади, нигоҳинг сўнади, чўккан, туғиш ва абортларга яроқсиз бўлиб қолган баданни, тирикликнинг армонли, разил ва зерикарли даврини қолдириб, тезда ўтиб кетади. У кўзини очиб, қизга қаради.

Хавьер тепадан тушиб келди. У аввалига унинг жундор оёқларини, сўнг ёпишиб турган трусикларини ва ниҳоят, қип-қизил бўлиб куйган кўкрагини кўрди. Ҳа, росмана бўри: очиқ каютага сездирай кириб, челақдаги муздай сувга солиб қўйилган шафтолидан иккитасини олди. Кулимсираб, мева олганча палубага чиқди. Лилияга тикилганча тиззасини юзининг олдида ёйиб, чўккалаб ўтирди. Қўлини қизнинг елкасига қўйди. Лилия жилмайиб, шафтолининг бирини оларкан, нимадир деди. У моторнинг гувиллаши, шамол ва тўлқинлар шовқинидан сўзларни илғай олмади. Уларнинг жағлари бараварига қимирлади, шарбат лабларига ёйилди. Жиллақурса... Хайрият. Ўсмир бортга суяниб, оёқларини чўзиб ўтирди. Кулимсираган, қамашган кўзларини тушки оқиш осмонга қаратди. Лилия унга боқди, лаблари пичирлади. Хавьер нимадир деб жавоб қайтарди, қўлларини соҳил томон нуқиб кўрсатди. Лилия кўкрагини қўли билан бекитиб, бўйнини чўзди. Хавьер унинг тепасида энгашиб, ҳўл, баданига ёпишиб қолган сийнабанди тўғноғичини қадаб қўяётганда иккови ҳам қувончга тўлиб, қаҳқаҳа отишди. Қиз қўлларини пешонасига соябон қилиб, йигитча кўрсатган нарсани кўрмоқчи бўлиб, олис соҳилдаги сариқ чиганок, бутазор қоплаган мўъжаз кўрфазга қаради. Хавьер ирғиб туриб, рулни бошқараётган одамга қандайдир фармойиш берди. Яхта яна кескин бурилиб, соҳил томон суза бошлади. Қиз ҳам бортга суяниб ўтирди, сумкасини тортиб, Хавьерга сигарет таклиф қилди. Суҳбат авж олди.

У мисоли ҳайкал, бир хил қорайган ва бир хил силлиқ, ёнма-ён ўтирган икковига назар солди. Ҳали бир-бирига номаълум ва бир-бирини билишга бўлган майлларини базўр сир тутиб турган ҳаракатсиз, аммо таранг баданлар ишончли умиддан қотиб қолган эди.

У қаламчани чайнаб, пешонасини бекитиб турадиган кенг соябонини кийиб, қора кўзойнагини тақди. Палубадаги суҳбат давом этарди. Улар шафтоли данагини сўришганча:

«Чакки эмас»

ёки ҳатто

«Ажойиб...»

дейишган бўлса керак; ёки шунга яқин, ҳалигача айтилмаган бирор нарсани - бадани ва бутун қиёфаси билан гаплашарди. Ҳаёт спектаклининг янги қаҳрамонлари. Айтишган бўлишса керак...

- Нега биз илгарироқ учрашмаганмиз? Мен клубга тез-тез бориб тураман...

- Мен бормаيمان... Кел, данакларни ким узоққа отиш ўйнаймиз. Бир, икки...

У уларнинг кулишганча баравар улоқтирган данакларининг олдигача етиб келмагани, қўллари асабий титраётганини кўриб турган эди.

- Меники олисга тушди!- деди Хавьер данаклар товуш чиқармай яхтадан узоққа бориб сувга тушганида. У кулиб юборди. Улар яна борт яқинига ўнғай жойлашиб ўтиришди.

- Сув чанғисида учишга хушинг борми?

- Учиб кўрмаганман.

- Шошма, ўзим ўргатиб қўяман...

Улар нималарни гаплашган бўлиши мумкин? У йўталди, яна коктейль тай-

ёрламоқчи бўлиб, патнисни олдиға тортди. Хавьер, чамаси, бу чол ва қизнинг қанақанги эр-хотин эканини суриштиряпти. Лилия танишишларининг қисқа ва ифлос тарихини айтиб бериши мумкин. Йигит елкаларини қисиб, уни ваҳшиёна эҳтиросдан, жиллақурса, ранг-баранглик учун бир кеча завқ олишиға кўндирса ажабмас. Энг муҳими - севиш... Бир-бирини исташ...

- Биласанми, тирсақларни букмаслик керак. Қўлингни чўзиб, мувозанат сақлашинг керак...

- Аввал ўзинг кўрсат, қани...

- Ҳозир. Кўрфазға кирайлик...

Эҳ! Қаники, ёш ва бой бўлсанг.

Яхта соҳилнинг шундоқ биқинидаги кўрфазчада солланиб, ҳорғин, ёнган бензин ҳидини бурқситиб, шишадай шаффоф сув ва чуқурликни лойқала-тиб, тўхтади. Хавьер чангини, сўнг ўзини сувға ташлади, бирпас ўтиб жил-майганча сув сатҳиға қалқиб чиқди-да, чангини оёғиға тақди.

- Менга арқонни отиб юбор!

Қиз арқонни топиб, бортдан ташлади. Яхта яна поёнсиз денгиз узра суза бошлади, Хавьер тик турганча, қўлларини ҳаволатиб, унинг ортидан учиб келарди. Лилия Хавьердан кўз узмасди. У эса тоникли жин ичарди. Ёшларни ажратиб турган денгиз чизиги қандайдир синоатли йўсинда уларни нафақат жисман, ҳатто руҳан яқинлаштирар, яхта эса денгизда қотиб қолгандек эди; Хавьер қуйруққа миҳлаб қотирилган ҳайкалга ўхшарди, Лилия эса тўлқинларнинг бирида тош қотгандек эди. Кўтарилаётган, парчаланаётган, нобуд бўлаётган ва яна кўтарилаётган кўм-кўк тўлқинлар бошқаларидек ҳамиша исёнкор, ҳамиша бир хил, вақтга бўйсинмас, ўз акси ва илк сувлар акси, ўтган ва келажак минг йилларнинг кўзгуси, сояси эди гўё.

У паст, ўтиришға ўнғай шезлонгға янада чўкиб кетди. У нимани афзал билади? Иродаға итоат этмаётган, эҳтиросдан туғилган кўнгилни суст кеткирувчи ҳавасдан халос бўла оладими?

Соҳилға яқинлашганда Хавьер арқонни қўйиб юборди ва сувға йиқилиб тушди.

Лилия қора кўзойнақлар томон қия ҳам боқмай сувға шўнғиди. Аммо бунинг ўз изоҳи бор. Қандай? Лилия унга изоҳлаб берадими? Ёки Хавьер Лилия билан изоҳлашадими? Ёки Лилия Хавьер билан изоҳлашадими? Лилянинг қуёш ва денгиз қатраларидан ялтираётган боши сувда, йигитчанинг олдида кўринганида у ўзидан бошқа ҳеч бир кимса изоҳ талаб этмаслигини тушуниб етган эди. Қуйида, кўрфазнинг шаффоф сувида ҳеч бир кимса ақлу идрокка ёки қалтис воқеаларнинг тўғри келиб қолишиға қаршилиқ кўрсатолмайди, ҳеч бир кимса бўлган, бўлиши керак нарсалардан чекинолмайди. Ёшлар ўртасиға нима гов бўлиши мумкин? Ёки спортчилар қўйлаги, фланель шим кийган, козерокли шапка кийиб, креслода чўкиб ўтирган мана бу гавда тўсиқ бўлиши мумкинми? Ёки мана бу ожиз нигоҳми? Улар пастда бамайлихотир сузишар, борт ортида нималар бўлаётгани унга қоронғи эди. Хавьер ҳуштак чалди. Яхта жойидан кўзғалди, Лилия сув юзида бир дақиқа турар-турмас йиқилиб тушди. Яхта тўхтади. Янгроқ, қаттиқ кулги мотор шовқини орасидан қулоққа элас-элас чалинди. У ҳеч қачон қизнинг бундай кулгисини эшитмаган эди. Гўё эндигина дунёға келгандек, гўё қиз иккови қилган барча амаллардан, бўйнидаги хунук юк, номус посангиси босиб бормаётгандай.

Амални ҳамма қилади. Ҳамма. Мана буниси разиллик. Бу ҳамманинг қўлидан келади. У гамгин илжайди. Ҳокимият ва гуноҳлар, бошқалар устидан, кимдир устидан, унга тегишли ва сотиб олган қиз устидан танҳо ҳукмронлик қилиш асосларини емираётган мана шу сўз умумий хатти-ҳаракатлар, уйқаш тақдирлар, такаллуфсиз эгаликнинг умумий дунёсига киришға мажбурламоқда. Демак, бу аёл бир умр номусға ботмаган? Демак, унинг ихтиёрида бўлгани билан ҳеч кимнинг иши йўқ? Қизға нисбатан унинг вақтинчалик эгалик қилиши ҳам қизнинг пешонасига битилган қисмати, тақдири бўлолмайди? Демак, Лилия уни ҳеч қачон учратмагандек севиши мумкин экан-да?

У ўрнидан туриб, қуйруқ думиға борди-да, қичқирди:

- Кеч бўлди. Тушликка улгуришимиз керак, клубга борадиган вақтимиз бўлди.

У хитобига бепарво муносабатни тушунгач, ўз юзини, гўё оҳорлангандек қаҳрли, ўжар бўй-бастини четдан кўргандай бўлди,- оқ-сарғиш сувда ёнма-ён, бир-бирини ушламай, гўё стратосферада сузаётган бу чаққон баданлар бирон нарса эшитиши даргумон эди.

Хавьер Адамс чанғида учгиси келаётса-да, улар билан тўлқинқайтаргичда хайрлашиб, яхтага қайтди. У яхта қўруғидан туриб, қўйлагини ҳаволатди. Унинг кўзларида ўзи топиши мумкин бўлган нарса кўринмади. Улар кейинроқ, кўрфаз соҳилида пальма барглари билан ёпилган айвонда тушлик қилаётганларида ҳам Лилиянинг қўй кўзларида ўша нарсани кўрмади. Бундан чиқди, Хавьер ундан ҳеч нарса сўрамаган. Димоғига соус бўйи урилаётган Лилия ҳам мелодрамадаги ўзининг ғамгин тарихини сўйлаб бермаган. Бу муттаҳам, қўпол, шилқим, ишратпараст билан оддий мешчанларга хос одатдаги никоҳ; ажралиш ва фаҳш эканини Хавьерга айтиши лозим эди. Бироқ бу фикрлар унга завқ бағишламади.

Аммо ҳозиргиси мавжуд бўлмаслиги мумкин эмас, чунки улар ҳозир тирлик эди: похол стулларда ўтиришиб олдиндан буюртирилган тушлик - Виши соуси, лангустлар, ронча усулида тўқмоқлаб пиширилган гўшт, «Аляска» қўймоғини ихтиёрсиз ейишмоқда. Қиз рўпарасида ўтирибди. Унинг учун ҳақ тўланган. Қиз санчқини секингина оғзига олиб борди. Ҳақини тўлаган бўлса-да, аммо уни ушлаб бўлмайди. У қизни ушлаб туролмасди. Ҳадемай, бугун оқшом у Хавьерни топиб олади, улар пинҳона учрашади, улар учрашувга келишиб олишган. Лилиянинг мудроқ сувдаги кемаларга қадалган кўзлари бепарво эди. Аммо гапиришга мажбурласа бўлар, саҳна яратиш мумкин эди... У ўзини ноўнғай сизди ва дарров лангустга қўл узатди... Энди-чи... Тасодиф унинг иродасидан музаффар келарди... Эҳ, ҳаммаси душанба куни ниҳоясига етади. У қизни бошқа қайтиб кўрмайди, тунда яп-яланғоч бўлиб, чойшабга ўралиб ётган бу ҳароратли баданни топишни билса-да, изламайди. Энди кўрмайди...

- Уйқунг келмаяптими?- дея оҳиста сўради Лилия ширинлик келтирилган пайт.- Вино лоҳас этмаяптими?

- Лоҳас этипти. Сал-пал. Ўзинг ола қол.

- Йўқ, музқаймоқ егим келмаяпти. Бориб мизғиб олмасам бўлмайди.

Отель ёнида Лилия унга қарата бармоқларини қимирлатди, у эса хиёбонни кесиб ўтаркан, бир боладан пальма соясига шезлонг қўйишни сўради. Сигарета ҳадеб ёнавермади: жонсарақ шамол иссиқ ҳавони ҳайдаб, гугуртни ўчириб ташларди. Бир неча нафар ёш жуфти ҳалоллар шу атрафда, бирлари қучишиб ва оёқларини чатиштиришиб, бошқа бирлари бошларини сочиққа ўраб ётишарди. У Лилиянинг пастга тушиб келиб, бошини фланель шими ичидаги ориқ ва қаттиқ тиззаларига қўйишини хаёл қилди. У ўзини иззатнафсига тегилган ва ранжиган ҳис этиб, гуссага ботди. Яқин йўлай олмаётган пинҳоний муҳаббати ҳақидаги фикрларидан гуссага ботди. Уларнинг қора кўзойнак таққан, креслога чўкиб ўтирган манави одам кўз ўнгида тез ва гап-сўзсиз, ҳеч бир гуноҳга ботмай пинҳона учрашувга келишиб олганини ўйлаётиб, гуссага ботди...

Пляжда ётган қизлардан бири интизор бўлиб чўзилди, қўлини юқори кўтариб, жуфти ҳалолининг бўйнига қумни ингичка қилиб қуйди. Йигит жаҳл аралаш шитоб билан турганида, қиз қичқириб юборди ва у қизнинг белидан ушлаб олди. Иккови ҳам қумлоқ узра умбалоқ ошишди, кейин қиз туриб, ура қочди; йигит ҳаллослаган, ҳаяжонланган қизни қувиб етиб, даст кўтарганча денгизга олиб кетди.

У итальянча туфлисини ечиб, оёғини иссиқ қумга тикди. Соҳилнинг адоғига бир ўзи бормоқчи бўлди. Оёғининг тагига қараб, тўлқинларнинг унинг бу ерларда бўлганини тасдиқловчи ягона ва ўткинчи изини ювиб юбораётганини сезмай юриш гоят ёқимли эди.

Қуёш кўзига тик қадаларди.

Ошиқ-мошиқлар сувдан чиқишди. Денгизга талпинган бояги ўйинқароқлик шижоати қайга ғойиб бўлди,- иккови ҳам кучишган куйи миқ этмай оёқларини судраб босарди. Йигит муҳаббат ўйинлари узоқ чўзилганини сезмай қолганидан - гарчи денгиз оқшомининг ҳарир пардаси бекитган бўлсада, ҳамманинг кўз ўнгида рўй берганидан - ошкора хижолат чекарди, қизнинг ҳам боши эгик эди. Бугдойранг ва ёш, чиройли... Ёш. Улар яна унга яқин жойга келиб ётишди, бошларини битта сочиқ билан ёпиб олишди. Танбал тропик оқшоми уларни аста-секин оғушига ола бошлади. Негр ижарага берилган шезлонгларни йиғиштиришга тушди.

У туриб, отел сари йўл олди. Хонага киришдан олдин бассейнда чўмилиб чиқишга қарор қилди. Душ бўлмасига ёндош ечиниш хонасига кириб, курсига ўтирганча туфлисини ечди. Чўмилувчиларнинг кийим-кечаклари сақланадиган темир шкафлар уни иштиёқманд кўзлардан пана қилиб турарди. Орқадан ҳўл оёқларнинг резина тўшамаларга шалолаб урилгани, дадил овозлар, баданларни артаётган сочиқларнинг шитир-шитири эшитиларди. У кўйлагини ечди. Ёнидаги хонадан тер, ўткир тамаки ва одеколон ҳиди келарди. Тутун шифтга ўрларди.

- Негадир ҳалиги махлуқ билан малика кўринмайди.
- Ҳа, кўринмади.
- Қизмисан, қиз...
- Ҳм. Шарти кетиб парти қолган чол унинг ҳирсини қондирармикин?
- Бир мушт урсанг ўрнидан туrolмайди.
- Тўғри. Тезроқ бўл.

Улар кетишди. У туфлисини кийиб, кўйлагини елкасига ташлади-да, ташқарига чиқди. Хонасига кўтарилди. Эшикни очди. Ҳайрон қолмаса ҳам бўларди. Тўшаклар гижимланган, Лилиянинг қораси кўринмасди. У хона ўртасида серрайганча туриб қолди. Шамоллатгич қафасга тушган сопилоте¹ каби титрарди. Ташқарида, айвонда, чирилдоқ ва тиллакўнғизларни уйғотиб, тун яна парда ташлаган. Яна тун. У деразани ёпди, димоғига хонадаги духи, крем, тер ва ҳўл сочиқ ҳиди димоғига урилди. Нимадир рўй берган. Ёстиқ салгина эзилган - мана боғ, мева-чевалар, нам замин, денгиз. У секин шкафта яқинлашди, у қаердан... Шоҳи сийнабандни кўлига олиб, бўйнига босди. Ўсиқ соқоллари шоҳини қирди. Кийинмоқ керак. Душга кириб чиқиши, соқолини қиртишлаши керак. Шу кеча учун. У сийнабандни улоқтириб юборди-да, яна кўтаринки кайфият, дадил қадамлар билан ваннага қирди.

Чироқни ёқди. Жўмракни бўшатиб, иссиқ сувни очди. Кўйлагини унитаз устига ташлади. Дори-дармон солинган қутини очди. Унда улар биргаликда фойдаланган нарсалар: тиш пастаси, соқолни кўпиртиргич тубиклар, тошбақа косасидан ясалган тароқлар, кольдкрем, аспирин тубиги, зардага қарши таблеткалар, гигиеник тампонлар, лаванда суви, соқол қирадиган кўк лезвиялар, бриолин, пушти-қизил ёғупа, томирларни кенгайтирувчи воситалар, томоқни ғарғара қиладиган сариқ суюқлик шишачаси, презервативлар, магнезия аралашмалари, ёпишқоқ пластирь, йодли шишача, шампун флакони, мўйчинаклар, тирноқ оладиган қайчилар, лаббўёқ, кўз томизғиси, шамоллашга қарши эвкалипт малҳами, йўталга қарши аралашма, дезодоратор бор эди.

У соқолқирғични олди. Ундан, лезвия тагида тиқилиб қолган қаттиқ малла жунлар урчиб турарди. У бритвани ушлаган куйи бир дақиқа туриб қолди. Уни лабига яқинлаштириб, беихтиёр кўзини юмди. У кўзини очганида, унга кўзгудан қизил доғли, ёноқлари кулранг, лаблари бўзарган - аллақачондан бери таниш аксга мутлақо ўхшамайдиган чол ишшайиб турарди.

Мен уларни кўряпман. Улар киришди. Қизил ёғочдан ясалган эшик очилиб-ёпилди, паҳмоқ гилам қадам товушларини ютиб юбормоқда. Улар деразани ёпиб кўйишди. Кулранг қалин пардалар шитирлаб, тўсилди. Ташқарида бус-бутун дунё. Ясси тоғдан эсаётган шабада қорамтир ниҳолларни оҳиста

¹ Йиртқич қуш

чайқамоқда. Нафас олиш керак... Улар киришди.

- Қизим, яқинроқ бор, у сени танимаяпти. Отингни айт.

Ёқимли бўй уфурди. Ундан ёқимли бўй уфурарди. Ҳа, мен тўшагимга яқинлашиб келаётган юзлари лўппи, кўзлари тип-тиниқ, дуркун нозик қоматга боқа олардим.

- Мен... Мен Глория бўламан...

- Ўша тонг мен уни зўр қувонч билан кутиб олган эдим. Сўнг биз дарёни отда кечиб ўтдик.

- Кўряпсанми, охири нима билан тугаяпти? Кўряпсанми? Акамдай. У ҳам шундай ўлган.

- Шундай бўлса кўнглинг таскин топадими? Таскин топса, топа қолсин.

Яп-янги банкнот ва боналар менга ўхшаш одамларнинг қўлида шиқир-шиқир қилади ва ёқимли жарақлайди. Махсус буюртма асосида тайёрланган, ҳаво совутгичи, мўъжаз бари, телефони, ёстиқчаси, оёқ қўядиган курсиси... бўлган ҳашаматли лимузин жойидан оҳиста кўзғалади. Хўш, ҳазрат ота, зўрми? Тепада ҳам шунақами? Осмон бу одамлар, афт-ангори бир-бирига ўхшаш, исми хотирадан кўтарилган миллионлаб одамлар устидан ўрнатилган ҳукмронликдир: минглаб фамилиялар конлар, фабрикалар, газеталар рўйхатида турибди. Минглаб нотаниш одамлар туғилган кунимда табрикномалар юборади; шахталарга борганимда козерокли каскаларини кўзларигача бостириб кияди; ер-мулкларимни кўздан кечираётганимда эҳтиром юзасидан бошларини эгиб туради; муҳолифатдаги журналларда менинг карикатураларимни чизишади. Шундай эмасми? Ҳа, шундай осмон мавжуд; у меникидир. Бу худолик эмасми? Ваҳима соладиган ва газаб сочадиган одам бўлишим керакми? Ҳа, бу росмана худоликдир. Ана энди айтинг-чи, буларнинг ҳаммасини мен қай тарихқа халос этишим мумкин, мен сизларни ҳамма маросимларни бажаришга чақираман, кўкрагимга уриб айтаманки, бунинг учун Қуддуси шарифга қадар эмаклаб боришим, сирка ичиб, тиканли чамбар тақишим мумкин. Айтинг-чи, буларнинг ҳаммасини қай тарихқа халос этишим мумкин... ҳаққи-хурмати.

- ...ўғли ва муқаддас руҳи учун, омин...

Билгилки, бу нозиктаъб одам тиззалаганча ўзи билган сўзларни пичирламоқда. Унга орқа ўгиргим келади. Қовурғаларим тагидаги оғриқ бунга йўл бермайди. О-оҳ. Утиб кетади. Қўйиб юборади. Уйқум келяпти. Яна оғриқ турмоқда. Яна. О-ҳо-ҳо. Аёллар. Йўқ, улар эмас. Аёллар. Яхши кўрадиганлар. Нима? Ҳа. Йўқ. Афт-ангори эсимда қолмаган. Эсимда қолмаган. У меники эди, э худо, қандай унутишим мумкин.

«- Падиля... Падиля... Ахборот бўлимининг бошлиғи билан оқсуяклар ҳаёти бўлимининг репортёрини чақиринглар».

Падиля, сени овозинг, пишиллаш орасида эшитилаётган овозинг акс са-доси...

«- Дон Артемио, ҳозир. Дон Артемио тезда ҳал этилиши керак бўлган бир иш бор. Ҳиндилар ишлашмаяпти. Кесган ёғочлари ҳақини талаб қилишяпти.

- Шунақами? Қанча экан?

- Ярим миллион.

- Шу холосми? Комиссарга айтинглар, тартибга чақирсин - унга шунинг учун маош беряпман. Шу етмай турувди...

- Мена қабулхонада ўтирибди. Унга нима дейин?

- Олдимга кирсин».

Эҳ, Падиля, кўзимни очолмаяпман, сени кўролмапман, аммо сенинг аламоқ ниқоб остидаги ўйларингни кўра оламан: Артемио Крус деган одам жон талвасасида тиришиб-буришиб ётибди, холос. Артемио Крус деган одам ўляптими? Ўляпти. Қисмат ҳозирча бошқа ўлимларга муҳлат бермоқда. Ҳозир фақат Артемио Крус ўляпти. Мана шу ўлим бошқа бировнинг, балки сенинг, Падиля, ўлимингни орқага сурмоқда... Ҳм. Йўқ. Ҳали менинг қила-жак ишларим бисёр. Шошилманглар, шошилманглар...

- Мен сенга айтдим-ку, у бизни лақиллатмоқда.

- Уни тинч қўй.

- Айтяпман-ку, у бизни калака қияпти.

Мен уларни олисан кўриб турибман. Уларнинг бармоқлари шукроналик билан шоша-пиша қўштубли сандиқчанинг ичини титкилашмоқда. Ҳеч вақо йўқ. Мен қўлларимни чўзиб, ётоқхонанинг чап деворини эгаллаб турган маҳобатли эман кийим шкафини кўрсатдим. Улар ўзларини шу ёққа уришди, эшикларни ланг очиб, илгичларга осилган - мовий, йўл-йўл, Ирландия жунидан тикилган икки ёғи тугмали - ҳамма костюмларни титкилашди, булар менинг кийимларим эмас, менинг нарсаларим менинг уйимда қолганини хаёлларига ҳам келтиришмайди. Ҳамма илгичларни шоша-пиша суришмоқда. Бу орада мен қўлларимни машаққат билан кўтариб, уларга ҳужжат аллақайси пинжакнинг ички чўнтагида бўлса керак, деб имо қиламан. Каталина ва Тересанинг жаҳли қуюшқондан чиққан эди. Улар ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб, пинжакларни бирин-кетин гилам устига улоқтиришгач, титкилашни бас этишиб, менга еб қўйгудай бўлиб тикилишди. Мен ўта жиддий қиёфага кириб оламан. Ёстиқ четига суянганча қийналиб нафас оларканман, ҳар битта майда-чўйдани кўздан қочирмасликка уринаман. Нигоҳим, назаримда ўткир ва очкўз эди. Қўлимни қимирлатиб, уларни олдимга чақираман:

- Эсимга тушди... Ботинкамда... Ҳа, ҳа, ўша ерда...

Уларнинг пинжак ва шимлар уюми ёнидан эмаклаб ўтиб, йўғон белларини селкилатиб, ортини менга ўгиришиб, пиш-пиш қилганча бошмоқларимни титкилашаётганини кўрсангиз эди. Намчил аччиқ завқ кўз олдимни хиралаштирди. Қўлимни кўксимга қўйиб, қовоғимни юмаман.

- Рехина...

Аёлларнинг жаҳл аралаш шивирлаши ва гимир-гимир ҳаракати қоронғиликнинг аллақайси буржига сингиб кетарди. Отини айтиш учун лабларимни жуфтлашга уринаман. Хотирлашимга, ўзим яхши кўрадиган... нарсани хотирлашимга бир баҳя қолди. Рехина...

«- Падиля... Кулоқ осинглар, Падиля... Бирор енгилроқ нарса егим келяпти... Ошқозоним дўмбира чертяпти. Тамом бўлиши ҳамоно мен билан юринглар...»

Ҳа. Фақат тортиб оласан, яратасан, қиласан, ҳимоя этасан, давом эттирасан... Мен...

«- Ҳа, кўришгунча. Соғ-саломат бўлинглар.

- Сеньор, сиз жуда тўғри фармойиш бердингиз. Уларнинг кулоғини бураб қўйиш осон.

«- Йўқ, Падиля, бу унчалик осон эмас. Менга анави косани узатинглар... Сандвичли... Мен одамларнинг гимирлаб қолганини кўриб турибман. Мабода улар жаҳд этишса, уларни тўхтатиб бўлмайди...»

Бу қўшиқда қандай айтиларди? Ерни ёппасига тортиб олишди, ҳокимият ерини олиб қўйишди, мен жануб сари равона бўлдим; аммо сенингсиз бахт бегона, отамнинг олдига эмас, жўрамнинг олдига эмас, сенинг олдингга келдим, бахтимга...

«- ...бизга қарши азбаройи норозилик туғилаётган экан, чора кўришимиз керак. Уларнинг томирини қуритишимиз керак. Улар уюшмаган, бирор манфаатни кўзлаб ҳар нарсага боришдан тоймайди. Олинг, сандвичдан олинг, икковимизга ҳам етади...»

- Арбоб билан ўйнашмасин...»

Менинг темирйўлчиларнинг суробини тўғрилаб қўядиган сопи фил суягидан қилинган иккита пистолетим бор... Қандай хиргойи этиларди... Масалан, Хуан: агар унинг иккита этиги бўлса, у зобит бўлиб қоладими? Асло - у камбағал, темирйўл ишчиси.

«- Йўқ, агар нима учунлигини билишса, чакки бўлмайди. Аммо улар билишмайди. Айтганча, ахир сиз қачонлардир, ёшлик пайтингизда марксчи бўлгансиз-ку, яхшироқ билсангиз керак. Сизнинг ҳозирги воқеалардан чўчингизга халақит бермайди. Менинг кўрқадиган жойим йўқ...»

- У ерда Кампанела кутиб турибди».

Улар нима дейишди? Сен нима хоҳлайсан? Қон қуйилишими? Чурракми?

Ичакларнинг бекилиб қолишими? Ичак тешилишими? Ичакларнинг буралишими? Санчиқми?

Падилья, мен тугмадан ушлаб олишим керак - сен шу ерда ҳозир у нозирсан, Падилья. Мен сени кўрмаймман, чунки менинг кўзларим юмуқ: чунки мен бу чирик нарса - кўз тўрпардасига ишонмайман: баногоҳ қобокларим очилиб кетса, кўз эса ҳеч нарса кўрмаса, мияга ҳеч нарса узатмаса, унда нима қилиш керак?

- Деразани очиб қўйинглар.
- Ҳамма айб ўзингда. Акамдай.
- Ҳа.

Сен ёнингда ўтирган Каталанининг нима учун айни хотирага, ҳамма нарсани четга суриб қўйган сенинг хотирангга аралашаётганини билолмайсан, тушунолмайсан. Нега сен - бу ердасан, Лоренсо эса - у ерда? У сенга нимани эслатмоқчи? Турмадаги сен ва Гонсалоними? Сен у ўлаётган куни ким ким бўлганини; у сенмидинг ёки у сенмиди, ўша кунни у билан бирга ўтказдингми ёки унингсиз, унинг ўрнида сенмидинг ёки у сенинг ўрнингда эдим, тушунолмайсан, тиниқ тасаввур этолмайсан? Хотирлай бошлайсан. Ҳа, ўша куни сизлар бирга эдингиз. Ўшанда ким кимнинг ўрнига яшаши кераклиги борасида савол туғилмаган эди. Сизлар бирга эдингиз. Ўғлинг сендан денгизга бирга отда бормаймизми, деб сўради. У чошгоҳда сув қаерда кўтарилади, деб сўради... ва сенга: «Ота, олға» деб айтади ва кулади, яланғоч елкасини тик тутиб, милтиқ ва чодир сафар халтасини даст кўтариб, қурол тутган қўлини силтаб, отни дарёнинг саёз жойидан ҳайдайди. Каталина у ерда бўлмаган. Каталина буни эслай олмайди. Шу боис у эслатмоқчи бўлаётган нарсани унутиш мақсадида айнан уни сен эслашга ҳаракат қиласан. У ўғлинг хайрлашиш олдидан Мехикода бир неча кун бўлишини эшитганида, бениҳоя ҳаяжонланиб кетади ва ёлғиз ўзи яшай бошлайди. Фақат хайрлашгани келса қани эди. У ўғлига ишонади. Аммо у бундай қилмайди. Веракруста пароходга ўтирадию жўнаб кетади. Жўнаб кетади. Гарчи балкони оқич деразасидан кўкламги ҳаво ёпирилиб кираётган бўлса-да, у ўзининг ётоғини, уйку салтанатини эсга олади. Унинг хотираларига алоҳида хоналар, алоҳида ложалар, алоҳида хоналардаги ипак ёстиқлар ва ғижимланган чойшаблар, бу чойшабларда кимлар ётганини эслатувчи бирмунча эзилган парлар урилади. Бироқ у лойқа дарё ювган, қора олмосдек ялтираётган от саргисини асло эслай олмайди. Сен эса эслай оласан. Ўғлинг билан дарёни кечиб ўтаётганларингда, паға-паға эрталабки туман қўйнидаги шаффоф қирғоқни кўрасизлар. Исёнган қуёшнинг қоронғи чакалакзор билан бораётган шиддатли жангида, ўткир ёрқин нурлар ғира-шира туман қўйнидаги жамики нарсаларни ажиб бир тарзда қоқ иккига ажратиб юборади. Бананлар ҳиди димоққа урилади. Бу Кокуйя. Каталина Кокуйяни, у қандай бўлгани ва қандай қолажагини мутлақо тасаввур этолмайди. У каравот четига, бир қўлида ойна, бошқасида чўтка ушлаган куйи оғзида тахир таъми сезиб, нигоҳини беҳафсала қадаб, қимирламай турсам безовга этгучи ўйларга берилмайман, дея қарор қилиб, ўғлини маҳтал бўлиб кутиб ўтиради. Ҳа, соҳилбўйидаги юмшоқ заминнинг туёқлар тагида қай тариқа пилчиллашини фақат ўғлинг икковларинг эшитасизлар. Сувдан чиққанларингда, руҳафзо ва сельваларнинг иссиқ тафтани сезасизлар ҳамда сокин дарёнинг нариги бетидаги қиёқнинг майин тебранишини кузатиб турасизлар. Нарироқда, сўқмоқ тугаган жойда, табачинлар қип-қизил бўлиб гуллаган, яқинда бўёқдан чиққан, чимзорга соя ташлаб турган уй Кокуйянинг асьендаси. Каталина эса: «Парвардигоро, сен нега мени...» деб пичирлайди ва ойнага боқиб, мабода Лоренсо келса, келганида, мени ёноқларим осилиб қолган, бўйинларимга ажин тошган ҳолда кўрадим, деб сўрайди. У онасининг қовоқлари ва бўйнига ғашни келтирувчи ажин тушганини пайқайдими? У сочларига оралаган оқларни кўриб, уларни юлиб ташлайди. Сен Лоренсо билан сельвалар оралаб кетаверасан. Сен ўғлингнинг гоҳ мангра дарахтлари соясида кўринмай ва гоҳ яна қуюқ шох-шаббалар тоmidан тушаётган қуёшнинг ёрқин нурларида яққол ажралиб бораётган яланғоч елка-

сига назар ташлайсан. Мачетелар ёрдамида солинган сўқмоқда ерни ёриб чиққан дарахтларнинг нақшинкор, ваҳима уйғотувчи илдизлари кўзга чалинади. Кўп ўтмай чирмашиб ётган лианалар тагида сўқмоқ кўринмай қолади. Лоренсо олдинда кетаётиб, чивинлар гув-гувидан қутилмоқчи бўлиб, бошини адл тутиб, ҳеч қаёққа қарамай отни қичайди. Каталина, агар у мени болалик пайтидагидек кўрмаса, менга ишонмайди, ҳа, ишонмайди, деб такрор-такрор айтади. Уввос тортиб, кўзларидан дув-дув ёш оқиб, қўлларини ёйганча ўзини каравотга ташлайди. Ялтироқ туфлиси полга тушиб кетади, у эса отасига кўйиб қўйган, отаси каби тик қоматли, отаси каби бугдойранг ўгли ҳақида ўйлайди. Куриган шох-шаббалар туёқлар тагида чирс-чирс синади, рўпарада оқиш текислик - тебранаётган попукли қамишзор пайдо бўлади. Лоренсо отни қистайди. Сенга ўгирилиб қарайди, лабларига кулги инади - сен кулаётганини кўрасан ва шодиёна қийқириғини эшитасан. Мушакдор, бугдойранглигию оппоқ тишларини кўрсатиб кулиши нақ ёшликдаги ўзинг. Ўғлинг ва пойингдаги ерлар сенга ёшлигингни қайтаради, лекин сен Лоренсога ҳаётингдаги кўп ҳоллар мана шу ерлар билан боғлиқ эканини айтмайсан, эҳтимол, сен унинг беҳуда ҳаяжонланишини хоҳламайсан. Сен буни ўзингча шунчаки хотирлаш, дея хотирлайсан. Каталина каравотда ётганча қария Гамалиэль вафотидан кейинги азали кунларда кичкинтой Лоренсонинг эркаликларини эслайди, ўзига маҳкам ёпишган, бошини онасининг тиззаларига тиқиб олган гўдаклик чоғини хотирлайди, - ўшанда у боласини ҳаётим қувончи, деб атаган эди. Тўлроқ тутгунча бундай демасди: чунки ниҳоятда азоб тортган, аммо ҳеч кимга арз қилмаган эди, чунки ўзини муқаддас бурчини бажараётган ҳисобларди. Болакай унга қарарди-ю, лекин ҳеч нарса тушунмасди, чунки, чунки, чунки... Бу заминга меҳр қўйишни ҳеч қандай қистовимизсиз ўзи ўргансин, деб ўзининг қайсар меҳринг сабабларини, худди шундай меҳр билан унинг учун ёниб кетган асьендани қайта қурганинг, текис далангга қайта ишлов берганинг сабабларини изоҳламай Лоренсонни яшагани олиб келасан. Ҳеч қандай «чункисиз», ҳеч қандай «чункисиз». Сизлар куёшдан ялтираб ётган текисликда от чоптирасизлар. Сен кенг соябонли сомбреронгни қовоғингча бостириб оласан. Тулпорларнинг елдек учиши жимирлаётган сокин ҳавони уюрмайди, шамол оғзинг, қулоқларинг, бошингга урилади. Лоренсо плантациялар орасидан ўтган тўғри йўлда оппоқ чанг кўтариб, олдинда боради. Сен - орқада, икковларинг ҳам бир нарсани туяётганларингга ишончинг комил: пойга ҳаяжонга солиб, қонни жўштирмақда, сенга таниш бўлган саҳро ва ясси тоғликлардан анча унумдор, кенг ва бой; қизил, яшил, қора - катта қилиб ажратилган, баланд пальмалар билан ўралган, денгиздек чайқалиб ётадиган, гўнг ва чирик мевалар ҳиди уфураётган, мудроқликдаги ҳар битта асаб толангиз, ҳар битта бўшашган мушагингизни таранг тортираётган, икковингизнинг ҳам қалбингизга безовталиқ соладиган заминга қадалган нигоҳни чархламоқда. Сенинг нағалларинг қора саман от қорнига ботади: сен Лоренсонинг от югуртиришга ишқибозлигини биласан. Унинг саволомуз нигоҳи Каталинани жим туришга мажбур этади. У сўзини тугата олмайди, ўзини тутолмасликда айблайди, ўз-ўзига бу саволнинг мавриди келиши, жажжи ўғлига ўзининг азоб чекиши сабабларини кейин, у қачонки ҳамма нарсани лозим даражада англайдиган пайти тушунтириши зарурлигини айтади. У креслода, ўгли қўлларини онасининг тиззасига қўйиб турган пайти айтади. Замин туёқлар тагида гувиллайди. Сен бўйнингни отнинг қулоғига чўзиб, гўё уни сўз билан хезлашга уринасан, аммо сағрига дўстаман ортилган якининг, қайишингдан маҳкам ушлаб олган ҳинди якининг аҳволи оғир, якининг аҳволи жуда оғир. Гарчи қўл ва оёқларинг калта қамчидай осилиб ётади, яки эса қайишингдан ушлаганча юзларини ваҳимали тарзда буриштириб, додвойлайди, сен эса оғрикни ҳис этмайсан. Йўлларингда қоятошлар занжири намоен бўлади, сизлар уларни паналаб тоғ дарасига тушасизлар, тош жарлик бўйлаб, чуқур карьерлар бўйлаб, куриган жилғалар бўйлаб, қушқўнмас ва чакамуғлар орасидан ўтган сўқмоқ бўйлаб юрасизлар. Сен билан бирга ким хотирлайди? Тоғда, сенсиз юрган Лоренсоми? Ёки турмадаги Гонсаломми?

(1915 йил 22 октябрь)

У кўк сарапега бурканиб олди. Тунда эсанг изғирин шамол ўтларни шилдиратиб учиради, тун ҳатто кундузги жазирама иссиқ ҳақидаги ўйларини ҳам нари суриб юборган эди. Улар бутун тунни оч ва совқотган ҳолда очиқ ялангликда ўтказдилар. Икки чақиримча олдинда, худонинг қаҳри теккан тақир даштда қад ростлаган сьерраларнинг базальт чўққилари қорайиб кўринарди. Айғоқчилар отряди мажақлаб ташланган ва тумтарақай қочишга тушган Франсиско Вильянинг қўшини хатти-ҳаракати ва йўлини яхши биладиган капитаннинг сезги қобилиятига ишониб, уч кун тентираб юриди. Вилья қўшинининг қолган-қутганига кўқисдан зарба бериш ва уларнинг Чиуауа штатида янги кучлар билан бирлашиб олишига йўл кўймаслик мақсадида отряддан олтмиш чақирим орқада чопарнинг қора терга ботган отда етиб келиб хабар беришини кутиб, армия келарди. Аммо бу дайдилар ва уларнинг сардори қаерда? У тоғ йўлининг бирор жойида оёғини синдириб олишига шубҳа қилмасди. Тўртинчи куни кечкурун, яъни айни оқшом отряд сьерра ичига кириб бориши, Каррансанинг армияси эса уларнинг сўнгги манзилига етиб келиши зарур эди. У каллаи саҳар ўзининг одамлари билан бу ерни тарк этган, зоғора ун заҳираси кеча соп бўлган эди. Сержант сувдонларни йиғиб, дарёга йўл олди, аммо қачонлардир қоялар орасидан сизиб чиқиб, ялангликда қуриб қолгучи жилғани тополмади. Фақат қизил тарам-тарам йўлли, топ-тоза, қуриган, тақир ўзанни кўрди. Икки йил бурун ёмғир мавсумида шу йўлдан юришига тўғри келган эди, энди эса ташналикдан силласи қуриган аскарлар тепасида яккаш думалоқ юлдуз дилдираб турибди. Улар олов ёқмасдан, фаним айғоқчиси билиб қолиши мумкин, манзилда қулай жойлашиб олишди. Олов ёққан билан нафи тегармиди? Қайнатишга бирор нарсаси қолмаган, адоқсиз ялангликда олов ёқиб исинолмайсан. Сарапега ўралиб, у ўзининг озгин юзини силади; қора мўйлови соқолига қўшилиб кетган, лаблари, қобоғи, қаншаридаги ажинларга чанг қўнган. Йигирма саккиз одам капитандан бир неча қадам нарида ҳордиқ чиқариб ўтиришибди. У ўз одамларидан айрича, ҳар вақт ёлғиз ўзи ухлар ёки соқчилик қиларди. Шундоқ ёнида отларнинг думи шамолда тебранар, уларнинг қора қўланкаси ялангликнинг сарғиш терисида кичрайиб кўринарди. У тоққа чиққиси келарди: ҳу тепаликларда етим ирмоқ бўлиб, тошлар орасида ўзининг омонат совуқ изини қолдиради. У тоққа чиққиси келарди: душман олислаб кетмаслиги зарур. Бу тун бадани тор симидек таранг тортилиб чиқди. Очлик ва ташналик унинг силласини қуритган, олдинга ва совуқ боқувчи кўк кўзларини мошдек очиб кўйган эди.

Унинг чангга беланган юз териси ҳаракатсиз ва сергак эди. У шартлашилганидек тўртинчи куни, эрталаб йўлга тушиши учун йилт этган ёруғликни кутарди. Деярли ҳеч ким ухламаган, одамлар уни олисан кузатиб туришарди. У қимир этмай, сарапега бурканганча қўли билан тиззаларини кучиб ўтирарди. Кўзини юмган одам барибир ташналик, очлик, чарчоқдан ухлай олмасди. Капитанга қарамаган одамларнинг нигоҳи отнинг ёли тушиб турган пешонасига қадалган эди. Жилловлар ердан яккам-дуккам униб чиққан серилдиз меските¹ларга боғлаб қўйилган эди. Ҳорғин отлар бошини кўтаролмасди. Ҳадемай тоғ ортидан қуёш мўралайди. Вақт яқинлашиб келарди.

Ахийри ҳамма кутган дақиқа етиб келди, капитан мовий сарапени устидан ағдариб ташлаб, ўрнидан турди - патронтошларга тўлиб-тошган кўкраги, зобитлик кителининг ярқироқ тўқаси, чўчқа терисидан тикилган қўлқопи кўринди. Аскарлар фиринг демай ўринларидан туриб, отлари тўмон юришди. Капитан ҳақ: пастқам чўққилар ортидан қизғиш елпигич ёйилди, унинг тепасида тобора кенгайиб бораётган ёрқин ёйни олис-олисларда, кўзга чалинмаётган қушлар чуғур-чуғури қаршилар, беҳад ялангликни ўз сайроғи билан кўмиб юборган эди. У ҳинди яки Тобиасни имлаб чақириб, унга ҳиндичалаб: «Сен охирида борасан. Кўзинг фанимга тушган заҳоти бизникиларга хабар етказасан», деб тайинлади.

¹ Мексика шимолида кенг тарқалган дарахт.

Яки бошини сассиз сарак-сарак қилди ва лентасига қадама қизилпат зеб бериб турган, тепаси айлана кичкина шляпасини кийди. Капитан бир сакраб-эгарга ўтирди, суворийлар отларини йўрттирганча сьерра дарвозаси - тор сарғиш дара сари йўл олишди.

Даранинг ўнг томонидаги қояда учта тош карниз бўриб чиққан эди. Отряд уларнинг иккинчисига қараб юрди: кенг бўлмаса-да, ундан отлар турнақатор бўлиб, ўта оларди. Бунинг устига айни карниз бўйлаб, тўғри булоққа чиқиш мумкин. Бўм-бўш сувдонлар суворийлар оёқларига урилиб янгроқ садо қайтарарди. Туёқлар тагидан жарликка учиб тушаётган тошлар шунга ўхшаш товуш чиқариб, ноғора даранг-дурунгидек жарлик тубида сўнарди. Отларга қапишиб олган суворийларнинг қисқа занжири тепадан қараган одамга пушиб бораётган ўғрилари ёдга соларди. Фақатгина у тоғ чўққиларига суқланиб, кўзи қуёшдан қамашса-да, бошини кўтариб, инон-ихтиёрини отга берган куйи борарди. Отрядга бош бўлиб, у на фахр, на қўрқув туйган эди. Қўрқув биринчисида бўлмаса-да, кейинги кўплаб олишувлари туфайли чекинди, қўрқувга кўникиб қолди, онда-сонда ором оларди. Шу боис уни даранинг ўлик сукунати баҳимага чуллаган, жиловни маҳкам ушлашга мажбурлаган эди; қўллари револьверни илдам олишга шайланиб, беихтиёр таранг тортилди. Гўё унга шуҳратпарастлик буткул бегона эди. Бу ҳисни аввалига қўрқинч, кейинроқ кўникма нобуд этган эди. Илк бор ўқлар қулоғи тагидан визиллаб учиб ўтган ва бу гаройиб ҳаёт уни ўз-ўзи билан ўралашиб қолишга мажбур этган пайти иззатталаблик қилишнинг мавриди эмас эди; хайрият, ўқлар нишонга тегмасди. У ўзини гоҳ четга тортадиган, гоҳ росланиб олишга, гоҳ ўтиришга, гоҳ бошини дарахт панасига олишга мажбур этадиган сўқир ички сезгисига ҳайрон қоларди; хавфни чаптастлик билан, идрокидан тез илғаб, жон сақлаётган танасига ҳайрон қолиш баробарида нафрат ҳам қиларди. Ўқлар визиллаши жонга тегиб, кўникмага айланиб қолгандан кейин ҳам унинг кибру ҳаво билан иши бўлмади. Бироқ у теваракни мана шундай қутилмаган сукунат, дилгир, хавотирли дақиқалар қоплаган маҳал ўзини безовталиқдан айри тугулмасди. Унинг пастки лаблари ғайриихтиёрий суратда осилиб қолди.

Орқада янграган аскарнинг ҳушёрликка чорловчи ҳуштаги унинг хавотирини тасдиқ этди - дара ўйлаганидай тинч эмас. Алҳол ҳуштак овозини кўққисдан ўқлар жаласи ва кўникмага айланган дод-войлар босиб кетди: Панчо Вилья аскарлари дара чўққиларидан отларини тик қоя бўйлаб, пастга чоптириб тушиб, тепа карниздан туриб айғоқчиларга ўқ ёғдирарди. Қонга ботган отлар жон талвасасида ярадорлар билан бирга қиррадор тошларга урилиб, ўқлар садоси остида жарликка қулаб тушарди. У бошини кўтариб орқасига ўтирилди ва Тобиаснинг вильячилар каби тоғ ёнбағри бўйлаб олдинга ташланганини кўрди. Аммо ҳинди буйруқни бажаришга эришолмади: унинг оти қоқилиб, учиб кетди ва дара тубига гурсиллаб йиқилиб, гавдаси билан суворийни босиб қолди. Доду фарёд кучаяр, отишма авжга чиқарди. У отнинг чап ёнбошига энкайиб, тоғнинг урчиб чиққан тумшукларига илашиб қолиб, йиқилишдан омон қолиш мақсадида ўзини эгардан отди. Кўз очиб юмгунча унинг кўз ўнгида орқа оёқларида тик турган отлар қорни ва отишмалар тутуни ялт этиб кўринди - унинг аскарлари тор қояли карнизда душман томонидан қуршаб олинган, порохларни беҳуда сарфлашарди: улар на бекинишга, на отларни буришга улгурган эди. У қўлини тошларга урганча пастга шўнғиб борар, Вилья гумашталари айғоқчилар билан қўл жангига киришиш ниятида карнизга сакраб тушарди. Кўчки яна даҳшат солиб гумбурлади - чатишган таналар ва беҳуш отлар жарликка қулаб тушди. У бу пайт қонга ботган қўллари билан даранинг зимистон тубини пайпаслар ва револьверини чиқаришга уринарди. Сукунат уни яна ўз оғушига олди. Отряд мажақлаб ташланган эди. У баҳайбат қоятошга чўзилди. Елкаси, оёғи сирқираб оғирди.

- Капитан Крус, буёққа чиқинг. Қўлга тушдингиз, етар...

- Мени отасизларми? Шу ерда ўламан,- деган садо чиқди унинг куриб қолган томоғидан.

Оғриқдан фалаж бўлиб қолган бармоқлари револьверни базўр тутиб турарди. Ўнг қўлини бир амаллаб кўтарганида қутилмаганда қорнида қаттиқ

оғриқ сезди. Кўзига қарамай отди, нишонга олгани ҳоли келмасди; тепкини ўқ тутагунча босди. У револьверни қоятошга улоқтирди, тепадан эса яна:

- Қўлингизни кўтариб, буёққа чиқинг,- деган овоз келди.

Қоянинг нариги томонида ўттизтача ўлик ёки ўлаётган отлар қалашиб ётарди. Бирлари бошини кўтармоқчи бўлса, бошқалари олд оёқларини жон-жаҳд билан типирлатарди; кўпларининг пешонаси, бўйни, қорнидан қип-қизил қон оқарди. Ҳар икки отрядга тегишли одамлар отларнинг ости ва устида, ҳар хил ҳолатда: кўзга ташланмайдиган жилға сувига тамшанганча юзини осмонга қаратиб, тошни қучиб, юзини ерга босиб ётарди. Тўриқ байтал тагида қолган, инграётган бир одамдан бошқа ҳамма жон узган эди.

- Уни олиб чиқишимга рухсат беринг!- деб бақирди тепадагилардан бири. - Балки бу сизлардандир.

Аммо қандай қилиб? Нима билан? Кучим етадимми? У от остида чўзилиб ётган Тобиаснинг қўлтиғидан олмоқчи бўлиб энгашганида, ҳавода ўқлар вирилди, тошларга урилди. У кўзини очди. Фолиблар бошлиғи - тоғ кўйнида оқариб турган баланд шляпали ўқ узаётган аскарга шошилма, дегандек таҳдидли ишора қилди. Қўлларидан елимшак кир тер оқарди, ўнг панжасини у деярли ҳис этмас, чап панжаси Тобиаснинг кўкрагидан хиппа ушлаб олган эди.

У ортида тасир-тусир овозни эшитди. Вильячилар уни асир олгани биринкетин дарага тушиб келарди. Яки ҳиндининг эзилган оёқлари от қорни тагидан суғуриб олинган пайтда улар унинг тепасида туришарди. Вильячилар капитаннинг патронтошларини юлиб ташлади.

Эрталаб соат етти эди.

У полковник Сагаль қўмондонлигидаги вильячилар ва икки асирнинг тўққиз соатдан ошиқ йўл юриб, тик сўқмоқлардан Чиуауа туманидаги қўрғонга тушиб, Пералесдаги турмага етиб келганини аранг тасаввур этди. Боши оғриқдан гангиган, йўлни элас-элас эсларди. Бу йўл унинг жонини суғуриб олди. Бу йўл Панчо Вильяни илк бор чекинганидан бери кузатиб келаётган Сагаль сингари одамлар учун жуда осон эди, чунки у бу тоғларни йигирма йил давомида кезиб чиққан, ҳар бир пана, дара, жарлик, сўқмоқлар ёд бўлиб кетган эди.

Кўзиқоринга ўхшаш оқ шляпа Сагалнинг юзининг ярмини бекитган, аммо унинг қора соқоли ва мўйлови билан ҳошияланган узун мустаҳкам тишлари табассум қилганда ялтираб турарди. У минг бир азоб билан отга минаётган, якининг пажмурда танасини дўстаман этиб, от сағрисидан ошириб ташлаётганда ҳам ялтираб турарди. Бу тишлар Тобиас қўлини чўзиб, капитаннинг белидан ушлаб қолганда ҳам ялтираб турарди. Отряд йўлга тушиб, яққол кўришиб турган тоғ ғорлари томон йўналиб, на унга, на бошқа каррансачиларга таниш бўлган ва ерусти сўқмоқларидан борилса тўрт соатлик масофани бир соатда босиб ўтишга имкон берувчи росмана ерусти йўлларига кирганда ҳам ялтираб турарди. Бироқ у бу ҳақда ўйламасди. У бу газандалик урушида ҳам икки отряд ҳам зобитларни жойида отиб ташлаганини билар ва ўз-ўзидан полковник Сагаль нега менга бошқа қисмат тайёрлаб қўйган экан, деб сўрарди.

Умид далда бериб турарди. Йиқилаётганда синган қўли ва оёқлари қамчидай осилиб ётарди, юзи дабдала бўлган яки эса белидан маҳкам ушлаган куйи ихрарди. Бир тоғ даҳмаси иккинчиси билан алмашинарди. Улар тош коридорлар, ёнбағри қуриган жилғаларнинг ирмоқларига туташ чуқур дараларни ортда қолдириб, сояларда, сьерралар ичида, тиканлари суворийлар бошида чирмашиб кетган қушқўнмасзор ва чангалзорлар оралаб ўтган сўқмоқлардан боришарди. Бу ерларда фақат Панчо Вильянинг одамлари изғиб юрган бўлса керак, деб ўйларди у, шу боис улар ўз вақтида, буғдой доналаридек бирин-кетин, партизанлик ғалабаларига эришди ва ана шу доналар орқали диктатурани бўғиб ташлади. Улар кўқисдан зарба бериш, қуршовга олиш ва ҳужумдан кейин дарҳол чекиниш ҳадисини олишган. Бу тактика оддий кураш - яхши ўрганилган очик майдонда қўшинларнинг аниқ жойланиши

ва маневрига аҳамият берган унинг тактикасига, генерал Альваро Обрегон¹нинг тактикасига батамом зид эди.

- Сафни сақланг! Қолиб кетилмасин!- тўсатдан орқага бурилиб, тишларини кўрсатиб, чанг кўтариб саф охирига от чоптириб борган полковник Сагалнинг овози янгради. - Ҳадемай ялангликка чиқиб оламиз, у ерда бизни нималар кутаётгани шайтонга аён. Ҳамма хушёр бўлсин, орқа-олдимиздан чанг кўтарилишини кузатиб боринглар. Бир кишидан кўра минг киши яхши, кўришга...

Ҳайбатли қоялар ортда қолди. Отряд ясси тоғликка чиқиб олди, пойида тўлқинсимон, меските дарахтларига бой Чиуауа текислиги ястаниб ётарди. Тоғ шабадаси ҳароратни юмшатган эди: унинг совуқ нафаси ернинг иссиқ бетига асло етиб бормасди.

- Кон томонга бурилинг, шу томондан йўл қисқа бўлади!- деб қичқирди Сагаль. - Крус, ўртоғингизни маҳкамроқ ушланг, ҳозир тик нишаблик келади.

Якиннинг қўли Артемионинг белидан силтаб тортди. Бу одатдаги силтовга ўхшамас, балки унинг диққатини тортишга бўлган уринишдек туюлди. У энгашиб, от бўйнига эркалаб шапатилади, сўнг бошини Тобиаснинг акашак бўлиб қолган юзига қаратди.

Ҳинди ўз тилида шивирлади:

- Биз ҳозир кўпдан бери қаровсиз ётган кон ёнидан ўтамиз. Бирорта кириш йўлига етиб олганимизда оддан сакраб, конга қараб қоч, у ерда йўл сероб, сени топишолмайди...

У от ёлларини тўхтовсиз тарар, ахийри бошини кўтариб, тик қияликдан текисликка тушаётганда Тобиас айтган кон йўлига қарашга ботинди.

Яки: «Мени унут. Оёқларим синган», деди.

Соат ўн иккими? Ёки бирми? Қуёш росмана забтига олган эди.

Қоятошлардан бирида буғулар кўзга чалинди. Аскарларнинг бири ўқ узди. Буғуларнинг биттаси қочиб кетди, иккинчиси ўз тахтидан пастга қулаб тушди. Вильячиларнинг бири оддан сакраб тушиб, буғуни елкасига ташлади.

- Иккинчи бор ов қилганларингни кўрмайин!- табассумдан тиши ялтираётган Сагалнинг овози кескин янгради. - Капрал Паян, бу ўқлар қачонлардир сенга қимматга тушади.

Узангига оёқ тираб турган полковник отрядга қарата:

- Эси пастлар, тушунсангларчи ахир: карранкланлар² бизни таъқиб этишяпти. Патронларни беҳуда сарфламанглар. Ёки сизлар биз илгаригидек, ғалаба билан жанубга боряпмиз, деб ўйлаяпсизларми? Аксинча. Биз яксон бўлганмиз, келган жойимизга, шимолга кетаяпмиз.

- Полковник, - деган капралнинг бўғиқ овози эшитилди, - энди бирор егулик бўлар.

- Бу ерда онангни кўрасан!- деб ўшқирди Сагаль.

Отряд хоҳолаб юборди, Паян эса ўлжа буғуни эгарга боғлади.

- Пастга энгунча на сув ичасанлар, на нон ейсанлар, - деб дўқ урди Сагаль.

У эса узук-юлуқ сўқмоқдан кўз узмасди. Бурим ортида кон оғзи кўзга ташланди.

Сагалнинг оти кон йўлидан ярим метр туртиб чиққан ингичка рельсларни тақиллатиб борарди. Крус ўзини оддан ташлаб, нишабликда ўмбалоқ ошиб, пастга думалаб кетди. Эсанкираб қолган аскарлар милтиқларини қўлларига олганда, у қоронғиликка гурсиллаб йиқилган эди. Ўқлар гумбурлаб отилди, вильячиларнинг товушлари янгради. Фордаги салқинлик юзини тетиклаштирди, аммо қоронғиликдан боши айланди. Олдинга, фақат олдинга: оёқлари оғриқни сезмай уни қояга бориб урилгунча кўтариб борди. Қўлларини ёйганда ўнг томони ҳам, чап томони ҳам коридор эканини фаҳм этди. Биридан тоза

¹ *Альваро Обрегон* (1867-1928й.) — мексикалик ҳарбий-сиёсий арбоб. Конституциявий армия раҳбарларидан бири бўлиб, В.Уэрта диктатурасига барҳам бериб, В.Каррансаннинг ҳокимият тепасига келишига ёрдам берган. 1920 йили генерелларни Каррансага қарши қайраган. Уни тахтдан йиқитиб ва ўлдириб, ўрнига ўтирган. 1928 йили иккинчи бор тахтга чиққанида антиклерикал сиёсати учун мутассиб диндорлар томонидан ўлдирилган.

² Карранкланлар (дағал пахта дегани) деб Карранса тарафдорларини аташган.

салқин шамол, бошқасидан нафасни қайтарадиган дим ҳаво келарди. Ёйилган қўлларининг бармоқ учлари ҳарорат фарқини сезарди. У яна иссиқлик келаётган, штрек, эҳтимол ичкари томон чопди. Ортидан нағалларини тақиллатиб, вильячилар югуриб келарди. Гугуртнинг қизғиш олови милтиради. У эса бу пайт оёғи ердан узилиб, тик қудуққа тушиб кетди ва гавдаси коннинг чирик крепига гурсиллаб урилди. Тепада нағаллар қаттиқроқ тақиллади, пичир-пичир товушлар шахта деворларида акс садо берди. Қочоқ қўйнаиб туриб, ўзи тушиб кетган чуқурлик катта-кичиклигини билмоқ, яна қочоқ учун чиқиш йўлагини топмоққа уринди.

«Шу ерда пойлаганим тузук...»

Тепадан келаётган овозлар гўё баҳшлаётгандек баландлади. У полковник Сагалнинг хоҳолаб кулганини тиниқ эшитди. Овозлар йироқлашди. Олисда кимдир эҳтиёткорликка чорлаб, қаттиқ хуштак чалди. Сўнг унинг бошпаносига бир неча дақиқа оғир гумбурлаган овозлар эшитилиб турди. Кейин ба-тамом сукунат чўмди. Кўзи қоронғиликка мослашган эди.

«Чамамда кетишди. Балки бу ҳийладир. Шу ерда пойлаганим тузук».

У ташландиқ штрекнинг нафасни қайтарувчи дим ҳавосида кўкрагини пайпаслади, зарбдан сирқираб оғриётган ёнбошини сийпади. Қудуқ оғзи кўринмасди, боши берк бўлса ажаб эмас. Ёнида бир қанча занглаган қозиқоёқ болларни сочилиб ётар, бошқалари чайқалиб турган тупроқ томларга тираб қўйилган эди. У қозиқоёқлардан бирининг барқарор турганига ишонч ҳосил қилиб, унга суяниб ўтириб-да, бир неча соат пойлашга аҳд қилди. Бу қозиқоёқ у тушиб келган туйнук томон кўтарилган эди. Ходаларга чирмашиб, ташқарига чиқиб олиш мушкул эмас эди. Чолвор ва кителларидаги йиртиқларни пайпаслаб топди, заруқаларининг айрим жойлари сидирилиб тушибди. Чарчоқ, очлик, уйқу босиб келарди. Ёш тана илвираб қолган, оёқлари бўшашган, чови сирқираб оғрирди. Зулмат ва сукунат ҳукмрон, тез-тез нафас олар, кўзи юмуқ эди. Ишқи, ҳаваси кетган аёллар ҳақида ўйлай кетди: ҳирсини қондирган баданлар мияга урилмасди. Сўнгги марта учига чиққан фоҳишани Фреснильода учратган эди. «Сен қаердансан? Бу ерга қандай келиб қолгансан?» деган саволларга йиғи бидан жавоб берадиганлар тоифасидан экан. Бундай саволлар, одатда, гапни гапга қовуштириш учун берилади. Улар ҳам чўпчак айтишни хуш кўришади. Бу жувон аксинча, айтмади, нуқул йиғлаб берди. Уруш ҳам тугамапти. Жанглр охирлаб қолгани аён. У қўлларини кўкрагига қўйиб, чагиштирди ва бир текис нафас олишга уриниб кўрди. Яксон этилган Панчо Вильянинг қўшини қўлга тушганда борми, тинчлик ўрнатиларди. Тинчлик.

«Ҳаммасига нуқта қўйилгач, кейин мен нима билан шуғулланаман. Тамом бўлиши ҳақида ўйлашим жоизми? Бу менинг табиатимга тўғри келмайди».

Омон-омон замонларда унга тузукроқ машғул топилар, қайдам. У Мексикани кезиб чиқди - у учидан бу учига бориб келди - ва фақат кўпорувчилик ишларида қатнашди. Ҳарқалай ташландиқ майдонга яна уруғ сочиш мумкин. Кунларнинг бирида у Бахиода кўркам бир майдонни кўриб қолди, унинг ёнида аркали ва патиоли уй қуриш, ёнига гуллар қадаб, деҳқончилик билан шуғулланиш мумкин эди. Ниш отиб чиқаётган уруғларни кузатиш, экинларни суғориш, гуллаётган новдаларни парваришlash, ҳосил йиғиш бир олам завқ бағишлайди. Тўкин-сочин ҳаёт келиши мумкин, тўкин-сочин...

«Ҳой, кўзингни оч, ҳушёр бўл».

У сонидан чимчилаб олди. Энсаси оғирлашиб, боши ортига осилиб қоларди.

Тепадан ҳеч қандай садо келмасди. Айғоқчиликка бориш мумкин. У елкасини тик қозиқоёққа суяб, оёғи билан қудуқ деворларининг дўмпайган жойларни тимирилди. Бақувват қўллари билан тўсинга тирмашиб, оёғини дўмпаймадан дўмпаймага қўйиб, тирноқлари билан юқори штрек полига тирналгунча кўтарилиб борди. Бошини суқди. Дим коридорга чиқиб олди. Бу ер бадтар дим ва қоронғи туюлди. Шахта қудуғига етиб олганида мақсадига етганини англади, чунки дим штрек яқинида шамол келиб турадиган штольня бор эди. Аммо кириш йўли қаердалигини билолмади, милт этган нур кўринмасди. Ё қоронғилик тушдими? Вақт ҳисобини йўқотган бўлса не ажаб?

Штольня йўлигача пайпаслаб борди. Йўлни бекитган қоронғилик эмас, аксинча вильячилар кетар чоғи тўсиб ташлаган оғир харсанглар экан. Улар қаровсиз кон - склепни уриб бекитишган эди.

Ёпиб ташлабди. Бу фикридан кўнгли беҳузур бўлди. Ҳаво ютаётган бурун қаваклари ғайрийўсин кенгайиб кетди. Бармоқларини пешонасига босиб, чаккасини қашлади. Аммо ташқарига олиб чиқадиган штольня қаёққа ғойиб бўлди? Ахир унга ёруғлигу ҳаво ташқаридан, ялангликдан ёруғлигу ҳаво кириб турганди-ку! У шу томонга юрди. Энтиктирувчи тоза шамол эсарди. У қоронғиликда туртиниб-суртиниб, кўллари билан деворни пайпаслаб борарди. У нам манбани қидириб, оғзини очганча деворга ёпишди. Шифтдан аҳён-аҳён совуқ қаҳрабо томчиларди. Иккинчи томчини тили билан тутиб олиб, учинчи, тўртинчисини кутди. Бошини қуйи солди. Штольня охирлагандай бўлди. У исканди. Ҳаво қуйидан келиб, тўпигини силаб ўтди. У чўк тушиб, кўллари билан тимирскиланди. Ҳа, қандайдир кўзга кўринмас, кўмилиб қолган ўтиш жойидан салқинлик эсиб турарди. Умид куч инъом этди: уюм мустаҳкам эмас экан. У тошларни юмалата бошлади, ёриқ кенгайиб очилди. Ёриқ тарам-тарам оқиш хира нур сочиб турган бошқа ерости галереясига бошлаб борарди. У ўтиш жойидан суқилиб ўтганда, тик юришнинг иложсизлигини, фақат эмаклаб бориш мумкинлигини сизди. Ва бу ёввойи ҳайвонлар юрадиган йўл қаёққа элтишини билмаса-да, у эмаклаб кетаверди. Чаламурда судралувчи жонивор сингари эмаклаб бораркан, кўзига нуқул оқиш-кулранг тарамлар ва заруқаларнинг хира шуъласи уриларди. Кўзи маёқни кескин пармалар, сўлаги иягига сизиб тушарди. Гўё оғзи тамариндларга тўла эди: беихтиёр айни меваларни эслаб, унинг сўлаги оқди. Балки бу ажойиб бўй олисдаги аллақайси боғдан эниб, эринчоқ ҳаво билан тор коридорга сизиб кираётгандир? Ҳа, ўтқир сезгиси билан тоза шамол эсаётганини билди. Кўрагини тўлдириб, чуқур нафас олди. Теварак-замин бўйини тоғ ҳавосидан нафас олиб юрган одам дарров пайқаб олади. Тор галерея тобора пастлай бориб, охири тўсатдан узилиб қолди. Пастда қум тўшалган патиога ўхшаш жойни кўрди. Тик девордан ўзини пастга отиб, юмшоқ оппоқ ложага йиқилиб тушди. Бу ерга аллақандай гиёҳларнинг қилтиқлари тўпланиб қолган эди. Аммо булар қаердан келиб қолган?

«Чиқиш керак. Ана нур! Бу қум шуъласи эмас, нур!»

У чуқур тин олиб, қуёш ёғилиб турган эшик сари югурди.

У ҳеч нарсани эшитмай ва кўрмай чопарди. Ҳордиқ чиқараётган аскарнинг гитараси тиринг-тиринг қилаётгани, бўзлоқи ва ҳирқироқ ноласини эшитмасди:

Дурангонинг қизлари кўку яшил кияди,
Уларни эркаласам, жаҳлдан тирнаб олади.

У кичкина гулханни, унинг устида отиб ўлдирилган буғунинг нимталанган танаси чайқалиб турганини, бўлак кетидан бўлак узиб олаётган кўллари кўрмасди.

У ерга оёқ қўйгани ҳамано ҳеч нарсани эшитмай ва кўрмай гуп этиб йиқилди. Кундузги жазирама офтобда бирон нарсани - кўзиқориндек шляпаси оқариб, табассумдан тишлари ялтираб, унга кўл чўзиб турган кимсани кўриб бўлмасди.

- Чаққонроқ, капитан, сиз бизни ушлаб қолдингиз. Сизнинг якингиз, қаранг, қорнини қаппайтириб олди. Ҳозир сув ҳам ичиб олади.

Чиуаннинг қизлари худога ёлворади,
Бизга жасур ва ботир йигитлардан юбор деб...

Асир юзини кўтарди, Сагалнинг ёнбошлаб ётган аскарларига қарамай, нигоҳини олдинга: қояларнинг қаҳрли данданалари, тиканли бутазор, узоқ ва секин бораётган, саҳролардан ўтган машаққатли йўлга қадади. У туриб, кичкина бивуак ёнигача судралиб борди. Уни ҳинди якининг қаттиқ нигоҳи қаршилади. У кўлини узатиб, буғунинг умуртқасидан кўлини куйдирганча бир парча гўшт узиб олиб, оғзига солди.

Пералес.

Пастак пахсадевор уйли қишлоқ бошқа қишлоқлардан сезиларли фарқ қилмасди. Йўлнинг фақат муниципалитет олдидаги бир бўлагига тош ётқизилган. Қолгани тупроқ, ялангоёқ болалар, йўғон панжали куркалару офтобда мудраб ётган ёки акиллаганча қишлоқ бўйлаб югуриб юрган дайди итлар чанг кўтарарди. Катта, дарвозали, томи баланд, тунука тарновли данғиллама уйлар ё битта, ё иккита эди. Одатда, улар Панчо Вильянинг муқаррар шафқатсиз жазосидан қочиб кетган дўкондор-олибсотар ёки ҳокимият вакилларига (агар бир киши бўлмаса) тегишли эди. Кўшин кўча тарафдан қалъадек баланд деворлар билан ўраб олинган ҳар икки қўрғонни эгаллаб, патиоларни от ва ем-хашак, ўқ-дори ва қурол-яроғга тиқиб ташлади. Бу ерда мажақланган ва чекинаётган Шимолий дивизияни сақлаб қоладиган ҳамма нарса бор эди.

Гўё қишлоқ кўнғир тусда. Фақат муниципалитетнинг олд томони бинафша рангда товланар, аммо ёндеворлари ва патио бўёғи униқиб, кулранг-кўнғир тус олган эди. Азбаройи сув омбори бўлганидан қишлоқ қад ростлаган, унинг бутун бойлиги бир неча ўн бош товуқ ва куркадан, тупроқ кўчаларга ёндош маис майдонлари, иккита темирчилик, битта дурадгорлик устахонаси, ун дўкони, шунингдек, аллақандай хонаки ҳунармандлик буюмларидан иборат эди. Қишлоқда ҳаёт эртақдагидек кечарди. Осуда ҳаёт ҳукмрон бўлиб, Мексиканинг аксарият қишлоқлари каби ўлик эди. Эрталаб ёки кечқурун, кеч-қурун ёки кечаси болалар тарақ-туруғи ёки чақалоқ йиғисини эшитасан, жазирама кўчада деярли одамни учратмайсан. Фақат гоҳ-беогоҳ муштдай, яланг-оёқ болалар чопқилаб қолишади. Аскарлар ҳам эгаллаб олган уйлардан бир зум бўлсин, кўчага чиқмас, ҳорғин отряд муниципалитет патиосига ўрнашиб олган эди. Суворийлар шошилаётган пайти, уларга пикет соқчиси яқинлашди. Полковник Сагаль ҳинди якига қараб, бош силкиди:

- Буни қамоқхонага тиқинглар. Сиз, Крус, мен билан юринг.

Полковник энди кулмас эди. Оқланган хона эшигини ланг очиб, қўли билан манглайдаги терни сидирди. Камарини ечиб, стулга ўтирди. Асир тик ҳолда унга қараб турарди.

- Капитан, стулни олиб ўтиринг. Келинг, бир мириқиб гаплашайлик. Сигарет чекасизми?

Асир сигарет олди; олов бир лаҳзадаёқ икковини бир-бирига яқинлаштирди.

- Шундай қилиб,- Сагаль яна тишларини кўрсатиб, иржайди. - Шунчаки гурунг. Сиз бизга ғанимларимизнинг режасини айтиб берсангиз, биз сизни шу заҳоти қўйиб юборардик. Дангал айтяпман. Енгилганимизни билиб турибмиз, лекин ҳарҳолда ҳимояланишни хоҳлаймиз. Сиз - ҳақиқий аскарсиз ва бунга тушунасиз, деб ўйлайман.

- Шундай. Шунинг учун ҳам ҳеч нарса айтмайман.

- Яхши. Лекин биз озгина бохабар бўлсак бас. Сиз ва дарада ўлиги қолганларнинг ҳаммаси,- айғоқчилар эканингиз бизга аён. Демак, асосий қисм изимиздан келяпти. Шимолга қайси йўлдан боришимизни ҳидлаб кўришяпти, десам хато қилмайман. Аммо сизлар тоғлар орқали ўтган йўлни билмас экансизлар, демак, сизникилар ялангликни кесиб ўтади, бу эса бир неча кунни олади. Хўш, сизлар қанча ўзи? Темирйўл орқали олдинга эшелон юборилганми? Қурол-яроғларингиз тахминан қанча бор? Тўпларингиз-чи? Тактикаларингиз қандай? Бизни таъқиб этаётган алоҳида бригадалар қаерда қўшилади? Буларнинг ҳаммаси арзимаган гап: менга шуларни айтиб берсангиз етарли, ўзингизни озодман, деб ҳисоблайверинг. Айтилган сўз - отилган ўқ.

- Кафолат қани?

- Карамба, капитан! Бизга барибир, кунимиз битган. Сизга дангал айтяпман. Дивизия пароканда бўлди. Бўлинган отрядлар бир-бири билан алоқасини йўқотган ва тоғларда тентираб юрибди, одамлар эса ўз қишлоқларида

қолишади. Бизнинг суробимиз қолмади. Дон Порфиорога¹ қарши чиққанимиздан буён бошимиз жангдан чиқмайди. Мадеро билан, Ороска отряди билан уришдик, Уэртанинг мишиқилари билан, сўнг сизлар билан, Карранса карранкланлари билан жанг олиб бордик. Ҳазилакам эмас. Биз ҳолдан тойдик. Бизнинг одамларимиз бўқаламуннинг нақ ўзи: дарров қиёфасини ўзгартириб оладилар, кулбаларига яшириниб, пеонлар либосига ўралиб олишади, яна жангга бориш вақтини кутиб ўтиришади, юз йил десангиз ҳам кутишга лаёқатли. Улар бу гал жанубдаги сапатчилар каби омадсизликка учраганимизни билади. Сизлар голиб келдингизлар. Урушни ютганингиздан кейин ўлимга бало борми? Қўлимизда милтиқ ушлаб мағлуб бўлишимизга имкон беринглар. Мен фақат бир нарсани ўғиниб сўрайман. Шараф билан ютқазимизга мадад беринглар.

- Панчо Вилья бу қишлоқда эмасми?

- Йўқ. У олдинда боряпти. Одамлар ҳам тарқаб кетяпти. Озгина қолдик.

- Сиз менга нима ваъда берасиз?

- Биз сизни мана шу қамоқхонада тирик қолдирамиз, дўстларингиз келиб, сизни озод этишади.

- Демак, агар биз ғалаба қилсак. Қилолмасак...

- Агар биз ғалаба қилсак, мен қочиб кетишингиз учун ёрдам бераман.

- Сиз менинг ортимдан ўқ узасизми?

- Ҳўш, йўқ...

- Бўлмаса, мен сизга ҳеч нарса айтмайман.

- Турмага тикинглар! Дўсти яки билан Каррансанинг чопари лицензиат Берналнинг ёнига олиб боринглар. Отиш ҳақидаги буйруқни бирга кутинглар. Сагаль ўрнидан турди.

Уларнинг ҳеч қайсиси бирор ҳиссиётни сезмасди. Ҳар бирининг сезгиси у ёки бу томонда бўлиб, кескин, кўр-кўрона, узлуксиз жанглар туфайли эзиб ташланган, фалаж этилган эди. Улар беихтиёр, ҳиссиётларга берилмасдан гаплашарди. Полковник маълумот олишни истар ва унга ё озодлик ё отувдан бирини танлашга имкон берган эди; асир эса маълумот беришдан бўйин товларди: Сагаль ва Крус эмас, ҳар хил ҳарбий машиналарнинг икки тишли гилдираги бир-бирига улашиб қолган эди. Шу боис асир отиб ташлаш ҳақидаги хабарни тўла хотиржамлик билан қаршилади. Тўғриси, бу хотиржамлик унга ажабтовур мувозанатни англаш, ўзини ўлимга маҳкум этиш имконини берарди. У ҳам ўрнидан туриб, пастки лабини чўчайтирди:

- Полковник Сагаль, биз неча йилдирки, бирон нарса қилишга имконимиз бўлмай буйруқларга бўйсиниб яшадик... бир нарса айтмоқчиманки, буни мен, зобит сифатида эмас, Артемио Крус сифатида айтаман; яъни ўз хоҳишим бўйича айтаман. Агар сиз мени ўлдиришингиз лозим бўлса, Артемио Крус сифатида ўлдингиз. Боя ўзингиз айтгандек, буларнинг ҳаммаси тугайди, одамлар ҳолдан тойган. Мен ғалабанинг сўнгги қурбони сифатида ўлишни истамайман, сиз ҳам мағлубиятнинг сўнгги қурбони сифатида ўлишни истамайсиз. Полковник, сиз мен билан, одам билан одам муомала қилгандек муомала қилинг. Мен сизга револьвер билан жанг қилишни таклиф этаман. Патионинг ўртасидан бир чизиқ тортинг, икковимиз ҳам қўлимизда қурол ушлаб, бир-биримизга қарши чиқамиз. Агар сиз мени чизиқдан ошгунимча ярадор эта олсангиз, биратўла ўлдириб қўяқоласиз. Агар чизиқдан ошсам-у, сиз мени нишонга ололмасангиз, мени қўйиб юборасиз.

- Капрал Паян!- Сагаль кўзларини чақчайтириб қичқирди. - Уни камерага олиб бориб тиқинглар. - Шундай деб, у асир томон бурилди: - Мен сизнинг қачон қатл этилишингизни айтолмайман, кутинг. Балки бир соатдан кейин амалга ошар, балки эртага ёки индин. Барибир мен айтган гапларни бир ўйлаб кўринг.

Ботаётган куёшнинг панжаралар орасидан тушаётган шуъласи икки маҳбуснинг шарпасини олтиндек ярқиратиб юборган эди. Уларнинг бири юрар,

¹ Дон Порфиоро (1830-1935 й.) мексикалик ҳарбий-сиёсий арбоб. 1877-1911 йиллари мамлакат президенти бўлган (1880-1884 йиллар бундан мустасно). Феодал ва ҳарбий раҳбарлар манфаатини ҳимоя қилган. Унинг диктатурага асосланган ҳукмронлик даврида Мексика чет эл капиталининг ярим мустамлакаси бўлиб қолди, сиёсий душманларини аёвсиз жазолади. Олти бор президентликка сайланган Диас диктатураси 1910-1911 йилларда халқ орасида инқилобий ҳаракатни бошлаб берди ва у мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур бўлди.

иккинчиси полда чўзилиб ётарди. Эшик ёпилиб, капралнинг калити кулф ичида шиқирлаши ҳамона Тобиас қандайдир табрикномани пичирлаб ўқишга киришди; камерада узала тушиб ётган одам эса ҳозир кириб келган одамга ўтирилди.

- Сиз капитан Артемио Крусмисиз? Мен Гонсало Берналман, бош қўмондон Венустиано Каррансанинг парламентёриман.

Берналь оддий фуқароча кийимда, белбандли тўқ жигарранг кашмири курт-ка кийган эди. Капитан унга, уруш қиймалагичига кирадиган барча оддий одамларга қарагандек, истар-истамас, жирканчли эътиборсизлик билан қаради. Аммо Берналь дастрўмоли билан кенг пешонаси ва сарғиш мўйловини артиб, давом этди:

- Ҳиндининг аҳволи ёмон. Унинг оёқлари дабдала бўлибди.

Капитан елкасини қисиб:

- Ҳадемай афсалософилинга жўнатишади, - деди.

- Сизга нималар дейишди?- Дастрўмолини лабига босиб турган Берналнинг овози хирқираб чиқди.

- Ҳаммамизни отиб ташлар экан. Аммо қачон - айтишмаяпти. Шамоллаб ўлмасак бўлгани.

- Бизникилар етиб келишига ҳеч қандай умид йўқми?

У камерада юришни бас қилди. Унинг қочиш учун шифтдан, деворлардан, панжарали ойнадан, тупроқ полдан бирор ёриқ топилиб қолармикин, дея олазарак боқаётган кўзлари мана бу янги душманга, ортиқча жосусга қадалди.

- Бу ерда сув топилмасмикин?

- Ҳаммасини яки ичиб тугатди.

Ҳинди инграрди. У каравот вазифасини ҳам ўтайдиган, турма ўриндиги бош томонига яқин келиб, қизғиш юз устига энгашди. Унинг яноқлари Тобиаснинг яноқларига деярли тегиб турарди ва илк бор - ошқора орқасига тисарилиб кетди, - унинг кўз ўнгида, қиёфасиз аскарларга хос бўлган, кўпларникига ўхшаш, илгари фақат қора ниқоб ҳисобланган юз пайдо бўлиб, унинг шуурида чаққону абжир гавдаларга - қўшинга уйғунлашиб борарди. Ҳа, у Тобиаснинг гамнок, қаҳрли, айрича қиёфаси борлигини ўз кўзи билан кўрган эди. Кулгидан, ғазаб ва қуёшдан пайдо бўлган юзлаб оппоқ ажинлари қобоқлари четида, кенг ёноқларига тошган эди. Йўғон лаблари самимий кулиб турар, қоп-қора қийиқ кўзларида қувончга ўхшаш бир ҳол милтираб турарди.

- Шундай қилиб, сен ҳам келдинг, - деди Тобиас ўз лаҳжасида; капитан Синалоа тоғларидан бўлган аскарларга қўмондонлик қилавериш, унинг тилига бемалол тушунарди.

У якининг асабий титраб турган кафтларини сиқди.

- Тобиас, мен ҳам келдим. Аммо ҳозир бошқа нарса муҳим: бизни отиб ташлашмоқчи.

- Турган гап. Уларнинг ўрнида бўлганингда сен ҳам шундай қилардинг.

- Тўғри.

Сукунат чўқди; қуёш камерадан кўринмай борарди. Уч банди тунни бирга ўтказишига тўғри келарди. Берналь камерада у ёқдан-бу ёққа юрарди. Капитан тупроқ ерга ўтириб олиб, ниманингдир суратини чизди. Ташқарида, коридорда мойчиरोқ ёқилди ва навбатчи капрал шип-шип юрди. Ялангликдан совуқ эсарди.

У яна ўридан туриб, қалин қарағай тахтали ва дарчаси кўз баравар бўлган эшик олдида келди. Дарча ортида капрал чекаётган қўлбола папирос тутуни кўтарилди. Капитан панжаранинг занг босган чивигини ушлаб, қоровулнинг пучмайган башарасига қаради. Бир тутам қора сочи брезент фуражкиси тагидан осилиб, қоқ тўртбурчак ёноғига тушиб турарди. Тутқун унинг эътиборини бўлишга уринди, капрал ўша заҳоти бошини кўтариб: «Сенга нима керак?» деб, қўлини қоқди. Иккинчи қўли кўникиб кетганидек, карабинни маҳкам ушлаб турарди.

- Буйруқ эртага бўладими?

Капрал унга қийиқ қўй кўзларини қадади. Аммо ҳеч нарса демади.

- Мен бу ерлик эмасман. Сен-чи?
- Юқоридан, тоғликман,- деди капрал.
- Анави жойни нима дейишади?
- Қайси жойни?

- Бизни отадиган жойни. Шу ердан кўринадими?

У жим қолиб, капралга чироқни берироқ олиб келишини ишора қилди.

- Нима кўринадими?

У айна чоғ Веракрус этагидаги эски уйдан чиқиб, тоғларни ошиб ўтган ўша кечадан бери олдинга қараб юрганини эслади. Ушандан бери ортига назар солмабди. Ушандан бери фақат ўзига, фақат ўз кучига ишонибди... Ҳозир эса... ўзини - бу ер қаер, бу ердан кўринадими, деган аҳмоқона савол беришдан тийиб туролмади. Эҳтимол, саволни шунчаки, ўзини босиб келаётган хотиралардан, серсоя қирққулоқлар ва сокин дарёлар, кулбаси томидаги чирмовуқлар, оҳорланган юбка ва майин сочлар, беҳи ҳидига бўлган кутилмаган соғинчдан қутулиш учун бергандир...

- Сизларни орқадаги патиога олиб ўтишади,- деди капрал, - кўринадими... У ерда нима бўларди? Шип-шийдам девор, баланд, ҳаммаёғи ўқлардан илвираб кетган,- у ерга борган одам борки...

- Тоғлар-чи? Тоғлар кўринадими?

- Тўғрисини айтсам - эътибор бермаганман.

- У ерда отилганларнинг... кўпини кўрганмисан?..

- Албатта, отган одам отилаётган одамдан кўп кўради...

- Сен ўзинг ҳам отганмисан?

(«Э-воҳ, қачонлардир мана шундай лаҳзаларни бошимдан ўтказишим мумкинлигини, ўзимча на тасаввур этган, на ўйлаб кўрган эканман... Шу боис сени тергаш жоиз эмас, тўғрими? Олди-ортингга қарамай, сен ҳам мен каби одам ўлдиргансан. Шу боис ана шундай лаҳзаларда нимани ҳис этаётганингни ҳеч ким билмайди, ҳеч ким ҳеч нарса айтиб беролмайди. Қаники, нариги дунёдан қайтиб келиб, ўқ овозларини эшитиш, кўкрагингга, юзингга теккан ўқ зарбларини ҳис этиш нима эканини айтиб беришнинг иложи бўлса?! Агар бор ҳақиқатни айтишнинг иложи бўлганда, биз бундан кейин ҳеч қачон ўлдирмасмидик. Ёки, аксинча, ўлимга туфлар эдикми... Балки бу даҳшатлидир... Балки бу туғилиш каби оддий ҳолдир... Икковимиз нимани ҳам биламиз?»)

- Менга қара, капитан, заруқалар энди сенга керак бўлмайди. Менга бера қол.

Капрал панжаралар орасидан кўлини суқди, у эса ортига бурилди. Қоровул бўғиқ ва хириллаганча майна қилиб кулди.

Яки ўз тилида нимадир деб минғирлади, у турма ложасига секин яқинлашиб, ҳиндининг иссиқ пешонасига кўлини қўйди. Сўз қўшиқ каби қуйиларди.

- У нима деяпти?

- Ҳукумат қандай қилиб уларнинг ерини олиб қўйгани, гринголарга улашгани, уни олиб қолиш учун қандай курашгани, шу пайт федерал армия келиб, эркакларни тоғларда тутиб олиб, қўлларини кесишгани, раҳнамо якиларнинг ҳаммасини тоғ тепасига олиб чиқиб, бўйинларига тош боғлашиб, денгизга улоқтиришганини айтмоқда.

Яки кўзларини чирт юмиб сўзларди:

- Тирик қолганларни узундан узун сафга тизиб, ёт ўлкаларга ҳайдашди, Синалоадан қувиб, Юкатанга ҳайдашди...

- Улар Юкатанга қандай келишгани, қабиладош хотин-халажлар, қариялар, болалар йўлда жон узгани, махсус хенекен ўстириладиган майдонларга етиб келганларини хотинларидан ажратиб, қул каби сотишгани, тилларини унутиш ва кўпроқ ишчилар туғиб бериш учун аёлларни қандай қилиб хитойликлар билан бирга яшашга зўрлашганини... айтмоқда.

- Аммо мен қайтдим, қайтдим. Уруш бўлаётганини билиб, мен қайтиб келдим, ёвузликка қарши курашиш учун ака-укаларим билан бирга қайтиб келдим.

Яки секингина хиринглади, у эса сийгиси келаётганини ҳис этиб, мош-ранг шимини ечиб, бурчакка ўтди - ингичка оқим тупроқни босди. У ботирларнинг ажали кўпинча, ҳарбийлар андозасидаги шимларини ҳўлаб қўйганда рўй беришини ўйлаб, қошини чимирди.

Берналь қўлларини кўкрагида чалиштириб, афтидан, қоронғилик ва совуқ зимистон ичра панжара тепасидан тушаётган ой ёдусини қидириб топган эди. Аҳён-аҳён болғаларнинг бир хил тақиллаши, итларнинг вовуллаши эшитилиб қоларди. У кители чангларини қоқиб, ёш лицензиатга яқинлашди.

- Сигаретинг борми?
  - Бор... Мана...
  - Ҳиндига ҳам бер.
  - Бердим. Меники унга ёқмади.
  - Ўзиники борми?
  - Чоғимда, тамом бўлган-ов.
  - Аскарнинг харитаси бордир.
  - Йўқ. Хаёлимни йиғиштиролмаёпман. Базўр...
  - Уйқунг келмаяптими?
  - Йўқ.
  - Тўғри айтасан. Вақтни чўзишдан фойда йўқ.
  - Кейин пушаймон бўламиз, деб ўйлаёпсанми?
  - Нимани назарда туяёпсан?
  - Вақтни йўқотганимизни...
  - Кулгимни қистама.
  - Тўппа-тўғри. Яхшиси хотирлаш керак. Айтишларича, бунинг фойдаси кўп экан.
  - Ҳали ҳеч қанча яшамадик-ку.
  - Фикрингга қўшиламан. Бундан яки ютиши мумкин. Шу боис, сенинг гаплашгинг келмаётган экан-да.
  - Ҳа. Аммо гапингга унчалик тушунмадим...
  - Айтмоқчиманки, якининг хотирлайдиган нарсаси бор.
  - Балки улар бошқача хотирлашар.
  - Жиллақурса, ҳозиргина айтган Синалоадан кетиш йўлини хотирлайди-ку.
  - Эшитдим.
  - ...
  - Рехина...
  - Нима?
  - Ўзимча гапиряпман. Исмларни эсга туширяпман.
  - Ёшинг неччида?
  - Ҳадемай йигирма олтига кираман. Сеники-чи?
  - Йигирма тўққизда. Менинг ҳам тузукроқ хотирлайдиган нарсам йўқ.
- Сўнгги пайтда ҳаётим шу қадар алғов-далғов, шу қадар ўзгариб турдики...
- Қизиқ, одамлар қачон ўз болалиklarини эслай бошларкан?
  - Болалик... Йўқ, бу қийин иш.
  - Биласанми? Мана биз гурунглашиб ўтирибмиз...
  - Ҳўш?
  - Бир нечта исмлар эсимга тушди. Лекин улар мен учун ҳеч нарса англатмайди, маъносиз...
  - Ҳадемай тонг отади.
  - Бу ҳақда ўйламаганинг яхши.
  - Елкам жикқа терга ботибди.
  - Сигаретингдан ол. Эшитяпсанми?
  - Узр. Мана. Балки ҳеч нарса сезмасмиз.
  - Шунақа дейишади.
  - Ким айтди, Крус?
  - Отадиган одамлар.
  - Сен нима деб ўйлайсан?
  - ҲМ-м.

- Нима учун сен... ҳақида ўйламайсан.
- Нима ҳақда. Ўлиб кетганимиздан кейин ҳам ҳаммаси эски тартибда давом этиши ҳақида.
- Келажак ҳақида эмас, ўтмиш ҳақида ўйлаш керак. Мен ҳозир инқилоб чоғи ўлиб кетганларни ўйлаяпман.
- Хўш... Мен Буле, Апарисио, Гомес, капитан Тибурсио, Амарильясни эслайман... Бошқаларни ҳам.
- Гаров ўйнашим мумкин, йигирмата исми айтиб беролмайсан. Ўзингникилар билан бирга. Ўлиб кетганларни номма-ном биласанми? Нафақат мана шу инқилобда - ўтган барча инқилобларда, барча урушларда ўлганларни. Ҳатто ўз тўшагида жон узганларни ҳам. Уларни ким эслайди?
- Гугуртингни бер. Эшитаяпсанми?
- Узр.
- Ана ой ҳам кўриняпти.
- Унга қарамоқчимисан? Агар елкамга чиқсанг, бемалол...
- Кераги йўқ.
- Менинг соатимни олиб қўйишгани яхши бўпти.
- Яхши.
- Демоқчиманки, вақтни билмайсан.
- Тушуниб турибман.
- Менга ҳамиша тун... узундек туюлади...
- Ярамас сассиқ тешик.
- Якига қара. Ухлаб ётибди. Яхшиямки, ҳеч қайсимиз қўрқоқлик қилмадик.
- Икки кундирки, шу ерда ётибмиз.
- Ким билади. Ҳозироқ кириб келиши мумкин.
- Аксинча. Уларга бу ўйин ёғдай ёқади. Тонгда отиши кўрга ҳам аён. Улар эса бизнинг жиғи-патимизга тегмоқчи.
- Бундан чиқди, у қарорини дарҳол бажармас экан-да?
- Вилья - шундай, Сагаль - акси.
- Крус... Ҳарҳолда бу бемаъни эмасми?
- Нима?
- Бирорта каудильонинг кўлида ўлиш ва уларнинг ҳеч бирига ишонмаслик...
- Қизиқ, бизларни бирга олиб чиқармикин, ё битта-битта?
- Энг яхшиси бир ўқ билан, тўғрими? Ахир сен ҳарбийсан.
- Сен бу ерга қандай тушиб қолдинг?
- Ҳозир сенга бир бошдан айтиб берсам, худо ҳаққи, кулгидан ўлиб қоласан.
- Айт-чи.
- Агар бу ердан қутулолмаслигимга ишончим бўлмаганда эди, сенга айтиб ўтирмасдим. Карранса мени бир мақсадда - улар тутиб олиши ва ўлимимда айбдор бўлиши учун парламентёр қилиб жўнатган эди. У тирик сотқиндан кўра, марҳум қаҳрамонни афзал билади.
- Нима, сен сотқинмисан?
- Буни қандай тушунишингга боғлиқ. Масалан, сен ўйлаб ўтирмасдан жанг қилгансан. Буйруқларни бажаргансан ва асло ўз йўлбошчиларингга шубҳа қилмагансан.
- Тўғри. Энг муҳими - урушни зафар билан якунлаш. Иби, сен мабода Обрегон ва Карранса тарафдори эмасмисан?
- Худди шундай муваффақият билан мен Сапат ёки Вилья тарафини ҳам олишим мумкин. Уларнинг икковига ҳам ишонмайман.
- Кейин-чи?
- Ҳамма гап мана шунда. Улардан бошқа ҳеч кимса йўқ. Билмадим, сен бошида, яқинда нима бўлганини эслай оласанми? Жуда илгари бўлгандай туюлади... У пайтлар йўлбошчилар ҳеч қандай маъно ташимас эди. У пайтлар одамлар бир кишининг шуҳрати ҳақида эмас, аксинча, умумий фаровонлик ҳақида ўйлашарди.

- Сен бу билан менга одамларимизнинг аскарлик эътиқодини ҳақорат қил, демокчимисан? Йўқ, инқилоб - бу йўлбошчиларга садоқат демак.

- Тўғри. Ҳатто яки ҳам дастлаб ўз замини учун қўлига қурол олган, энди эса генерал Вильяга қарши курашиб, генерал Обрегон тарафига ўтган. Йўқ, илгари - инқилоб гуруҳлар урушига айланиб кетгунга қадар бошқача эди. Инқилоб қишлоққа кириб келса деҳқонлар қарздорлик асоратидан қутуларди, бойлар ўз бойликларидан маҳрум бўларди, сиёсий маҳбуслар озодликка чиқарди, касиклар¹ ўз имтиёзларини йўқотарди. Энди бир қара, инқилоб дохийларни болалатмайди, халқни озод қилади, деб ишонганлар қаёққа ғойиб бўлди?

- Ҳали вақти келади...

- Энди келмайди. Инқилоб жангу жадаллар кечаётган жойда бошланади, у ўз мезонларини ўзгартирдим, тамом, бир қанча ҳарбий жанглари ютгани билан барибир завола топади. Бунинг учун ҳаммамиз жавобгармиз. Биз ўзимизни ўзимиз ажратишга йўл қўйдик, очкўз, ҳокимиятпараст ва ўртамиёна одамларга эътибор бермадик. Росмана, изчил ва мурасасиз инқилобни, афсуски, фақат хоҳил ва қонхўр одамлар хоҳлайди. Зиёлилар эса манфаатларига заҳа етказмайдиган, фаровон турмушига, ўз ҳузур-ҳаловатли ҳаётига, дон Порфирио намояндалари ўрнига келувчиларга халақит бермайдиган, тайёр ярим-ёрти инқилобни маъқул кўришади. Мексиканинг бутун фожияси мана шунда. Масалан, менинг ўзим. Бутун умр Кропоткин, Бакунин, қария Плехановни ўқидим, болалик чоғимдан китобларга ўралашиб яшадим, улар билан баҳслашдим, мунозарага киришдим. Вақти-соати етгач, Карранса тарафдорларига қўшилдим, чунки у менга ҳалол одам, унга ишонса бўладигандай туюлди. Кўрдингми, мен қанақанги ландовурман? Мен жулдурвоқилардан кўрқаман, Вилья ва Сапатдан кўрқаман... «Мен доимо номақбул одам бўлиб келаман, ана шунда айни мақбул одамлар ҳамиша мақбул одамлар бўлиб қолаверади...» Ҳа. Айнан шундай.

- Ўлим олдидан юрагингни роса бўшатиб оляпсан...

- «Менинг асосий нуқсоним - чексиз ва ажойиб уфқ очиб берадиган ҳаётлотга, ғойибона саргузаштларга, ижро этишга берилганимдадир...» Ҳа. Айнан шунда.

- Нега бу ҳақда очикда юрган пайтларинг гапирмагансан?

- Мен буни ўн учинчи йилдан буён ҳеч қачон каудильо бўлишга асло уннамаган Луисо Бланко, Итурбе, Буэлья сингари барча ҳалол ҳарбийларга айтиб келаман. Шу боис улар бир умр фақат жанжал чиқаришу фитна уюштиришга устаси фаранг қария Каррансанинг ҳийла-найрангларига бас келолмадилар. Аксинча, ўз оғзидаги нонини бериб қўярди. Шу боис бу қари ғаламис ўзига соя ташлай олмайдиган аллақандай нокасларни, аллақандай Пабло Гонсалесларни кўкларга кўтарди. Инқилобни парчалаб ташлаган, уни гуруҳлар урушига айлантириб юборган ҳам унинг ўзи.

- Сени шу мақсадда Пералесга жўнатишдимми?

- Вильячиларни таслим бўлишга кўндиришни топширишган. Гўё биз уларнинг бўлиниб кетганини ва тумтарақай қочаётганини, карранкланларни кўриши ҳамано саросимага тушиб, қуролга ёпишиб олаётганини билмагандай. Қария фойдасиз ишга қўл урмайди. Ёмон ишларни ўз ганимларига қолдирарди. Эҳ, Артемио, бундай одамлар ўз халқига, ўз инқилобига муносибдир.

- Нега Вильянинг этагидан тутмаяпсан?

- Бошқа каудильонинг этагиданми? У қанчагача бориши мумкин, деб кутмоқ, кузатмоқ керакми? Бошқа девор, бошқа милтиқ остида, кўзинг очилмагунча, гоҳ унисига, гоҳ бошқасига ялтоқилик қилишинг керакми?

- Ҳозир қутулиб қолармидинг...

- Йўқ... Ишонасанми-йўқми, Крус, мабода қутулиб қолсам, Пуэблога қайтаман. Хотиним, ўғлим, Луиса ва Панчолинани соғиндим. Урвоққина синглим Каталинани ҳам. Отам, саховатли ва кўзи ожиз, қария дон Гамалиэлни ҳам кўргим келяпти. Унга бу воқеага қандай аралашиб қолганини тушунтириб бермоқчиман. Отам, гарчи олдиндан самарасиз якунланишини билсанг ҳам, бурч деган нарса бор, уни бажариш фарз эканини тушунмайди. У эски-

ча тартибларни: ҳовли, хуфиёна талон-торожлар, умуман барча нарсаларни абадий деб билади... Қаники, бирон киши топилса-ю, ундан қарияни бориб кўришни илтимос қилсанг, мендан уларга бирон мужда етказиб қўйса. Бу ердан ҳеч ким соғ чиқмаслигини сезиб турибман. Ҳа, соғ чиқмайди. Ҳамма «ким кимни» деган мудҳиш ўйин билан банд. Ахир биз қотиллар ва олчоқлар орасида яшаймиз, чунки катта каудильо курсисини сақлаб қолиш учун фақат тирмизакларни сийлайди, кичикроқ каудильо эса унинг ўрнига чиқиш учун каттасини саранжомлаши керак. Эҳ, Артемио, ачинасан одам. Юз бераётган воқеалар керак, уни ер билан яксон қилиш эса керак эмас. Ўн учинчи йили бутун халқ бирлашиб, инқилоб қилганимизда биз шуни хоҳлаганидик... Ўзинг кўр, ўзинг ҳал қил. Сапат ва Вильяни бир ёқли қилишса, иккита дохий - сенинг ҳозирги бошлиқларинг қолади. Кимнинг тарафини оласан?

- Генерал Обрегон менинг қўмондоним бўлади.

- Мана танлаб ҳам олдинг. Қўлингдан нималар келишини кейин кўраимиз. Кўраимиз...

- Хаёлингдан чиқарма, бизни отиб ташлашади.

Берналь кутилмаган бу гапдан хохолаб юборди - э-воҳ, чормих этилганини унутиб, осмонга сакрамоқчи бўлибди. Камерадош ўртоғининг елкасини қисиб қўйиб, деди:

- Сиёсий ишқибозликнинг уйи куйсин! Ёки бу ички сезгими? Айтайлик, сен нима учун Вильяга қўшилмайсан?

У зимистонда Гонсало Берналнинг юзидаги ифодани кўролмади, аммо у ўзича урушиб уруша олмаган, тилни қичитадиганлар хилидан бўлган бу олимнинг ишончли қиёфаси ва масхараомуз нигоҳини тасаввур этди. У Берналнинг ёнидан илкис бурилиб нари кетди.

- Сенга нима бўлди? - дея кулимсираб сўради лицензиат.

Капитан жаҳл аралаш «ҳм» деб, ўчиб қолган сигаретини ёқди.

- Бекорга вайсамайлик, - деди у тишларини қисиб. - Ҳм. Сенга тўғриси айтишим зарурми? Ҳеч ким сўрамаса ҳам, бунинг устига ўлаётган пайти ҳар қандай сафсата сотадиган лапашангларни кўрсам ёғиним келади. Жим бўлсангиз бўларди, азизим, ёки ўз-ўзингиз билан хоҳлаганча гаплашаверинг, мен ўлим олдидан сўлагимни оқизишни хоҳламайман.

Гонсалонинг овозида совуқ оҳанг сезиларди:

- Кўряпсанми, дўстим, биз - учовимиз ҳам муқаррар ўлимга маҳкум этилганмиз. Яки бизга ҳаётини сўзлаб берди... - Унинг нафратдан, ўз-ўзига бўлган нафратдан томоғига нимадир тикилиб қолди, истигфор этишу фалсафа суришнинг, муносиб бўлмаган одамга кўнгил ёзишининг ҳожати йўқ эди.

- Яки ҳақиқий эркак. Унинг бунга ҳаққи бор.

- Сен-чи?

- Урушдим - вассалом. Агар бошқа бирон нарса содир бўлган бўлса, эслай олмайман.

- Ахир аёлларни яхши кўргансан-ку...

У муштини тугди.

- ...ота-онанг бор; эҳтимол, ўғлинг ҳам бўлса керак. Йўқми? Крус, менинг ўғлим бор. Мен ҳаётимни ҳаётдек ўтказганимга ишонаман, озодликка чиқиб, яна яшасам дейман. Сен ҳам шундай ўйласанг керак? Ҳозир сен... эркалагинг келмаяптими?

Берналнинг овози Артемио зимистонда унга ташланиб, иккала қўли билан кашмири куртқасининг қайтарма ёқасига чанг солиб, бир оғиз гапирмай, хириллаганча инсонпарварлик ғоялари билан қуролланган, маҳбус, капитан Крусининг биз ўлганимиздан кейин нима бўлади, деган синоатли фикрини такрорлаётган, ўз янги ғанимининг бошини деворга ура бошлаганда ўчган эди. Берналь қаттиқ силқанишларга қарамай, давом этди:

- ...мабода бизни ўлдиришмасачи? Ҳали ўттизга ҳам кирмаганмиз... Бизни ўлдириб нима фойда топишарди? Ҳали қиладиган ишларим бошимдан ошиб-тошиб ётибди...

Жиққа терган ботган ғаними ҳам Берналнинг юзига тик қараб, ўшқирди:

- ...ҳаммаси эскичасига давом этади, тушундингми? Сену биз ўлиб кетга-

нимиздан кейин ҳам қуёш чиқаверади, болалар туғилаверади, тушун-дингми?

Йигитлар бир-бирларини кучоқларидан қўйиб юборишди. Берналь ерга агнаб тушди, у эса ўзи ва якининг ҳаётини сақлаб қолиш, Бернални тақдир ҳукмига топшириш, Сагалга сохта маълумотлар беришдек ягона қарорга келиб, эшик олдига борди.

Капрал минғирлаб, уни полковник ҳузурига бошлаб бораётганда, у Рехинага бўлган соғинч, қалбининг туб-тубида бекиниб ётган, ширин ва аччиқ хотиралар ич-ичидан қандай кўтарилиб, унинг тирик қолишини талаб этганча, юрагига яқинлашиб келаётганини ҳис этди,- гўё марҳума номаълум қабрда, номсиз қишлоқда танаси қурту кумурсқаларга ем бўлиб кетмаслиги учун тирик эркакни чорлаётгандай эди.

- Сиз бизни лақиллатиб бўпсиз,- деди полковник Сагаль ҳамишагидек иржайиб. - Гапларингиз тўғри ё нотўғрилигини билиш учун ҳозироқ иккита отрядни жўнатамиз. Бордию бизга бошқа томондан ҳужум қилишса борми, сиз ўз обрўим эвазига бир неча соат ютдим, деб хаёл сурганча тўппа-тўғри нариги дунёга равона бўласиз.

Сагаль оёқларини чўзиб юборди-да, қўлларини ҳаракатга солди. Тўзиган, шпорсиз этикларини стол устига қўйди.

- Яки-чи?

- У ҳақда гап бўлмади. Ҳа, негадир тун чўзилиб кетди. Шўри қуриганларни янги тонг ҳақидаги орзуларга овунтириб ўтиришимиз шартми? Капрал Паян!.. Анави асирларни, келинг, равзатул сафога жўнатиб юборайлик. Уларни камерадан патиога олиб чиқинг.

- Яки юролмайди,- деди капрал.

- Унга мариуханадан беринглар,- деди Сагаль илжайиб.- Замбилда олиб чиқинглар, бир амаллаб деворга суяб қўясизлар.

Тобиас ва Гонсало Берналь нимани кўрди? Тепада, муниципалитетнинг япасқи томида, Сагаль билан ёнма-ён турган капитан кўрган нарсаларни. Куйида яқини замбилда олиб ўтишди; Берналь ҳам бошини эгиб, уларнинг олдидан ўтди - икковини ҳам ёниб турган иккита мойчиноқ ўртасига турғизиб қўйишди.

Бу тун тонг юлдузи ҳам кўринмасди. Зимистон қўйнидан тоғ рамзларию милтиқнинг қаттиқ овозидан чиқадиған қизғиш учқун ҳам кўринмади - Берналь бир амаллаб якининг елкасидан тутди. Тобиас деворга - замбилларга суяниб қолган эди. Чироқлар унинг ўқлардан шалвираб қолган юзи ва оёқларидан тизиллаб қон оқаётган Берналнинг қиёфасини ёритиб турарди.

- Мана дўстларингиз асфолософилинга кетди,- деди Сагаль.

Унинг сўзларини олис ва яқиндан бараварига отилган қуроллар гумбур-гумбури босиб кетди, замбаракларнинг бўғиқ овози уларга ҳамоҳанг бўлди - муниципалитет томи қулаб тушди. Вильячиларнинг саросимага тушган овозлари Сагаль жонҳолатда бўкираётган оппоқ ясси томларга етиб келарди.

- Етиб келишдими?! Кувиб етишдими?! Карранкланларми?!

Маҳбус ана шу дамда полковникнинг оёғидан чалиб, устидан таппа босди - тўсатдан қўлига инган куч билан унинг тўппончаси қинини ечиб олди. Бармоқлари совуқ металлга тегди. У револьверни Сагалнинг энсасига тиради, соғ қўли билан полковникнинг бўйинини қисиб, бошини томга босди - зўриққанидан ёноқлари оқариб кетди, лабларида кўпик пайдо бўлди. Карнизга разм солганида, пастда, қатл рўй берган жойда одамларнинг саросимага тушганини кўрди. Жазо отряди аскарлари мойчиноқларни тўнтарган, Тобиас ва Берналнинг жасадларини топтаганча қочиб кетишарди. Пералес қишлоғини бир-бирига ўрин алмашаётган снарядларнинг портлаши ва дод-вой аралаш ўқ овозлари, биноларнинг қасур-қусур ёниши, туёқлар дупури ва отлар кишнаши тутган эди. Қўйлақларини кияётган, қайишларини ўтказаётган вильячилар яна патиода пайдо бўлишди. Одамлар, тугмалар, тўқалар машғалалар ёруғида бринж каби акс этарди. Қўллар патронтош ва милтиқларга тармашган эди. Сайисхона эшиги дарров очилди; аскарлар кишнаётган отларни олиб чиқишиб, эгар босишиб, очик эшик томон йўрттириб кетишди.

Бир нечта суворий отряд ортидан эргашди, патио ҳувиллаб қолди. Фақат Бернал ва якининг жасади қолган эди. Иккита мойчироқ ер билан битта бўлиб ётарди. Қий-чувлар ҳужум уоштираётган ёғийлар томон илгарилаб борарди. Маҳбус Сагални қўйиб юборди. Полковник тиззаси билан туриб, йўталди, кўкарган бўйнини артди. Овози зўрға чиқди:

- Таслим бўлма! Мен шу ердаман!

Тонг пировардида ўзининг мовий пардасини яланглик устидан кўтарди.

Жанг сурони узоқлашиб борарди. Кўча бўйлаб вильячилар ёғийларга қарши чиқарди. Уларнинг оқ кўйлаклари мовий рангга бўялган эди. Патиодан қилт этган овоз чиқмасди. Сагаль оёққа туриб, кулрангга мойил кителининг кўкрак тугмаларини еча бошлади. Капитан қўлида револьверни тутганча унга яқинлашди.

- Менинг шартим ўз кучида қолади,- деди у полковникка совуққонлик билан.

- Пастга кетдик,- деди Сагаль қўлларини тушириб.

Сагаль хонада стол тортмасидан «кольт» чиқарди.

Улар қўлларида қурол тутганча коридор бўйлаб патиога чиқишди. Тўртбурчак ҳовлининг ўртасини аниқлаб олишди. Полковник Берналнинг бошини оёғи билан суриб қўйди. Капитан мойчироқларни тепиб юборди.

Улар бурчакларга бориб юзма-юз туришди. Сўнг бир-бирларига яқинлаша бошлади.

Сагаль биринчи бўлиб ўқ узди - ўқ яки Тобиаснинг бошини яна бир бор тешиб ўтди - ўқ уздию қадамини секинлатди; унинг қоп-қора кўзларида умид порлади: капитан отмасдан у томон яқинлашарди. Бу олишув ор-номус лавҳаси эди, холос. Бир, икки, уч... Ҳарифи унинг жасоратини баҳолай олади, икковлари ҳам патио ўртасида, иккинчи ўқни узишмасдан учрашади, деган умид ишончга айланган эди.

Икковлари ҳам патио ўртасида учрашдилар.

Табассум полковникнинг лабларини яна йирди. Капитан кўзга чалинмас чизиқни кесиб ўтган эди. Сагаль тишларини ялтиратиб, қўлини дўстона ҳаволатди, аммо шу лаҳза устма-уст узилган икки ўқ унинг қорнига тегиб, иккига бўлаклаб, Круснинг оёғи остига қулатган эди. У револьверни полковникнинг терчиган энсасига ташлади-да, қилт этмай, миқ этмай тик туриб қолди.

Ялангликдан эсаётган шабада пешонасидаги дағал жингалак сочларини, тер босган кителининг йиртиқ этаklarини, чарм қўнжидаги узук боғичларни ўйноқлади. Беш кундан буён қиртишланмаган соқоли ён томонга осилиб тушган, қуюқ киприклари тагидаги мовий кўзлари намдан ялтирарди.

У - ёлғиз қаҳрамон, ўликлар ётган жанг майдонида серрайиб турарди. Уни сукунат оғушига олган, қишлоқ ортида эса ногора садолари остида қизгин жанг борарди.

У нигоҳини ерга қаратди. Полковник Сагалнинг жонсиз қўли Гонсалонинг ўлик танаси томон чўзилиб ётарди. Яки девор ёнида, замбил брезентига елкаси билан суяниб ўтирарди.

У энкайиб, полковникнинг кўзини юмиб қўйди. Сўнг тезда гавдасини кўтариб, ҳаёт ва эркинликка яна бир бор эришгани учун бирор кимсани кўриш, ташаккур изҳор этиш истагига чулғаниб, кўрагини тўлдириб ҳаво ютди. Аммо унинг бир ўзи эди. На дўст-ёри, на гувоҳлар бор. Ички ҳайқирғи олисда янграётган шрапнель овозига қўшилиб кетди.

«Мен озодман, мен озодман».

У муштини қорнига босди, қорин оғриғидан юзи бужмайди. Нигоҳини юқори кўтарганда қатлга ҳукм этилганлар тонг пайти кўрадиган нарсаларни: олисдаги ўрқач-ўрқач тоғлар, оқиш осмон, патионинг гиштин деворларини кўрди. Отувга ҳукмга этилганлар тонг пайти эшитадиган овозларни: олисдаги қушлар сайроғи, қорни очқаган бола йиғиси, орқадан, олисан келаётган тўплар гумбур-гумбури ва милтиқ ўқлари садосини, бир хил товушлар фониди ғалаги эшитилаётган нотаниш қишлоқ меҳнаткаши ураётган болға товушини эшитди. Ўқ товушларини босиб кетаётган болғача овози жангдан,

ўлимлардан ва ғалабадан кейин ҳам қуёш барибир чиқажаги ва нур сочажагига ишончини мустаҳкамлаётган эди...

Истакка мажолим етмайди. Нимани хоҳлашса шуни қилаверишсин. Қорнимни ушлаб кўраман. Бармоқларимни киндигимдан пастга томон йўналтираман. Думалоқ. Пўк. Шайтонга аён. Доктор кетган. Бошқа врачлар билан учрашаман, деб кетди. Мен учун бир ўзи жавобгарликни бўйнига олгиси йўқ. Шайтонга аён. Мана улар. Киришди. Қизил ёғочдан ясалган эшик очилиб-ёпилди, қалин гилам қадам товушларини ютиб юбормоқда. Деразани ёпишди. Кулранг дарпардалар шиқирлаб бирлашди. Улар ёнимда.

- Қизим, яқинроқ бор... У сени танимаяпти... Отингни айт.

Хушбўй ҳид таралмоқда. Ундан хушбўй ҳид келяпти. Дарвоқе, мен унинг қип-қизил яноғини, тип-тиник кўзларини, дуркун нозик гавдасини, тўшагимга пириллаб яқинлашишини кузатишим мумкин.

- Мен... Мен Глория бўламан...

Унинг отини такрорлашга уринаман. Сезиб турибманки, сўзларимни англаб бўлмайди. Тересага менга ёшлигим билан бирга бўлиш, қизининг ёнимда бўлишига имкон яратиб бергани учун ҳам ташаккур. Қаники, унинг юзини, қулгисини яқинроқдан кўрсам. У, назаримда, ўлаётган тана ҳидини, қусиши ва қонини сезиб турибди; менимча, у нигоҳи бардош берадиган мана бу ботик кўкрак, мошгуруч соқол, сомондай сариқ қулоқ, бурундан тўхтовсиз келаётган сув, лаб ва иякда қотиб қолган туфук, адашган кўзни кўриб турибди; бу...

Уни ёнимдан узоқроқ олишди.

- Бечора... У энтикиб кетди...

- Нима?

- Ҳеч нарса, дада, бемалол ётаверинг.

Уни Падильянинг келини, дейишди. Куёв хотинини ўпаётган бўлса керак, оғзига келган нарсани гапирмоқда, устига устак қизарганига ўласанми. Киришади, чиқишади. Елкамга қўлларини қўйишиб, кўнглимга далда беришади. Аксига олиб, улар менинг эшитаётганимни билишмайди. Мен улар хоҳонанинг нариги бурчагида, хоҳ бошимда бўлсин, қанчалик шивирлашмасин, барибир эшитаман.

- Сиз уни қандай топасиз, сеньор Падилья?

- Ёмон, ёмон.

- Бутун бошли салтанат қолмоқда.

- Тўғри.

- Сиз унинг ишларини кўп йил бошқаргансиз!

- Унинг ўрнини босиш амримаҳол.

- Ўйлашимча, дон Артемиодан кейин, сиздан бошқа ҳеч ким унинг ишини давом эттиролмайди.

- Буни ўзим ҳам биламан...

- Бу ҳолда сизнинг ўрнингизни ким эгаллайди?

- Эгаллайдиган одамлар кўп.

- Бундан чиқди, мансаби кўтариладиганлар бўлар экан-да?

- Албатта. Вазифаларни янгидан тақсимлаш кўзда тутилган.

Падилья, яқинроқ кел. Магнитофонни олиб келдингми?

- Бутун масъулликни зиммангизга оласизми?

- Дон Артемио... Мана, олиб келганман...

«- Ҳа, патрон.

- Шай бўлиб туринглар. Ҳукумат темир қўллари билан тартибга солиб қўяди, сизлар эса касаба уюшмасини қўлга олишга тайёр туринглар.

- Яхши, патрон.

- Сизларни огоҳлантириб қўймоқчиман, бу жойга, албатта, қари тул-киларнинг бирортаси ўзини уради. Аммо мен ҳукуматга айнан сиз бизнинг ишончимизни оқлаётганингизни шама қилиб қўйдим. Қани, олинглар.

- Раҳмат, мен едим. Ҳозиргина.

- Огоҳ бўлинг, тагин ўзингизни еб қўйишмасин. Қамчини эртароқ уринг, йўлни бошқа томонга - Меҳнат вазирлиги, ММК¹, биз томонга буринг...

- Тушунарли, патрон. Менга ишонаверинг.

- Кампанела, омон бўлинг. Бировга чўрқ эта кўрманг, эҳтиёт бўлинг. Икковига ҳам қаранг. Қани, Падиля...»

Ниҳоят тугади. Тугади. Ҳаммаси мана шу. Ҳаммасими? Ким билади дейсиз. Эслай олмайман. Анчадан буён магнитофон эшитмайман. Аммо ўзимни эшитатганга олиб ётаман. Бадашимга теккан қўл кимники экан? Ёнимдаги ким? Каталина, керак эмас. Ўз-ўзимга такрорлайман: керак эмас, ортиқча меҳрибонлик. Сен менга нима демоқчисан, деб ўз-ўзимдан сўрайман. Айтиш мудом даҳшат солиб келган сўзни охири топдим, деб ўйлайсанми? Сен мени севганмисан? Нега биз сукут сақлаб келдик? Мен сени севардим. Эсимдан ҳам чиқиб кетган. Сенинг эркалашларинг мени сенга қарашга мажбур этапти, аммо мен билмайман, тушунолмайманки, нега сен бу хотирани энди мен билан баҳам кўроқчисан ва нима учун бу гал кўзларингга таъна зоҳир эмас. Бу гурурми ё кибр? У бизни сақлаб қолган эди. У бизни хароб этди.

- ...арзимас мояна, бунинг устига тайинсиз бир аёлга қўшиб, бизни ёмонотлик қилмоқда, бадастирлигимизни юзимизга солмоқда; гўё биз гадойдай танга-санга бермоқда...

Улар ҳеч нарсани тушунмади. Менинг уларга ёмонлик қилгим йўқ. Улар мен учун ҳеч ким эмас. Мен бунини ўзим учун қилганман. Мен учун уларнинг вайсақи гаплари бир пул. Тересаю Херардонинг ҳаёти билан неча пуллик ишим бор. Уларни жин урсин.

- Херардо, нега сен ўзингга яхшироқ жой беришини талаб қилмайсан. Ахир ҳаммасига анави каби сен ҳам жавоб берасан-ку...

Уларга туфурдим.

- Ўзингни бос, Тересита, мени тўғри тушун, мен ҳеч нарсага талабгор эмасман.

- Ҳатто зиғирча характеринг йўқ...

- Жим, уни безовга этманглар.

- Яна битта ҳимоячи етмай турувди! Сени, аксига олиб, кўпроқ азоб чекишга мажбурлаганди...

Рехина, мен омон қолдим. Сени отинг нима эди? Йўқ. Сен Рехинасан. Сенинг отинг нима эди, исмсиз аскар? Гонсало. Гонсало Берналь. Ҳинди яки. Қашшоқ яки. Мен тирик қолдим. Сизлар ўлиб кетдингизлар.

- ...ва мени ҳам. Мен уни ўлгунимча эсимдан чиқармайман, ҳатто пушти паноҳидан бўлган қизининг тўйига келмади...

Улар ҳеч қачон ҳеч нарсани тушунишмаган эди. Улар менга керак эмас эди. Мен ўз-ўзимга йўл очдим. Аскар. Яки. Рехина. Гонсало.

- Ҳатто муҳаббатимни ҳам поймол этди, хабарингиз бор-ку, ойи.

- Жим бўл. Худо ҳаққи жим бўл...

Васиятномами? Ташвиш тортманглар. Муҳрланган, нотариус тасдиқлаган ёзма ҳужжат мавжуд. Мен ҳеч кимни унутмаганман. Нега мен уларни унутишим, газаб сочишим керак? Улар менга ич-ичидан миннатдор бўлишмайди-ми? Сўнгги нафасимгача мен уларни ўйлаганимни билиб, дўпписини осмонга отмайдими? Азизам Каталина, она қизим, набирам, куёвим мен сизларни васиятномада сийқаси чиққан сўзлар билан эслатиб ўтганман. Мен сизларни ажойиб бойлик билан сийлайман, сизлар эса ҳаммага жар солиб менинг ишимга, менинг ўжарлигимга, менинг масъуллик бурчимга, менинг фазилатларимга тан берасизлар. Шундай қилинглар. Ва хотиржам ухланглар. Курашларда, - унинг моҳиятига етишни хоҳламас эдим, чунки унинг моҳиятини билмаслигим мени қониқтирарди, чунки уни тушуниш, унинг моҳиятини таҳлил этишга келтирилган қурбонликдан ҳеч нарса кутмаган одамгина қодир эди, - ўз жонимни беихтиёр хавф-хатарга қўйиб бойлик орттирганимни хаёлларингдан чиқариб ташланглар. Ахир, ҳамма нарсани бахш этиб, бадалига

¹ Мексика меҳнаткашлари конференцияси — мексикалик йирик буржуйлар назорати остидаги асосий касаба уюшмалари ташкилоти.

ҳеч нарса олмаслик ўз-ўзини қурбон қилиш эмасми? Ҳамма нарсани бахш этиб, бадалига ҳамма нарсага етишиш қандай номланади? Афсуски, улар менга ҳамма нарсани таклиф этишмади. У эса таклиф этди. Мен олмадим, олишни билмас эдим. Бу нима деб аталади?..

«- О. К. The picture's clear enough. Say, the old boy at the Embassy wants to make a speech comparing this Cuban mess with the oldtime Mexican revolution. Why don't you prepare the climate with an editorial?..¹

- Яхши. Мумкин. Йигирма минг.

- Seems fair enough. Any ideas?²

- Албатта. Унга айтинг, хусусий мулк ва инсон ҳуқуқларини поймол этувчи бошбошдоқлик ва қонли ҳаракат билан тинч ва қонуний инқилоб туйғайди тартибга келган, яъни Жефферсон ғояларидан руҳланиб, ўртаҳоллар қатлами бошлаган Мексика инқилоби ўртасидаги принципал фарқларни таъкидласин. Умуман олганда, халқ хотираси унутувчандир. Унга айтинг, бизни алқасин.

- Fain. So long, Mr. Cruz, it's always...³»

Уҳ, бу сўзлар, аниқликлар, ишоралар менинг ҳорғин бошимни бунчалар пармалайди-я! Улғудай зерикарли. Йўқ, улар бармоқларимни зўрға қимирлатиб, ўчириб қўйинглар, деган ишорамни тушунмайдилар. Жоғимга тегди. Хит қилади, хит...

- Отанг, ўғлинг номи билан...

- Ўша тонг мен уни зўр қувонч билан кутиб олган эдим. Сўнг биз дарёни отда кечиб ўтган эдик.

- Нега уни мендан тортиб олдинг?

Мен сизларга ҳеч кимга зарур бўлмаган ўлимни, ўлик номларни, Рехина, яки... Тобиас... деган исмларни васият қиламан. Эсимга тушди, унинг оти Тобиас эди... Номсиз аскарни эса Гонсало Берналь дейишарди. Уники-чи? Бошқача эди.

- Деразани очиб қўйинглар.

- Йўқ. Шамоллаб қоласан, бадтар бўласан.

Лаура. Нега? Нега бундай бўлди? Нега?

Сен омон қоласан. Тўшақда ётиб, ҳар дақиқаси билан умрингни қисқартираётган вақт оқимига қарши бориб, омон қолганингни билиб оласан. Ҳаёт чизиғи фалажлик ва қутуриш ўртасида чўзилиб ётади. Ким билади? Сен омон қолишининг энг мақбул усули - ҳаракат қилмаслик, деган фикрга келасан. Сен ҳаракат қилмасликни хавфлардан, тасодифлардан, шубҳалардан жуда соз муҳофаза этади, деб биласан. Начора, сенинг ҳаловатинг ироданга қарши чопқилаб ўтаётган вақтни, гарчи уни ўзинг ўйлаб топган ва ҳисобини олиб бораётган бўлсан-да, тутиб туролмайди. Ҳаракат қилмаслигини инкор этувчи, ўз оқими билан ҳаётингга хуфийна хавф солувчи вақт тўхтамайди. Довдир ботир, сен кўп яшаш учун, заминда бўлиш муддатингни янада чўзадиган иллюзия яратишинг учун югурик ҳаётингни вақт, ўзинг ўйлаб топган вақт билан ўлчаб бошлайсан.

Сенинг шууринг уйқу ва бедорлик капгирида ёруғлик ва қоронғиликнинг алмашинувини англаб етиб; қоп-қора булутлар ортидан момақалдирок бўлишини, яшин чақнашини, жала қўйишини, ҳасан-ҳусаннинг осмонни қучишини, табиат манзараларининг ўзгаришини билиб; вақт товушларини: уруш пайтидаги қий-чувларни, мотам пайтидаги уввос тортишларни, байрамлардаги шодиёна қийқириқларни, ўрмон жониворларининг кўкламги чорловини тушуниб; вақт нелигини билмайдиган, ҳеч қачон бошланмаган ва ҳеч қачон тугамайдиган, на аввали, на адоғи бўлган, соғлом фикрга паноҳ бўлган, сенинг чексизлик ўлчовини кашф этганингни билмайдиган, кои-

¹ О'кей, Умуман олганда таниш манзара. Кўряпсизми, бизнинг жаноб элчимиз Кубадаги ишқаликларни Мексика инқилобининг бошланишига менгаб нутқ ирод этмоқчи. Агар сиз яхши замин ҳозирласангиз?... (ингл.)

² Нима дердим, жуда муносиб, бошқа бирон фикр борми? (ингл.)

³ Жуда зўр. Тез орада кўришгунча, сеньор Курс... Хурсандман (ингл.)

нотнинг мавжуд бўлмаган вақти гапириши ва ўйлаши мумкинлигини эътироф этиб, вақт туғади.

Сен мавжуд бўлмаган вақтни ўйлаб топасан ва ҳисоблай бошлайсан.

Сен кўп нарсани билиб оласан, бошдан ўтказасан, баҳолайсан, ҳисобга оласан, ўзингча тасаввур қиласан, назарда тутасан ва пировардида ўзинг яраган борлиқдан бошқа борлиқ мавжуд эмаслигини фараз этасан; сен душманларни энгиш учун ўз кучингни идора этишни ўрганасан; сен ишқалаб олов ёқишни ўрганиб оласан, чунки сен ёнаётган ўтинни ўз ёринг оғзига отишинга ва ким эканинг ва сенинг гўштинг бошқа жониворлар гўштидан нимаси билан фарқланиши барибир бўлган йиртқичларни қувиб юборишинга тўғри келади; сен ёнаётган ўтинларни ёр оғзига яна отишинг учун минглаб қальалар қурасан, минглаб қонунлар чиқарасан, минглаб китоблар ёзасан, минглаб худоларга сиғинасан, минглаб суратлар чизасан, минглаб механизмлар яратасан, минглаб шаҳарларни ишғол этасан, минглаб атомларни тўзғитасан.

Сен буларнинг ҳаммасини қиласан, чунки сен фикрлайсан, чунки сен ўз миянг ва асаб тизимингни - ахборот қабул қиладиган ва сигналлар юборишга қобил бўлган қуюқ матрапни ғимирлатасан. Сен ўз кучинг билан эмас, балки табиатнинг муҳкам инжиқликлари туфайли омон қоласан: қаҳратон совуқларга атроф муҳит ҳароратидан қатъи назар, барқарор тана ҳароратини сақлаб қоладиган организмларгина тўзим беради; мияси ғимирлаган ва ўзини хавфлардан сақлай оладиган, овқат топадиган, ўз ҳаракатига мутаносиб иш тутадиган организмлар бу улкан, мўл-кўл ҳаёт манбаида, уммонида сузишнинг уддасидан чиқади. Яшай олмаганлар ва ўлиб кетганларнинг адади йўқ, денгиз тубида сенинг қавмдошларинг, миллионлаб қавмдошларинг ҳам қолиб кетади, сенинг соҳилга, қаттиқ заминга, тонгги шафақ оролига ёпишиб олган миллионлаб оғайниларинг ўзларининг бешта юлдузсимон пайпаслагичлари, ўзларининг беш панжалари билан соҳилга, қаттиқ заминга, тонгги шафақ оролига чирмашганча сувда қолиб кетади. Сен амёбалар, гайриоддий махлуқлар - ё рептилия ё қушлар билан бирга сузиб чиқасан. Улар учишни ўрганаётиб, илк қадимги чўққилардан илк қадимги жарликларга учиб тушади, учишни ўрганганларида эса замин яхлай бошлайди. Сен патга ўралган, қон айланиши тезлигидан тафт олувчи қушлар билан бирга омон қоласан, совуқ қонли рептилиялар уйқуга чўмади, музлаб қолиб, пировардида нобуд бўлади. Аммо сен тирноқларинг билан қаттиқ заминга, тонгги шафақ оролига чирмашиб оласан, йилқидай терга ботиб, барқарор тан ҳароратингни сақлаганча дарахтларга тирмашиб юрасан, сўнг ўз даражаланган мия ҳужайраларинг, ўз автоматлашган ҳаётий функцияларинг, ўз таркибий унсурларинг: водород, қанд, кальций, сув, кислород... билан бирга заминга тушасан. Ўткинчи майл ва заруратлардан ўзингни тиясан, фикрлашга тайёрсан. Сен кейинги тадрижий жараёнларни бошдан ўтказасан ва тус-тугал миллиардлаб мия ҳужайраларинг, бошингда бус-бутун электр батареянг сезгир ва ўзгарувчан - нимадир излайдиган, ўз хоҳишини қондирадиган, ўз олдига вазифалар қўядиган, уларни кўп куч сарфламасдан ютадиган, қийинчиликлардан осон қутуладиган, олдиндан сезадиган, ўрганадиган, унутадиган, хотирлайдиган, ғояларни қиёслайдиган, шаклларни фарқлайдиган, зарурат сарҳадидан нарида қолаётган нарсаларни аниқлайдиган; ўз қизиқишлари ва антипатиясини тутиб турадиган, ўзига янада қулай шароитларни излайдиган, реалликка жуда оз талаблар қўядиган, ичида ўзига жуда кўп фойда олишни кўзлайдиган, беҳад муваффақиятсизликлардан руҳан эзилмайдиган одамга айланасан.

Сен ўзингни жамият талабларига мослашишга ўргатасан;

Сен хоҳланган ва хоҳиш этилган нарсалар ўртасида чегара бўлмаслигини хоҳлайсан; мақсадга дарров етишни, хоҳиш этилган ва хоҳланганликнинг тўла мос келишини орзулайсан;

Сен ўз-ўзингни тан олишни, бошқаларни тан олиш ва улар тан олишига эришишни истайсан; ҳар бир одам - сенинг потенциал душманинг, ҳар бири хоҳишларинг амалга ошиши йўлидаги тўсиқлардир;

Сен омон қолиш учун танлайсан, сен танлайсан ва сон-саноксиз кўзгулар орасидан бир-биттасини танлайсан, ана шу кўзгу бошқа кўзгуларни соясида

қолдириб, сени ҳамиша акс эттиради, сен уларга кўз қирингни ҳам ташламай улоқтириб юборасан, бу ўзга адоқсиз йўллар сенинг бўлгуси кашфиётларингдир;

Сен битта йўлни танлаб олиш учун бошқаларини қурбон қилишга жазм этасан; сен танлаётиб, ўзингни қурбон қиласан ва келгусида бўлишинг мумкин бўлганларнинг ҳеч бири бўлолмайсан; ўзинг танлаган, танлаган ёки йўл қўйиб, майиб қилган ҳаётингни сен учун бошқа одамлар - бошқа одам - яшаб беришини хоҳлайсан, сени йўлдан чалган сенинг эркинлигингни англатадиган сенинг истагинг эмас, балки сенинг ҳисобинг, сенинг қўрқувинг, сенинг сохта гурурингдир;

Сен ўша кунги муҳаббатдан чўчиб кетасан;

Аммо сен йўқотишларинг бадалини чиқариб оласан: сен кўзларингни юмиб ётганинг билан кўришни бас қилмайсан, хоҳишни бас қилмайсан, чунки мана шундай хоҳишгина ўзингники бўлади.

Хотира - бу амалга ошган хоҳиш... сенинг ҳаётинг ва сенинг тақдиринг - бир нарсадир.

(1934 йил 12 август)

У гугуртни ёқиб, оловга қараб турди ва уни сигарет учига яқинлаштирди. Кўзларини юмди. Тутун бўрқсиди. Бахмал креслога суяниб, оёқларини чўзди; бўш қўлини бахмал бўйлаб оҳиста юргизди ва ортидаги столга қўйилган чинни вазалардаги хризантемалар бўйини ҳидлади. Орқадаги проигривателдан таралаётган вазмин куйга қулоқ солди.

- Мен деярли тайёрман.

У бўш қўли билан ўнг ёғидаги ёнғоқ ёғочидан ясалган мўъжаз столча устидаги пластинкали очик альбомни пайпаслади. Картон қутисига кўз югуртириб, Grammophongesellschaft¹ деган тағхатни ўқиб, яна қулоқ тутди: виоленчель тантанавор - янада аниқроқ, янада кучлироқ янгради, унинг унини беозор жўр бўлган скрипка овози деярли босиб кетди. У қулоқ солмай қўйди. Галстугини тўғрилаб, бир неча сония бармоқлари тагида билинар-билинемас шилдираётган гижим шохини текислади.

- Бирон нарса пишириб берайми?

У шиша ва бокаллар турган ғилдиракли пастак креслога яқинлашиб, бир шиша шотланд виски ва Богем чиннисидан ясалган бокал олиб, унга озгина куйиб, муз парчаси ва сув қўшди.

- Ўзингникича куй.

У иккинчи бокалга ҳам куйди, ўзиникига чўқиштириб, ичидагини аралаштирди ва икки бокални қўлига олиб, ётоқхона эшигига яқинлашди.

- Бир дақиқа.

- Бу менгами?

- Ҳа. Эсингдами?

- Эсимда.

- Узр, бунчалик ушланиб қолганимга ўзим ҳам ҳайронман.

У яна креслога келиб ўтирди. Яна альбомни олиб, тиззасига қўйди. «Werke von Georg Friedrich Handel»². Ўшанда улар Генделнинг иккала концертини ҳам димиққан залда тинглашган эди. Уларнинг жойи тасодифан ёнма-ён чиқиб қолган, қиз унинг дўстига испанчалаб, залнинг жуда дим эканидан арз қилган эди. У қиздан инглизчалаб дастурни сўради, у эса кулиб қўйиб, испанчалаб: «Марҳамат», деди. Икковлари ҳам кулишди. «Кончерто Гроссо, 6-опус».

Улар бир ойдан кейин, янаги сафар ҳам мана шу шаҳарнинг Капуцинок хиёбони ёнидаги Комартэн рюсида жойлашган қаҳвахонада учрашишга келишиб олдилар. У шундан сўнг бу қаҳвахонага бир неча йил ўтиб, бир ўзи ва бу айнан ўша қаҳвахона эмаслигига заррача шубҳа қилмай ташриф буюрди. Унинг яна ўша ликердан ичгиси, яна ўша қаҳвахонани - тўқ жигаррангли,

¹ Германия Граммофон компанияси (нем.)

² Георг Фридрих Гендель асари (нем.)

қизилтоб ёғочдан ясалган оёқлари узун Рим креслосини, эшиксиз кенг зални томоша қилгиси келди. Улар сув аралаштирилган ялпиз бўйли ликердан ичишди. У яна буюртма берди. Қиз сентябрь ойи, айниқса, сентябрнинг охири, октябрнинг бошлари жуда яхши бўлади, деди. Кузнинг илиқ-иссиқ кунлари. Дам олиш вақти. Харажатни у кўтарди. Жувон унинг қўлидан тутиб, ҳаяжонга тўлиб нафас оларди. Улар Пале-Рояль ҳовлисидан кесиб ўтиб, эндигина узилиб тушган хазонларни босиб, каптарларни чўчитганча галерия бўйлаб сайр қилишди. Сўнг кичик столлар, бахмал креслочалар қўйилган ва деворлари ойнабезакли - қадимий нақш солинган, сарғиш, кўкиш ва тўқ жигарранг кўҳна кошинли ресторанга киришди.

- Мен тайёрман.

У елкаси оша ортига қараганида жувон ётоқхонадан сирғаларини қулоқларига қадаб, қўллари билан мисранг силлиқ сочларини тўғрилаб чиқиб келди. У жувонга тайёрлаб қўйган вискини узатди, у вискидан бир қултум ичди, афтини тириштирганча қизил креслога чўкди, оёқларини бир-бирига чалиштириб, бокални кўзига яқинлаштирди. У унинг имосини такрорлаб, кулимсиради: жувон ўзининг қора кўйлаги қайтармасига ўтирган чангни қоқди. Скрипка жўрлигидаги клавесин куй пасая бошлаганида асосий мавзунини етакларди: у бу пасайишни, оҳиста, тутиб бўлмас сўнишни олдинга интилиш эмас, балки тепадан пастга тушиш деб ҳис этди, у заминга тушгач, паст ва юқори скрипка овозлари шодиёна контрапунктга айланди-қолди. Клавесин гўё заминга тушиш учун қанот вазифасини ўтарди. Энди мусиқа заминда давом этарди. Улар бир-бирларига тикилиб туришарди.

- Лаура...

У бармоғи билан пўписа қилгач, икковлари ҳам - жувон қўлида бокал ушлаган, у эса астрономик глобусни ўқи атрофида айлантирарди - мусиқа тинглашда давом этишди. У баъзан оқиш ялтироқ нуқтали чизик билан устига шартли белгилар туширилган юлдузлар туркуми: Яккашоҳ, Қалқон, Овчи итлар, Балиқ, Мезон, Центавр жойланишига разм солиш учун глобусни тўхта-тиб қоларди.

Игна овози ўчган диск устида сирғалиб кетди; у проигриватель олдига келиб, пластинкани тўхтатди, товушолгични четга суриб қўйди.

- Уйинг анча кўркам экан.

- Ҳа. Жуда чиройли. Фақат нарсаларнинг ҳаммасини жойлаштиролмадим.

- Чиройли уй.

- Ортиқча мебелларни қўйгани битта хонани ижарага олганман.

- Агар астойдил хоҳласанг, қўлингдан келади...

- Раҳмат,- деди у кулиб. - Агар каттароқ хонадонда яшаганимда эди, мен у ердан асло чиқиб кетмасдим.

- Мусиқа тинглайсанми ё сайр қилиб келамизми?

- Аввал ичиб бўлайлик.

Улар бир картинанинг рўпарасида тўхтаб қолишди, жувон Моне қаламига мансуб бу картина ўзига ниҳоятда ёқишини ва тез-тез томоша қилгани келишини, чунки бу қотиб қолган поездлар, мана бу мовий тутунлар, ичкаридаги мана бу улкан кўкиш охралай уйлар, мана бу тунука ва ойналари кўримсиз Сен-Лазар вокзалининг ваҳимали томи, мана бу мубҳам, элас-элас кўзга ташланаётган одамлар деталлар хунук тасвирлангани билан биргаликда, мана шу шаҳардаги барча нарсалар каби ўзига бениҳоя ёқишини айтди. У бу бир фикр, деди, жувон эса кулиб, унинг қўлларидан назокат билан сийпади ва сиз ҳақсиз, менга ҳамма нарса ёқади, бу ердаги ҳамма нарса ёқади, ҳамма нарса қувонтиради, деди. Орадан бир неча йил ўтгач, у ўша асарни Жё-де-Пом саломида яна кўришга муваффақ бўлди, мутахассис-йўлбошчи унга диққатга сазовар асар, ўттиз йил ичида асар нархи тўрт баробар қимматлашди, ҳозир бир неча минг долларга баҳоланмоқда, диққатга сазовар иншо, деди.

У Лауранинг орқасидан келиб, кресло суянчигини сийпай-сийпай қўлини унинг елкасига қўйди. Жувон бошини ёнбошга эгганида ёноқлари унинг бармоқларига тегди, жилмайиб, ўзини сал олдинга олди-да, бокалга лабини

теккизди. Кўзларини юмиб, бошини орқага ташлади, кайфияти бироз кўтарилиб, вискини ичиб юборди.

- Биз келаси йили ҳам ўша ёққа боришимиз мумкин. Тўғрими?

- Албатта, боришимиз мумкин.

- Кўчаларни роса кезганимиз тез-тез эсимга тушиб туради.

- Менинг ҳам. Сен Гринвич-Виллежда бирор марта ҳам бўлмаган экансан, сени у ерга мен олиб борган эдим.

- Рост, яна борсак бўларди.

- Бу шаҳарда қандайдир ҳаётий куч бор. Сен дарё ва денгиз ҳидлари барабар уфураётганда уларнинг ҳидини бир-биридан ажрата олмаганинг эсингдами? Сен уларнинг фарқига бормаган эдинг. Биз Гудзонга бораётиб, уларнинг фарқини билиш учун кўзимизни юмган эдик.

У Лауранинг қўлидан ўшлаб, бармоқларидан ўпич олди. Телефон жиринглаб қолди. У трубкани кўтарганида: «Алло... Алло? Лаура?» дея устма-уст айтилган сўзларни эшитди.

У қора телефон дастагини қўли билан бекитиб, Лаурага берди. Жувон бокални столчага қўйиб, телефонни қўлига олди.

- Эшитаман?

- Лаура, бу мен, Каталинаман.

- Каталина. Аҳволларинг қалай?

- Сени безовта қилиб қўймадимми?

- Кўчага чиқаётган эдим.

- Ҳечқиси йўқ, кўп вақтингни олмайман.

- Эшитаман.

- Сени ушлаб қўймаяпманми?

- Йўқ-йўқ, бемалол.

- Назаримда, аҳмоқлик қилибман. Сенга қўнғироқ қилишим керак экан.

- Тинчликми?

- Ҳа, ҳа. Мен софангни сотиб олишим керак экан. Мен бунни энди, янги уйни жиҳозлаётим, тушундим. Эсингдами, ҳалиги сўкилган софанг? Биласанми, у менинг даҳлизимга жуда зўр тушарди - мен даҳлизни безагани гобелен сотиб олдим, менимча, у ерга сенинг жилди қўлда тикилган софанг мос келади...

- Унчалик эмас-ов. Ҳарқалай, гобеленинг гулдор бўлса керак.

- Йўқ, йўқ, йўқ. Гобеленим қора тусда, сени софанг эса ёрқин. Жуда зўр контраст бўлади.

- Биласанми, ўша софани мен хонага қўйганман.

- Тихирлик қилма. Сенинг шунақасига ҳам мебелларинг кўп. Ўзинг менга кўпини саройга тикиб ташлаганман, деган эдинг. Тўғрими?

- Тўғри, лекин мен хонани бошқача жиҳозладим...

- Ҳарқолда ўйлаб кўр. Қачон уйимизни кўргани келасан.

- Истаган пайтинг.

- Йўқ-йўқ, кел, аниқ вақтини белгилаб олайлик. Бирор кунни айт - чойпой ичамиз, ундан-бундан гаплашамиз.

- Жума куни бўладими?

- Йўқ, жума куни бўлмайди, пайшанбада келсанг яхши бўларди.

- Бўпти, пайшанба куни бораман.

- Билиб қўй, сени софангсиз даҳлизимни ранги очилмайди. Аксинча, ундан бутунлай воз кечишим керак, тушунаяпсанми? Роса хунук кўринади. Кичкина квартирани жиҳозлаш осон. Узинг кўрасан.

- Демак, пайшанба куни.

- Айтмоқчи, эрингни кўчада кўриб қолдим. У мен билан самимий сўрашди. Лаура, сизлар ажралсаларинг гуноҳ, ҳа, жуда гуноҳ бўлади. Назаримда, у жудаям чиروي. Сени севиши аниқ. Бу қанақаси бўлди, Лаура, бу қанақаси бўлди?

- Ўтган ишга саловат.

- Демак, пайшанба куни. Ёлғиз ўзимиз бўламиз, мириқиб гурунг қиламиз.

- Албатта, Каталина. Пайшанбагача хайр.

- Пайшанбада кўришгунча хайр.

У кутилмаганда уни рақсга таклиф этди, улар «Плаза» отели салонига қўйилган пальмалар ёнидан ўтиб, залга йўналишди. У жувонни қучди, жувон эркакнинг йўғон бармоқларини сиқди ва унинг кафтларидаги ҳароратни ҳис этиб, бошини шеригининг елкасига қўйди. Сўнг сал тисарилиб, ажралмаган ҳолда унинг кўзига у каби тик қаради: бир-бирларининг кўзига - жувон мовий кўзларга, у эса кулранг кўзларга тик қаради. Рақс залида ҳам, блюзни секин чалаётган оркестр билан ёлғиз қолганда ҳам бир-бирларидан кўз узишмади, тосларидан кучишиб, бармоқларини чатиштириб, жувоннинг кўшэтакли юбкаси сал-пал ҳаволаниб, секин айланаётанида ҳам бир-бирларидан кўз узишмади...

У трубкани жойига қўйиб, унга қаради, озгина кечикди. Сўнг жилди қўлда тикилган софа олдига келиб, суянчиғи бўйлаб қўл юритар экан, яна унга қаради.

- Узр, чироқни ёқиб юбор. Ана, ёнингда. Раҳмат.

- У ҳеч нарсани билмайди.

Лаура софадан узоқлашиб, яна унга қаради.

- Жуда ёришиб кетди. Мўътадил ёритишни билолмаяпман. Катта уйни ёритиш бир гап-у...

Жувон иттифоқо чарчаганини ҳис этиб, софага ўтирди, ёнидаги столдан чарм муқовали китобчани олиб, уни варақлай бошлади. Юзининг ярмини тўсиб турган қизғиш сочлари тўпини орқага ташлаб, саҳифани чироқ нурига яқинлаштирди ва қошларини баланд кўтариб, лабларини ғамгин пичирлатиб, овоз чиқарганча ўқишга киришди. Ўқигач, китобни ёпиб: - Кальдерон де ла Барка, - деди ва унга тикилган куйи хотирасида такрорлади: - Ё бахтли кун ҳеч қачон келмайдими? Э, ҳудо, сен бўйдан, ҳидидан завқ тўймасак, гулларни нима учун яратгансан...

У софада чўзилди, кўзларини қўллари билан бекитиб, сўниқ, лоқайд овозда такрорлай бошлади: - Уларни эшитмайдиган бўлсак?.. Уларни кўрмайдиган бўлсак?.. - ва у бўйнида унинг жонли ва ҳароратли қўли қаҳрабосини ўйнаб турганини сезди.

- Мен сени мажбурлаган эмасман...

- Йўқ, сенинг бунга даҳлинг йўқ. Ҳаммаси анча илгари бошланган.

- Нега?

- Балки, бунга ўзимнинг димоғдорлигим сабаб бўлгандир... Аммо менинг бошқача муносабатга... ҳаққим бор, ҳаққим шундаки, мен нарса эмас, одам бўлишни...

- Мен билан-чи?..

- Билмадим. Ўттиз бешга кирдим. Бошқатдан бошлашнинг иложи йўқ, фақат ҳақиқий дўстинг билан... Биз бу ҳақда ўша оқшом гаплашган эдик. Эсингдами?

- Нью-Йоркда.

- Ҳа. Биз бир-биримизни билишимиз кераклиги ҳақида гаплашган эдик... эшикни очгандан кўра, ёпган ёмонроқ.. Сен ўша пайтгача мени билмас эдингми?

- Сен ҳеч қачон ҳеч нарса гапирмайсан. Ҳеч қачон ҳеч нарса сўрамайсан.

- Сўрашим керак эдими? Нега?

- Билмадим...

- Билмайсан. Айтсам дарров билиб оласан...

- Балки.

- Мен сени севаман. Сен менга севамаң дегансан. Йўқ, сен тушунишни хоҳламайсан... Сигарета бер.

У пинжаги чўнтагидан портсигарини чиқарди. Гугуртни олиб, ёқди. Лаура оғзига сигаретни солиб, иккита бармоғи билан лабига ёпишиб қолган қоғоз парчасини олиб, жимитдай дўмалоқ ҳолга келтириб, секингина отиб юборди ва ниманидир кутиб, сукут сақлаб турди. У унга тикилиб турарди.

- Мен, назаримда, ўз машғулотимни янгидан бошладим. Ўсмирлик чоғларимда рассом бўлишни хоҳлардим. Кейин ҳаммасини ташлаб юбордим.

- Бирор ёққа чиқмаймизми?

У туфлисини ечиб, бошига ёстиқ олди. Шифтга тутун ўрларди.

- Йўқ, ҳеч қаерга бормаимиз.

- Виски ичмайсанми?

- Озгина қўй.

У столдан бўш бокални олиб, лаббўёқнинг қизил изига қаради, тўртбурчак муз бўлагининг бокал четига урилиб жаранглашига қулоқ солди, пастак столчага яқинлашиб, яна виски қўйди, кумуш қисқич билан яна бир парча муз бўлаги олди.

- Илтимос, сув қўшма.

Жувон бир гал ундан соядаги - беланчадаги оқ қўйлаги ҳаворанг ленталар билан ҳошияланган қизнинг қаёққа, кимга ёки нимага қараётгани наҳотки сенга қизиқ бўлмаса, деб сўради. У ҳамиша нимадир рамка ортида қолади, чунки картинада акс этган дунё яна давом этади, атрофида айланади ва ўзга рангларга, ўзга одамларга, ўзга интилишларга тўла бўлади, ана шунинг шарофати ўлароқ асар яратилади ва яратилган, деди. Улар кузги офтоб чарақлаган кўчага чиқдилар. Қаҳқаҳа отишганча Риволи кўчаси гумбазлари остида сайр қилишди, у Вогез майдонида бўлишинг лозим, чунки у ер шаҳарнинг энг хушманзара жойи, деди. Улар такси ушлашди. У тиззасига метро харитасини ёйди, жувон эса унинг қўлтигидан тутиб, бўйни билан унинг нафас олишини сезиб, бармоғини қизил ва яшил чизиқлар устидан юргизди. Ва у Ришар-Ленуар, Ледрю-Роллен, Фий-дю-Кальвер... деган номларни эшитишнинг ўзиёқ унга бир олам қувонч бахш этиши ва уларни такрорлашдан асло чарчамаслигини қўшиб қўйди. У жувонга бокални узатиб, яна астрономик глобусни айлантириб, номларни ўқий бошлади: Асад, Ўқотар, Соат, Аргонавт кемаси, Балиқ, Тарози, Илон. У бармоқларини глобус юзасига, олисдаги совуқ юлдузларга қўйиб, айлантирарди.

- Нима қилипсан?

- Дунёга қараяпман.

- Нима...

У ўрнидан туриб, унинг тўзғиган сочларидан ўпич олди; у бошини сараксарақ қилиб, жилмайди.

- Хотининг манави софани сўраяпти.

- Эшитдим.

- Нима деб маслаҳат берасан? Ҳиммат қилайми?

- Ихтиёр ўзингда.

- Ё худбинлик қилайми? Илтимосига парво қилмайми? Менга қолса, худбинлик қилгим бор. Ҳиммат баъзан ифлос ҳақоратга ўхшаб кетади, бунинг устига мантиқсиздир, тўғрими?

- Мен сени тушунаман.

- Бирорга пластинка қўй.

- Қанақасини хоҳлайсан?

- Боягини. Илтимос, ўшани қўй.

У пластинканинг ҳар икки томонидаги номерларга қаради. Тартиб бўйича териб қўйиб, тугмачани босди, биринчи пластинка, тақ этиб, дискнинг баҳмал жилдига тушди. У мум, қизиган механизм ва силлиқланган ёғочнинг аралаш ҳидини тўйиб, яна қулоқ осди - клавесин авжига чиқди, шодиёналик сари майин сирғалди, скрипка билан қаттиқ заминга, таянчга, азим суянчиққа оҳиста қўниш учун клавесиндан халос бўлди, осмондан халос бўлди.

- Бўладими? - деб сўради у.

- Сал баландлат. Артемио...

- Эшитаман?

- Азизим, ортиқ чидай олмайман. Сен танлашинг керак...

- Бироз сабр қил, Лаура. Ўйлаб кўр...

- Нима демоқчисан?

- Мени қистама.

- Қистама? Сен мендан чўчийсанми?

- Ҳозир нимаси ёқмайди? Бирон нарса етмаяптими?

- Қайдам. Балки ҳамма нарса етарлидир.
 - Яхши эшитмадим.
 - Пасайтирма. Мусиқа халақит бермаяпти. Чарчаганман.
 - Мен сени алдаганим йўқ. Қистамаяпман ҳам.
 - Гап бунда эмас, сен ўзгармаяпсан. Ўзгаришни хохламаяпсан ҳам.
 - Мен сени асл ҳолингда севаман.
 - Энг биринчи кундагидай.
 - Ҳа, шундай.
 - Аммо ҳозир ўша кун эмас. Сен мени энди тушундинг. Гапир.
 - Лаура, тушунсангчи ахир. Бу ҳақда гапириш ниҳоятда оғир. Тийилишни ҳам билиш зарур...

- Зоҳирий гўзаллик учунми? Ё сен кўрқасанми? Хавотир олма, ҳеч нарса рўй бермайди, агар ишонч ҳосил қилсанг, ҳеч нарса рўй бермайди.
 - Биз кўчага чиқмоқчи эдик.
 - Чиқмаймиз. Энди чиқмаймиз. Баландроқ қўй.

Скрипканинг шодиёна оҳанги чинни жарангидай янграйди: қувонч ва халос бўлиш... Файритабий табассум ва ялтираётган тиниқ кўзлар. У стулдан шляпасини олди. Эшикка йўналди. Эшикдан ушлаган куйи, тўхтади. Атрофга боқди. Лаура энкайган, ёстиқни кучганча, унга тескари қараб турарди. У ташқарига чиқди. Эшикни оҳиста ёпди.

Мен бу гал дод солиб уйғоняпман: аллаким менинг ошқозонимга совуқ ва узун қозикча қадаб қўйган эди. Аллаким - мен ўз ҳаётимни бу йўсин зомин этолмайман. Аллаким ич-ичимга пўлат қозикча тиқиб қўйган эди. Мен кўлимни узатиб, туришга уннайман, аммо кимнингдир бармоқ ва қўллари мени ушлаб қолади; кимнингдир қимирламай ёт, деган овози мени тинчлантиради, кимнингдир бармоқлари шошилинич телефон номерларини теради, бармоқлари дискдан чиқиб кетади, яна теради ва яна чиқиб кетади; ахийри тўғри териб, тезроқ... тезроқ... деб докторни чақиради: мен эса оғриқни босиш учун туришга уннайман, бироқ улар бунга имкон беришмайди. «Улар» ким? Ким? Илон бўғгандек сиқув кучаяр, тобора кўтарилиб, кўкрак ва томоғимни хиппа исканжага олган эди. Тил, оғзимга номи эсимдан чиққан ва уни энди қусиб ташлаётган, тахир доғланмаган ёғ қуйиларди, юз тубан ётганча кўзларим билан беҳуда чинни идишни излайман, излайману кўзларимга фақат ошқозонимдан чиққан қуюқ ва бадбўй суюқликка булганган гилам кўринади. Қусиғим тўхтамаган, тахирлик кўксимни ловуллатади, томоғимни қичитади, уни кулгимни ютгандай ютаман, қусиғим давом этади - гиламга лахта-лахта қон тўкилмоқда. Мен бўзарган юзим, кўкарган лабим, тез-тез ураётган юрагим, сўнаётган томир уришимни сезиш учун ўзимни кўришим шарт эмас. Киндигимга, қачонлардир, ҳа, қачонлардир менга ҳаёт бахш этган киндигимга ханжар санчишган эди. Бармоқларим сийпаётган хамирдай юмшоқ, катта, қаппайган, ичида қайнаётган газлардан - улар мени исканжага олган ва мен улардан ҳеч қутулолмасдим - шишиб кетган қорин менинг қорним эмас эди; улар нимани англаётганига ишонгим келмасди, оғзимдан бадбўй ҳид чиқарди. Ахийри ўнгайроқ ётишга муваффақ бўлдим. Ёнимда туришиб, гиламни тезда тозалашарди, мен эса қусиқ хидини совунли сув ва ҳўл латта ўзига сингдириб олаётганини сеза бошладим. Бироқ ўрнимдан тургим келарди: биламанки, хонада юра бошласам, оғриқ тўхтайди, ҳа, тўхтайди.

- Деразани очиб қўйинглар.
- Ойи, биласан-ку, у ўзи суйган нарсаларни ҳам абгор қилди.
- Жим бўл, худо ҳаққи, жим бўл.
- Лоренсонинг бошига етган ҳам у эмасми?
- Тереса, жим бўл! Мен сенга гапирма деяпман, мени қийнама.

Лоренсо? Барибир. Менга барибир. Нимани хохлашса, шуни қилаверишин. Мен уларнинг секингина нималарни шипшиётганини аллақачоноқ биламан. Энди гаплашаверсин. Гаплашаверсин. Туфурдим. Улар тушунишмади. Улар қаққайганларича мени кузатиб турибди, ҳазрат эса қобокларим, қулоқла-

рим, лабларим, қўлларим, оёқларим, човимга зайтун ёғи суртмоқда. Падиля, магнитофонни қўй.

- Биз дарёни кечиб ўтдик...

У, Тереса шу заҳоти мени тутиб қолди, мен унинг кўзларида қўрқинч, бўялмаган лабларида ваҳима қалқиганини кўриб қолдим, Каталинанинг қўлларида эса мен айтишга имкон бермаган, айтилмаган сўзларнинг залворли юкини сезиб турибман. Улар мени бир амаллаб ётқизишди. Имконим йўқ, сира имконим йўқ, оғриқ мени букчайтириб ташлаган эди, мен оёқларим бус-бутунлиги, йўқолмаганига ишонч ҳосил қилиш учун бармоқларимни оёғимга теккизиб кўраман: уларда жон йўқ, музлаб ётибди, а-а-а-а!.. Жонсиз. Мен ичак-чавоқларим бир умр қандайдир ҳаракатда бўлгани, мудом ҳаракатда бўлганини уларнинг ҳозир тўхтаб қолганида пайқаган эдим. Мен ҳозир уни сезмаяпман, ичимдаги ҳаракатни ҳам сезмаяпман, музлаган, жонсиз оёқларимга теккизиш учун қўлимни узатаётим, тирноқларимга қарайман, ажабтовур кўкарган, қорайган тирноқларим ўлим олдида бўладиган... О-ҳо-ҳо... Йўқ, буниси кетмайди, мен бундай кўкарган терини, ўлик қон рангидаги терини, йўқ, йўқ, кўришни хохламайман. Бошқа нарсалар: осмон кўм-кўк, хотиралар кўк, дарёнинг саёз жойидан кечиб ўтаётган отлар кўк, денгиз кўк, гуллар кўм-кўк бўлиши мумкин; мен - кўм-кўк, йўқ, йўқ... О-ҳо-ҳо-ҳо. Мен яна йиқилиб тушаман, чунки қаёққа боришни, қандай ҳаракат қилишни билмайман, жонсиз қўлу оёқларимни қаёққа қўйишни билмайман, нимага қарашни билмайман. Менинг энди тургим йўқ, чунки қаёққа боришни билмайман. Фақат киндигим ёнидаги оғриқни, қорнимдаги оғриқни, қовурғаларим тагидаги оғриқни, қўтан ичакдаги оғриқни ҳис этаман, ўзимни юмдалаганча, оёқларимни кериб ғамга ботган пайтимда бирор ҳидни ҳис этмайман, бироқ Тересанинг нолаю фиғонини эшитаман, елкамда Каталинанинг қўллари турганини сезаман. Сен ёнимда ўтириб, ахийри мен билан нега ўша хотирани баҳам кўраётганинг ва айни дамда кўзларингда нега иддао йўқлигини билолмаяпман, тушунолмаяпман. Эҳ, сен тушунганингда борми? Агар биз бир-биримизни тушунганимизда борми? Эҳтимол, қорачиқлар олдида қандайдир парда бордир ва уни ҳозир олиб ташласак, ниманидир кўрармиз. Сен қўлларинг билан мени силаяпсан, мен эса ўзимникини ҳис этмай сенинг қўлларингни ҳис этаман. Сенинг қўлларинг мени силамоқда. Каталина қўлларимни силаяпти. Балки бу муҳаббатдир, деб ўз-ўзимдан сўрайман. Ва буни тушунмайман. Балки бу муҳаббатдир? Биз аксига кўникиб қолганмиз: агар мен муҳаббат инъом этсам, у таъна билан жавоб беради; агар у муҳаббат инъом этса, мен кибру ҳаво билан жавоб бераман. Балки бу бир ҳиссиётнинг икки томонидир, қайдам. У мени силаб-сийпамоқда. Мен билан бирга мана бу хотирани эсламоқчи, уни тушунмоқчи бўляпти. - Нега? - Биз дарёни отларда кечиб ўтган эдик... Мен тирик қолдим. Рехина. Сенинг отинг нима эди? Йўқ. Сен - Рехинасан. Сенинг, номсиз аскар, сенинг отинг нима эди? Мен тирик қолдим. Сизлар ўлиб кетдингизлар. Мен тирик қолдим. - Яқинроқ бор, қизим. Сени танимаяпти... Унга отингни т.

Мен елкамда Каталинанинг қўллари турганини ҳис этяпман, Тересанинг дод-фарёдини, сўнг кимнингдир қадам товушларини эшитаяпман. Кимдир ошқозонимни, томирларим уришини пайпаслаб кўрмоқда, қобоқларимни куч билан очиб, аллақандай ғашга тегувчи шуъла ёғдирмоқда, бу шуъла бир ловуллаб ёнади, бир ўчади, бир ловуллаб ёнади, бир ўчади. У ошқозонимни пайпаслайди, орқа тешикка бармоғини тиқиб, оғзимга иссиқ, спирт ҳиди анқиб турган термометр қўяди. Қолган овозлар жимиб қолади, янги келган одам эса олисдан, назаримда, ерости йўлидан туриб гапирарди.

- Аниқлаш қийин. Чурраси қисилиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Ёки қорин пардаси яллиғланган. Балки буйрағи санчиётгандир. Менимча, буйрағи санчиётган бўлса керак. Бу ҳолда икки кубик морфин бериш керак. Бу хатарли эмас. Назаримда, бошқа врач билан ҳам маслаҳатлашиб кўриш керак.

Оҳ, нақадар ўз бошингни ейдиган дард; шундай бир дардки, у кўникмага айлангунча, сезмай қолгунингча давом этаверади. Оҳ, дард, мен энди сенсиз яшай олмайман, сенга кўникиб боряпман, оҳ сен дард, оҳ сен...

- Дон Артемио, бирор нарса денг, бирор нарса денг, марҳамат. Гапиринг.
- ...мен уни эслай олмайман, мен уни мутлақо эслай олмайман, лекин мен уни қанақасига эсдан чиқаришим мумкин...
- Қаранг, у гапирётган пайти томир уриши бутунлай тўхтаб қолади.
- Доктор, унга бирорта укол қилинг, азоб чекмасин...
- Яна бир врач кўриши керак. Бу хавфли.
- ...мен уни қанақасига эсдан чиқаришим мумкин...
- Дамингизни олинг, марҳамат. Гапирманг. Мана шундай. У охирги марта қачон сийган эди?
- Бугун эрталаб... Йўқ, бундан икки соатча олдин, ўзи билмаган ҳолда.
- Сийдигини олиб қўйганмисизлар?
- Йўқ... йўқ.
- Уни тагига тувак қўйинглар. Сийдигини олиб қўйинглар, анализ қилиш керак.
- ...мен у ерда бўлмаганман-ку ахир. Уни бошдан-охир қанақасига эслашим мумкин?..

Яна ўша совуқ нарсани қуйишди. Яна жонсиз аъзомни металл ёриқ орасига тиқишди. Назаримда, мен мана шу ярамас билан яшашга ўрганиб кетсам керак. Хуруж. Хуруж менинг ёшимдаги ҳар қандай қарияни оёғидан олиши мумкин, аммо хуруж - тамом, дегани эмас. Утиб кетади, ўтиб кетиши керак, бироқ вақт кам. Нега менинг хотирлашимга йўл беришмаяпти?.. Ҳа, танам гуркираган ёш бўлган пайти, ҳа, танам гуркираган ёш бўлган пайти, ёш бўлган пайти... Танам дарддан қуриб, миям эса нурга тўлиб бормоқда: улар бир-бирдан ажраб бормоқда, биладанки, улар ажраб бормоқда. Чунки мен манави одамни хотирлаяпман.

- Истиффор этишингизга тўғри келади.

Менинг ўғлим бор, у менинг пушти камаримдан яралган, ҳозир унинг қиёфасини кўриб турибман, бироқ уни қандай тутиб туришим керак, нима қилсам у кўз олдимдан кетмайди, қандай тутиб турай, худо ҳаққи, уни қандай тутиб турай?!

Сен ўз хотираларинг туб-тубидан арвоҳларни чорлайсан: отни сўз билан жадаллатмоқ истаб, оғзингни қулоқларига қўясан. Сен ва сенинг ўғлинг бир ҳолни - қаншаридаги кучли тафтни, ёнбошлари жиққа ҳўллиги ва асаблари таранг тортилганини, кўзлари безовта ялтиллашини сезасизлар. Туёқлар дупури орасидан ўғлингнинг: «Ота, сен ҳеч қачон мендан ўзиб кетолмайсан!» деган сўзларини эшитасан. «Сени отда юришга ўргатган ким ўзи?» дейсан. «Барибир етолмайсан». - «Кўрамиз!»

«Лоренсо, сен менга илгаригидек, ҳа, худди илгаригидай, ҳаммасини айтиб беришинг лозим... Сен онанг билан суҳбатлашаётганингда ҳеч нарсани яширмаслигинг зарур, йўқ, йўқ, сени суҳбатларингга аралашим ажаблантирмасин, чунки мен сенинг энг яқин, балки бирдан-бир сирдошингдирман...» У буни ўша тонг, ўша баҳорги тонгда, каравотда ётган куйи такрорлайди, болалигиданоқ уни сендан тортиб олиб, туну кун ундан оғоҳ бўлиб, энагалардан воз кечиб ва қизини олти ёшидан монастирлик пансионига бериб, вақтини фақат ўғли Лоренсога бағишлаш, унинг дабдабали ва тараллабедод ҳаёт кечириши мақсадида қулоғига қўйган ўғитларни такрорлайди.

Отни елдек учираётганингда кўзларингда ёш ҳалқаланади, сен отнинг ёлларига ёпишиб олганча оёқларинг билан ёнбошидан қичайсан, аммо унинг қора байтали барибир сеникини ортда қолдириб кетади. Ҳолинг қочса-да, гавдангни кўтариб, отингни бир зайл елдириб кетаверасан. Байталли ёш суворийнинг шовқин солмай - туёқлар дупури тўтиқушлар сайроғи ва қўйлар маърашига сингиб кетарди, - тобора илгарилаб боришини кўраркансан, сен бир олам завқ туясан. Сўқмоқдан чакалакзор ўрмонга, дарё оқимига қарши томонга от чоптириб бораётган Лоренсонга назардан қочириб қўймаслигинг учун сен кўзларингни қисиб қарайсан.

«Аксинча, уни мураккаб масалаларни ечишдан, қарор қабул қилишдек азобли заруратдан халос этиш керак», - дейди Каталина ўз-ўзига; бошида ўзинг-

нинг аралашмаслигинг туфайли унга ғайриихтиёрий суратда ёрдам берганингни ўйлаётиб. Ахир сен бошқа дунё, меҳнат ва куч дунёсига тегишли одам эдинг, у бу фикрга биринчи бор сен болани нимқоронги ётоқхона ичра, деярли сезилмас чекловлар ва нозик ўғитлар салтанатида, у ўзининг черковча пичирлаши ва мунофиқона мурасаси билан яратган, папалаб тарбияландиган муҳит ичида қолдирган, дон Гамалиэлнинг заминига эгалик қилганингда дуч келган эди.

Лоренсонинг байтали сўқмоқдан чакалакзор ўрмонга, дарё оқимига тескари томонга бурилади. Йигитчанинг кўтарилган қўли куёш порлаб турган шарқни, денгиздан қумоқ қиялик ажратиб турган кўрфазни кўрсатади. Юзингга отнинг иссиқ ҳовури урилиши, нам салқин соя бошингга тушишини сезишнинг ҳамона кўзларингни юмиб оласан. Сен жиловни қўйиб юборасан ва тердан намиққан эгар устида секингина тебранасан. Юмуқ киприкларинг тагидаги нур ва соя камалакранг доғга қуйилиб, ундан ёш ва кучли қиёфанинг мовий рамзлари пайдо бўлади. Ўша тонг сен ҳамишагидек сурурли умид ҳисси билан уйғонасан. «Мен доимо бошқа ёноғимни тутардим,- деб такрорлайди Каталина болани кучиб. - Сени деб ҳаммасига чидаб келдим,- сен эса онасига саволмуз қараб қолган боланинг ҳайратга тўла кўзларидан завқ оласан. «Қачонлардир сенга айтиб бераман...» Сен Лоренсонинг ўн икки ёшида Кокуйога жўнатиб хато қилмайсан. Сен унга атаб ер сотиб оласан, асьендани қайта қурасан ва унинг учун энг муҳими, ҳосилни ўйлаш, отда сайр ва ов қилиш, сузиш ва балиқ овлаш бўлган соҳиб-болани шу ерда қолдирасан. Сен унинг олисда от миниб келаётганини кўриб, бу ёшлигимнинг тирик рамзи, дейсан. Адл, кучли, кўзлари мовий ва кенг ёноқли буғдойранг ўсмир. Димофингга ариқдан келаётган балчиқнинг сассиқ ҳиди урилади. «Қачонлардир сенга айтиб бераман... Даданг, Лоренсо, даданг...» Сизлар қўлтиқнинг тебранаётган майсалари оралаб шошилишч бирга борасизлар. Эркинликни ҳис этган отлар бошларини қўйиб солишади, тилларини сувга тегизишади, ҳўл тилларини бир-бирларига тегизишади. Сўнг узун майсаларни ёриб, ёлларини силкитиб ва куёш нури ва сувдан ялтираётган паға-паға кўпикларини сидириб ташлаганча майда қадамлар билан йўлда давом этаверади. «Даданг, Лоренсо, даданг... Лоренсо, сен ҳақиқатан ҳам парвардигори оламимизни яхши кўрасанми? Мен сенга ўргатган нарсаларга ишонасанми? Черков - бу жаноби ҳақнинг заминдаги танаси, руҳонийлар эса олампаҳоҳнинг хизматкорлари эканини биласанми? Ишонасанми?» Лоренсо қўлларини елкангга кўяди. Сизлар бир-бирингизнинг кўзингизга тикилиб қарайсизлар ва кулиб юборасизлар. Сен Лоренсонинг бўйнидан кучасан, ўғлинг ёнбошингга билинтирмай туртиб кўяди; сен сочларингни ҳурпайтиришга журъат этасан; сизлар ҳазил-хузул қилиб, аммо ғазаб ва шавқ билан олиша кетасизлар; бир-бирларингни босиб ва кулимсираб майсазорда умбалоқ ошасизлар... «Худойим-ей! Бун сендан нега сўраяпман? Ахир ҳақим йўқ-ку, ҳеч қандай ҳақим йўқ-ку... Мен билмайман, муқаддас лаганбардорлар, муқаддас жафокашлар... Сен кечириш мумкин, деб ўйлайсанми?.. Билмайман, нега сендан сўраяпман...» Ўзларингиз каби отлар ҳам ҳорғин қайтади, сизлар Лоренсо, Артемио, уларни юганларидан ушлаб, денгизга, очиқ денгизга туташ, жасур Лоренсо интилаётган, атрофида чайқалиб ётган тўлқинларга, бирор нарсани қуруқ қолдирмайдиган яшил тропик денгизга, пастлаб учаётган оққушлар муҳофаза этадиган, соҳилни ялаб ётган денгизга; тўсатдан ҳовучингга сув олиб лабингга тутадиган денгизга, аччиқ пиво таъмини берадиган денгизга, қовун, гуанабана, гуайяво, беҳи ва ергути ҳидлари анқиб турадиган денгизга қумоқ кўрфаз бўйлаб етаклаб кетасизлар. Балиқчилар ўзларининг оғир тўрларини қумлоққа олиб чиқишади, сизлар уларга яқинлашасизлар, улар билан бирга устрица чиғаноқларини очасизлар ва крабу криветкалардан тановул қиласизлар. Каталина эса ёлғиз, кўзларини юмиб, икки йилдан бери кўрмаган - ўн беш ёшга тўлгандан бери бирор марта кўрмаган ўғлининг қайтишини кута-кута, ухлаб қолади. Лоренсо эса бир қанча майда тошсовутларни синдириб, берган лимонлари учун балиқчиларга ташаккур билдириб, сендан денгиз ортидаги ер қанақанги ерлигини билмайсанми, деб сўрайди; ахир, ер ҳамма жойда бир хил, фақат

денгизлар ҳар хил. Сен унга орол эканини гапириб берасан. Лоренсо денгизда жуда кўп ҳайратли нарсалар юз беришини, агар биз унинг ёнида яшайдиган бўлсак, биз ўзимиз кучлироқ ва зўроқ бўлишимиз керак, дейди. Сен эса балиқчиларнинг қўлбола гитарасини тинг-тинг қилаётганини эшитиб, қумлоқда ётар экансан, унга яшаб ўтган қирқ йилинг сенинг нимангидир синдиргани ва бошидан бошлаш, устига устак ҳаммасини янгидан бошлаш қийинлигини жуда-жуда тушунтиргинг келади. Тонгнинг сурмаранг куюши остида, тушнинг эриган куюши остида, осойишта, қуюқ ва яшил денгиз ёнидаги қора сўқмоқларда, гарчи олида бўлса-да, кўз олдинда аломат пайдо бўлади, у... Аммо бой берилган имкониятларни тан олишинг сени Лоренсонинг қўлидан олиб, Кокуйога қайтишингга мажбур қилади, кўзингни юмиб, оғзингда краветкалар таъмини сезиб ва бепоеън қоронғиликка сингиб бораётган Веракрус гитарасининг овозини эшитаркансан, ўз-ўзингга тушуниб бўлмас бир нарсалар дейсан. Тушунарсиз бир нарсаларки, у ўз фикрларингни, ўз синоатли ўйларингни айтишдир. Сен ўғлингга бир талай нарсаларни айтмоқчи бўлсанг-да, айтмасликка қарор қиласан: унинг ўзи ҳамма нарсани тушуниши керак, дейсан. Ва сен унинг тушундим, деганини эшитасан, у чўккалаганча денгизга тикилиб, ёзилган бармоқларини хўмрайган, бехос қорамтир тусга кирган осмонга чўзиб: «Ўн кундан кейин пароход жўнаб кетади, мен чипта олиб қўйганман», дейди. Лоренсонинг ёмғирнинг илк томчиларига тутилган, осмонга чўзилган қўллари сенга эҳсон сўраётгандек бўлиб туюлади. «Дада, сен шундай қилмаган бўлармидинг? Ахир, сен уйда эмас эдинг-да. Мен бунга ишонаманми? Билмайман. Мени бу ерга сен олиб келгансан ва ҳамма нарсага ўргатгансан. Гўё мен сенинг ҳаётингни қайта бошдан кечираётгандайман, фикримга тушуняпсанми?» - «Албатта». - «Ҳозир ҳам уруш бормоқда. Менимча, яккаю ягона уруш бўлса керак. Мен Испанияга кетаман...»

Оҳ, бу қандайин дард, оҳ... Ўрнимдан туриб, қочиб кетгим, дардимни ҳаракат, иш, бақирӣқ-чақирӣқлар, фармойишлар билан унутгим келади. Аммо қўлларингдан тутиб, сени кўйиб юборишмайди, тинч ётишингга мажбурлашади, истайсанми-йўқми, оҳ, йўқ, истамайсан, сени зўр бериб хотирлашда давом этишингга мажбурлашади. Ахир, сен ўзингга тегишли кунларни хотирладинг ва бошқадан кўра фақат ўзингга тегишли бўлган ўзга бир кун ҳақида ўйлашни хоҳламайсан, чунки бу бир кун сенинг ўрнингга яшайдиган аллаким, кимнингдир ҳаққи-ҳурмати эслайдиган қисқа ва кўрқинчли, оқ тераклар куни, Артемио,- ўғлингнинг куни ва сенинг кунинг, ва сенинг ҳаётинг... оҳ...

Давоми бор.

*Асқар ҲАЙДАРОВ
таржумаси.*

Абдуқодир ҲАЙИТМЕТОВ

Навоий ижоди ва жаҳон адабиёти

Алишер Навоийнинг жаҳон адабиёти тарихида тутган ўрни масаласи катта ва мураккаб масала. Бу тўғрида баъзи фикрлар айтилган ва баъзи нарсалар ёзилган бўлса-да, бу муаммони, умуман улуғ шоир ижодини тўғри ва ҳалол ёритиш учун зарур шароитлар мустақиллик давридагина юзага келди. Навоий ижоди, унинг асарлари ҳақида сал эҳтирос билан, сал баландроқ гапирсак, Навоийни идеаллаштириб юбормаяпмизми ёки бу билан бошқа халқлар адабиётларини камситиб қўймаяпмизми? — деган хато андишалардан энди қутулаяпмиз.

Ҳурматли Президентимиз И.А.Каримов Ал-Фарғоний юбилейи тантанасида Навоий каби алломаларимизнинг жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссаси тўғрисида катта ифтихор билан шундай деган эдилар:

“Кишилиқ тараққиётига ўзининг ўчмас улушини қўшиб, мамлакатимиз шуҳратини оламга таратиб, номлари тарих саҳифаларига абадул-абад муҳрланган Муҳаммад ал Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Имом ал Бухорий, Имом ат Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Алишер Навоий сингари улуғ сиймоларни етиштирган миллат ҳар қанча гурурланса арзийди”¹.

Навоий ижодининг жаҳон адабиёти тарихида ўзига хос ўрни бўлиб, биз ўз мақоламизда ушбу масаланинг айрим жиҳатларигагина тўхталиб ўтмоқчимиз.

Бу масала ҳақида гап борганда, аввало, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Навоийнинг бой адабий ва илмий мероси ўзбек адабиёти ва ўзбек фанининг XV асрнинг 2-ярмигача эришган ютуқлари асосида юзага келган. Халқимиз бу вақтга келиб катта меросни қўлга киритган эди. Навоий, хусусан, шеърийат соҳасида Мавлоно Лутфий ижодини “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида форсий адабиётнинг энг улуғ даргалари ижоди билан тенг қўйиши бежиз бўлмаган. Навоий биринчи навбатда ўз она тилидаги адабиётни мукамал ўзлаштириб, шу адабиётнинг энг истеъдодли вакиллари билан мусобақада шоир сифатида юксалган ва шаклланган эди. Унинг Мавлоно Саккокий билан қандай кескин ижодий беллашгани ҳақидаги байт бунга ёрқин далилдир:

Навоий назм аро тиғи забонин уйла сурдиким,
Пичоқ топмас уятдин ўзни ўлтирмакка Саккокий.

¹ Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. — Т.: 1998. — Б. 451

Шу билан бирга Навоий ижодий ўсишида фақат ўзбек адабиёти тажрибаларигагина суяниб қолганда, унинг “Хазойин ул-маоний”дек шеърӣ девони, “Хамса”дек дostonлари мажмуасини яратиши, жаҳон адабиёти даражасига кўтарилиши қийин бўлур эди. Навоий ижодининг ривожии ва шаклланишида бошқа туркий халқларнинг адабий ижод соҳасидаги тажрибалари, бой форс-тожик адабиётининг беҳисоб намуналари, ҳам диний асар, ҳам адабий ёдгорлик сифатида “Қуръони Карим” ва ҳадислар катта аҳамиятга эга бўлди. Айни вақтда Навоий “Назмул-жавоҳир” асарида:

Илм ўлди шараф дин аро ҳар ойинга,
Бормоқ бўлур ўргангали ани Чинга —

деб ёзганидек, Хитой цивилизациясидан, Мўғулистон, Ҳиндистон ҳудудида яратилган маданият ютуқларидан ҳам у бебаҳра қолмади. Навоийнинг Европа маданияти, хусусан қадим Юнон фани, маданияти билан яхши таниш бўлганини унинг “Фарҳод ва Ширин”, “Садди Искандарий” дostonларида кузатишимиз мумкин. “Хамса” дostonларини ўқир эканмиз, Шарқда, Фарбда, Африка қитъасида яшовчи кўпгина халқларнинг тарихи, яшаш тарзи, урф-одатларидан яхши хабардор бўлганининг гувоҳи бўламиз. “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида эса Навоий қадим юнон адабиётининг ажойиб намояндаси Эзоп ҳақида қимматли маълумотларни берган.

Лекин бошқалардан фарқли ўлароқ Навоий Эзопни “Луқмон”, “Луқмони ҳаким” деб атаган. Унинг асарларидан эса ҳатто намуналар ҳам келтирган. Ана шундай йўллар билан Навоий жаҳон адабиётининг пиллапояларидан энг баланд чўққиларга кўтарила борган.

Навоий шундай юксакликка бирдан эмас, секин-аста, аввало, шеърӣ девонлари орқали чиқа бошлаган. Бу тўғрида улуғ шоир ўзининг “Фарҳод ва Ширин” дostonининг тугалланиш қисмида аниқ маълумотларни беради:

Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси ҳуд менингдур.
Олибмен тахти фармонимда осон
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким Шерозу Табриз,
Ки қилмишдур найи қилким шакаррез.
Кўнгул бермиш сўзумга турк, жон ҳам
Не ёлғуз турк, балки туркман ҳам.
Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтига бир девон йибордим.

Навоий ўз шеърӣятининг дунёга овозасини бир шеърӣда шоҳ сайрга отланиб отга минаётганда қарнай, сурнайларнинг янграшига қиёслаган экан:

Кўк уни тутти Навоий назмидек офоқни,
Гўйиёки сайр этарда чектилар султонга от.

Маълумки, Навоий аввал “Бадое ул-бидоя” девонини, сўнг “Наводир ун-ниҳоя” девонини, 1492-1498 йиллар орасида эса энг катта девони “Хазойин ул-маоний” девонини тузган эди. Нега бу девонлар Хуросон ва Мовароуннаҳрдагина эмас, бошқа мамлакатларда ҳам тез шуҳрат топди? — деган савол туғилиши табиий.

Бу даврда лирик шеърӣятнинг бош мавзуи кишилар ўртасидаги ишқ ва муҳаббатни куйлаш, унга илоҳий маъно бериш бўлган. Фақат ўзбек адабиётинида эмас, бошқа мусулмон давлатларида ҳам шеърӣятда шу анъана ҳукмрон эди. Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрича, ўзбек адабиётинида ҳеч ким муҳаббатни, инсон гўзаллигини, унинг ички дунёсини Навоийчалик таъсирли ва

чуқур тасвири бера олмаган. “Ғаройиб ус-сиғар”даги ғазалларнинг бирида Навоий ўз севгилисига муружаат этиб ёзади:

Ер юзини гутди ашким, кўкка етти нолишим,
Юқори тангрию қуйи сендин ўзга йўқ кишим.

Шу бир байтнинг ўзида ҳам Навоий муҳаббатнинг инсон ҳаётида тутган ўрнини, ишқнинг куч-қудратини осмонда Тангри қандай ўрин тутса, маъшуқаси ҳам Ер юзида шундай буюк! — деб ўта таъсири ифодалаб бера олган. Навоий девонларидан, унинг форсий девонидан бундай шеърларни юзлаб, минглаб келтириш мумкин.

Навоий “Садди Искандарий” достонида муганнийга китобхон номидан муружаат қилиб, кимнинг юрагида қандай дарди, армони, тилаги бўлса, менинг шеърларимни ўқисин, улардан кўнглидаги ҳамма гапларнинг ифодасини топаолади, — дейди:

Навоийнинг ашъоридин неча байт —
Менинг ҳасби ҳолим топиб, турки айт.

Бу байт шуни кўрсатадики, шоир шеърлятида фақат шоир ўзининг шахсий дард-ҳасратлари, орзу-интилишларигина эмас, бутун юрт, барча олам кишиларининг, шоҳнинг ҳам гадонинг ҳам орзу-ҳаваслари, ички кечинмалари, умидлари акс этган. Бинобарин, Навоий девонларининг бутун дунё бўйлаб тарқалгани асло тасодифий эмас.

Навоийнинг “Наводир ун-ниҳоя” девонидаги бир ишқий ғазал таркибида бутун дунё халқларининг ҳар қандай адоватлардан кечиб, ўзаро ҳамдўстликда ва тотувликда яшашлари энг оқилона ҳаёт йўли эканлиги ҳақида қуйидаги байтга дуч келамиз:

Олам аҳли, билингизким, иш эмас душманлиг;
Ёр ўлунг бир-бирингизгаким, — эрур ёрлиг иш!

Бу сатрларда Навоийнинг шоирлик кайфиятигина эмас, улуғвор давлат арбобига хос мутафаккирлик овози, фақат ўз халқининг тинч, осуда турмуши ҳақида эмас, бутун дунё халқларининг тинч яшаб, яратувчилик фаолияти билан яшашлари зарурлиги ғояси жуда гўзал ифодасини топган. Бу хил шеърлар шоир шеърлятининг ўз давридаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаёт билан чамбарчас боғланганини намоён этади.

Навоийнинг шоирлик шуҳратини бутун дунёга ёйган энг катта асари, албатта, унинг “Хамса”си, яъни “Хамса” таркибидаги беш достони бўлди. Навоий 1483-1485 йиллар орасида ўзбек тилида “Хамса” яратиш устида иш олиб борар экан, бунинг довури “Хамса” ёзиб бўлинмасданоқ бошқа мамлакатларга ҳам етиб борган эди. Улуғ хамсанавислар — Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий хамсалари изидан бориб, бу буюк асарнинг яратилиши Хуросон ва Мовароуннаҳр учунгина эмас, бу мамлакатлар билан туташ бошқа давлатларда яшовчи адабиёт ва илм аҳллари учун ҳам муҳим воқеа бўлган эди. Шунинг учун Навоий “Хамса”си ёзиб тугаллангани биланоқ уни кенг жамоатчилик, фақат туркийзабонлар эмас, форсийзабон Ажам аҳли ҳам, араб тилида сўзлашувчи халқлар ҳам ғоят қизгин кутиб олган эдилар. Навоий “Садди Искандарий” достонида ёзади:

На атрокким, ҳам ажам, ҳам араб —
Кўрарлар бу ишни ажабдин ажаб.

Хамсачилик мактаби эса Шарқдаги дostonчиликнинг энг улуғ мактаби эди. Навоий ўз салафлари ижодидан илҳомланиб янги дostonлар битар экан,

у ўз буюк устозлари истифода этган сюжет ҳамда образларни такрорлаш йўлидан эмас, балки ижодий ихтирочилик, яъни новаторлик йўлидан борди. “Хамса”нинг иккинчи достони — “Фарҳод ва Ширин”да Навоий бу тўғрида фикр юритиб, қуйидаги мисраларни битганки, бу гаплар унинг бошқа достонларининг яратиш тарихи ва жараёнига ҳам тегишлидир:

Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай,
Улусқа майл беандоза бўлғай.
Йўқ эрса назм қилғонни халойиқ —
Муқаррар айламак сендин не лойиқ!
Хуш эрмас эл сўнгинча рахш сурмак,
Йўликим, эл югурмиштур — югурмак.

Навоий ижодининг, хусусан, “Хамса” достонларининг улугворлиги инсонни, ҳаётни эъозлаб, Ренесанс ғояларини куйлаганида, шу жиҳатлари билан жаҳон адабиётининг энг юксак асарлари билан ҳамоҳанглигида эди. “Лайли ва Мажнун” достонида инсонни таърифлаб, Навоий:

Инсонки эрур чароғи биниш,
Бал чашму чароғи офариниш!

деб, яъни “”Инсон — “чароғи биниш” — “кўриш чироғи”, ҳатто “бутун коинотни кўриш ва англаш учун кўз” деб ёзган эди. “Сабъаи сайёр” достонида у коинотнинг ва инсонларга берилган ҳаётнинг нақадар гўзал ва ёқимли экани тўғрисида:

Хушдурур боғи коинот гули!
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули!

деб ёзган. Бундай таъриф ва тавсифлар жаҳон адабиётида Ренесанс даври ижодкорларигагина хосдир. Ўрта асрчилик шароитида бу катта журъаткорлик эди. Бундай сатрларни биз Шарқда Низомий Ганжавий, Шайх Саъдий, Амир Хусрав Деҳлавий, Умар Ҳайём, Ҳофиз Шерозий, Жомий, Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби, Европа адабиётларида А.Данте, Дж.Бокаччо, В.Шекспир, М.Сервантес, Эразм Роттердамский, Ф.Петрарка, Ф.Рабле каби шоир, ёзувчи ва драматурглар асарларидагина ўқишимиз мумкин.

Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонида Шарқ пандномачилик анъаналарини ривожлантириб, инсон тарбияси ва ахлоқига доир, тасаввуф билан, Нақшбандия таълимоти билан боғлиқ энг юксак ғояларни илгари сурди. Унинг адолатга, ҳақсизликни қоралашга, ишқ, вафодорликка, илм ва маърифатни эгаллашга, меҳнатсеварликка, ростгўйликка даъват этувчи сатрлари умуминсоний қадриятлар билан чамбарчас боғланган эди.

Буюк шоир “Фарҳод ва Ширин” достонида меҳнат кишисини, хунарманд тимсолини, бошқа халқ намояндаси — Ширинни жонидан ортиқ севган ва унга чексиз вафодорлик қилган Фарҳодни адабиётга олиб кириш билан дунё адабиётининг энг баланд чўққиларига кўтарилди, — дейиш мумкин. Бу достончиликда ҳар жиҳатдан жуда катта янгилик эди.

Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони ўз замонида шахс эркининг оёғости қилинишига қарши исён сифатида юзага келган. Шоир бу асаридан Лайли ва Мажнуннинг ишқ фожиасини тасвирлаш орқали ноҳақлик ва адолатсизликни қоралади. Шарқ ва Ғарб адабиётларида бу хил сюжетга қурилган асарлар кўп. Бироқ машҳур шарқшунос олим Е.Э.Бертельс Низомий достонларини “Европадаги рицар романлари билан қиёслаш бу романларнинг фойдасига бўлмайди”, “Низомий улардан олдинга ўтиб кетган” — деб ёзганда катта ҳақиқатни тўғри қайд этган.

Бу гапларни Навоий достонлари шаънига ҳам айтиш мумкин. Бу достонларда шоир ўз қахрамонларининг ички дунёсига кириш, ҳаёт воқеаларини ҳаққоний

тасвирлаш ҳамда кишилар тақдирига яқиндан қайишиш билан бу асарларни ҳамма замонлар учун энг ўқимишли асарга айлантирган. Навоий бу дostonни тугаллар экан, унинг йиғлай-йиғлай охирига етказганини баён қилади:

Сўгин нечаким узоттим охир,
Йиғлай-йиғлай туготтим охир.

“Сабъаи сайёр” дostonида Баҳром билан боғлиқ воқеалар Эрон замини ҳудудида кечган бўлса ҳам, аммо қолипловчи сюжет таркибида келтирилган етти ҳикоя дунёнинг турли мамлакатлари ва уларнинг хилма-хил гуруҳларга мансуб одамлари ҳаёти билан боғлиқ. Навоий ўзи гарчи Хуросон ва Мовароуннаҳрдан ташқарига чиқмаган эса-да, бироқ унинг қаҳрамонлари қайси мамлакатдан бўлишидан қатъи назар, гоёт ҳаққоний тасвирлаб берилган. Масалан, румлик Зайд ҳақидаги ҳикояда европалик учар ниҳоятда тўғри ва қизиқарли тасвирланган. Менинг фикримча, бу образ орқали Навоий ўша даврларда Европа мамлакатларида энди оёққа туриб шаклланаётган, эгри ишлардан ҳазар қилмайдиган, ўз манфаати йўлида ҳар қандай жиноятга қодир буржуа ишбилармони типини яратиб берган. Зайд Шарқ саргузашт асарларида учрайдиган одатдаги учарлардан ўта уддабурролиги, кўп ҳунарлардан, ҳатто билимлардан ҳам хабардорлиги билан фарқ қилади. У хоҳласа яхши ишларни ҳам қилиши мумкин. Бу ҳикоядан кўринишича, Навоий ўша даврда Европада юз бераётган маънавий янгиликлар ва ўзгаришлардан маълум даражада воқиф бўлган.

Баъзи низомийшуно олимлар Низомийнинг “Искандарнома” асари ҳақида мулоҳаза юритар эканлар, Низомийнинг бу дostonни ёзишга келганда услуби бир қадар соддалашгани ва ўзгарганини қайд этадилар.

Лекин Навоий “Ҳамса”сининг сўнгги асари — “Садди Искандарий”да биз шундай ўзгариш, сусайишларни сезмаймиз. Навоий бу дostonини ёзишга киришганда бир оз чарчаган ва ҳолсизланган бўлса ҳам, аммо у яна ўзини тутиб олиб, янги гайрат ва шижоат, Ренесанс ижодкорларига хос кўтаринки кайфият билан қўлига қалам олади ва у асарни ҳам жуда қисқа муддатда ёзиб тугаллайди.

Бу асарида у Низомийдан фарқли ўлароқ қадим юнон фотиҳи — Искандарни пайғамбардан кўра кўпроқ доно давлат арбоби, моҳир лашкарбоши ва илм-фан ҳомийси сифатида тасвирлаган. Унинг ҳарбий юришлари орқали эса Фарб ва Шарқдаги турли мамлакатлар ва халқлар, турли ижтимоий-сиёсий гуруҳлар, маънавий ҳаёт лавҳалари тасвирланган. Жаҳон адабиётига дахлдор асарлар дунё жуғрофияси билан ҳам боғланиши табиий. Навоийнинг бу асари шундай асар. Навоий тасвирлаган Искандар, албатта, эрамиздан олдин тарих майдонига чиққан Александр Македонский (эрамизгача 356-323 йиллар) эмас. Бунда Навоий орзу қилган ва тасаввур қилган одил ва маърифатпарвар подшоҳ тимсоли ўз бадий ифодасини топган. Лекин тарихий Искандар ҳаёти ва фаолиятининг бир қанча қирралари дostonда тўғри тасвирлаб берилган. Масалан, Искандарнинг Ўрта Осиё, Ҳиндистон каби мамлакатларда бўлгани тарихий ҳақиқат.

Дoston қаҳрамонлик дostonлари услубида яратилган бўлиб, бу унинг гоёт ва мазмунига мос. Катта урушлар ва талофатлар билан Искандар бутун дунёни эгаллар экан, катта илмий кашфиётларни амалга оширар экан, ўлими олдида эса ўзи учун энг муҳим вазифани бажармаганини, яъни онасининг оналик ҳурматини жойига қўёлмаганини, унинг хизматларини қила олмаганини англаб, қаттиқ изтироб чекади. Онасига ёзган хатида у жаҳонгирлик билан боғланган барча ишларини “хомхаёл” деб атайди ва инсонийликни жаҳонгирликдан юқори қўяди:

Не қилгон ҳаёлим бори хом эмиш,
Ҳавас жоми кўнглумга ошом эмиш.

Навоий бу достони ва бошқа асарлари билан жаҳон адабиётининг энг юксак намуналарини яратди. Унинг асаридан фақат ўзбек халқи эмас, дунёнинг бошқа халқлари ҳам асрлар давомида баҳраманд бўлиб келмоқда. Унинг “Лисон ут-тайр”, “Маҳбуб ал-қулуб” ва бошқа илмий, тарихий асарлари ҳам ҳамон ўз қимматини йўқотмаган.

Навоий “Лайли ва Мажнун” достонини ёзиб битирар экан, буюк камтарлик билан у бу асарни ўзбек халқи билан биргаликда барча туркий халқларнинг севимли китоби бўлиб қолишини орзу қилган эди:

Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.
Ким шуҳрати чун жаҳонга тўлғай!
Турк элига доғи баҳра бўлғай!

Бугунга келиб Навоий, унинг барча асарлари бутун дунё халқларининг энг суюкли асарларидан бўлиб қолди. Туркий халқлар адабиётларининг Навоийдан кейинги тараққиётини улғу шоир асарлари таъсирисиз тасаввур этиш қийин. Навоий асарлари турли тилларга таржима қилинмоқда. Шоир асарларининг қўлёзмалари кўпгина мамлакатларнинг қўлёзма фондларида ардоқланиб сақланмоқда. Илм аҳллари эса унинг ҳар бир асари, ҳар бир шеърини ўрганиб, янгидан-янги илмий ва илмий-оммабоп тадқиқотлар яратишмоқда.

Алишер Навоийнинг жаҳоний шуҳрати ҳеч қачон сўнмаяжак!

Муборак “хасби ҳол”, муқаддас хотирот

1

Кадимий маданият, маърифат ўчоқларидан Ажам мамлакатлари (Эрону Турон), хусусан, Хуросону Туркистоннинг машҳур шоирлари ва “илми ба-лоға” билимдонлари ўз фаолиятида — хоҳ шеърлятида, хоҳ рисолалари (ё тазкиралари)да бўлсин, шахсияти, турли саргузаштлари, замонаси, замон-дошлари, ўзлиги — “хасби ҳоли” ҳақидаги мушоҳада-мулоҳазаларини шеъ-рий ё насрий лавҳаларда, суҳбат-ҳикоятлар тарзида, баъзан ёднома, фахрия усулида ифодалайди. Бу давронинг биринчи далили-мисоли сифатида ҳазрат Навоийнинг илк болалик эсдаликларидан иқтибос келтирамиз: “Бу фақир аввал назмеки ўрганибмен, ҳамоно уч ёш била тўрт ёшнинг орасида эрдим, азизлар (шеър) ўқимоқ таклифи қилиб, баъзи ҳайрат изҳор қилурлар эрди...” (“Маҳолис-сун нафоис”дан). “Бу хоксори паришон рўзгор кичик ёштин ўзумни шеърнинг паришон савдосига гирифтор бўлғоним...” (“Бадоеул-бидоя” де-бочасидан). “Чун кичик ёштин менга бўлди насиб, Назм адосида хаёлоти ғарийб”. (“Лисонут-тайр”дан)...

“Халойиқ орасида минг байт, икки минг байт ортиқроқ усрукроқким, ўзлари жамъ қилиб эрдилар, бағоят машҳур бўлуб эрди...”

Кўнглимда не маъни ўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.
Ул назмға жонин қилибон халқ фидо
Солурлар эди гунбази гардунга садо...”

(“Бадоеул-бидоя” дебочасидан).

Не ажабки, Алишер Навоийнинг барвақт бошланиб, узоқларга таралган суҳратидан далолат берувчи бу ҳайратомуз мисралар илоҳий ва ижодий қисмат амри-ла Султон Ҳусайн давлат мақомида кўрсатган ҳиммати — шоҳона мададу раҳнамолиги замонидан анча аввал яратилган. “Халқ жонини фидо қилибон” даражада тез овоза бўлган, шунчалар шоён-шойиста кадр-эйтибор топган шеърлар (аксарият ғазалиёт)... Абусаид Мирзодек мустабид теурийзода ҳукмдорлиги йилларига мансуб бўлса, бу ёш Алишернинг шеърий иқтидори, сўз даҳоси дахлсиз юксак мавқега эга бўлганидан далолат бермайдими?!..

Ана ўша бемисолу нодир йигитлик йилларида сарҳад билмай жавлон ур-ган сарбаланд хаёллар, беором изланишлар кейинчалик “Муҳокаматул-луға-тайн”да ўзгача “хасби ҳол” тарзида умумлаштирилган: “Фусунпардоз шуаро-нинг ширин ашъори ва рангин абъетидин эллик мингдан ортиқ ёд тутубмен ва алар завқи ва хушқоллигидин ўзумни овутубмен ва салоҳ ва фасод (марғ-убу номарғуб)лариға фикр айтибмен... Ўқуриға давовин (девоилари)дин бу фақир машғул бўлмағон девон оз эрмиш... Барчасиға кўп қатла ўтупмен, балки кўпин ёд тутубмен ва қасоид ва ғазалиётининг ғарийб ва латофатин билиб-мен, балки ғарийброқ ва латифроқлариға татаббу дағи қилибмен...”

Табаррук “хасби ҳол” ва муборак ёдноманинг улуғ ҳазрат, валиуллоҳу му-раббий шоир таржимаи ҳоли — умр ва тақдир йўлининг бири-биридан азиз,

ҳам пурҳикмат, ҳам беназир манзилларига доҳил унутилмас лавҳа-манзараларини хоҳ “Дебоча”лардан, хоҳ “Хазойинул-маъоний” девонларидаги турли жанр (Навой таснифида “синф”)га мансуб шеърларда, айниқса, қитъаларда, “Маснавий”да, “Соқийнома”да (458 байтдан иборат!), “Хамса” муқаддимотида, “Маҳбул-қулуб”да, “Муншоот”да, “Вақфия”да, “Муҳокама туллуғатайн”да кузатамиз, ҳайратга тушамиз, ўйга толамиз...

Муҳим, ёрқин иқтибослардан тамсиллар:

“Не тонгдин оқшомгача ўзумга бир гизо (емак-ичмак)дин ком, не оқшомдин тонггача турфатул-айни (турли кайфиятда кечирилган лаҳзалар) кўзумга уйкудин ором... Хотирим савдоомез хаёллардан мушавваш (ташвишда), бесару дилликдин ҳар неча дилкаш сўз бўлса, кўнглумга нохуш...” (“Дебоча”дан, “Фаройбус-сиғар”).

Менга бу эл ичра не бир ҳамдаме,
Ки бир дам иковлон дейишсак ғаме.
Не бир аҳли давлатдин онча умид,
Ки андин наво топса бир ноумид...
Не бир ҳужраким, ком топқай кўнгул,
Даме анда ором топқай кўнгул.
Не ёрики, ранжимни қилғай қабул,
Не зорики, ҳажримдин ўлғай малул...

(“Маснавий”дан, “Фаройбус-сиғар”)

Шеър яратиш жараёнининг фақат шоирнинг ўзига аён руҳий-ҳиссий, ижодий сир-асрори — ўзгача дарди, қийноқлари ва шавқи-рағбатидан шаҳодат берувчи “хасби ҳол”нинг хос чизгилари: “Ишқим ошуби тугёнида ҳар суубат (қийноқлар) ким юзланур эрди, чун бир ҳамдари рафиқим йўқ эрдиким, дардимдин шаммаи (озми-кўпми) изҳор қилғаймен, бирор байт бирла ул ҳол мазмунин назм қилиб, кўнлумни холи қилур эрдим ва жунуним шиддати ғалаёнида ҳар ошубким оллимга келур эрди, чун бир ҳамзабон мушфиқим йўқ эрдиким, маҳфий ўтумни ошкор этгаймен, бирор матлаъ била ул маънини адо қилиб, қаттиғ ҳолимни шарҳ этар эрдим. Бу навъ била оз вақтда кўп шеър айтилди ва ҳар навъ назм теграмга йиғилди...” (Илк “Дебоча”дан.)

“Муншоот”да ҳам ана шундай муштарак лавҳа мавжуд: “Бу ўтган икки йилким (сўз Навоийнинг Астрабоддаги ҳаёти устида боради), бу банда бошига ҳаводиси рўзгордин юз навъ бало, ишқи забункуш бедодидин юз турлик ибтило (мубталолик) юзланди. Оллимга ҳар шиддат келса, чун айтурга бир ёри ғамгусорим ва илайим (ҳузурим)га ҳар суубат етса, чун изҳор қилурга бир рафиқи соҳиб асрорим йўқ эрди, ул шиддат ва суубат мазмунидин бирор байт ё матлаъ хаёл қилур эрдим ва кўнгулмни ул ғусса ва андуҳдин холи этар эрдим: бу оз вақтда кўп назм айтилгон эрмиш ва ғазал йиғилгон эрмиш, буларни зоеъ қилмоқ бандага номақдур (имконсиз) ва тартибига ҳам ҳукм била маъмур (буюрилган)...”

Аммолекин, Амир Низомиддин Алишер Навоийнинг шеърият даҳосини унинг дини ислом ва давлат йўлидаги, Ватан ва эл-улус манфаати, тариқат ва жамият хизмати баҳшида ҳаёти, фаолиятидан асло ажратиб бўлмайдим. “Маҳбул-қулуб” муқаддимасидан ва “Вафо бобида” қисмидан сатрларни ўқиб, қаттиқ мутаассир бўламиз, ўйга толамиз:

“...Бу хоксори паришон рўзгор шабоб авонининг бидоятидан куҳулият (ўрта ёшлик) замонининг ниҳоятига гача даврон воқеотидин ва сипехрий гардон ҳодисотидин ва даҳри фитнаангез буқаламунлигидин муддати мадид ва аҳли баид (бардавом давр) ҳар навъ шиқ (катта-кичик) ва суратда ақдом урдум ва ҳар тавр сулук ва қисват (либос)да югурдум... Гоҳ илм мадорисида сафи ниол (пойгаҳ)да ер тутгум ва уламо мажолисида илм нуридин кўнгулни ёрутгум... Ва гоҳ азизлар хизматидин ўзумни баҳраманд ва сўзумни дилписанд ва ар-

жуманд топдим... Ва гоҳ арзол (разиллар) олдида беъятиборлиғ кўргуздим... Ҳар кўй ва кўчада югурубмен ва олам аҳлидин ҳар навъ элга ўзумни еткурубмен ва яхши-ёмоннинг афъолин билибмен ва ёмону яхши хислатларидин тажриба қилибмен, хайр ва шаръдин нўш ва ниш кўксумга етибдур ва лаим (нокас) ва карим захм ва марҳамин кўнглум дарк (идрок) этибдур...” “Ҳар кимгаким бир вафо кўргуздум, юз бевафолиғ кўрмагунча қутулмадим. Ва ҳар ким билаким бир меҳру муҳаббат ойини туздум, минг жабру мазаллат (ҳақоратлар) тортмагунча халос бўлмадим...”

Улуғ одамларда дард ҳам улуғ бўлар экан, армон-ўкинчлар, ҳасрат-надоматлар ҳам... Бас, буюк шеърятнинг, даҳо шоирлар ижодининг гоёлари, тимсоллари ҳам пурдардлиғи, нолаворлиғи, тугёни, исёнкор оҳангларга бойлиғи унинг нечоғлиқ ҳаққонийлиғи, боқийлиғи далолатидир...

Беназир улуғ шоир ва улуғ инсоннинг миллий маданиятимиз, алал-хусус, миллий руҳиятимиз ва маънавиятимиз учун, жумладан, мумтоз шеърятимиз, мумтоз сўз санъатимиз — бадиият илми, фасоҳат қонунлари тарихида, тақдирида тутган беназир ўрни, сарбаланд мақоми ҳаққи-ҳуқуқи эътибори-ла, Навоийни бутун умри давомида таъқиб этган хасталик аломатлари, асоратлари ҳақида ёзиш... то ҳануз бизни ларзага солади. Ҳазратнинг ўзи турли асарларида, турли йиллар хотироти лавҳаларида тез-тез эслаб ўтиши бежиз эмас. Бу асли подшоҳ Абулқосим Бобур шахси билан боғлиқ Машҳад сафари, мадраса таҳсили, аввал Камол Турбатий, кейин Паҳлавон Муҳаммад ташрифлари ҳақида унутилмас хотира саҳифаларидан бошланади... Мана Султон Ҳусайн номига йўлланган мактублардан сатрлар:

“...Чун бандаға заъф чирмашибтур, муборак дийдорингизга мушарраф бўлуб, (ноғихонда) қазо ҳам етса, бу мураққалар (қоралама варақлар) бори сизнинг назарингизда бўлғай... Чун ўзумда ул қувват топмадим, ул китоблар (дастхати)ни Юсуф Алидин куллуққа юбордим...” (“Муншаот”дан).

“Куллуқ арзадошт (камина қулингиз арзи-ниёзи) улким, бу бандаға ёш улғойғон чоғда заъф юзланди. Ва ул заъф риштаси риштадек заъфлиқ пайкар (қомат)имга андоқ чирмондиким, ул қуёшдек замирға равшандур. Ҳоло, мизожим истиқоматдин мунҳариф (заифланган) ва баданим неча мараз мухталиф (ўзаро ихтилофда). Ва атиббо (табиблар) иложидин ожиз ва маъзул (холи) ва аҳиббо (аҳбоблар — ҳабиб-дўсту ёронлар) мизожимдин малул (малолда), димоғим паришонлиғидин сўзум номарбут (қовушмас) ва хаёлим ошuftалиғидин ҳолим номазбут (паришон)”. (Иккинчи “Дебоча”дан).

Заҳириддин Бобур ҳам бу ҳақда ёзиб, Навоийнинг ўзидан “хасби ҳол” байтни келтиради: “Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас, Табиблар бу балоға не чора қилғайлар...”

2

Алишер Навоийнинг турли табақот ва тоифага мансуб энг яқин суҳбатдошлари (“фақир била мусоҳибдур...”) орасида бир сира улуғ сиймоларни ажратиб кўрсатиш мумкин, хусусан: Ҳусайн Бойқаро, Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад... Улуғ шоир ва мутафаккирнинг беназир шахсияти, хос дунёси — “хасби ҳоли”ни бири-биридан азиз бу зоти шарифлар ҳақидаги муборак ёдномаларсиз аниқлиғи, бутунлиғи билан тасаввур этиш мушкул. Зотан, Навоий ҳазратлари учун бағоят даражада азизу аржуманд, асли тақдири илоҳий инояти бўлмиш пири муршид, ғамгусору раҳнамун мақомидаги табаррук сиймолар ҳақида, табиийки, бир мақола доирасида мусоҳаба юритиш имконсиз. Шу боисдан ҳам биз Навоий “хасби ҳоли”нинг мўътабар далил-исботи сифатида фақат икки улуғ сиймо — ҳазрати Жомий ва Паҳлавон номлари билан боғлиқ хотирот лавҳаларини имконият даражасида шарҳлаш билан кифояланамиз (ҳолбуки, махсус ёдномаларда, “Мажолисун-нафоис” тазкирасида, қатор насрий асарларда ўша ҳамिशалик “мусоҳиб”лардан: Шайхим

Сухайлий, Хожа Афзал, Мавлоно Абдулвосеъ, Хожа Дехдор, Султонали Машҳадий, Абдужамил Котиб, Хондамир, Мирхонд, Беҳзод, Ҳусайн Воиз, Зайниддин Восифий, Абдулла Девона, Атоуллоҳ Ҳусайний, Фасиҳиддин Соҳибдоро, Мирак Наққош, Дарвешали Табиб, Муҳаммад Охунд, Ҳусайн Удий, Абдулло Марворид, Маҳмуд Музаҳҳиб, Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳ Самарқандий каби амиру умаро, фузалою зурафолар ҳам улуғ мураббий шоирнинг муборак таржимаи ҳолини ҳар гал ўзгача чизги, янги қирралар билан бойитади, музайян этади).

Навоий дунёси, жумладан, унинг “хасби ҳоли” билан ҳарфан ва руҳан йўғрилган том маънода муқаддас хотирот лавҳалари шеърӣ ва насрий шаклда битилган унутилмас саҳифалардан иборат бўлиб, улар, даставвал, “орифи Жом” — Маҳдуми Нуран, яъни Нуриддин Абдурахмон Жомий ҳазратларига бағишланган. Улар, шубҳасиз, катта бир китобга муносиб-шойиста бадиий-илмий қиссадирки, биз имкониятимиз доирасида, фақат баъзи насрий тамсиллар келтириш билан кифояланамиз.

“Барчадин куллироқ санад (йирикроқ далолат) буқим, ҳазрати иршод паноҳи Нуранки, замир ниҳонхонасини анжуман тамошагоҳига жилва берур эрдилар, анинг мусовадасин (қораламасини) бурунроқ бу фақирга илтифот ва эътиқод юзидин берур эрдиларким: “Бу авроқни ол ва боштин оёғига назар сол, хотирингга ҳар не айтгудек сўз келса айт”, — деб ва ҳар не ишорат бўлғониким, мазкур бўлди, зоҳир қилсам, мақбул тутар эрдилар. Бу даъвоға далил буқим, ўндин ортиқ кутуб ва рисолада ул ҳазрат бу фақирнинг отин мазкур қилибдурлар. Ва кўпи таъб ва идрок ва мунга муносиб нималарга нисбат бериб, мастур қилибдурлар” (“Муҳокаматул-луғатайн”дан).

Айниқса, ҳазрат Навоий ҳаёт йўлининг сўнгги манзиллари замонида деярлик муқим манзилгоҳга, оромгоҳ-боғча, бошқа хос жамоат, тансиқ руҳӣ фароғату илоҳӣ таскин масканларига айланган кутлуғ қадамжолар ҳақида “Хамсатул-мутаҳаййирин” ёдномасидан, шунингдек, “Бобурнома” саҳифаларидан аниқ маълумотлар оламиз ва беихтиёр хаёлга толамиз.

“Алишербекнинг ўлтурур ўйлариқим, “Унсия” дерлар, мақбара ва масжиди жомийниким, “Қудсия” дерлар, мадраса ва хонақоҳниким “Халосия” ва “Ихлосия” дерлар, ҳаммом ва доруш-шифосиниким, “Сафоия” ва “Шифоия” дерлар, борини андак фурсатта сайр қилдим. Аввал менга Боғи Навда юрт тайин қилиб эрдилар, тонгласи келиб Боғи Навда туштум ва бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай, Алишербекнинг уйлариини тайин қилдилар, то Ҳиридин чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим...” (“Бобурнома”дан).

“Фаноия” боғчаси ясардақим, ул ҳазрат (Жомий) ҳовлиларининг ичиндан ер иноят қилиб бериб эрдиларким, фақир ўзумга манзил ясабмен (“Вақфия”дан).

“...Саййид Фиёским, ул боғнинг таъмири ва боғбонлиги анга мутааййин эрди. Йўлда йўлуқтиқим, аробаларга улуғроқ сарв йиғочларни боғлардан сотун олиб, кўнгариб юклаб “Жаҳоноро” боғига элтадур эрди, ул ҳазратга салом бериб, алар (Жомий) мутояба била дедилар: “Яна ҳеч сарв йиғочи қолдиму?... Не бўйла сарв йиғочи юклабсен, оё, неча йиғоч бўлгай?” Ул дедиким: “Санаббиз: юз тўрт ададдур”. Алар дедиларким: “Ажаб ададдур”. Фақир дедимким: “Муносиб ададдур, невчунким, “қад” адади била муносибдур. Алар (Жомий) дедиларким: “Ростдур”, дағи фақирни (Навоийни) таҳсин қилдилар”. (“Хамсатул-мутаҳаййирин”дан).

Во ажаб! Жомий, Навоий ва бирор бошқа манбадан аввал бизга маълум бўлмаган ҳиротлик боғбон йигит Саййид Фиёс ораларида содир бўлган ҳам инсоний, ҳам фасиҳ мулоқот-суҳбат асносида ўша дорул-амон бир замонда турли тоифага мансуб аҳли замоннинг аҳбоблари ҳақида кўпқирралаи — ҳам ҳаётӣ, ҳам маънавий-ахлоқӣ, айна пайтда бадиий маърифат олишга муваффақ бўламиз: аввал адабий, илмий манбалардан ўқиб билганимиз “Боғи жаҳоноро”да, эҳтимол, эрта баҳорда (ё кеч кузда) амалга оширилаётган хайрли тадбир — “ул боғнинг таъмири”, яъни сарв кўчатлари ўтқазिश тараддуди, хусусий “боғлардан сотун олиб” араваларга ортилган ниҳоллар ҳақида, хусусан, икки

табаррук зот, уларга таниш шоиртабиат боғбон йигит ҳақида, янада муҳими, ғаройиброғи, бўлиб ўтган ўша савол-жавоб давомида беихтиёр равишда тадқиқ этилган насрий усулдаги тажнис ва ийҳом санъатлари ҳақида аниқ, мухтасар тасаввур ҳосил қиламиз (“йиғоч” маънолари — дарахт ва масофа ўлчови — тажнис, сарв кўчатларининг сони, шакл-шамойили, аслий ва рамзий маъноларидан ҳосил бўлган учлик шеърий нисбати: “сарв — қад — рост” сўзлари яратган образли лавҳа ийҳомдир)...

“Насойимул-муҳаббат” саҳифаларидан ўқиб, ўзгача руҳий фароғат оламиз: “...Ва ҳазрати Маҳдуми Нуран дебтурларки, хотирға келурки, чун Жом вилоятидин (ҳазрати Хожа Муҳаммад Порсо Бухорий) ўтар эрдилар, бу фақирнинг (Жомийнинг) оталари жамъи касир ниёзмандлар ва мухлислар била аларнинг зиёрати қасдиға чиқиб эрдилар ва менинг умрум ҳануз беш йилда бўлмайду эрди, отам мутааллуқларидин (ўзига қарашли кишилардан) бирига айттиким, мени эгнига кўтариб, аларнинг илайи (ҳузури)га тутти. Алар илтифот қилиб, бир бош кирмоний набот илгимга бердилар... Бу кун ул тарихдин олтмиш йилдирки, ҳануз ҳилъатларининг сафоси (кийимининг туси, нури-зиёси) менинг кўзумдадур, муборак дийдорларининг лаззати менинг кўнглумдадур ва ҳамоноки ихлос ва эътиқод ва иродат (муридлик) ва муҳаббат робитаси бу фақирғаки, хожалар (валиуллоҳ зотлар) хонадонига воқеъдур, ул назарнинг барокатидин эркин ва умидим улдулки, ушбу робита юмнидин (шарофатидан) аларнинг муҳиблари ва мухлислари зумраси (гуруҳи)да машҳур бўлгаймен”. Навоий ўз тасаввурида қайта жонлантирган, беш яшар Абдураҳмоннинг “кўзида... сафо”, мурғак “кўнглида... лаззат” пайдо қилган хизрсифат покдомон вали зот — Муҳаммад Порсонинг... бугун биз — ўзимизнинг шунчалар азиз, бебаҳо руҳий-маънавий меросимизга ворислик ҳаққи-ҳуққимизни эндигина англаб, идрок эта бошлаган катта-кичик ёшдаги авлодлар учун ўша муборак аждодларнинг “ҳилъат” — кийган кийимларининг ғаройиб-сирли бўйи, жилоси, “дийдор” — фариштали юзларидан ёғилган нур баҳрасини муносиб даражада ифодалаб, шарҳлаб беришга тилимиз ожизлик қилмайдими?!..

3

Махсус ёднома асарлардан, бошқа шеърий ва насрий китоблардан жой олган табаррук саҳифалар, шеърий сатрлар тизимида насаби саййидлардан бўлган Абусайид Паҳлавон Муҳаммадга аталган хотира лавҳалари фахрли ўрин тутуди (шубҳасиз, улар Маҳдуми Нуран — Жомийдан кейин, Саййид Ҳасан Ардашер билан бир қаторда туради). Биз, асосан “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” ва “Мажолисун-нафоис”дан, қисман “Наводируш-шабоб”дан фойдаланиб мусоҳаба юритамиз. Уларда нафақат Хуросону Туркистонда, балки Арабу Ажам (“етти мамлакат”, Навоий)да донг таратган, тенги ва нисбати йўқ Паҳлавон — куштигир, иқтидорли шоир, олим, мутриб-муғанний ва бастакор, ҳусусан, тариқат аҳлининг пешволаридан бири, Навоийнинг доимий ҳамдам-мусоҳиби, хуллас, фазлу камолда нодири замон Паҳлавон Муҳаммад ҳақида чексиз меҳру ихлос, ҳайрату таҳсин, ниҳоят, тўзимсиз ўкинч-армонлар ила битилган пурҳикмату ларзақор лавҳаларни кузатамиз, ҳазрат Абусайиддек пири комил, фозилу солим аждодларимиздан мерос бўлмиш руҳ поклиги, бой маънавият, кўпқиррали заковат зиёсидан маърифат оламиз, хаёлга чўмамиз... Не ажабки, ёднома лавҳалари излаб топиб бўлмас, унутилмас дўсту анис, тенги йўқ гамхўру гамгусор зот ҳақидаги ўйлар азалий зиддият туйғулари-ла йўғрилган рубоий билан бошланади:

Эй чарх, не даврларки даст эттинг,
Даврингда муҳаббат аҳлини маст эттинг,
Ҳар кимники оламда забардаст эттинг,
Охир ажал илгида они паст эттинг.

Ҳам пурмаъно, ҳам ортиқ дарднок бу шеърӣ муқаддиманинг ҳар сатри, бевосита ўз замонасининг “суврат ва маънида бешабих (тенги йўқ) ва беназир... шамсул-миллати вад-дин” мақомидаги Паҳлавон Муҳаммад шаънига, қолаверса, билвосита унинг машҳур замондошлари ҳаққиға (жумладан, Навоӣ сиймосига ҳам) дохил бўлиб, кенг маънода, илоҳий қудрат иродаси-ла бунёд этилган оламнинг мўъжизаларидан, “барчадин шариф” (Навоӣ) инсонга инъом қилинган истеъдоду иқтидор ва рағбатнинг сеҳр-жозибасидан, айни чоғда умрнинг бебақолигидан баҳс очади. Навоӣ бундай ўйчан-ҳазин фалсафий муқаддима — шеърӣ ибтидодан кейин пири комил замондошининг тимсолини насрий тафсилларда чизади: “...Паҳлавон кичик ёшлиғ экранда ул фанда (куштигирлик — паҳлавонликда, Б.А.) кундин-кунга андин гаройиб осор ва намудор (кўриниш)лар зоҳир бўлур эркандур. Андоғки, оз фурсатда жамиъ абнойи жинс (тенгқурлар) борини мағлуб қилиб, бориға фоиқ ва голиб келибдур... Паҳлавон истиҳқоқ (ҳайрат) била паҳлавонлик сартакъясига ўлтурибтур ва бу тоифа сарҳалқалигин рағбат била қабул қилибдурлар... Чун қобилияти баланд тушгандур ва мулоямати таъби (жонга малҳам табиати) борча фунунга муносиб ва баҳраманд воқеъ бўлғондур — кўп фазойил ва камолот касб қилғондурким, замона аҳли барчада Паҳлавонни мусаллам тутар (тан олар) эрдилар...” Бу фикр “Мажолисун-нафоис” тазкирасида яна-да тафсилий аниқлиги билан берилади: “Мусиқий ва адвор (мусиқашунослик ва бастакорлик) илмида даврининг беназиридур. Чун камолоти “азҳару минаш-шамс” (қуёшдан-да порлоқ) дур, шарҳ қилмоқ эҳтиёж эмас...”

“Ҳолоти...”дан тамсиллар: “Машҳур амалларидин бири “чаҳоргоҳ” амалидур... яна “сеғоҳ” амалидурким, Мавлоно Ҳисравийнинг шеърига боғлабдур... яна ишлар ҳам мисли: “қавл” ва “ғазал” ва “чорзарб” дек ва “савт” ва “нақш”худ беҳаду адд боғлабдурки, халойиқ орасида машҳурдирки, борчасин дарж (қайд) қилинса, мужиби итноб бўлур” (сўз чўзилар)...

“Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”да Абуссаййиднинг нафақат паҳлавонликда ва мусиқада, балки арузда, саноеъ (шеърӣ санъатлар)да, муаммо ва қофияда, қироат (ҳофизлик) илми назарияси ва амалиётида, нужум илмида, тиббиёт ва ҳикматда ҳам зуққолиги учун подшоҳнинг турли йиғин-издиҳомлари усиз ўтмаслиги қайд этилади:

“Ва султонус-салотиннинг надими мажлис ва аниси анжуман ва хилвати ва ҳар розда маҳрами ва ҳар ҳолда ҳамзабони ва ҳамдами эрди...”

“Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” лавҳаларида элу юртда қанчалик номдору машҳур бўлса, шунчалар хоксору ҳақир, покдоман, чин валиуллоҳ зотнинг феъл-атвори, эзгу нияту яхши амаллари камоли шавқ ва гурур ҳислари билан ҳикоя қилинади: “Жўйи Султоний ёқасида Паҳлавон бир лангар (ғарибхона) бунёд қилибдурки, анинг таърифини қилмоқ қуёшни равшанлиқға ва майни мастлиқға таъриф қилғондекдур...” Бошқа бир саҳифада у ўша ғарибхонанинг ҳам сарҳалқаси, ҳам камарбаста хизматкор-ходими қиёфасида бор суврату сийрати билан гавдаланади: “...Ҳар навъ халойиқ била ихтилот (муомала) қилғоч, аларнинг кўнглига матбуъ (мувофик) ва таъба маҳбуб эрди... Кечароғлиқ ва кундузлик йигирма тўрт соатда Паҳлавоннинг такъясига хоҳ сафарда, хоҳ ҳазар (тайинлик, турғун бир ер)да фароғат йўқ эрди, турлук-турлук аъғима (таомлар) эрди, андоғки, бу неъмат ва ағзия (емоқ-ичмоқ)дин фуқаро ва масокин ва муқим ва мусофир маҳзуз (баҳраманд) эрдилар...” Алал-хусус, Ҳақ ва ҳақиқат, эл-улус манфаатлари йўлида бутун ҳаёти, фаолиятини бахшида этган Навоӣнинг куйидаги, чин маънода қудсий сўзларига ишонмасликка ким журъат қилади: “...Такаллуфсиз ва муболағасиз, подшоҳдин гадогача ва аҳлulloҳ (мусулмон)дин яҳуд ва тарсо (насроний)гача Паҳлавонни севмас ва тиламас киши йўқ эрди...”

Ҳеч шубҳасиз, “Ҳолоти...”да Паҳлавон Муҳаммад билан бевосита, бедахл, инсонийликнинг олий бир мақомидаги дил суҳбатлари — шахсий мулоқотлар эсдалиги кўнгилинг тўрисида, хотирот меҳробидан жой олган лавҳалардир: “...Қирқ йил (вожаб!) бир менингдек худрой (ўжар) ва бесарупой (бебок,

беқарор) ошифтасори паришон рӯзгор киши била мусоҳиблик қилгайки, хотирга келмаски, андин хотирга губоре ўлтирмиш бўлгай ва қўнгулга етмаски, ҳаргиз андин қўнгулга озоре етмиш бўлгай, балки андоқ нисбат қилмиш бўлгайким, кундин-кунга муҳаббат риштаси маҳкамроқ ва муваддат (ёр-дўстлик) қоида ва тариқи муаққад (қайта-қайта таъкидланган) ва мустаҳкам бўлмиш бўлгай...” Бошқа бир саҳифада ўқиймиз: “...Аммо ҳеч навъ маҳфий сирри ва рози йўқ эрдиким, бу фақирдин яшурун бўлгай, андоғки, бу фақирнинг ҳам андин...” Навоийдек ғояти зариф кўнгил, дақиқу нозик таъб, покиза хилқатли шоир ва амири кабир билан бу қадарли сирдош-ҳамроз бўлиш бахти паҳлавонлар пири, фақир ҳақирлар пешвоси Абусаййид Муҳаммаддан ўзга яна қайси инсонга насиб этган экан?! Шубҳасиз, Навоий иқрор қилган сўзлар замирида камоли ишонч-эътимод туйғулари зухур этса, айна пайтда бошқа тоифа замондошлар, ҳатто баъзи бир яқин мусоҳибларга нисбатан ички бир алам, афсус, ҳасрат маънолари ҳам яширингандир...

“Ҳолоти...”дан бошқа бир лавҳа-иқтибос келтириш жойиз: “...Алқисса, қаригоннинг шарҳида ва паҳлавон Пирий (Паҳлавон Муҳаммаднинг мудрид шогирдларидан, Б.А.)нинг...умрдек бевафолиғи бобида маснавий айтибдурки, бу фақир (Навоий) бир неча байт сабт (қайд) қилилди ва у абёт будурким (биз фақат икки байт келтириш билан чекланамиз):

...Ҳамма умр тухми беҳи коштам,
 Чу вақти баромад набардоштам...
 Кунун ман на шеро занжириям,
 Бадар бурда ҳам зи ғам пириям...

(Мазмуни: ...Умрим давомида яхшилик уруғини эқдим, аммо вақти келиб ундан ҳосил хирмони кўтаролмадим... Охир-оқибат, мен энди на занжирбанд шердирман, қаролик ғам-андуҳи мени узоқларга бадарга этди...)

“...Ва ҳол аҳли бу абётдин маълум қилурларким, Паҳлавоннинг таъбида не миқдор дарди ҳол чошниси бор экандур”. Ҳазин мазмунли бу иқтибосдан тенгсиз забардастлиги билан нодири замон, боз устига, саховатда беназир (бундай камёб хислатли зотлар “Ҳайратул-аброр”да “одамийлар одамиси” деб таърифланган) пири комил Муҳаммад Паҳлавондек улуғ инсоннинг “не миқдор дарди ҳоли”дан унинг замондошлари огоҳлиги, алал-хусус, бу валиуллоҳ зот билан шахсан яқин бўлган кишиларнинг не чоғлиқ ҳамдардлиги ҳам аён бўлади. Бу даъвонинг ёрқин далили: “Мен энди на занжирбанд шердирман” сатри замиридаги чексиз ва тўзимсиз ҳасрат-надомат оҳангидирки, бу шоҳ мисра, эҳтимол, Алишер Навоий дастхатига мансуб машҳур: “Занжирбанд шер, енгаман дер” мажозий ҳикмати замирида яратилган, шубҳасиз, муламмаъ санъатининг ёрқин мисолидир. Ва эҳтимолки, Навоий ўзининг ўша пурдари график тасвирини пири муршиди ва дўсти Паҳлавоннинг мазкур байти таъсирида яратгандир... На чора, улуғ шоирлар ижодхонасига ҳос бунинг каби талайгина пурҳикмат, айна чоғда аламноқ шеърӣ нисбат тўғрисида аниқ ва асосли мушоҳада-мусоҳаба юритиш бугун, афсуски, имконсиз...

Мазкур ёднома Ҳазрати Паҳлавон Муҳаммаднинг вафоти, мотам маросимининг беадад ғам-андуҳ оҳанглари-ла битилган жумлалар билан тамомланади: “талх-талх шўроба тўкуб, ҳой-ҳой йиғлағон” подшоҳ — Султон Ҳусайн Абулғозий Баҳодирхон ва Навоий бош жамаи азадорлар аҳли — Ҳиротнинг хосу оми “гирёну паришон ва бесомон” ҳолатда “вовайло, вомусибато!” дея тортган навҳа (оҳ-нола)лари кўк тоқи сари ўрлаб, поёни йўқ мотамсаролар оқими подшоҳ инъом этган, кечаю кундуз мурид-муҳиблар қадами узилмаган Неъматобод мавзёига — Абусаййид Муҳаммаднинг хоки поклари абадий мадфун этиладиган макон — даҳма томон йўналади. Ҳиротнинг машҳур ҳуффоҳ — оташнафас қорилари узоқларга таратган Куръон тиловатидан сўнг, шоирлар марсияларини ўқидилар. Мотам кунлари давомида подшоҳ анжуманлар

Ботирхон Акрам _____ Муборак “хасби ҳол”, муқаддас хотирот

“тузуб, азим ошлар бериб, ҳатм қоидасин бажо келтурдилар”, дея эслайди Навоий...

Навоийнинг пири комилу анис мусоҳиби хотирасига бағишланган “Паҳлавон мотамининг саргузашти ва манзур сабзи хат фиरोқининг сарнавишти” (тақдири илоҳий хоҳиши) сарлавҳали қитъаси билан ёдномани итмомига етказамиз.

Паҳлавон эрди менинг ёриму бир шўх анисим,
Бири ўлди-ю, бири итти, ишим бўлди таассуф.
Ровиё, ҳажрларидин манга йўқтур кеча уйку,
Қиссаи Ҳамза¹ дегил гоҳи-ю, гаҳ қиссаи Юсуф².

(“Наводируш-шабоб”дан).

Бу табаррук ёднома лавҳаларига муносиб якун сифатида яна ҳазрат Навоийнинг ўзларига — “Ҳолоти...” саҳифаларини абадий сўнмас руҳ билан нурлантирувчи қудсий ҳамду сано калимотига мурожаат қиламиз: “Субҳоналлоҳ, юз минг ҳамд ва сипос ва санойи беҳадду қиёс ул қодир сунъ (яратувчи қудрат) ғақим, ҳар бандасигақим, бир овуч туфроқдин халқ қилибдур, мунча қобилият ва қабулият ва ахлоқи ҳамида (хушахлоқ) ва атвори писандида (ноёб феъл) ва зоҳир юзидин мунча фазлу камол ва маъни тарафидин мунча важди ҳол (ўзликни унутар ҳолат) бера олурқим, бир жаҳон халқин мулоямат (ҳалимлик) била сайд ва бир олам аҳлин занжири иродати (муридлик риштаси) била гирифтори беқайд (бандсиз банд) қилғай...”

Ботирхон АКРАМ,
профессор.

¹ Пайгамбаримиз Муҳаммад Мустафонинг амакиси ва яқин сафдошларидан саркарда Ҳамза етакчилигидаги муқаддас жангларнинг бирида унинг ўзи ҳам шаҳид кетган... Диний-илоҳий адабиётда яратилган жоэъ-ҳазин асарлардан бири “Қиссаи Ҳамза”дир.

² Юсуф пайгамбар ҳақида қисса (ёҳуд “Юсуф ва Зулайҳо” достони).

Алексей АВТОКРАТОВ

Юк кўтарган кишилар

АСИЯ

- **С**ен декларацияни тўғри тўлдирдингми?
- Тўғри тўлдирдим.
- Долларнинг ҳаммасини кўрсатдингми?
- Ҳаммасини кўрсатдим.
- Балки яна қидириб кўрармиз. Нима дейсан?
- Ихтиёрингиз.

Бу тезкор тинтувчи вакил чегара назоратидаёқ менга канадай ёпишиб олди, увоққина, тунд қозоқ, шоқолнинг ўзгинаси денг. Мени иккинчи қаватга, ўз хонасига етаклаб чиқди. Дабдаласи чиққан, тўкилай деб турган бир хона. Сейф ва ифлос столдан бўлак ҳеч вақо йўқ. Олмаота аэропортида кўп учрайди — гуруҳдан кимнидир ажратиб олишади-да, алоҳида хонага қамаб тавбасига таянтиришади: Бирор нарса униб қолса-чи?

Қипяланғоч қилиб ечинтиришади, ҳеч нарса топиша олмайди. Кийинишга рухсат беришмайди — яланғоч одам ўзини дадил туголмайди-да.

- Юанлар-чи? Юаннинг ҳаммасини кўрсатдингми? Ўзимизнинг тенгени-чи?
- Ҳаммасини кўрсатганман. Ахир, бор-йўғи беш юан-ку!
- Сен қаердан олгансан ўша беш юанни?
- Ўтган сафар Хитойга борганимда олиб келганман. Нима бўлибди?
- Қани далолатноманг? Кўрсат!
- Нима деяпсиз? Хоргос божхонасида ким ҳам беш юанга — ярим долларга далолатнома берарди? Йўқ ҳеч қандай далолатнома.
- Ана, кўрдингми, буни қонун бузиш дейдилар! Хўш, Россия рублини кўрсатдингми? Қани, санаб кўрайлик-чи! Ўзинг уйланганмисан? Никоҳ узунинг қани? Декларацияда нега ёзмагансан? А?
- Уйда қолган.
- Қани, яхшилаб излаб кўрайлик-чи!
- Излаб кўринг.
- Хўш, мана бу бўйнингдаги нима? Тилла хочми? Демак, беш юз саксон олти пробада. Камида уч грамм келади. Ишларинг чатоқ, укагинам. Тилла контрабандаси — беш юан эмас. Бу бир муддат оласан деган гап.
- Нима деяпсиз? Мен бу хочни ҳамиша тақиб юраман. Уни тақиб юрган эсимда ҳам йўқ — ўттиз йилдан бери бўйнимда юрибди — нега энди декларацияга ёзиш керак экан?
- Худди болага ўхшаб гапирасан-а?! Ёзишинг шарт эди. Қонун шунақа.

Хўп, майли, муддат ҳақида мен шунчаки ҳазиллашдим — хоч учун сени ҳеч ким қамамайди. Лекин сен бу ерда, бизнинг хужрада ўтираркансан, ўз самолётингга кеч қолишинг ҳеч гапмас. Чиптанг куйиб кетади. Иккинчи рейсга ҳам улгурмайсан. Шундай қилиб ўз гуруҳингдан ажралиб қоласан. Бутун сафаринг чиппакка чиқади. Ўзингни ҳам, бизни ҳам қийнашга арзимамайди, ахир. Келақол, яхшиси юз доллар бер-да, жўнаб қол. Ҳа, майли, элликта бера-қол.

Йўлақда аёлнинг ғазабли шовқини эшитилди, эшик зарб билан очилди — Асия ичкарига отилиб кирди. Кичгинагина, нимаси биландир куённи эслатадиган бу қозоқ аёл гуруҳ бошлиғи эди. У тинтувчи вакилга қарамади ҳам, менга юзланди:

— Нимангизни олди? Хочними? Бошқа ҳеч нарсангизни олмадими? Дарҳол кийининг-да, учиш залига боринг. Ҳозир самолётга чиқишни эълон қилишади. Ҳамма нарсангизни олинг, эсдан чиқариб қолдирман, — дея буюра кетди, худди жангдагидек. Кейин вакилга ўшқира кетди қозоқчалаб. Ғазабдан титраб гапирарди, қўйиб берсангиз, кўзига чанг солишдан ҳам тоймайди.

Расмий равишда Асия Қозоғистон саёҳат фирмасининг кузатувчи вакили ҳисобланади. Биз ана шу фирма орқали Урумчига учамиз. У бизни кутиб олади, кузатиб қўяди, ҳар хил рўйхатлар тузади, муҳр босади ва ҳоказо. Аслида эса Асия катта одам. Эри маҳаллий бўйни йўғонлардан. Ундан ҳамма қўрқади. Пул бўлса бас, чегарада дейсизми, божхонада дейсизми, Асия ҳамма нарсани эплайди. “Буни ўтказиш керак!” — дейди Асия. Уни ўтказиб юборишади. “Буни текшириш керакмас!” дейди. Уни текшириб ўтиришмайди. Асия билан ёнма-ён кетаётганнинг яқинига йўламаганинг маъқул! Буни ҳамма билади. Милиса ҳам, йўлтўсар ҳам. Биз у билан анчадан бери танишимиз. Баъзан йигирма, баъзида эса ўттиз доллар тўлаб турамыз. Шу билан Олмаота аэропортида ишончли суянчиққа эгамиз.

Бугун юз берган воқеа эса, тез-тез бўлиб туради. Ҳамма гап божхона вакиллариининг учарлигида. Улар кўпинча моки¹ кўрқиб, пул беради-ю Урумчига учиб кетади, Асияга шикоят қилишга улгурмайди, деб ўйлашади. Асия ўзи бир жойда ўтирмайди, бутун аэропортда кўплаб мижозлари бор. Бу сафар у гуруҳни кузатиб қўйиш, ҳамма иш жойидами, йўқми билгани келган эди. Унга бўлган воқеани айтиб беришди. Ҳолбуки, келмаслиги ҳам мумкин эди.

Залга тушишлари билан самолётга чиқиш учун эълон беришди.

Самолётга чиқишнинг ҳам ўзига яраша нозик томонлари бор. Учиш майдонига эшиклар очилди дегунча ур-сур бошланади. Қаёққа тикиласан, дейдиган одам йўқ, ахир, самолёт сенсиз учиб кетмайди-ку! Барибир, ўзларини эшикка уришади-да, самолётга югуришади. Югуришларининг боиси шундаки, самолётнинг чиқиш эшигига яқинроқ жойни эгаллашга шошилишади. Эшикка яқинроқ ўтиришса, самолёт Урумчига қўниши билан тушиб, “омборхоналар учун талашини”да ютиб чиқишни ўйлашади.

Ёш хитой стюардессалари умуман кулишмайди — фақат назокатли жилмайишади, инглизча саломлашиб қўйишади. Лекин, барибир, қандайдир менсимаслик сезилиб туради. Умуман хитой зиёлилари ва барча давлат хизматчилари томонидан мана шундай калондимоғлик фақат мокиларга ёки русларгагина эмас, балки барча ажнабийларга ҳам ҳаммиша сезилиб туради. Хитойлар буюк ўтмишларини яхши билишади, келажаклари ҳам буюк бўлишини умид қилишади. Шу боис уларнинг қалблари қаърида миллий гурур яшириниб ётади. Балки шунинг учундир?

Ана, ҳуштак янгради, реактив двигателлар гувиллади ва ари уясини эслатувчи аэропорт ортда қолди. Олдинда эса, мовий осмон, ҳаяжонли мавҳумлик. Гарчи сен ўн йилдан бери бўзчининг мокисидай қатнаб юрган бўлсанг ҳам бундай ҳаяжон асло тарк этмайди.

¹ М о к и — бир бозордан иккинчи бозорга ёки мамлакатга фир-фир қатновчи, савдогар демоқчи.

“СТАЛИН”

“Синцзян ҳаво йўллари” авиакомпаниясининг “ТУ-154” самолёти Урумчи аэропортига оҳиста қўнди. Мокилар, одатдагидек қарсақ чалиб “ура” дейишдан ўзларини тийиша олмади. Улар Урумчига муваффақиятли қўнганларидан беҳад шод эканликларини шу тариқа ифодалашарди. Зеро, у кўпларни бадавлат қилган, кўпларга омад келтириб, бахтли бўлишини таъминлаганди; кўпларни эса бор будидан айириб, сарсон-саргардон қилган, шинам хонадонларидан ҳайдаб чиқарган, ё бўлмаса гўрга тикқан эди.

Урумчи — Россия мокичилигининг кашшофи! Урумчи — алдов ва фирромлик рамзи! Урумчи, ҳар бир моки самолёт зинасидан туриб сенга назар ташлар экан, ўзича: “Қани, кўрайлик-чи, бу сафар ким устун келади — Менми ё Сен” деб кўяди.

Бўёгига эса ҳаммаси жўнгина давом этади: чегара назорати, бу ерда эҳтиёткор хитой чегарачилари, сипо кийинган кишиларни танлаб туриб, ҳар эҳтимолга қарши сўраб кўяди: “Сайёҳмисиз?” “Ҳа, сайёҳман” деган жавобни олгач, ҳафсаласи пир бўлиб, сизга қизиқмай кўяди. Уларни “сайёҳлар” эмас, кўпроқ “хизмат ходимлари” қизиқтиради. Бундайларга Хитойда эътибор беришади, улар ҳамма жойда навбатсиз ўтиб кетаверадилар. Божхонада ҳам уларнинг ҳеч нарсасига тегишмайди. Божхона назорати чизигидан ўтгач, унинг имтиёзи ҳам тугайди.

“Сайёҳ” бўлса тўла чиғирикдан ўтказилади, паспорт яхшилаб текширилади. Бу ерда сайёҳлар, аниқроғи мокилар (Урумчида ҳақиқий сайёҳлар бўлмайди, бўлса ҳам жуда кам) текширувдан гуруҳма-гуруҳ бўлиб, ўтиб кетган бўлса, бошқа ўтказишмайди. Гап шундаки, Хитойга бориш учун виза икки хил: гуруҳ ҳолида (сайёҳлик фирмаси томонидан) ва якка тартибда (хусусий шахс томонидан) расмийлаштирилади. Лекин бундай визаларнинг нархи амалда бир хил бўлади. Одатда визани гуруҳ шаклида расмийлаштириш ўн кишига якка тартибдагига нисбатан ўн баробар арзон тушади. Шу боисдан Хитойга мокилар гуруҳ-гуруҳ бўлиб боришни маъқул кўришади. Хусусан, чегара назоратидан гуруҳ бўлиб ўтишади: Иванов — бор, Петров — бор, Сидоров — бор ва ҳоказо. Қадимдан қарор топган қоидага кўра, гуруҳ визасида “сайёҳнинг” касби кўрсатилади: Иванов — муҳандис, Петров — технолог, Сидоров — ҳаким ва ҳоказо.

“Сталин” ҳам ҳамма қатори чегарачига ўз паспортини тутди, рўйхатдан ўз фамилиясини топиб, тирноғи билан чизиб кўрсатди. Хитойлик унга қараб, маъқуллаб бош ирғади-да, “Сталин”нинг юзига, кейин паспортидаги фотосуратга тикилди. Улардаги ўхшашликка шубҳа қолмагач, паспортга муҳр босиб, сайёҳни ўтказиб юборди.

“Сайёҳлар” чегара назоратидан ўтиб, божхона назоратига рўпара бўладилар. Уларнинг биринчи зиён кўришлари ҳам шу ерда бошланади. Шуни ҳам айтиш керакки, Хитой божхонаси Қозоғистон ёки Россия божхонасидаги чиқимларга қараганда ўйинчоқдай гап. Бу ерда фақат майда-чуйдада талашади. Айтийлик, Иванов, Петров ва Сидоров ўзлари билан бир хил озиқ-овқат маҳсулотлари: дудланган колбаса, яхна гўшт, балиқ консерваси олиб кетишяпти. “Колбаса мумкинмас” — дейишади Ивановга ва уни олиб кўйишади. Қолганларига тегишмайди. Сидоровдан яхна гўштни тортиб олишади, бош-қаларини ўтказиб юборишади. Петровдан эса балиқни олиб қолишади.

Буларнинг ҳаммаси қайғули бўлишдан кўра, кулгили, албатта. Лекин бу ерда ҳеч ким тортишиб ўтирмайди. Кўпни кўрган тажрибаси борлар ўзлари билан егулик олиб юришмайди. Худога шукр, оч ўлкага бораётганинг йўқ, ҳар бир дўконда истаган нарсанг топилади. Бундан ташқари божхонада фақат жон бошига бир литр ароқ ва ўн қути сигаретга қонуний асосда рухсат этилади. Хитой божхонасида ҳеч қачон сенинг чўнтагингга кўз тикишмайди, ифвогарлик қилишмайди, пулингга кўз олайтиришмайди.

Расмий органлар оғушидан қутилган мокилар гуруҳи Шинжоннинг ло-

вуллаб турган қуёши ва кўм-кўк осмони остидаги аэропорт бекати-га йўл оладилар. Расмий маросимлар тугади, энди ҳар ким ўз билганини қилади.

Гуруҳ бошлиғи таксига ўтириб, меҳмонхонага йўл олди, омборхоналар билан гаплашиб қўйиши керак. Гуруҳ бўлса автобусга ўтириб кутяпти. Автобус бўлса, ҳар қанча жиғибийрон бўлма, ҳали бери жиладиганга ўхшамайди. Кутиб олувчи сайёҳлик фирмаси иккинчи ва учинчи гуруҳлар билан келишиб, биттанинг ўрнига учта гуруҳни олиб кетишга қарор қилибди.

Автобусни бўлса аллақачон уйғур болалари ўраб олишган, ёш киссавурлар, “таржимонлар”. Қичқаришади, нимадир деб чувиллашади. Кўпчилик эски мокиларни таниб қолишган, автобус ойнасини чертишади, саломлашишади. “Сталин”ни таниб қолишди, бақаришади:

— Сталин, здраст, Сталин!

— Сталин, я тибэ помагай буду? — кулишади.

Демак илашиб олиб, эртадан кечгача эргашиб юришади, савдо қилишингга ҳалақит беришади.

Хусусан, “Сталин” — бу менман. Уйғурларнинг гапига қараганда, соқол қўйиб, кўзойнак тақиб юрганим учун Сталинга жуда ҳам ўхшармишман. Ҳақиқий Сталин соқол қўймаган, кўзойнак тақмаган дея тушунтиришга уринишим ҳеч фойда бермади. Бор-е, жонимга тегди, Сталин бўлса Сталин-да, кўрадиган фойдамга таъсир қилмаса бўлди-да, деб қўл силтаб қўя қоламан. Бундан ҳам баттар аташлари мумкин эди. Масалан, “Капитан” деб. Русчада “капитан” ёмон гап ҳам, ҳақорат ҳам эмас. Лекин уйғурлар полициячиларни, яъни миршабларни шундай аташади. Бу ҳақорат маъносиди ишлатилади. Албатта, руслар учун бу сўзнинг оғир-енгили йўқ, лекин ўз шаънини қадрлайдиган ҳар қандай уйғур бу сўзга жавобан пичоқ тортиб юбориши ҳеч гапмас. Шунинг учун ҳам улар белига пичоқ тақиб юришади-да. Маҳаллий маъмурлар бунга индашмайди. Чунки пичоқ тақиб юриш уйғурларнинг миллий русуми.

Уйғурлар билан русларда кўпгина тушунчалар бир-биридан фарқ қилади. Масалан, руслар “жонимга тегди”, ёки “ҳиқилдоғимга келди” деган маънони билдириш учун қўлини томоғи тегидан сермаб ўтказишади. Бу ишора уйғурлар учун “кекирдагингни узиб ташлайман” деган маънони билдиради. Демак таҳдид қилишяпти. Буни билмаган одам кўнгилсиз воқеага учраши ҳеч гапмас.

“Помагай буду — ёрдам бераман”га келганда эса йигитлар сал қизиққонлик қилишди, холос. Зеро “Сталин” эски мокилардан бўлмаса ҳам, Урумчи-га кўп қатнаган. Кўзи анча пишиб қолган. Ундан пул ундириб бўлсан. Уйғурлар буни билишади, ҳазиллашишади, холос.

Янгиларга қийин. Мол олгани келганлар ичида янгини кўриб қолишдими — тамом, тўда-тўда бўлиб эргашишади. Моки қаерга борса, уйғурлар ҳам ўша ерга боришади, гапга тутаверишади (кўплари русча гапиради).

— Ҳой биродар, қачон келдинг? Қаердан келдинг? Қанақа мол олмоқчисан? Нархи қанақа бўлиши керак? Суҳбат давомида мокининг феълига, хатти-ҳаракатига эътибор беришади, қилиқларини кузатишади. Шу билан унинг кўрқоқми ё йўқми, Урумчидаги вазиятни биладими, алдаса бўладими, қандай қилиб пул ундириш мумкинлигини аниқлашга уринишади. Чўнтагига ҳам кўз ташлаб қўйишади, эгаси хушёрмикан деб.

Аслида “помагай буду” таржимонлик хизматини тиқиштиришдир. Ҳолбуки, бу ерда таржимонга эҳтиёж сезилмайди. Хитойча беш-ўнга сўзни билса бас (Урумчида кийим-кечак билан фақат хитойлар савдо қилади) сотувчи билан калькулятор ва кўрсатгич бармоғи ёрдамида бемалол тиллаша олади, бунинг устига сотувчи хитойларнинг кўпчилиги русча гаплашади. Чунки айнан шунинг орқасидан нон ейишади. Шунга қарамай, шилқим уйғурбаччалар, албатта, суҳбатга аралашиб, русча ва хитойча айтган бир неча сўз учун сотувчидан каттагина пул талаб қилишади. Бундан ташқари, хитой уйғурга харидорни бошлаб келгани учун “ҳадя” ҳам бериши керак. Аслида харидор ўзи келган, уйғурлар унга эргашиб келишган бўлади. Натижада молни реал нархда сотиш-олиш бўлмай қолади: хитой сотишдан зиён кўради, яна уй-

ғурга ҳам чўтал бериш керак, борди-ю уйғурнинг чўталени ҳисобга олиб, мол нарҳини оширадиган бўлса, унда харидор рус фойда қилолмайди.

Қиладиган ишининг тайини йўқ уйғурлар савдонинг белига тепиб, ишни бузишгани етмагандай, яна мокига ёпишиб олишади, гап сотиб бошини қотиришади, ўз молини ўта арзон нарҳда олишга таклиф этишади. Бу мол эса қандайдир ўғирланган ёки нуқсонли ёхуд умуман ўзи йўқ нарса бўлади.

Уйғурлар билан муомала қилишининг ўзи — санъат. Ҳайдасанг ёки сўксанг балога қоласан, дарҳол пичоққа ёпишади. Муҳими — кўполлик қилмаслик, ўзни эркин тутиш, лекин “тижорий” таклифларига ҳам учмаслик, бир мири ҳам бермаслик лозим. Шунда кейинги куни сенга хиралик қилишмайди, бошқани топишади. Бордию озгина бўшашдингми, тамом, шўринг қуриди, бутун бир тўдаси изингга тушади, каллайи саҳардан меҳмонхонага келиб, чиқилишнингни пойлашади, хира пашшадек ёпишиб, кўзингни очиришмайди, туюкроқ савдо қилишингга йўл қўйишмайди.

Бошқа тоифадаги уйғур “таржимонлари” ҳам бор. Улар унчалик кўп эмас. Лекин нафлари тегади. Одатда улар чўнтагингга тушишга уринишмайди. Сени қизиқтирувчи молни қаердан топиш мумкинлигини билишади. Қайси хитой бировдан олиб эмас, балки ўз молини сотаётганидан ҳам яхши хабардор. Бундан ташқари айрим “таржимонлар” хитой сотувчиси билан низои бартараф қилишга ёрдам бериши мумкин. Масалан; хитой сенга сўраган молинг ўрнига бошқасини ёки нуқсонлигини қистириб юборди, дейлик. Сен бўлсанг сезмай пулни тўлаб, молни олиб кетдинг. Бориб қарасанг — ё худо, дабдала! Сен ўзинг ўша хитойни энди тополмайсан — унинг дўкони берк, ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. “Таржимон”га мурожаат қиласан, шундай бўлиб қолди, ўша хитойдан пулимни ундириб бер, ярми (ёки айтайлик, чораги) — сеники бўлсин, дейсан. Уйғур хитойни топади, ернинг тагидан бўлса ҳам топади, пулни ундириб олади, бунга шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Аммо сенинг ҳиссанг-ни берармикан? — мана буниси жумбоқ. “Хитой Пекин ёки Шанхайга кетибди, ёхуд ўлиб қолибди, қамоққа тушибди, — дейиши мумкин, кечир биродар, бўлмади”. Ёки сенга ярмини эмас, пулингнинг чорагини бериши мумкин, гўё кўппак хитой пулни бермади, шуниям зўрға ундирдим, дейди. Ёхуд пулингнинг ҳаммасини ҳалол қилиб беради, ҳатто телефонини қолдиради. Кейинги, сафар фақат ўзига мурожаат қилишлари ва бошқаларга тавсия этишлари, учун, албатта. Бошқа сафар эса, айниқса гап катта пул миқдори ҳақида кетаётган бўлса, албатта, алдайди. Яна омадга боғлиқ, албатта. Фақат икки-учта “таржимон” — уйғургина бутун Урумчида ҳалоллиги билан ном қозонган. Лекин қачонгача?

Иккинчи гуруҳ етиб келади, сал сурилинглар, дейишади. Булар “Усть-каменагорскиликлар”, Қозоғистон фуқаролари, ярми қозоқ, ярми руслар, майли, қисилишамиз. Учинчи гуруҳ — “озарий”лар. Ҳеч нарса сўрашмайди, ўз тилларида чуғуллашади, қўйиб берсангиз бошингизга чиқиб олишади, уриб-суриб автобусга тиқилишади.

Ниҳоят, автобус юриб кетди. И-е, қаранг, автобусга ўйинчоқчи хитой “Володя” ҳам чиқиб олибди. Унинг фирмаси “Хочузан пифа”да. Бозорнинг номи шунақа. У кўпдан бери бошқа ўйинчоқ сотувчи “Митя” билан рақобатлашади. Қачон қараманг ўз молини мақтайди:

— Мен — ассортимент кўп, Митя — озгина! Мен ҳамиша тийин арзон! Митяники мол — бир юань туради, — Меники мол ундан бир тийин арзон! Митя — бир тийин арзон сотади, меники икки тийин арзон сотади: Митя — бир тийин сотади, Мен — текин! Митя моли текин, Мен — молим устига, яна бир тийин қўшиб беради! Мен — ҳамиша арзон сотади!

Қизиқ, унинг валақлашидан фойда чиқармикан?

Автобус ойнасидан хом ғиштдан қурилган уйлар, деворлар лип-лип ўтади, уларга хитой ва уйғур тилларида шиорлар ёзилган матолар илинган. Ни-

¹ С и н ц з я н (хитойча) — Ш и н ж о н (уйғурча).

ҳоят, шаҳарга кириб борамиз. Энди, деворлар ва уларга илинган шиорли матолар ўзгаради. Шаҳарда қурилиш жадал бораётгани кўриниб турибди. Ҳар бир қурилиш алоҳида тахта девор билан ўраб олинган. Улардаги лавҳа-шиорлар ҳам янги. Шиорларда нима ёзилганини аниқлаш қийин. На чора — хитойшунос эмасман, хитойча тушунмайман.

Мен уч йилдан бери шу шаҳарга қатнайман. Ўн беш марта келгандирман, маҳаллий одатларни, қаердан чиқиш кераклигини биламан. Ҳар сафар келганимда бу ерда юз бераётган ўзгаришлардан ҳайратланаман. Синцзян¹ пойтахти шундоқ кўз ўнгимда қиёфасини ўзгартирди. Қинғир-қийшиқ ва кўримсиз уйлар ўрнини кўп қаватли шинам иморатлар эгаллади, кенг кўчалар ва ҳиёбонлар пайдо бўлди. Миллиондан зиёд аҳолиси бўлган бу шаҳарда тўқсонинчи йилларда уч-тўрттагина йирик универмаг бор эди. Уларнинг энг яхшиси — “Дружба” Россия пойтахтидаги “Москва” универмагига тенг келарди. Ҳозир эса шаҳарда йилига уч-тўртта янги универмаг очилади, уларнинг ҳар бири “Дружба” ва “Москва”дан каттароқ. Ресторанлар, меҳмонхоналар, кўприклар, йўллар қурилди, уй-жойлар қад ростлади. Қуриш мумкин ҳамма нарса қурилди. Туну кун иш қайнаб туради. Чунки ишчи кучи тўлиб-тошиб ётибди — Синцзянга бутун Хитойдан хитойлар оқиб келарди. Хитой бошлиқнинг мияси эса, яхши ишлаётгани кўриниб турарди.

Лекин мен хитой коммунистик мафкурасидаги сирли бурилишлар ҳақида мулоҳаза юритишга ҳар қанча уринмай, хитой бошлиқнинг хитой ишчисига дўст, ўртоқ ва биродар эканини кўрмадим. Мен хитой заҳматкашининг тинимсиз ишлаётганини кўрдим, жуда кўп кўрдим.

Бултур ёзда бир сафар Игор Иванович билан биз турган меҳмонхона ёнида кетаётган қурилишда иш жараёнини анча кузатдик. Эрталаб, соат саккизлардан иш бошлаган хитойлик қиз катта симтўрга белкурак билан қум ташлаб, элаяпти. Уни бетон қориш учун ҳозирляпти, у куёш тигида, ўттиз даражали иссиқда тинимсиз ишляпти.

— Менга қара, ҳеч дам олмай-я, дедим Игор Ивановичга, — йиқилиб қолмасайди. Дам олмайди?!

— Йўқ, дам олмайди. Кел, ўн юандан гаров ўйнаймиз. Дам олмасдан ишлайди. Фақат ўттиз дақиқагина тушлик қилади.

— Мен розиман.

Мен ютқаздим. У дам олмайди. Соат 16⁰⁰да ҳалиги қизнинг ўрнига бошқаси келди — иш узлуксиз давом этди. Кечаси қум янада камайганди, демак, учинчи смена ҳам ишлабди.

Россияда бундай ишлашдан энг бақувват эркак ҳам ўлиб қолиши ёки бош тортиши мумкин эди. Хитойда эркаклар кўринишидан нимжонроқ, лекин олти кишилашиб, қурилаётган уйнинг 10-қаватига тимирйўл релсидек келадиган пўлат тўсинни, фишт, қоришма ва бошқа нарсаларни олиб чиқишади. Яна елкаларида ташиб чиқишади, денг. Бўлмаса, электр юк кўтаргич ишлаб турибди. Аммо электр қувватини тежаш лозим. Чунки у бошқа мақсадлар учун мамлакатга жудаям зарур. Масалан, ўша қурилишнинг ўзида электр пайвандлаш учун. Баъзан кечалари ичкарида димиқиб, ташқарига чиқасан. Бутун шаҳар бўйлаб қурилишлар устида электр пайванддан учқунлар сачраётганини кўрасан. Ана шундай қурилишлар атрофида кечаю-кундуз одамлар аримайди. Булар иш излаб юрганлар. Пойлаб туришади, бирортасини ишдан ҳайдашармикин деб. Баъзи бировлар чарчаб, ишни чала қилишади. Бундайларни қурилишда ушлаб туришмайди, ҳайдаб юборишади. Демак, иш жойи бўшайди. Шунинг учун умид билан кутиб ўтиришади.

Билмадим, саҳро ўртасида беш-олти йил ичида улкан замонавий шаҳар тиклаш учун шунчалар жонни жабборга бериб ишлаш шартмикин? Мен бир нарса деёлмайман. Эҳтимол, шунчалик жон куйдириб ишламаса, очликдан қирилиб кетишармиди?!

Ҳозир эса шаҳар жўшқин амалий фаолият оғушида. Ҳамма ниманидир ташийди, юклайди, бўшатади, сотади, яна қайтариб олиб кетишади. Турар жой

биноларининг барча биринчи қаватларини устахоналар, ошхоналар, дўкончалар эгаллаган. Улардан истаган нарсангиз топилади. Ҳар қадамда телефон хужралари, уларнинг ҳар бирини махсус кампирлар қўриқлаб ўтиради. Кўчакуйда, ерда бирорта узилиб ётган пойабзал парчасини, занглаган михни кўрмайсиз. Ҳаммасини ишлатишади.

Сўнги йилларда ҳарбий намунадаги титилиб кетган кўк кийим-френчилар кўчаларда қарийб кўринмай қолди. Омма туппа-тузук кийинадиган бўлиб қолди. Дўконларда истаган нарсангиз топилади. Худди биздагидек. Пул тўласанг бўлгани. Ўрта тоифадаги хизматчининг, унча-мунча малакаси бўлган ишчининг — масалан, пайвандчининг ойлик маоши — 400-500 юанни ташкил этади. Бу қарийб — 50-60 доллар демакдир. Нарх-наво Россиядагидан, хусусан, Москвадагидан анча паст.

Нимага уларда юксалиш бу қадар яхши: ўсиш ва ривожланиш авжида, бизда эса, аксинча, ҳаммаси қуриб боряпти? — деб Хитойга қатновчи мокилардан сўраб кўринг-а... “Ҳа, бўлмасамчи, — дейишади, — бизнинг бакса (доллар)ларимиз қаерда қолиб кетяпти? Шу ерда! Шунинг учун ҳам улар юксалаяпти-да!”

Эҳтимол, бунда маълум миқдорда ҳақиқат бордир, лекин, шубҳасиз, бунинг асосий сабаби — Хитой иқтисодиётининг ялпи юксалишда ҳамда ҳукуматнинг Хитойнинг саноат анча қолақ бўлган минтақаси — СУАРга¹ йирик миқдорда пул маблағлари ажратишидадир. Эҳтимол, Синцзян туб аҳолисининг турмуш даражасини кўтаришга интилиш ҳам катта рол ўйнаётгандир.

* * *

Урумчига қатновчилар кўпайгач, турли туман тамаддихоналарда рус тилида: “Бизнинг мусулмон ресторанимизга хуш келибсиз, овқатимиз ҳам мазали, ҳам арзон!” деган ёзувлар пайдо бўлди. Дарҳақиқат, уйғурлар овқатни жуда мазали тайёрлашади. Бугун Ўрта Осиёда уйғурларнинг энг яхши ошпаз саналиши бежиз эмас. Лағмонхона ва паловхоналарда ҳақиқий лағмон ва палов билан сийлашади, Россиядагига ўхшаб палов ёки лағмон деб алламбалоларни тутқизишмайди кўлингизга. Кўчаларда қабоб билан савдо қилиш, айниқса ривожланган.

Хитойнинг енгил саноати жуда кўп миқдорда маҳсулот ишлаб чиқаради. Бу буюмлар бозорда фарб маҳсулотлари, шу жумладан, америка моллари билан ҳам бемалол рақобат қилаолади. Бунинг устига Фарб бозорлари хитой моли билан тўлдириб ташланган. Ҳам сифатли, ҳам арзон (Хитойда ишчи кучи арзонлиги ҳисобига). Бунақанги сифатли моллар ички бозорга чекланган миқдорда чиқарилади ва фақат қиммат ва яхши дўконлардагина сотилади. Уларни бир пасда талаб кетишади. Айтайлик, Хитойда ишлаб чиқарилган эркаклар пойабзали 500-1500 юан (60-180 доллар)гача туради. Бу ўрта тоифадаги хизматчининг бир — уч ойлик маошига тенгдир, бу ҳали чегара эмас. Уларни ким сотиб олади? Ахир, Хитойда ўзига хос социализм ҳукм сурмоқда; демак, у ерда бадавлат одамлар ҳам бор. Борди-ю, улар ялпи аҳолининг атиги икки фоизини ташкил қилса ҳам, демак Хитойда икки ярим миллион бой бўлади. Улар ҳам яхши кийингиси келади, ахир. Ўз моллари бўлгани маъқул, Фарбники ёки Японияники эмас (қиммат дўконларда булар мавжуд ва нархи жуда баланд). Аммо бунақанги молни бозорда улгуржи тарзда учрата олмайсиз. Юқори сифатли мол саноати ривожланган жанубда ва ХХРнинг жанубий шарқида жойлашган ўнлаб фабрикаларда ишлаб чиқарилади. Одатда, бундай моллар “Хитойда тайёрланган” деган белгига эга бўлади ва тайёрловчи фабриканинг номи кўрсатилади.

¹ С У А Р — Синцзян (Шинжон) Уйғур автоном райони.

Айни пайтда Хитойда юзлаб майда фабрикалар ҳам мавжуд. Улар биринчи тоифадаги фабрикалар молига ўхшатиб буюм ишлаб чиқарадилар-да, бозорни тўлдириб ташлайдилар. Бундай фабрикаларнинг маҳсулоти, гарчи улар улгуржи бозорларда учраса-да, савдогарлар уни кам олишади. Ҳарҳолда қимматроқ. Кўпинча бундай моллар Россиянинг турли фирмалари томонидан фабриканинг ўзидан сотиб олинади ва кейин Россиянинг дўконларида пайдо бўлади.

Яна минг-минглаб фабрика тагин ҳам паст сифатли маҳсулот ишлаб чиқаради. Лекин Россия меъёрида бу моллар сифати дуруст буюмлар сирасига киради. Бунақа мол — мокиларнинг жон-дили. Чунки унинг кўриниши яхши, кўркем қолипга солинган, қониқарли хом ашёдан, технологияга мувофиқ ишланган, шу боисдан Россияда бозори чаққон. Зеро, “нарх-сифат” нисбати анча қониқарли бўлади.

Тамғага келганда эса, у турлича бўлиши мумкин, бир хил маҳсулотнинг ўзида “Хитойда тайёрланган” ва “Италияда тайёрланган” деган тамға босилган бўлиши ҳеч гапмас. Шахсан ўзим 30 жуфтдан пойабзал тахланган картон қутиларни кўрганман. Шундай яшиқдаги бир жуфт пойабзалга “Хитойда тайёрланган” деган тамға босилган (махсус божхона комиссияси учун) эди. Қолган 29 жуфт пойабзалда эса “Кореяда тайёрланган” белгиси бор (бу — Россия харидорлари учун, чунки Корея молининг нуфузи хитойниқидан баланд юради) эди.

Санаб ўтилган ушбу молларнинг ҳаммаси “фабрика” деган мавҳум тушунчага киради. Бу сўз мол олиш учун борган ҳар бир харидорга ҳам, сотувчи-хитойга ҳам яхши таниш. Бунга қарама қарши ўлароқ “нофабрика” деган тушунча ҳам бор. Бу сўз ҳам барчага таниш. Зеро, бу учинчи тоифадаги фабрикалар маҳсулотига ўхшатиб тайёрланадиган сохта мол бўлиб, одатда ҳақиқий фабрикалар ёрлиғи қадалиб, ўшаларнинг фирма жиҳозига ўралган бўлади. Бундай лаш-лушларнинг ҳаммаси турли-туман тикув устахоналари, ателье ва якка тартибда ишловчи кооперативларда малакасиз чеварлар томонидан тикилган. Шунга яраша уларнинг нархи ҳам анча арзон. Уларни Хитойда арзон олишиб, Россияда қиммат сотишади.

Лекин харидорни алдаб, лаққа туширишлари ҳеч гапмас, масалан, кўргазмага кроссовка қўйилган. Қарасангиз, жуда зўр бўлмаса ҳам, ҳарҳолда “фабрика”ники. Савдолашасиз. Хитойлик сени ўз омборига олиб боради, қутиларни олиб кўрсатади. Жуда ўхшаш, лекин “нофабрика” моли. Фарқига бормадингми, алданасан. Ёки: “қутида одатда 30 жуфт икки қават терилган. Усткиси — “фабрика” моли, пасткиси “нофабрика”. Ёхуд: ҳар икки қават ҳам “фабрика”ники, лекин усткиси чарм, пасткиси — чарм ўрнини босувчи материалдан. Бу эса икки баравар арзон туради .

Автобусда жанжал бошланди; қайси меҳмонхонага олдин бориш ҳақида тортишишарди. Озарбойжонлар “Гянжоу” деб уввос солишди. Бизникилар ва “уст-каменогорскликлар” буни хоҳлашмади. Бўлмасам-чи, ўша меҳмонхонани жуда яхши биламиз! Яшаб кўрганмиз!

МЕҲМОНХОНАЛАР. ОМБОРЛАР

Умуман, шаҳарда меҳмонхонанинг ҳар хили бор; беш юлдузли “Холлидей”дан тортиб, энг оддийларигача топилади. Одатда, мокилар, яъни мол олгани келганлар арзонроғини танлашади. Бунинг устига сотиб олган молларини очиб кўриш, тахлаш ва сақлаш учун омбори борми, йўқлигига катта эътибор беришади.

Меҳмонхонадаги омборлар учун кураш аэропортдаёқ бошланади. Самолётда мокиларнинг кўплаб гуруҳи учиб келишади: москваликлар, украинлар, озарийлар, гуржилар, қозоқлар, худо билади яна кимлар. Меҳмонхонага ким биринчи бўлиб етиб келса, омборни ўша эгаллайди. Кеч қолганга етмаслиги ҳам мумкин. Шунинг учун самолётдан чегара назоратига биринчи бўлиб чо-

пиб бориш керак, кейин божхона назоратига югуриш лозим, ундан қутулиб чиққач эса, хизматини тавсия қилиб турган ҳар хил қаланғи-қасанғилардан халос бўлиб, шартта такси ёллаб, меҳмонхонага биринчи бўлиб улгуриш керак. Омборхона калитини қўлга олгач эса, нафасни ростлаб, бир шиша пивони олиб, халлослаб келаётганларни голибона кузатганча чанқоқни бостиришга не етсин! Энг охирида келганлар бошқа меҳмонхона қидириб кетадилар, балки уларда омборхона бордир ҳали.

Авваллари мана шу “Гянжоу” меҳмонхонаси машҳур эди, чунки омборлари шундоққина ертўласида жойлашганди. Унинг неча юлдузли эканини билмайман, балки икки, эҳтимол бир юлдуздидир. Шароити жуда ночор. Бир ўрин кеча-кундузга 10-12 доллар туради. Хоналар уч ўринли. Меҳмонхона яқинида уйғурларнинг бир неча ошхонаси бор. Улардан бирининг пештоқига рус тилида: “Мусулмон ресторани. Хуш келибсиз!” деб ёзилган. Унда: лағмон, чучвара, кабоб, қовурилган жўжа, балиқ, аччиқ-чучук ва албатта, қурбақа ва илон хўрандага мунтазир. Нархи маҳаллий аҳолига нисбатан тўрт баробар қиммат сўралади.

Ҳаммасига чидаса бўлади, лекин “Гянжоу”га покистонликлар жойлашганидан сўнг аҳвол оғирлашди. Улар асосий омборларни ижарага олиб, йўлкаларни ҳам тўлдириб ташлашди. Кўпинча намоз ўқиб, йўлкаларни банд қилишади, юриб бўлмай қолди. Шу боисдан рус мокилари “Гянжоу”ни тарк этишга мажбур бўлдилар. Озарийларга эса покистонликлар ҳеч гапмас, уларнинг ўзи истаган одамининг кавушини тўғрилаб қўйишади.

Навбатдагиси “Тибингуа” меҳмонхонаси эди (“ти” — спорт, “бингуа” — меҳмонхона). У маҳаллий стадион ёнига жойлашган. Унинг “Гянжоу”дан деярли фарқи йўқ, фақат хоналари икки ўринли. Подвалида ресторани ҳам бор. Лекин мокилар уйғурларнинг “лағмонхонаси”га боришни афзал кўришади. Шу орада дунганларнинг мантиси ҳам кўпчиликка маъқул таомлардан.

Бир вақтлар “Спорт” билан бир қаторда “Пянжон” (“Чегарачи”) меҳмонхонаси ҳам машҳур эди. Бу ерда омборхоналар жуда яқин эди. Бунинг устига меҳмонхонанинг дастлабки икки қаватида улгуржи дўконлар жойлашгани мокиларга айниқса маъқул келарди.

Бироқ, вақт ўтиши билан москвалик мокилар, анча бойиб, бу меҳмонхоналарни ёқтирмай қолишди. Эндиликда улар уч юлдузли “Сити”, тўртюлдузли “Урумчи”, янада бадавлатроқлари эса “Холлидей”да яшашмоқда. Бизлар “Сити”га қўндик. Лекин омборхонани “Тибингуа” яқинидаги стадион ертўласидан топдик. Унча узоқ эмас, ўн дақиқалик йўл. Бутун гуруҳимиз моли жойлашадиган бу омбор соҳиби Гена — эски танишим. Русчани жуда яхши гапирди. Отаси хитой, онаси рус бўлган бу киши Россияда туғилиб, кейин Хитойга кўчиб келган экан.

Овқатланишга шу ердаги “Лағмонхона”га бораман. Лағмони зўр, мазза қиласан. Лекин бунинг нозик томони бор. Ошхона соҳиби уйғур, соқоли кўкракка тушади, асл мусулмон. Мокиларни синашни яхши кўради:

— Балки ароқ керақдир? — деб сўрайди.

Агар “майли, яхши бўларди” десангиз, нафрат билан қараб қўяди, кейин ошпазга лағмонни хас-пўшлаб сузишни, ва хитойга ўхшатиб овқат ҳақидан уриб қолишни буюради.

— Йўқ, мен ичмайман, — десангиз, олам гулистон.

— Маладэц! — дейди ва лағмонни яхшилаб сузишни тайинлайди.

Бу, албатта, кейин, кечқурун бўлади, ҳозир эса қоронғу тушмасдан “пифа”га бориш керак, вақт ганимат.

П И Ф А

Хитойча “пифа” сўзи нимани англатишини мен аниқ билмайман. Унинг маъноси бир нечта бўлса керак: “Кўп”, “кўтарасига”, шу билан бирга “пифа” — кўплаб ва улгуржи сотиладиган ва олинадиган жойни ҳам англатади. Со-

тувчидан мол нархини сўраганда: “Дойче пифа?” (“Кўтарасига қанча?”) дейсан. Шунингдек, такси тўхтатиб, (Урумчида мокилар бошқа нақлийётда юришмайди) ҳайдовчига “Хочузан¹-пифа”, яъни, мени вокзал ёнидаги улгуржи бозорга олиб бор, дейсан.

Бундай улгуржи бозорлар Урумчида бир нечта: Либо-пифа, Синхуа-пифа ва ҳоказо. Фаввора ёнида ҳам йирик пифа бор. Лекин унинг хитойча номини ҳеч ким билмайди. Унга таксида ҳам бориб бўлмайди. Аммо пиёда борса бўлади. Нега деганда у Либо-пифа билан Нанзго-пифа яқинида.

Урумчидаги улгуржи бозор — уч-тўрт қаватли бино бўлиб, ҳар қаватда узун даҳлиз-йўлак бор. Узун йўлакнинг ҳар икки томонида қатор хона — дўконлар. Дўконлардаги сўриларда ҳар хил мол. Истаган нарсангизни топасиз.

Кейинги пайтларда пифаларнинг роли анча пасайди. Либо-пифа қарийб бўшаб қолди, фаввора ёнидаги бир вақтлар қудратли пифа ҳозир зўрға кун кўряпти. Бу Хочузан-пифа билан рақобатнинг оқибати. Бундай йирик бозорлар, эҳтимол, ҳеч қаерда — Пекинда ҳам, Бангкокда ҳам йўқдир. Еттита йирик бино — уч-беш қаватдан, уларнинг ёнида яна бир нечтаси қурилаяпти.

Машҳур устунлар тикланган пайтда мен Бобилда бўлмаганман. Лекин ҳозирги Хочузан-пифа ўшанинг рамзи бўлса ажабмас. Ғуж-ғуж одам, бақир-чақир, баҳс-тортишув. Табиий, кимдир-кимга тегиб кетади, туртиб юборади, жеркиб беради, жанжал, муштлашув. Одатда бундай ҳодисалар ўз-ўзидан сўниб, оломон орасига сингиб кетади. Акс ҳолда жанжалга олий ҳакам аралашади. Чунки бу ёруғ оламда “капитана” деган нарсаси ҳам бор.

“КАПИТАНА”

“Капитана” — ҳамма полициячилар умумий тарзда оддийгина қилиб шундай аталади. Айтиш керакки, Хитойда давлат ҳокимияти ҳурмат қилинади. Қонунларга риоя этилади. Ҳокимият ва қонун вакиллари жамоатчилик олдида обрўга эга. Оддий турмуш тарзида бундай ҳокимият ва қонунни “капитана” ифодалайди. Ифодалайдигина эмас, амалга татбиқ қилади, моҳият жиҳатдан эса, пастки доирада ҳокимият ҳам унинг ўзидир.

Капитана ўз жойида подшо ҳам, худо ҳам. Унинг айтгани айтган, дегани деган.

Жиноят содир бўлган жойга (ҳамиша шошмасдан, савлат тўкиб) етиб келгач, “капитана” терговчи, ҳакам ва ҳукм ижрочиси вазифаларини ўз зиммасига олади. У низолашган томонлар вакилларини диққат билан тинглайди, ким ҳақ, ким ноҳақлигини аниқлайди. Агар воқеа жиноят тусини олмаган бўлса (оддий муштлашиш ёки кимнингдир нарсаси синиб, усти йиртилган бўлса) иш шу жойнинг ўзидаёқ ҳал қилинади. “Капитана” айбдорга етказилган зарарни дарҳол тўлашни буюради, унинг миқдорини ҳам, албатта, ўзи белгилайди. Айрим ҳолларда “капитана” айбдорга резина таёқ билан бирикки тушириб қолади. Бунинг устига у эркакми ё аёлми, барибир, дуч келган ерига ураверади. Шу билан жанжалга чек қўйилади. Айбдор жазоланади, адолат тантана қилди. Оғирроқ ҳолларда ёки айбдор “капитана”нинг қарорига норозилик билдираверса, калтақдан ташқари маҳкамага судраб кетади.

“Капитана” хитойлик бўлиши ҳам мумкин, уйғур бўлиши ҳам. Бунинг аҳамияти жуда катта. Хитойлик “капитана” ҳамиша уйғурга қарши ишда хитойликнинг ёнини олади. Уйғур “капитана” эса хитойликка қарши ишда ҳамиша уйғурнинг тарафини олади. Борди-ю, можарода, айтайлик, рус мокиларидан бирортаси аралашган бўлса, шу аснода навбатчилик қилаётган “капитана”нинг миллати жуда муҳим.

Шундай воқеа эсимда: таниш мокилардан бири Хочузан-пифада хитойлик сотувчидан ўттиз қути пойабзал харид қилганди. У анча тажрибали бўлгани учун қутиларни то юк машинасига ортмагунча пулини тўламаганди. Кейин

¹ Х о ч у з а н — вокзал.

аниқлашича, қутилардан бирини кимдир ўғирлабди. Харидорга 29 қути қолибди.

Моки 29 қутига тўлайман, деди. Сотувчи 30 қутига тўлайсан, деб туриб олди. Жанжал чиқди, оломон тўпланди. Одатга кўра, хитойликнинг талаби асосиз эди. Урумчида ёзилмаган қоидага биноан сотувчига моли учун ҳақ тўланмаган экан, мол унинг мулки ҳисобланади ва молнинг тўлалигига сотувчи жавобгардир. Агар харидор олинаётган мол пулини тўлаб қўйган бўлса, демак, мол олувчининг мулки ҳисобланади ва мол учун унинг янги соҳиби жавоб беради. Шовқинни эшитиб, “капитана” етиб келди, у уйғур экан. Ишнинг моҳияти билан танишиб чиққач, руснинг ҳақлигини эълон қилди ва 29 қути пойабзал учун пул тўлашни буюрди.

Харидор пулини тўлаб, ҳаммолларга молни машинага юклаттирди. Бироқ хитойлик сотувчи бўш келмади. Юк ортилиб бўлгунча бошқа бир “капитана”ни топиб келишга муваффақ бўлди. Хитой миллатига мансуб бўлган бу “капитана” унинг шикоятни билан танишиб чиқди. Албатта, хитойлик ноҳақ эди ва “капитана” буни яхши биларди. У рус харидорнинг ноҳақлигини ошкора айтолмади, чунки гувоҳлар шу ерда эди. Шу боисдан у шу пайтгача Урумчида бўлмаган бир қарорга келди. У сотувчи ҳам, харидор ҳам бирдай айбдор деб топди ва мокига ўттизинчи қутининг ярмига ҳақ тўлашни буюрди. Моки бундан қатъиян бош тортди. Бунинг учун биринчи “капитана”нинг қарорини ва кўпчилик гувоҳларни рўқач қилди. “Капитана” таёқни ишга солишдан истиҳола қилди, чунки хорижликнинг айбсизлигини сезиб турарди. Шунда у бу иш жуда мураккаб экан, жиддий ва узоқ текширишларни талаб қилади деб юкни машинадан туширишни буюрди. Моки учун Хочузан-пифа ўртасида юкни қайта тушириш хонавайрон бўлиш билан баробар эди. Уни бирпасда талон-тарож қилиб, ўғирлаб кетишлари ҳеч гап эмас, пули тўлаб қўйилган бўлса. Шунинг учун у хитойлик сотувчига ўттизинчи қутининг ярим пулини берди-да, хитойларни лаънатланганча, бозордан жўнаб қолди.

ПУЛ АЛМАШУВЧИЛАР

Урумчида яна бир одатий касб-кор пул алмаштиришдир. Алмаштирувчилар қарийб ҳамма меҳмонхоналар олдида ўралашиб юришади. Улар велосипедларига пул тўла сумкани осиб олиб, мокиларни пойлашади. Табиий, алмаштирувчилар ўзлари учун ишламайди, пул ўзиники эмас, — улар маҳаллий мафияга дахлдор, балки полициячига тегишлидир. Чунки уларга ҳеч ким индамайди. Ҳолбуки, улар валюта муомаласи ҳақидаги қонунни ошкора бузадилар.

Сумкадаги пул қанча — юз минг юан? Икки юз мингми? Умуман, шу атрофда бўлса керак. Россияда бундай алмаштирувчилар кўп яшай олмасди: 15-70 минг доллар ҳазил гапми? Атрофда минг хил юлғичлар изғиб юрган бўлса... Урумчида эса, ўнлаб алмаштирувчилар ҳар куни меҳмонхоналар олдида уймалашади — ҳеч бало урмайди.

Долларни улардан алмаштириб олиш фойдали: агар банкда, айтайлик, бир долларга саккизу ўндан олти юан беришса, алмаштирувчи саккизу ўндан саккиз юан беради. Шу тариқа минг долларни алмаштирган моки икки юз юан фойда қилади — бу эса тўрт юз сих кабоб, ёки таксига ўртача йигирма марта тушиш демакдир. Алмаштириш пайтида қатъий тартибга амал қилинади:

- Салом, Карим! Сенда курс қанақа?
- Саккиз, етмиш саккиз! Эрталаб етмиш етти эди!
- Қўйсанг-чи, Карим! Саккизу саккиздан берақол!
- Қанақасига саккизу саккиз? Банк саккизу эллик саккиз бугун!
- Саккизу етмиш саккиз — яхши, жуда яхши! — тасдиқлашади қаердан-дир пайдо бўлган уйғурлар. — Бошқача курс ҳозир ҳеч қаерда йўқ!

Ниҳоят, савдолашишди. Карим сумкасидан даста пул чиқариб, мокига 8780 юан беради. Моки санаб олади ва пулни чўнтакка жойлайди. Бундан кейин у Каримга даъво қилолмайди. Энди ўз чўнтагидан минг долларни чиқариб, Ка-

римга беради ва у “яхши” деб, долларни сумкасига солмагунча ундан кўз узмай туради. Шундан кейин мокига даъво бўлмайди ва савдо битган ҳисобланади.

Хўш, бундай алмаштирувчининг ўзи нима наф кўради? Минг доллардан 8-10 юан дейишади. Унча кўпмас ҳарҳолда. Бунинг устига алмаштирувчиларнинг кирими йилдан йилга камайиб боряпти. Ҳозир хитойлик сотувчилар мокилардан мол ҳақини долларнинг чайқов бозордаги курси бўйича олишга рози бўлишяпти. Аввал қўрқишарди, фақат юан олишарди.

УЙҒУР БОЗОРИ

Урумчидаги Бош масжиддан бошланувчи кўча мокилар орасида Уйғур бозори сифатида машҳур. Эҳтимол, бутун шаҳарда савдо-сотиқ уйғурлар қўлида бўлган ягона кўча шудир. Хитойлар буёққа бош суқишмайди, уларнинг бу ерда қиладиган ишлари йўқ. Бу ерда фақат қўлбола буюмлар; дўппи, пичоқ, чопон, кўрпа, ҳар хил зардўз безаклар сотилади.

Умуман, Уйғур бозори шу кўчадаги икки уй орасидан бошланиб икки юз метргача чўзилиб кетади. Бу ерда ҳар хил мева-сабзавот: олма, нок, рангоранг узум, ўрик, туршак, баргак, қанақаси керак, ҳаммаси топилади. Сават, тўрва-халта, заргарлик буюмлари. Бу бозорнинг фаҳри — гиламлар. Қўлда тўқилган гиламларнинг бозори айниқса чаққон. Бу ерга келган харидор ёки сайёҳ сотиш учун олмаса ҳам, ўзи учун қўлбола гиламдан, албатта, олиб кетади.

МОКИЛАР

Мокилар турли туман. Улар орасида муҳандис ҳам, ҳаким ҳам бор. Собиқ Совет Армиясининг собиқ прапоршчиги, ишчи, ҳайдовчи, аспирант, кечагина мактабни битирган ўсмир ҳам, Москвадаги йирик корхоналардан бирининг бош директори ўринбосари ҳам учрайди, дордан қочган бекорчилар, 65 ёшли кампиршо, собиқ хиппилар ҳам топилади. Аввалги касбларининг аҳамияти умуман қолмади. Совет ҳокимияти даврида осонгина пул топишга ўрганган ҳар хил безори такасалтангу ошхона мудирлари мокичилик бизнесида тезда хонавайрон бўлдилар. Зиёлилар эса ғалати тарзда анча устунликка эга бўлишди.

Мокичиликнинг олтин даври анча орқада қолди. Бу давр Горбачевнинг “қайта қуриш” ва Гайдарнинг ислохотлар даврига тўғри келади. Ушанда мокичиликнинг кашшофлари мўмайгина пул ишлашганди. Масалан, юқорида эслатганимиз бош директор ўринбосари ўз таътили вақтида Урумчига бориб, кимдандир олган 600-700 доллар қарзи эвазига миллион рубл соф фойда кўрган эди. Ўрни келганда айтиш керакки, ўша пайтда унинг корхонадаги ойлиги 650 рубл эди. Мундоқ ҳисоблаб кўрди-да, у нуфузли лавозимидан, шаҳсан ўзига бириктирилган машинадан, ҳар хил ёрдамчилар ва котибалардан воз кечди. Ушандан бери мокичилик бизнесида жавлон уряпти.

Ўша пайтларда 8-10 марта бориб келиш (800 доллар тўлаб, 6400-8000 олиш) одатий ҳол ҳисобланарди. Ойликдан ойликкача кун санаб юрадиганлар ярим йил ичида таъминланган одамга айландилар, уй-жой, машина ва ҳоказолар сотиб олдилар. Бундан айримлар гангиб қолишди. Бир амаллаб 1000 доллар топиб, ўзларини мокичиликка урдилар. Уларни арзимаган ойлик ўрнига 150-200 миллион топиш имкони ўзига тортарди.

Табиийки, бу нарса кўпга чўзилмади. Доллар кескин кўтарилиб кетди, рақобат кучайди. Яхшигина пул ишлаб қолиш дарагини топган кишилар сони кескин кўпайиб кетди. 1994 йилда мокилар зўрға икки марта бориб келадиган бўлишди. Энди харажатларни қоплаб, 30-40 фоиз соф фойда олиш яхши ҳисоблана бошлади. Сўнгги бир-икки йил ичида — чув тушиб, зарар кўрмасдан

10-15 фоиз фойда кўриш ҳам катта гап бўлиб қолди.

Тўғри, масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Мокичиликнинг дастлабки пайтларида сафарга 700-1000 доллар сарфланарди. Кимда бир ярим — икки минг бўлса кўп ҳисобланарди. Ҳозир эса “ўн минг”дан кам билан боришдан фойда топмайсан. Йўл ҳақи жуда қимматлашди...

ЖАРАЁН

Мокилар учун Урумчидаги асосий қийинчиликлардан бири вақтнинг етиш-маслигидир. Олмаотадан учган самолёт Урумчига жума куни кечқурун етиб келади. Ҳолбуки, Хоргосдаги божхона шанба куни тушгача ишлайди, якшанбада ёпиқ бўлади. Демак, мокилар учун — мол сотиб олиш, “комиссия”дан ўтиш, юкни ортиш ва 800 километрдаги Хоргосга етиб боришга бир ҳафтагина вақт қолади.

Шунинг учун ҳам моки меҳмонхонага жойлашиши билан омборхона калитини олади-да, мол излашга тушади. Мол топиб, уни маъқул кўргач, нархи ҳақида келишиб, сотувчини бу молни омборгача олиб боришга кўндириш керак. Бунинг учун олдиндан кафолатга 100 юан бериш зарур. Шунда сотувчи молга эҳтиёт бўлиб, олиб бориб беради. Лекин молни мокининг омборгача элиб беришга хитойлар ҳамиша ҳам рози бўлавермайди.

...Уч қаватли, узун оқ бинода, Митя кўғирчоқчи билан ёнма-ён қандайдир янги фирма очилибди. Кирсам — айна пойабзал. Энг кўринарли жойга қўйишибди. Худди излаганим! Ўсмирларники, — ўттиз беш; ўттиз тўққизинчи ўлчам, яна “чарм” денг. “Чарм — бу нисбатан. Чунки чарм материалдан ортиб қолган барча қолдиқларни йиғиштириб, махсус ускунада майдаланади, кейин ёпишқоқ қоришма билан аралаштириб, сингдирилади. Шундан сўнг иккита қисувчи вал орасидан ўтказилади. Қарабсизки “чарм” тайёр. У чиндан ҳам чарм ўрнини босувчи материалдан анча пишиқ бўлади.

— Қанчадан?

— Сиз қайси меҳмонхонага жойлашдингиз? — сўрайди таржимон қиз, худди безорига қарагандай.

— “Сити”га, нима гап?

— Қайси хона?

— Уч юз еттинчи. Кроссовка қанчадан деб сўраяпман?

— Ёлғон! Бунақа хона йўқ! — дейди кўзини бақрайтириб.

Қанақадир жинниларми-ей. Ҳеч бунақаси бўлмаганди. Шарт бурилиб, жўнаворай дедиму, лекин кроссовкаси қурғур жуда чиройли экан-да. Чўнтақдан яшаётган хонам калитини оламан. Унинг ёрлиғида “Отел, Сити”. 307” деган ёзув. Кўрсатаман. Таржимон қиз ва бошқа хитойлар худди сохта долларга қарашгандай тикилишади. Хитой тилида алланарсаларни муҳокама қилишади.

— Бўлди энди, — дейман, — кроссовкалар қанчадан?

— Ўттиз олти юан.

— Агар минг жуфт олсам-чи?

— Минг жуфт йўқ. Олти юз жуфт бор.

— Ҳўш, қанчадан?

— Ўттиз беш. Бўлиши.

У десам бу дейди, бу десам у дейди, камига сира кўнмайди. Менинг омборимга ҳам олиб боргилари йўқ, қандайдир ёввойилар, афтидан, Урумчига янги келганга ўхшашади. Майли, уларнинг омборида пулини тўлайқоламан. Бунақанги яхши кроссовкаларни қўлдан чиқариш увол. Омбор эса шу бинонинг етўласида.

— Ҳамоллар сендан, — дейман, — машина ҳам сендан!

Пичирлашишди — рози бўлишди. Омборга тушдик. Ҳамоллар ўзлариники, хитойлар.

Йигирма кутини юмалатиб келишяпти, машинага ортишмоқчи.

— Тўхта, — дейман, — олдин бир кўриб олай, тартиб шунақа! Йигирма

кутидан олтитасини очиб қарайман: иккита дастлабкиларини, иккита ўрта-сидан, иккита охиридагиларини. Ҳаммаси яхши. Ҳаммаси ўша кроссовкалар. Хитойлар машинага ортади, арқон билан боғлашади, мен пулини тўлайман.

Ўз омборимга етиб келиб, қолган ўн тўрт қутини ҳам текшириб кўраман. Мана, охирги ўн тўртинчи қутида сохта мол. Бутунлай бошқа кроссовкалар. Чарм ўрнига материалдан ишланган. Кўриниши ёмон эмасу, лекин нархи ўттиз беш эмас, ўн тўққиз юанликдан. Бунақаларнинг менга кераги йўқ. Дарҳол қайтариб бериш керак. Ўзиям яна ўшаёққа кетаяпман.

Ярим соатдан кейин таксидан тушиб, қутини фирмага олиб кираман. Кўрқадиган жойим йўқ, битта қути учун фирма мендан юз ўгирмаса керак. Ахир, атайлаб қилишмаган, хоммоллар янглишиб бунини олиб чиқишгандир.

— Эҳ, жуда хасис экансиз-ку, амаки, — дея икки қозоқ йигити менга ақл ўргатади, — хитойга икки юан берсангиз-ку олиб келарди, қўлингизни булғаб ўтирмасдингиз, бу рост: жулдур кийинган хитойлар қараб туришибди. Икки юанга ҳар бири олиб бориб беради. Лекин мен етиб келдим. Зинапоядан иккинчи қаватга кўтариламан. Ўша таржимон қиз, ўша сотувчи-хитой. Сохта молни кўрсатаман. Финг демай пулини қайтариб беришади. Фирма шарафини қадрлашади.

...Ниҳоят, ўраб, яхшилаб тахланган молим омборда. Яхшилаб тахланмаса бўлмайди. Йўл ҳақи молнинг ҳажмига қараб олинади. Адашиб кетмаслиги учун қоплар ва қутиларга исмимни ёзиб қўяман.

Энди навбат комиссияга.

КОМИССИЯ

Мокичилик бошланган дастлабки пайтларда ҳеч қанақа комиссия бўлмасди. Бир сафар Хитойнинг катта амалдори Россияга келиб, универмаглардан бирида: “Хитой молисиз магазин” деган ёзувни кўриб қолади. Бу нима деган гап? Хитойлик тушунтириб беришларини талаб қилди ва Россияда Хитой молнинг нуфузи жуда пастлигини билиб олди.

У юртига қайтгач, қатор тадбирлар белгилади. Ана шунинг натижаси ўлароқ, Хитойдан олиб келинаётган молнинг сифатини текширувчи “комиссия”лар пайдо бўлди. Бу комиссиянинг вазифаси: “нофабрика” молини ўтказмаслик. Фабрика молларига Фарбнинг “Адидас”, “Пума” ёрлиқлари ёпиштирилган бўлмаслигини назорат қилиш. Уларда “Хитойда тайёрланган” ёзуви бўлиши лозим. “Италияда ишланган” ёки “Германияда ясалган” ёзувлар кетмайди. Бу талабларга жавоб берган молга Хитойдан олиб чиқиб кетилишига рухсат этилади. Шунда Хитой божхонаси мол текшириб ўтирмайди.

Албатта, моки бу талабларнинг ҳаммасини бажаришга қодир эмас. Бироқ олинаётган молнинг бир қисми яхши сифатлисидан харид қилинади. Комиссияга худди ана шу мол кўрсатилади. Носоз моллар тагига яширилган бўлади. Комиссия бунини билади, албатта, лекин... Гап шундаки, комиссиянинг ўзи омборга бош суқиб ўтиришни ўзига эп кўрмайди. Таржимон орқали унга “такси пули” чўзиб қўйилади, табиийки, бу пул йўл ҳақидан ўттиз бор ортиқ бўлади.

Шунда белгиланган муддатга омборга бир эркак ёки аёл етиб келади-да, молларнинг намуналарини кўздан кечиради. Молни олиб чиқиб кетишга рухсат этувчи ҳужжатга имзо чекади. Комиссиянинг расмий хизматлари ҳам пуллик бўлиб, сўнгги икки йил ичида ўн барабар ошди ва ҳозир икки юз долларга чиқиб қолди.

Лекин яқинда бу комиссиянинг иши ҳам барҳам топди. Ҳалиги ёхуд бошқа катта амалдор комиссия ишидан фойда йўқлигини тушуниб етди шекилли, уларнинг фаолиятини тўхтаттирди. Зеро, бундай комиссиялар коррупциянинг кучайишига йўл очиб бераётгани маълум бўлиб қолди. Коррупция билан эса Хитойда пачакилашиб ўтиришмайди. Энг йирик давлат амалдорларини ҳам отиб ташлашади. Комиссиялар билан ҳам шундай: кеча бор эди, бугун йўқ.

“Комиссия” ишини тугатиши билан юк машинага ортила бошлайди. 1995

йилгача бундай машиналар Қозоғистонники бўлиб, Урумчидан Москвагача борарди. Кейин хитойлар ўз автотранспортининг ривожланиши тўғрисида қай-гуриб, Қозоғистон машиналарининг Хитойга киришини ман қилдилар. Энди Урумчидан Олмаотагача Хитой машинаси ёлланади. У ерда юк Қозоғистон машинасига ортилиб, Москвага элтиб берилади.

Хитой машинасига юк ортишни ҳаммоллар моҳирона бажаришади. Ўшаларнинг ўзи юк устидан ёмғир ва қордан асрайдиган тент тортишади. Кейин улар йўлда тушиб қолмасин деб арқон билан маҳкам боғлашади. Бу иш савдолашишга қараб 1200 дан 1500 юангача тушади.

Хитойлик ҳайдовчи шу вақт мобайнида гуруҳ бошлиғи атрофида айланиб бармоғи билан турли ҳаракатлар қила бошлайди. Унга 200 юан бериш ва вақтида етказиб борса яна 200 юан беришни ваъда қилиш лозим. Агар шундай қилмасанг, ҳайдовчи машина “бузилиб қолди” деб уч кунгача ухлаши мумкин. Қўлига 200 юанни олган хитойлик “гаи-гаи, гаи-гаи” деб хитоб қилишга тушади. Бу Қозоғистон “ДАН”чилари роса шилишади дегани. Уларни ўз зиммасига оламан деб ишонтиргандан кейингина ҳайдовчи юкни Хоргосга жума куни кечқурунга етказиб беришига, шанба эрталаб божхона назоратидан ўтиб, чегарани ортда қолдиришига ишонсангиз бўлади.

ЙЎЛ

Мокичилар гуруҳининг тақдири турлича: шундай бўладики, бутун гуруҳ икки қаватли махсус автобусда юк ортидан Хоргосга қараб йўлга чиқишлари, у билан бирга чегарани кесиб ўтиб, юк тушириладиган жойгача боришлари мумкин. Лекин сўнгги пайтларда гуруҳдаги аёллар ҳамда ишга шошаётган айрим мокилар ёки йўл азобини тортишни истамайдиган эркаклар самолётда Урумчидан Олмаотага ёки тўғри Москвага қараб учадилар. Бундай ҳолларда улардан юкни кузатиб борувчилар фойдасига 50-60 доллардан ҳақ олинади.

Урумчи — Хоргос автобуси ўзи бир азоб. Афтидан, ҳайдовчида газ педали ишлайди-ю, тормоз педали ишламайдиганга ўхшайди. Автобус тўкилай деб турган темир-терсагини тарақлатганча Жунгариянинг оташнафас саҳросида учиб бораётир, ойнадан иссиқ ҳаво урилади, автобус ҳар силкинганда одамларни кўтариб ташлайди. Ўн соатлар йўл юрилгандан кейин автобус Усу шаҳрига кириб келади. Ҳайдовчи: “машина бузилиб қолди, уч-тўрт соат бирор жойда мизғиб олинглар”, дейди.

Автобус тунда яна йўлга чиқади. Усудан Боро-Хоро тоғига қараб йўл олади. Тонг отар чоғи довоннинг энг баланд нуқтасига етиб келинади. Гўзал Сайрам-Нур кўли кўзга ташланади. Буёғига йўл пастга қараб тушса-да, қайрилишлар анча хавфли. Ниҳоят, тоғлар тугайди. Яна бир ярим соатлардан сўнг автобус Хитой-Қозоғистон чегарасидаги Хоргос шаҳрига кириб боради.

Лекин бу сафар автобус Хоргосга жума куни, куёш ботмасдан етиб келди. Биз “вой-вой”лаганча автобусдан тушиб, белни, биқинни ушлаганча, оёқни судраб божхона яқинидаги меҳмонхонага кирамиз. Бу қандайдир буржуйдан қолган данғиллама уй. Ҳаммоми билан. Иссиқ суви йўқ. Лекин муздай сув бўлса ҳам мен жон деб шўнғиб оламан. Мўъжиза рўй берди шекилли, бирам мазза! Чарчоғим тарқаб, бу ёруғ дунёда яшаш истаги янада кучайди. Кийиниб, кўчага чиқаман. Мана бу бошқа гап! Кенг кўчанинг икки ёнидаги кўраларда кабоб жазилляпти, катта қозонларда палов дамланган. Яна аллақандай таомларнинг хушбўй иси иштаҳани қитиқлайди. Қаердандир стол ва стуллар олиб чиқишиб, тамадди қилишга ошиқишмоқда.

Уйғурлар палов ва кабоб еб, чой ичишмоқда, хитойлар ҳам овқатланишда улардан қолишмайди, лекин пиво симиришяпти. Бир томонда уйғур наволари, иккинчи томонда хитой мусиқаси, яна қаердандир Оврўпача оҳанглар қулоққа чалинади. Кўнглимиз тинч, хотиржам ухласак бўлади.

Бироқ, меҳмонхонада тинч ухлай олмадик. Кечаси юкларимиз етиб кел-

ди, уларни кўриқлаб, навбатда турдик. Машиналар турган жойга бизни чегарачилар кўйишмайди. Кечаси мумкин эмас, тартиб шундай. Постга туриб, узоқдан кузатамиз. Тинчлик, ишқилиб.

Эрталаб соат тўққизда қуёш қиздира бошлаганда божхона ишга киришади. Ниҳоят, божхона қоғозлари расмийлаштирилди. Машиналар божхона пости орқали ўтишади. Гуруҳимиз чегара назоратига кириб, Хитойдан чиқиб кетаётгани тўғрисида паспортга муҳр бостириб, кичик бир автобусга чиқишади. У маълум миқдорда кира ҳақи олиб, бизларни Қозоғистон томонга ўтказиб кўяди. Паспортлар яна бир бор текшириб кўрилади: “бирортаси орага суқилиб кириб олмадимикин?” Ҳаммаси жойида, ортиқча ҳеч ким йўқ. Демак, кетдик, олдинда жўнаган юк машиналари ортидан олға. Олдинда Қозоғистон. Ундан кейин эса Россия.

БОЖХОНА

Автобус шошмасдан Қозоғистон чегарасига яқинлашади. Чегарадаги Хоргос дарёси устига ўрнатилган кўприқдан ўтгач, махсус жиҳозланган бино олдида рисоладагидек ҳарбийча кийинган рус йигити автобусни тўхтатди. У ҳужжатларни дастлабки текширувдан ўтказди: айрим хитойларни автобусдан тушириб, орқага қайтариб юборади. Қозоқлар билан русларга индамайди. Ҳеч қандай совға-саломни олмайди. Қоидага қатъий амал қилиб автобусни ўтказиб юборади.

Уч юз метрлар чамаси юрилгач, автобусни яна тўхтатишади. Бу сафар ҳарбий қозоқ йигити ҳужжатларни кўздан кечиради. Ниҳоят, автобус божхона биноси олдида тўхтади. Мокилар ичкари киришади. Асосий паспорт назорати ҳам, божхона назорати ҳам шу ерда. Баъзан сумкаларни умуман текширишмайди. Барибир асосий юкимиз машинада эканини, пул ўшанга қараб олинишини яхши билишади. Баъзан зиқна божхоначи учраб қолади. Бир-икки тийин ундириб қолиш илинжида сумканинг астар-аврасини титкилайди. Бугун яхши, унгача бормади.

Божхона олдида ўнгача микроавтобус саф тортиб турибди, мокичилар гуруҳини кутишяпти, Хоргосдан Олмаотага элтиб кўйиш илинжида... Лекин бизга бугун автобус керакмас, хитойларнинг “Камаз”ида борамиз жой етарли.

Божхона эшиги олдида бир тўда одам, кулишяпти, янги қоида жорий қилишибди. Ўзи бу ерда қоида ҳар сафар янги бўлади. Баъзан божхоначиларни ёппасига қамоққа олишади (юқорига пулни кам узатишгани учун), ёки аксинча Олмаотадаги бошлиқларни ҳайдаб юборишади ё қамоққа олишади — ўз бошлиқларига камроқ чўзганлари учун. Шунга қараб қоидалар ҳам ўзгараверади.

Албатта, бу ерда ҳеч қандай ҳақиқий божхона йўқ: нима олиб келяпсан — қурол-яроғми, гиёҳванд моддами ёки хитой кроссовкаси? — бу ҳеч кимни қизиқтирмайди, фақат божхона декларациясида нима ёзилганига қараб кўйишади. Юкнинг ҳажми қанча катта бўлса, шунча кўп ҳақ олиб қолишади.

ҚАЙРАТ

Бугун божхонада Қайрат навбатчи. Оддий божхоначи, бошқалардан яхши ҳам, ёмон ҳам эмас. Бизнинг машиналарни кўздан кечиради — юки ошиқча эмас, белги — тўсин остидан бемалол ўтади.

— Платформадан бир минг олти юз, — дейди. Олмаотада яна ҳаммани қамоққа олишди, энди нархи яна ошди. Арзон бўлиши мумкинмас!

— Хўп деяқолгин, Қайрат, ўтган сафаргидек платформадан минг икки юздан бўла қолсин. Сенга ҳам яхши — бизга ҳам...

Бор-е, деб жўнаворди. Худди бирор иш билан банддай. Қаёқда дейсиз?

Пул йиғиб беришсин, деб пайсалга соляпти.

Бир автобуснинг соясида ўтириб, кутаяпмиз. Соат бир. Қайрат келади.

— Уйлаб бўлдингларми?

— Минг икки юз, Қайрат.

— Биламан, смена алмашувини кутяпсизлар. Лекин уларда ҳам минг олти юздан. Нархи шунақа, нима ҳам қила оласизлар.

— Биз-ку чўзамиз, Қайрат. Лекин сен бир тийин ололмайсан. Кел, яхши-си келишайлик.

Кетади. Ярим соатдан кейин қайтиб келади.

— Жин урсин сизларни, минг уч юз!

— Бўпти! Бос муҳрни.

Тўққиз юз доллардан тежаб қолдик. Жуда соз!

Дарвоза олдида чопамиз, “КамАЗ”ларни қаршилагани. Ана, биринчи машина дарвозадан чиқди... Эҳ-ҳе, яна қанчалар йўл босишга, саргузаштларни бошдан кечиришга тўғри келди. Қанчадан-қанча, катта ва кичик ўғриларга, қаллобларга, йўлтўсарларга дуч келдик. Ҳарҳолда юк кўтарган кишиларнинг аянчли ва қувончли дамларини бошимиздан кечирдик.

Энди Хитойга бораётганим йўқ. Кўрганларим ва ҳис қилганим ширин хотиралар билан яшаяпман. Кўрган қийинчиликларимга ҳам афсусланмайман. Чунки буларнинг ҳаммаси саргузашт эди. Саргузашт эса яхши гулоб сингари қалбни қувонтириб, юракка илиқлик бахш этади.

*“Дружба Народов”
журналининг 2001 йил
май сонидан олинди.*

*Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.*

Шариф ЮСУПОВ

Жўрабек жасорати ва фожиаси

Жўрабек Қаландарқори ўғлининг кам учрайдиган мураккаб ҳаёт йўли тадқиқотчилар орасида қизғин баҳсларга сабаб бўлган. Собиқ шўро давридагина эмас, балки истиқлол даврида чоп этилган баъзи тадқиқотларда ҳам Жўрабек фаолиятига баҳо беришда қора бўёқлар қуюқлаштириб юборилаётганлиги ва, назаримизда, келажак авлодларга ёруғ юз билан тақдим этишимиз лозим бўлган Жўрабек додхоҳ хусусида номатлуб фикрлар билдирилаётганлиги бу ҳақда янгилашни, янгилаш баҳолашни тақозо этади.

Маълумки, 1860 йилда амир Насрулло вафот этгач, ўзининг ҳам ҳарбий, ҳам ижтимоий-сиёсий салоҳияти билан ярқираб турган, атиги йигирма ёшдаги Жўрабек амирликнинг муҳим аҳамиятга молик Китоб вилоятига ҳоким қилиб тайинланади. Бу давр бутун Марказий Осиё ҳудудларини чор мустамлакасига айлантириш ҳаракати авж олган ўта мураккаб бир йиллар эди. Жўрабек ҳокимлигининг тўртинчи-олтинчи йилларида бутун Дашти Қипчоқ, кўҳна Хўжанд ва Тошканди азим Қўқон хонлигидан, Жиззах ва Ўратепа Бухоро амирлигидан тортиб олиниб, Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудлари дея эълон қилинган эди. Хонлик ва амирликнинг сердаромад ерлари қўлдан кетиши Қўқон ва Бухоро бош ҳукмдорларининг оғир солиқлар сиёсатига зўр беришига, натижада халқнинг турмуш даражаси пасайиб кетишига сабаб бўлганлиги маълум. Шундай бир вазиятда Жўрабек додхоҳ ўз қариндоши ва Шаҳрисабз ҳокими бўлмиш Бобобек билан биргаликда амир Музаффарнинг адолатсиз солиқлар сиёсатига қарши бош кўтара-

дилар ва унинг буйруқларига бўйсунмайдилар. Амир бир неча бор катта қўшин жўнатиб, асов бекларни жиловлашга кучи етмай турган бир паллада, 1868 йилда Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман бошчилигидаги чор қўшинлари ер юзининг сайқали дея ном таратган қадимий пойтахт Самарқандга ҳам кўз тикадилар. Босқинчилар Самарқанд сари юриш бошлаган ғоят қалтис паллада амир Музаффар ўта тадбиркор ва шижоатли сардор Шукурбий иноқни фон Кауфман ҳужумига қарши лашкарбоши қилиб жўнатади. Бу вақтда амир билан оралари бузуқ бўлган Шаҳрисабз ва Китоб ҳокимлари хонлик тақдир катта хавф остида қолган бир вазиятда ички низолар чексиз фожиага олиб келишини англайдилар ва Шукурбий иноқнинг тўғри, ҳақиқатпараст саркарда эканини ҳисобга олиб, бор ҳақиқатни унга маълум қилиб, ўзлари билан амирни яраштириб қўйишни илтимос қилиб унга махсус мактуб йўллайдилар. Ҳар икки ҳокимининг интилишларини маъқуллаган Шукурбий иноқ бу ғоят зарур ишни амалга оширишга киришади. Аммо, “Ўзбекистоннинг янги тарихи” биринчи китобида ҳаққоний тасвирланганидек, “... айрим ҳасадгўйлар буни амирга тескари тушунтирадилар: гўё Шукурбий иноқ кенагасларга (Шаҳрисабз ва Китоб ҳокимлари кенагас уруғидан эди — Ш.Ю.) қўшилиб, улар билан амирга қарши фитнага тил бириктирган, дея эл-юрт учун ғоят зарур тадбирни барбод этадилар. Бу ҳам етмагандек, Шукурбий иноқ лашкарбошилиқ лавозимидан чақириб олиниб, ўрнига Шукурбий иноқнинг тескарисини бўлган Абдулқодир девонбеги тайинланади. Шу тариқа Шаҳрисабз ва Китоб бек-

ларининг ўз лашкарларини амир лашкарлари билан ёнма-ён қўйиб, босқинчиларни даф этиш йўлидаги жиддий ҳаракати пучга чиқарилади. Беклар бўлак тадбир излайдилар ва амир Музаффарнинг юрт фидойиси бўлмиш фарзанди Абдумалик тўра билан тил топишиб, ҳамжиҳатликда кўшин тўплаб, бу вақтда Самарқандни эгаллаб турган чор кўшинлари устидан хужум қилиб, шаҳар қалъаси ичидаги босқинчиларнинг аксар қисмини қириб ташлайдилар. Шаҳар босқинчилардан қайтариб олиниши муқаррар бўлиб турган бир паллада амирликнинг ичкари ҳудудларида қаттиқ жанг олиб бораётган фон Кауфман кўшинлари Зирабулоқда амир Музаффар кўшинлари устидан ғолиб келаётганини, бу иш оқибатида амирлик бутунлай тугатилиб, мамлакат Россия тасарруфига ўтиши мумкинлигини англаган амирзода ва беклар амирлик барбод бўлгудек эса Самарқандни умуман қўлда тутиб туришнинг иложи қолмаслигини ҳисобга олиб, кўл остиларидаги кўп минг кишилиқ кўшинни Зирабулоқ томон буришга мажбур бўладилар.

Зирабулоқ атрофидаги жангларда мағлуб бўлиш нақадар даҳшат эканини шундан ҳам англаш мумкинки, бу мағлубиятдан сўнг Амир Музаффар Бухорога қайтишни хаёлига келтирмай, “дунё тугади!” деган қатъий фикрда бир тўда одамлари билан Қизилқум томонга қочади.

Энди Зирабулоқ томон йўл олган амирзода ва беклар кўшинига келсак, улар жанг майдонига етиб боргунига қадар Кауфман кўшинининг юксак ҳарбий қудрати ва тезкор ҳаракати тўфайли Зирабулоққина эмас, балки Каттакўрғон ҳам улар қўлига ўтган, энди аҳволни ўнглаб олишнинг иложи йўқ эди. Бунинг устига Самарқанддан юборилган хабарчилар орқали шаҳар ичидаги ғоят танг аҳволдан хабар топган Кауфман Зирабулоқ ва Каттакўрғондаги ишларни саранжомлаб, катта куч билан Самарқандга қайтади, унинг мудофаасини анча мустаҳкамлайди. Бу ҳам етмагандек, Туркистон генерал-губернатори ҳийла йўлини тутиб, Китоб ва Шахрисабз бекликларига генерал-губернаторликнинг ҳеч қандай ҳудудий ва бошқа даъволари йўқлигини, бу беклар ўзлари истаганча яшайверишлари мумкинлигини фақат чор армияси томонидан забт этилган ҳудудларга дахл қилмасалар олам гулистон эканини маълум қилиб, Жўрабек ва Бобобек билан расмий

битим тузиш йўлини топади, бекларга жуда катта ваъдалар беради. Бироқ мустамлакачиларнинг субутсизлиги, улар ўзлари учун зарур бўлиб қолганида, ҳар қандай ваъда ва битимдан беҳаёларча тониб кетаверишлари тез орада яна бир карра намоён бўлади. Яъни, қочган жойидан Кауфман рухсати билан Бухорога қайтган амир Музаффар ўз кучи билан енга олмаган бу икки бекдан Китоб ва Шахрисабз вилоятларини амирлик тасарруфига олиб беришини сўраб, генерал-губернаторга илтимоснома ёзади. Генерал-губернатор эса кечагина, танг аҳволда қолганида, Жўрабек ва Бобобекка берган қоп-қоп ваъдаларидан уялмай-нетмай, катта кўшин юбориб, бу босқиндан беҳабар ҳолда тинч-хотиржам ҳаёт кечираётган вилоятларни енгиб, амир Музаффарга “совға” этиб (текинга эмас, албатта), уни ўзидан миннатдор қилади. Лекин шуниси ҳам борки, ғалабадан сўнг Форобга келган Кауфман, ўша давр муаррихи Авазмухаммад Атторнинг ёзишича: “Шу кундан бошлаб сизларнинг қасабангиз Самарқанд музофотининг ҳайъатига тегишлидир ва сизлар ўрус тобеълигига кирдингизлар”, дея ўз босқинчилигини ошкора маълум қилади.

Кучлар нисбати сира ҳам тенг бўлмаган ўта оғир жангларда чор кўшинларига бас кела олмаган Жўрабек ва Бобобек Китоб билан Шахрисабзни тарк этишга, нажот сўраб Қўқонга, Худоёрхон ҳузурига, Абдумалик тўра эса Хивага, Муҳаммад Раҳимхон саройига йўл олишга мажбур бўладилар. Бироқ бу ҳар иккала хон ҳам Туркистон генерал-губернатори фон Кауфманга Россия императори томонидан фавқулодда ҳуқуқлар берилганини, бунинг устига мустамлака маъмуриятининг ҳарбий қудрати хонликларниқига нисбатан аллақанча юқорилиги сабабли унга тенг келиш амримаҳол эканини яхши англари, шу вайдан ҳам “ярим подшо” хоҳишига зид иш тутиш катта фожиаларга олиб келишини билар эдилар.

Вазият шунчалар танглигига қарамай, Муҳаммад Раҳимхон ўзини бир қадар мустақил тутиб, инсоф билан иш кўради, Абдумалик тўрани ўз ҳузурига олиб қола олмаса ҳам унинг Эронга бориш истагини амалга оширишга ёрдам қилади. Бу билан ғайримустамлакачилик қарашларида собит бўлган шахзоданинг омон қолишига, Эрон, Ҳиндистон, Шарқий Туркистон ва, ниҳоят, Фарғонада узок йиллар қизғин фаолият кўрсатишига муҳим ҳисса қўшади. Аммо ўзининг

чорак асрлик ҳукм-фармолик даврида кўп ҳолларда инсоф ва довюрраклик билан иш кўрган Худоёрхоннинг аини ўша дамлардаги хатти-ҳаракатини оқлаб бўлмайди. У машҳур швед сайёҳи Свен Гедин асарига айтилганидек, бошига катта фалокат тушган, тақдири қил устида турган икки бекка нисбатан мардона иш тутмайди. Лекин гап шундаки, табиатан жўмард, инсоф ва ҳақиқатга амал қиладиган бу хон умрида биринчи ва, балки охириги марта, ўз эътиқодига хилоф равишда, нажот сўраб келган ҳамюрт, ҳаммиллат, ҳамдин зотларни кишанбанд айлаб, уларнинг энг ёвуз душманига “совға” қилган эди.

Жўрабек ва Бобобекнинг фон Кауфман хузурига қай алфозда жўнатилганлиги хусусида ўша даврнинг кўп маҳалли муаррихлари, амалдорлари, мустамлака маъмурлари, ҳатто чет эллик баъзи муаллифлар бу икки бек мажбурий равишда топширилгани хусусидаги фикрни тасдиқлайди. Бироқ бизга маълум бўлган манбалар орасида биргина Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандийнинггина “Тарихи жаҳонномаи” китобида бу хусусда гўё хоннинг мулозимлари Жўрабек ва Бобобекни Қашқарга етиб олишларида керакли ёрдам беражакларини айтганларида, икки бек Тошкентдаги мустамлака маъмурларининг адолатлироқ эканини айтиб, фон Кауфманга ихтиёрий равишда таслим бўлиш қарорини маълум қилган дейилади. Эмишки, шундан сўнг уларнинг хоҳиши инobatга олиниб, беклар иззатикром билан, ёнларига хон тарафидан бир неча мулозимлар қўшилган ҳолда Туркистон генерал-губернатори хузурига жўнатилган.

Лекин китоб муаллифининг бу масалани ўзига замондош бўлган кўплаб ҳамкасбларига бутунлай зид келадиган тарзда баён қилиши ҳақида гап бораркан, нозик бир жиҳатни ҳисобга олмаслик, яъни муаллиф билан, бир томондан, Худоёрхоннинг, иккинчи томондан эса, генерал-губернаторлик энг юқори амалдорларининг муносабати қандай бўлганлиги хусусида ўйламаслик, унинг моҳиятини аниқламаслик хато хулосаларга олиб келиши турган гап. Муаррих Шодмон Воҳидовнинг кўрсатишича, “Тарихи жаҳонномаи” 1872 йилда ёзиб тугалланган. Тошкентдаги мустамлака маъмурияти амалдорларига маъқул тушиб, орадан бир йил чамаси вақт ўтгач, 1873 йил 23 сентябрида нашр учун улар қўлига топширилган асарнинг катта бир қисми яшин

тезлигида рус тилига таржима этилиб, императорликнинг энг ишончли нашрларидан бўлмиш “Правительственный вестник” (“Ҳукумат ахбороти”)нинг ўша йилги 300-сонидаяк чоп этиб юборилган. Мустамлака Туркистондаги ёки бу даврда мавжуд бўлган уч хонликдаги бошқа бирор муаллифнинг бундай йирик асари Санкт-Петербургда шунчалар космик тезликда нашр этилганлиги тарихдан маълум эмас. Маълумки, асар ёзилган ва пойтахтда чоп этилган вақтларда Худоёрхон Кўқон хонлиги тахтида даври-даврон сураётган палла эди. Ниёзмухаммад Аттор ўз хонига қанчалар содиқ ва ихлосманд бўлганини унинг “Тухфатут-таворих” номли бошқа бир китобида ҳам яққол кўриш мумкин. Асар муаллифи Кўқон хонлари орасида Амир Умархон каби одил подшоҳ ўтмагани, фақат Сайид Муҳаммад Худоёрхонгина унга тенглаша олиши хусусида эҳтиросга тўлиб ёзади. Аттор Хўқандий ўзининг бу китобида ҳам Кўқон хонларининг душмани амир Музаффар хусусида таҳқирли фикрлар баён этишдан чарчамагани ҳолда, хоннинг дўстиман, деб кўкрагига уриб юрган фон Кауфман, унинг атрофидагилар ҳақида улар шаънига доғ туширадиган бирор гап ёзишни хаёлига ҳам келтирмасди. Шундай бўлгач, хон ва генерал-губернатор хусусида ўқувчида нохуш кайфият пайдо қилиши мумкин бўлган Жўрабек ва Бобобекнинг занжирбанд ҳолда Тошкентга юборилиши ва бу ерда хонабанд ҳолда сақланиши воқеасини муаллиф ўз ҳомийларига ёқадиган қилиб, бутунлай бошқача баён этиши ҳам унинг учун ҳаётий зарурат бўлган кўринади.

Бироқ мустақиллик давридаги баъзи тадқиқотчилар бошқа кўплаб манбалардан беҳабарликлари натижасида, ёки қандай қилиб бўлса ҳам Жўрабек ва Бобобекни ёмонотлиқ қилиш учунми, ҳарқалай, шу ягона манбадаги шубҳали мулоҳазалардан номатлуб хулосалар чиқарадилар. Уларга ишониладиган бўлса, “Жўрабек билан Бобобек Кўқон хони томонидан зўравонлик билан мустамлака маъмуриятига топширилган эмас... Жўрабек билан Бобобек ўз ватанига хиёнат қилиб (?) душман тарафига ўтишни лозим топганлар”.

Жўрабек ва Бобобек ҳақидаги фикрларини давом эттириб, ўша тадқиқотчи яна бундай ёзади: “Улар бир томондан Бухор амирага бўйсунушдан бош тортиб, бирдамлик ва ҳамжиҳатлик билан душманга қарши

курашиш ишига катта зиён етказдилар. Уларнинг кўрқоқлик ва шижоатсизлик кўрсатиб, ватан ҳимоячилари ғалаба арафасида турганида Самарқандни ташлаб кетишлари ҳам хоинликнинг натижаси эди”.

Китобда шундай руҳ билан суғорилган ўринлар анчагина. Биз улардан бир шингил келтирдик, холос. Энди келтирилган кўчирмаларга муносабат билдириш зарур деб ҳисоблаймиз. Аввало Жўрабек билан Бобобек Самарқандда чор кўшинлари устидан ғалаба қозониш арафасида жангни тўхтатиб, ўз кўшинларини Зирабулоқ томон бошлаб кетишлари бутун амирлик тақдири қил устида турганлигини ва агар фурсат бой берилса, Бухоро амирлиги бутунисича чор ҳукумати тасарруфига ўтиши мумкин, деган ўта даҳшатли бир манзарани кўз олдларига келтирганликлари билан боғлиқ. Улар фон Кауфман кўшинлари Зирабулоқ ва Каттақўрғонни босиб олгач, тўғри Бухорога йўл олади, пойтахтни эгаллагач, бутун амирликни Россия империяси тасарруфидаги мамлакат деб эълон қилади деган хаёлга борганликларини мантиқ тақозо этарди. Бироқ улар Самарқандни ташлаб Зирабулоққа йўл олишлари тактик ва стратегик хато бўлганини ўша ерга етиб борганларидан кейингина англаганлар. Чунки у ерда амир кўшинлари ўнганмас зарбага учраб, пароканда бўлиб кетган, фон Кауфман бу ердаги истеҳкомларни керагича мустаҳкамлаб, катта куч билан Самарқандга қайтиб, унинг ҳимоясини ҳам кучайтирган эди. Шу жиҳатлар ҳисобга олинса, Жўрабек, Бобобек ва Абдумалик тўранинг бу иши хоинлик эмас, балки муҳориба шароитида йўл қўйилиши мумкин бўлган хато эканлиги маълум бўлади. Хоинлик ва хатога йўл қўйиш тушунчалари орасида ер билан осмонча фарқ бор.

Энди бу уч йирик шахс Бухоро амирига бўйсунидан бош тортганлиги гўё “бирдамлик ва ҳамжиҳатлик билан душманга қарши курашиш ишига катта зиён етказган”лиги хусусидаги фикрга тўхталайлик. Китоб муаллифи қайта-қайта кўчирма келтирган “Тарихи жаҳоннамои”да Аттюрнинг ўзи Жўрабек ҳамда Бобобекнинг Самарқанд учун жанглардаги баҳодирликларига амир қандай муносабатда бўлганлиги хусусида: “Амир Музаффар Самарқандда бу одамларнинг журъатини эшитиб, ғазабланиб, уларни камситди”, деб ёзганлиги маълум. “Шажараи Хоразмшоҳий”-

нинг муаллифи Муҳаммад Юсуф Баёний ўзи гувоҳ бўлган Муҳаммад Раҳимхони соний билан Абдумалик тўра учрашувида Бухоро шахзодаси Хива хонига ўта эҳтиёткорлик билан айтган қуйидаги сўзларни келтиради: “Отамиз Бухоро вилоятини русияга бермакчи бўлдилар. Биз монёъ бўлуб, урушга тарғиб этдук. Отамизга бу сўзларимиз хуш келмай, орада ваҳшат пайдо бўлди. Ондин сўнг ул ерда турмакни маслаҳатдин баъид кўруб, баякбор чиқиб, бу тарафқа равона бўлдук”.

Ўша даврда Бухорода фаолият кўрсатган йирик муаррих Абдулазим Сомий “Тарихи салотини Манғитийа”да (бу китоб 1962 йилда Москвада рус тилида чоп этилган — Ш.Ю.) Жўрабек ва Бобобек билан биргалашиб, босқинчилар кўшинига қаттиқ зарбалар берган Абдумалик тўра ва сафдошларига амир Музаффарнинг шундоққина худбинликдан иборат муносабати ҳақида изтироб билан ёзганлиги ҳам маълум. “Қачонким, тўра, — дейди у, — Самарқандни эгаллагудай бўлса, голиблик яловини баланд кўтарар, бундан шоҳлик қадри тушиб, одамлар шубҳасиз ундан бўлак ҳукмдорни хоҳламаган бўларди, шу боис амир унинг мағлубияти ва ҳалокатини истарди”. Шундай бўлгач, Абдумалик тўранинг фидойи сафдошлари, кўп йиллар мобайнида ўзига буй эгмай саркашлик қилган Жўрабек билан Бобобекнинг ҳам мағлубияти ва ҳалокати-дан бўлак нимани ҳам истарди амир!

Буни қарангки, Самарқанд рус кўшинлари томонидан забт этилганлиги хабарини келтирган кишини дарҳол дорга остирган ва “Худо мени Самарқанддан маҳрум қилганидан кўра жонимни олгани яхши эди!” дея айюҳаннос солган амир орадан бир неча кун ўтиб, ўз фарзанди Абдумалик тўра ва қариндошлари Жўрабек билан Бобобек ўша қўлдан кетган шаҳарни қамал қилганларини эшитиб, кўзига Самарқанд эмас, балки юрт фидойилари бўлмиш ўғли ва икки қариндошининг эл орасида обрўси кўтарилиб кетиши кўринади ва уларга мағлубият ҳам ажал тилашгача бориб етади.

Ҳақиқий аҳвол шундай бўлгач, баъзи тадқиқотчилар бу фидойи инсонларни “амир Музаффар билан биргалашиб умумий душманга зарба беришга ҳаракат қилмади, кўрқоқлик, шижоатсизлик кўрсатди, хоинлик қилди” дейишга қандай тиллари борди экан?

Жўрабек ва Бобобек гўё ўз майл-

лари билан фон Кауфманга таслим бўлганликлари хусусидаги фикрни биз Аттор Хўқандий китобидан ўзга манбаларда учратмадик. Худоёрхоннинг ҳукмфармонлик даврида, 1872 йилда ёзиб тугалланган бу таворихномада муаллиф ўзи яшаб турган юрт хонининг номатлуб иши, яъни ўзидан нажот сўраб келган миллатдош ва диндошларини уларнинг ёвуз душмани бўлмиш “ярим подшо” ҳузурига кишанбанд ҳолда топширгани хусусида ёзиши (айниқса, бу асар орадан бир йил чамаси ўтгач императорликнинг нуфузли нашрида эълон қилинганини ҳисобга олсак) имкондан хо-риж бир нарса эди.

Шуниси ҳам борки, Аттор китобидан бир неча йил кейин, Худоёрхон хонлик лавозимидан бекор қилинган, чоп этилган ўзбек, рус, ҳатто швед тадқиқотчиларининг ўндан ортиқ китобида “Тарихий жаҳоннамойи”даги ўша фикрни кескин рад этадиган далиллар келтирилган. Бу маълумотларни берганларнинг баъзилари Жўрабек ва Бобобекни шахсан кўрганлар, ана шу масалага аниқлик киритадиган воқеаларда бевосита иштирок этганлар, ҳатто фон Кауфманга асир сифатида топширилиш воқеасини Жўрабекнинг ўз оғзидан эшитиб, аслида қандай бўлса, шундайлигича оқизмай-томизмай тарих учун нақшлаб қолдирганлар.

Машҳур Закий Валидий “Худоёрхоннинг сўнгги кунлари” китобида ёзади: “Генерал Кауфман Самарқандни забт этиб, Шаҳрисабз ва Китобни қамал қилганида, бу шаҳарларнинг бекари Жўрабек билан Бобобек қамалга дош беролмай Қўқонга қочдилар. Бу ерда Худоёрхон уларни тутиб олди ва генерал Кауфманга жўнатди”.

Рус тарихчиси А.Абаза 1902 йилда Санкт-Петербургда чоп этилган “Туркистоннинг забт этилиши” номли китобида Шаҳрисабз ва Китобнинг босиб олиниши ҳақида сўзларкан: “Беклар Жўрабек билан Бобобек Қўқонга қочиша улгурдилар, лекин у ерда кўлга туширилиб, рус маъмурларига топширилди”, дея ёзган эди.

Таниқли швед сайёҳи Свен-Гедин Санкт-Петербургда 1899 йилда рус тилида чоп этилган “Осиё юрагида” номли икки жилдлик тадқиқотида 1893 йилда Тошкентда яшаган чоғлари ҳақида ёзаркан, ўз даврининг ҳар жиҳатдан етук зиёлиси, номи Туркистондан олис-олисларда ҳам кенг шуҳрат топган саркарда Жўрабек Қаландарқори ўгли фаолияти ва қисмати

хусусида ҳам ғоят қизиқарли маълумотлар қолдирганлиги муҳимдир. Муаллиф Жўрабекка алоҳида меҳр билан қараши, унинг кўпқиррали фаолиятига қойил қолганлиги яққол кўзга ташланади. Мана, унинг айрим мулоҳазалари. Генерал-губернатор уйидаги зиёфат ҳўсусида бир оз сўз юритган муаллиф: “Зиёфатга таклиф этилганлар орасида Ўрта Осиёнинг энг янги тарихида катта рол ўйнаган Жўрабек исмли киши ҳам бор эди”, дея бир неча саҳифа давомида ўзининг ана шу янги, қизиқарли таниши тавсифига кенг ўрин беради. “Жўрабекнинг меҳмондўст уйида ўтказилган кечаларда у менга ҳикоя қилиб берган таржимаи ҳоли эртақлардагидек сеҳрли эди”, дея ўқувчига яна бир янгиликни маълум қилган Свен-Гедин ўз суҳбатдоши ҳаётининг тафсилоти-га кўчади: “Амир Насрулло вафотидан сўнг у серҳосил Шаҳрисабз (қадимий Кеш) вилоятига ҳокимликни қўлга олади. Маълумки, бу жойда Амир Темир таваллуд топган эди. Бир неча йил беклик қилгач, Жўрабекнинг душманларидан бири ҳокимиятни ундан тортиб олиб, ўзини зиндонга ташлайди. Жўрабек ўрнини тортиб олган ҳукмдорнинг қилмишларидан норози бўлган халойиқ исён кўтариб, Жўрабекни зиндондан озод қилиб, яна Шаҳрисабзга ҳоким қилади.

Генерал Кауфман бошчилигидаги рус аскарлари 1868 йилда, Самарқандни босиб олган оғда Жўрабек машҳур шаҳарни озод қилиш учун тезда катта куч билан етиб келади. У Самарқандни қамал қилиб, русларни қаттиқ сиқувга олади. Руслар энг қалтис дақиқаларда етиб келган ёрданчи кучлар туфайлигина муқаррар мағлубиятдан қутулиб қоладилар.

Шундан сўнг генерал Кауфман Жўрабекнинг сулҳ шартларига кўнади. Бу сулҳга кўра, у Шаҳрисабз беги лавозимида қолади, лекин руслар тасарруфига ўтган ерларга тажовуз қилмасликка ҳам ваъда беради. Орадан икки йил ўтгач, Шаҳрисабзда бир неча казаклар нобон ишлари учун ўлдирилганини баҳона қилиб, генерал Кауфман ўз ваъдасига хиёнат қилади ва Жўрабекни у 10 йил ҳукмронлик қилган Шаҳрисабздан қочишга мажбур этади”.

Кўриниб турибдики, Жўрабекнинг ўз оғзидан эшитилган гаплар асосидаги Свен-Гедин баёнида муаллиф 1870 йилда Шаҳрисабзнинг босиб олинишини амир Туркистон генерал-губернаторидан қилган илтимосига кўра амалга оширилган иш сифатида

эмас, балки генерал Кауфман ўз аҳдига хиёнатини оқлаш учун вазкарсон кўрсатиб қилган иш сифатида гавдалантиради. Ҳар қандай бўлганида ҳам бу хиёнаткорона воқеа баёнида муаллиф тўлалигича Жўрабек томонида экани сезилади. Ундан ташқари Россия империяси пойтахтида чоп этилган нуфузли нашрда Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори хоинлиги ҳақида ошқора фикр баён этилганлиги ҳам Жўрабекнинг, ҳам муаллифнинг чинакам жасорати сифатида баҳоланиши лозим.

Свен-Гедин китобининг биз мулоҳаза юритаётган мавзуга бевосита алоқадор қисми айниқса муҳимдир. Шаҳрисабз генерал-губернаторлик кўшинлари томонидан босиб олинганидан кейинги воқеаларни Свен-Гедин қуйидагича тасвирлайди: “Жўрабек ўз дўсти Бобобек билан бошпанасиз, тоғ-тошларда узоқ вақт сарсон-саргардон кезиб, ниҳоят, Кўқон хонидан шафқат ва кўмак сўраб, Худоберхон хузурига келади. Лекин хон хиёнаткорона йўл тутлади: уларни занжирбанд қилиб душмани генерал Кауфман хузурига жўнатади. Кауфман уни сохта табассум билан кутиб оладию бироқ хонабанд ҳолда сақлайди”. (57-58 бетлар.)

Свен-Гединдан 20 йил чамаси кейин “Тарихи Фарғона”ни битган йирик ўзбек маърифатпарварни Исҳоқхон Иброт Жўрабек асир сифатида генерал-губернаторга топширилганидан сўнг орадан беш йил ўтгач, 1875 йилда, хон тож-тахтни ташлаб, қочиб келаётганида Хўжанд дарбозаси олдида содир бўлган воқеани келтиради: “Хўжанд дарбозаси олдида икки адад русия либосидаги кишилар (Жўрабек ва Бобобек кўзда тутилади — Ш.Ю.) турган экан, тўхталинди. Бири хонга салом қилиб, дедики: “Ассалому алайкум, хон ҳазрат, қалайсиз, омонмусиз. Сиз ҳам биз тушган йўлга тушдингиз эмди, аҳволингиз шу эканку. Биз бир вақт сиздан паноҳ сўраб борганда, бизни яқомиздан тутуб, русияга бердингиз. Ўлганимиз йўқ, алҳамдулиллаҳ ҳукуматдамиз!” — деди. “Мусулмон мусулмонга паноҳ берур деб сўраб эдук, эмди сиз ҳам кўрарсиз!” — деди.

Хон ғайратга кириб: “Қандоғ муртадсан?” — деди. “Муртад деб сани айтурлар, юртингни поймол қилиб, мусулмонларни оёғости қилдинг!” — деганда хон қилич суғуриб, ул ҳам қилич олганда, аскарлар хонни муҳофазат қилиб, ани жўнатиб юборди”.

Ана шуларнинг ҳаммасидан кейин

ўз юртдошининг хиёнати азоби бир умр қалбига тошдек чўкиб ётган Жўрабекнинг бир неча муаррих китобида битилган сўзларига ишониш керакми ёки бир томондан хонга, иккинчи томондан мустамлака маъмурларига тобе бўлган, ҳақиқатни ёзиш имконияти қаттиқ чекланган Авазмуҳаммад Аттор Хўқандий сўзларигами? Шуниси ҳам борки, Иброт китобидаги Жўрабекнинг Худоберхон билан кескин муомаласида бек мустамлака маъмурияти босқинчилик сиёматини ичичидан қоралаши, Кўқон хонлиги ҳудудларини душман поймол қилишидан сақлаб қола олмаганлиги учун хондан дарғазаблиги ҳам кўзга ташланиб туради.

Жўрабек ва Бобобек фаолиятининг бу жиҳатлари хусусида кўп ва ҳўб тарихий манбаларга эгамиз. Биринчи, Россия империяси Урта Осиёдаги сибт этиши борасида уч жилак асарларнинг ментал тадқиқот яратган муаррихи лейтенант М.Терентьев Худоберхон Жўрабек ва Бобобекни мустамлака маъмурларига мажбурий тарзда топширгани ва бу номатлуб иш хоннинг ҳамюртларида қанчалар норозилик туғдиргани хусусида Кўқон тахтининг валиаҳди Насриддинбек ҳаётидан бир лавҳа келтиради: “Насриддинбек 1872 йилда Тошкентга келган вақтида, — деб ёзади муаллиф, — руслар хизматида бўлган, подполковник унвонини олган собиқ шаҳрисабзлик беклар Жўрабек ҳамда Бобобекнинг уйи-га келиб, отаси уларни русларга топширгани ва шу қилмиши билан ҳақиқий мусулмонлар орасида ўзини шарманда қилганини айтиб, таассуф билдирди”.

Уша даврнинг баъзи муаллифлари фон Кауфман хузурига кишанбанд ҳолда жўнатилган Жўрабек билан Бобобек чор армияси зобитлиги хизматида қай тариха ўтишга мажбур бўлганликларини ҳам тарих учун нақшлаб қолдирганлар. Масалан, “Туркистон вилоятининг газети” муҳаррири Н.Остроумов 1899 йилда Тошкентда чоп этилган фон Кауфман фаолиятини акс эттирувчи китобида шундай ёзади: “Собиқ Шаҳрисабз беги, ҳозирда рус армияси полковниги Жўрабек К.П. фон Кауфман генерал-губернатор бўлган вақтда рус кўшинлари томонидан энгилиб, Тошкентга олиб келинган ва маълум муҳлат ҳибсда сақланган эди. Шундан сўнг генерал Кауфман (1870 йил сентябрида) уни ўз боғига таклиф этади ва шунананги бир йўл топадики, Жўрабек ўзи учун бутунлай бегона бўлган ҳаёт

тарзига кўниб, рус армияси хизматида қолишга мажбур бўлади”.

Свен-Гединнинг Жўрабек Кауфман ҳузурида “асирликда сақлангани”, Н.Остроумовнинг эса тўғридан-тўғри “ҳибсда сақлангани” хусусидаги гувоҳликлари тағдига катта мазмун бор. Юқорида айтилганидек, гўё кўрқоқлик, қатъиятсизлик, ҳатто ўз юртига хиёнат қилиб, bosқинчилар хизмати-га талпинган бўлса, Жўрабек ва Бобобекни асирликда, ҳибсда сақлашнинг кимга ва нимага кераги бор? Ундан ташқари Жўрабекнинг чор армияси хизмати-га ўтиши унинг учун кўнгилли иш бўлган бўлса, Н.Остроумов “Жўрабек ўзи учун бутунлай бегона бўлган ҳаёт тарзига кўниб, рус армияси хизматида қолишга мажбур бўлади”, деб ёзишига қандай эҳтиёж бор эди?

Худоёрхон ўз ҳаммиллат, ҳамдин биродарини “ярим подшоҳ” ҳузурига кишанбанд қилиб жўнатгани ва ундан кейин рўй берган воқеалар ана шундай. Энди Жўрабек ҳаётини у тушида ҳам кўрмаган, хаёлига ҳам келтирмаган томонга, яъни ўзи кўрарга кўзи йўқ душманлари қўл остида яшаш ва ишлашга мажбур этган машъум воқеадан сўнг унинг сўнги Кўқон хонига муносабати қандай бўлганлиги масаласи ҳам кўпчиликни қизиқтиради. Шу муносабат билан биз биргина кўнгилисиз воқеани, яъни Ибратнинг “Тарихи Фарғона”сида тасвирланган Хўжанд дарвозаси ёнидаги воқеани эслатиб ўтган эдик. Ўша воқеада Жўрабекнинг Худоёрхонга танбеҳи, бир томондан, ўзини ва Бобобекни “ёқасидан тутиб”, фон Кауфманга топширганлиги учун бўлса, иккинчи, яна ҳам муҳим томони “юртни поймол қилиб, мусулмонларни оёғости қилгани”, яъни Кўқон хонлиги чор мустамлакачилари томонидан босиб олинадиган вазият вужудга келиши йўлини тўса олмани учун эканини айтиб ўтгандик. Лекин шу машъум воқеалардан кейин ҳам Жўрабек ўзининг гоят бағри кенг, кечиримли инсон эканини намойиш этади. Худоёрхон ҳаждан қайтиш чоғида вафот этганини эшитган ва ўша вақтларда Туркистон генерал-губернаторлари назарида етарли нуфузга эга бўлган Жўрабек хоннинг ҳар тарафга тарқаб кетган оиласи ва фарзандларига катта меҳрибонликлар қилади, яъни уларнинг аксар қисми Тошкентда яшаб, уйлик-жойлик бўлишини, хизматга жойлашишини таъмин этади, кейинроқ бориб хон фарзандларидан иккитасига, яъни Муҳаммад

Аминбек ҳамда Ибн Яшинбекка дворянин унвони берилиб, улар катта имтиёзларга эришувига кўмаклашди. Булар ҳам етмагандек, ўзининг Тўра сучук исмли қизини хоннинг ўғли Фансуруллобекка, жияни Хожал оймни хон невараси Амир Саидбекка турмушга бериб, Худоёрхон оиласи билан қуда-қудагай бўлиб кетади.

Ўзи куёв қилиб олган Фансуруллобекнинг улуғ шоирлар Фурқат ҳамда Мухйи билан дўстлашиб, атоқли шоир ва фидойи ҳадид бўлиб етишувиде Жўрабек алоҳида жонбозлик кўрсатган.

Инсон хусусида гап борганида, одатда унинг тез-тез хатоларга йўл қўйиб туришини назарда тутиб: “Хомсут эмган бандамиз ҳаммамиз” дейдилар. Жўрабекдай мард, жасур, фидойи инсон ҳам бундан ҳоли эмасди. Чунончи, фон Кауфман Жўрабекка унинг асл душманлари генерал-губернаторлик амалдорлари, чор генераллари эмас, балки у ҳоким бўлган бекликка Тошкент ва Самарқанддан генерал-губернаторлик кўшинларини чақириб, енгилишга, юртидан қочишга мажбур этган Бухоро амири, нажот сўраб борганида ёрдам қўлини чўзиш ўрнига занжирбанд қилиб Тошкентга жўнатган Кўқон хони эканини ўта айёрлик билан миясига қуйгач, гангиб қолган Жўрабек қаттиқ изтиробда унинг таклифини қабул қилишга, манфур мустамлакачилар билан ёнма-ён яшаш ва ишлашга мажбур бўлади. Лекин алоҳида эътиборга сазовор томони шундаки, Кўқон хонлигининг бир неча вилоятларини босиб олишда иштирок этган, бу иши учун Россия империясининг мукофотларини ҳам олган Жўрабек 1875 йилга келиб Хўжанд дарвозаси олдида Худоёрхон билан учрашаркан, унга ўз юрти ва халқини рус bosқинчиларига оёғости қилиб қўйганидан дарғазаб эканини ошкора айтади. 1901 йилда гўё “Русия давлатига яхши хизмат қилгани ва тинчу хотиржам юргани учун” генерал-майор унвонига сазовор бўлган Жўрабек ўша ойларнинг ўзида мустамлака маъмуриятига асло ёқмайдиган фаолиятини авж олдириб юборади, яъни ҳадидларнинг машҳур “Таржумон” газетаси жонкуяр тарғиботчисига айланади, янги усул мактаблари фаолияти билан қизиқиб, уларга ёрдам бера бошлайди, ҳадидлар раҳнамоси Исмоилбек Гаспрали Тошкентга келганида у билан учрашиб суҳбатлар қуради. Натижада генераллик унвони берилганидан бир неча ой ўтмаёқ Сирдарё вилоят гу-

бернатори Россия ички ишлар ва зирлигига махфий чакув хати йўллаб, Жўрабекнинг юқоридаги каби мустамлака маъмурияти учун номатлуб ишларидан пойтахтни воқиф этади. Жўрабек фаолиятида бундай зиддиятли жиҳатлар анчагина бўлиб, уларнинг сабабларини аниқлаш, ҳар бирига илмий ҳалоллик билан баҳо бериш зарур. Шуниси ҳам борки, Жўрабек чор мустамлакасининг октябр тўнтаришигача бўлган босқичида маҳаллий зиёлилар орасида ўхшаши деярли учрамайдиган, жаҳоний обрў касб этган забардаст сиймодир.

Чунончи, Жўрабек ҳали Китоб вилоятининг ҳоқими бўлган барваста йигитлик чоғида Ўрта Осиёга ташриф буюрган инглиз журналисти Е.Скайлер кейинчалик Лондонда чоп этилган “Туркистон” номли китобида уни “Осиё оқсуяклари орасида энг яхшиларидан ва яна ҳам муҳимроғи энг ҳалолларидан биридир”, деб, Свен Гедин эса, “Марказий Осиёнинг энг янги тарихида катта рол ўйнаган сиймо”, дея таърифлаган эдилар.

Бундай юксак обрў-эътиборга Жўрабек ўз халқининг ўтмишидан фахрланиб, буюк аждодларимизнинг энг яхши анъаналарини давом эттириб, она юртининг истиқболи йўлида фидоийларча курашганлиги туфайли сазовор бўлган. У ўз замонасининг энг яхши зиёлилари сингари бой маънавиятимизни гоят қадрлаган, уни бошқа халқларга ҳам кўз-кўз қила олган фидоий шахслардан эди. Шу муносабат билан биргина воқеани эслатиб ўтмоқчимиз. 1876 йилда

Петербургда шарқшуносларнинг III халқаро конгресси ўтган. Унда Туркистондан Сатторхон Абдулғаффор ўғли, Шермуҳаммад Муҳаммадқул ўғли, Абдулла Ниёз ўғли билан биргаликда Жўрабек Қаландарқори ўғли ҳам қатнашганлиги, унда Оврупо ва Осиёнинг турли мамлакатларидан йигирмага яқин миллат вакиллари иштирок этганлиги маълум. Ана шу конгресснинг ялпи мажлисларидан бирида сўзга чиққан Жўрабек анчамунча қизиқарли масалалар хусусида ўз кузатишларини анжуман аҳлига маълум қилган эдию, бироқ Туркистондан борган маърузачининг “Темур тузуклари”га икки-уч аср илгари Россияда қизиқиш зўр бўлганлиги, Петр I Молдавия ҳукмдори Кантемир ёрдамида бу ноёб асарни катта эҳтиром билан ўрганиб, давлатни бошқаришда фуқароларни 12 табақага бўлиш, армия уставини тузиш тамойиллари ҳақидаги доно фикрларини ўз подшолик фаолиятига татбиқ этгани борасидаги конгресс қатнашчилари учун тўла кашфиёт бўлган фикрлари залдагиларни лол қолдирган эди. Залдаги турли мамлакатлардан тўпланган олимлар туфайли Жўрабекнинг номи яна неча-неча юртлар сарҳадларидан ўтиб, шуҳратига-шуҳрат қўшилган бўлса ажаб, эмас.

Хулласи, Жўрабек кўп тадқиқотчилар тёр тўкиб ўрганиши лозим бўлган камёб бир шахсдирки, бу ўта савобли ишни албатта давом эттириш лозим деб ҳисоблаймиз.

ЯН ПАРАНДОВСКИЙ

Сўз кимёси

ТУРМУШ

Ижоднинг биронта ҳам турида адабиётдагидек инсон типлари ва касб-корларининг хилма-хиллигини кўрмаймиз. Уларнинг орасида авлиёлар, папалар, императорлар, қироллар, давлат арбоблари, фотиҳлар, кашшофлар, саргузашталаб одамлар, солдатлар, олимлар, артистлар бор — улар жамиятдаги деярли ҳамма табақаларнинг вакилидир. Истаган касби-кор вакили, истаган ҳунар эгаси адабиётда фаол иштирок этиши мумкин. Қалам ҳали ҳеч кимга зарар келтиргани йўқ. Қироллар, рицарлар ёки дворянларнинг қўллари қалам тутишга яраган-у, лекин муайян даврларда санъатнинг бошқа турлари билан шуғулланишга ор қилишган. Адабий меҳнатнинг ана шундай кенг тарқалиши, истаган одамнинг у билан шуғулланиш имконига эга бўлаолиши сўз санъатининг яратувчилар ўртасида психологик типларнинг фавқуллодда даражада хилма-хил бўлишини таъминлаган. Зодагонлар ва хонаншинлар, таркидунё қилганлар ёки пиёнистлар, мусичадек юввош одамлар ва йўлбарсдек йиртқичлар қаҳрамонона шахслар билан, телбалар ёки жиноятчилар билан аралаш-қуралаш бўлиб кетишади, инсон характерининг турли хил тоифадаги биронтаси йўқки, адабиётдаги истаган донгдор одамни ёки илгаридан ўзига маълум бўлган қаҳрамонни ўзининг вакили деб тан ололмайдиган бўлсин. Инсоният бамисоли адабиётни ўзининг мухтор вакиллариининг жамоасига айлантириб олган, шунинг учун унда фавқуллодда шахслар билан бир қаторда ўзини босиб олган, хотиржам, кўпчилик одамлардан ҳеч нарса билан ажралиб турмайдиган эсли-хушли шахслар ҳам етиб-ортади.

Аммо ёзувчи камдан-кам ҳолларда фақат битта характери билан кўзга ташланиб туради. Хаёлотли ёрдамида, нарса-ҳодисалар моҳиятига қира олиш қобилияти ва уларни тубдан ўзгартириб юбора олиш иқтидори туфайли у ўзида бир неча шахсларни барпо этади ёки барпо этмаган тақдирда ҳам бошқа баъзи бир одамларнинг чизгиларини ўзида мужассам қилади, лекин буларнинг ҳеч қайсисининг ҳаёти билан яшаб кўрмаган бўлади. Оноре де Бальзакни эслайлик — (“de” деган қўшимчанинг ўзиёқ унинг хаёлотининг меваси). Бу одамнинг дунёси оломонга ўхшаган турфа-хил одамлар билан тўлиб-тошган. Уларнинг ҳар бирининг умри шону-шуҳрат билан ёхуд катта бойликлар ортириш билан, муҳтожлик чангалларида ёхуд турмада тугаши мумкин эди. Уларнинг орасида молиявий ва нодир буюмлар савдогари, художўй ва муттаҳам, полиция бошлиғи ва жиноятчи бор эди. Ҳабашистонда Артюр Рембо деган савдогар билан учрашиб қолса, унинг қаршисида турган одам шоир ва “Фурсат келди, мен бормоқдаман” деган тўпламнинг муаллифи турганини мутлақо хаёлига ҳам келтирмайди. Шекспирнинг ҳаёти анча серғалва бўлган эди ва саргузаштлардан холи эмас эди, лекин шундоқ бўлган бўлса-да, унга қироллар билан қўлтиқлашиб юришга тўғри келмаган, бироқ Шекспир уларнинг қалбини шу қадар чуқур билардики, (қиролларнинг ўзи эса уни тан олишган

Давоми. Боши ўтган сонда.

эмас), унинг ўзида, албатта, алланечук қиролларга хос сифатлар мавжуд бўлган бўлиши керак. Шекспир фожиаларининг ҳақиқий муаллифларини излаб Елизавета даврининг қасрларида изгиб юрадиган фаросатсизлар буни ҳеч қачон тушуна олмайдилар.

Муайян даврларда адабиётни битта ижтимоий табақа одамлари, масалан, дворянлар, ёхуд битта ижтимоий мазҳабга мансуб одамлар, масалан, руҳонийлар яратганлар. Бундай ҳолларда уларнинг турмуш тарзи, топган тарбияси, майллари бир-бирига ўхшаш бўлиб чиқарди ва муаллифлар характерлари бир-биридан ҳар қанча фарқ қилишига қарамай, уларнинг асарларида ўша ўхшашлик ҳам, албатта, акс этарди. Бошқа баъзи бир даврларда эса адабиётга кирган ёхуд аниқроқ қилиб айтганда, ёпирилиб бостириб кирган одамлар орасида бевосита сиёсатчи арбоблар ёки ҳарбий тоифага мансуб одамлар кўп бўлган. Улар “эрмак учун қалам тебратиш” билан шуғулланар эканлар, буни анча-мунча жиддийроқ ишлардан бўшаганларида қилганлар, ўша ишлар орасидаги танаффусларда адабиётни яратиш билан банд бўлганлар. Римда кул ёхуд эгаси озодликка чиқарган кул ўз вақтини ўйинларни томоша қилишга бағишлаши мумкин бўлган, Рим фуқаросининг зиммасидаги вазифалари бошқачароқ бўлган. Шунинг учун тишидан тирноғигача адабиётчи бўлган Цицерон умумжамоа кўламида тарқалган хато фикрнинг таъсирида бўлган ва адабиёт билан шуғулланишни аҳамиятига кўра энг орқа ўринда турадиган ақлий меҳнат деб ёхуд майдакаш санъат деб атаган. Фақат бирон-бир жисмоний қусури бўлган одамгина ёки кўпчилик шунчаки бир девоналик деб ҳисоблаб, унчалик қораламай елка қисиб кўя қоладиган нуқсонга эга бўлган инсонгина ўзини тўлалигича адабиётга бағишлаши мумкин эди. Баъзи бир даврларда эса ҳарбийлар, сиёсатчилар, сарой аъёнлари абадий машғулотларга фақат асосий ишларида мажбуран танаффус қилганларида, қора рўйхатларга тушиб, бекорчи бўлиб қолганларида, ишдан мосуво қилинган кезларда шуғулланганлар.

Агар синчиклаб эътибор қаратилса, осонгина аниқ бўлиш мумкинки, адабиёт тарихида бўронли биографиялар, саргузашт талаб, ҳар хил ҳодисаларга бой, курашга тўла, касби-корларини тез-тез ўзгартириб тураувчи, тақдир сийловлари алмашилиб турадиган биографиялар бекиёс даражада кўп, аксинча, бир маромда кечадиган, фақат ўз ижодининг кераклиги ёки лузумсизлиги масаласидаги гумонлар ва изтироблар билангина безовталанувчи биографиялар кам учрайди. Бунинг сабаби адабиётчиларнинг моддий жиҳатдан ёмон таъминланганидадир.

Негаки, адабиёт ёзувчига қўлига қалам олгандан бошлаб ҳеч қачон бемалол яшамоқ учун, фаровон турмуш кечирмоқ учун етарли имкон берган эмас, ҳатто шундай ҳам бўлганки, адабиёт уни барпо этган одамга умуман даромад келтирган эмас.

“Билмайман нега шундай бўларкин — лекин кўпинча истеъдоднинг туғишган синглиси муҳтожлик бўлиб чиқади”. Бу сўзлар Петронийга мансубдир, лекин фактнинг ўзи кўп йиллик тарихга эга. Қашшоқ адабиётчиларнинг узундан-узун рўйхати шоир Архилохнинг номи билан очилади. Бу шоир юнон лирикаси тарихининг илк босқичларидаёқ садақа сўраб қўлини чўзган эди. Унинг кетидан тўда-тўда оч ва юпун, қийналган, изтироб чеккан адабиётчилар келади. Буларнинг орасида Глатига ўхшаш унутилиб кетган шоирлар бор. Улар орасида Марцион, Камознс, Вийон, Торкват Тассо, Верлен, Вилье де Лиль-Адан, Норвид каби жуда катта истеъдод эгалари бор. Уларнинг баъзилари бугун умрлари давомида ижод қилганлар, баъзилари эса ёруғ юлдуздай бир зумгина порлаб, ҳаётдан кўз юмганлар ва унут бўлиб кетганлар. Агар ёзувчининг аслида давлати бўлмаса, у адабий меҳнат билан бойиб кетиши хаёлига ҳам келтирмаса бўлади.

Ҳозирча адабиёт тарихининг молиявий-иқтисодий таҳлилини ҳеч ким яратганича йўқ. Агар вақт-соати келиб бу иш амалга ошиб қолса, бу тарихда ёзувчиларнинг моддий турмушига тааллуқли тафсилотлар, ижодий меҳнатлари учун оладиган қалам ҳақлари ҳақидаги маълумотлар ва ниҳоят, қандай қилиб жамият турли даврларда унинг адабиётини яратиш бергани учун ёзув-

чилар олдидаги мажбуриятларини бажаргани тўғрисидаги ахборот ўрин олган бўлади. Бу иқтисодий обзорнинг биринчи бобларидаёқ биз “Одиссея”дан олинган сўзларни эшитган бўлардик: “Ёруғ жаҳон бўйлаб ким ҳам изғиб юриб, бегона одамларни топиб уларни ўз ватанига етаклаб келмоғи мумкин? — дейди Евней Антинойга. — Мабодо битта-яримта етаклаб келса ҳам жонажон замин учун фойдаси тегадиганларни етаклаб келмоғи мумкин. Булар — назаркарда башоратчилар, турли дардларга шифо берадиганлар, дурадгорлар ёхуд Худолар кўнглига солган илҳомларни яратган қўшиқлари билан юрагимизга малҳам берадиган куйчилар... Бундайлар ёруғ жаҳоннинг ҳамма бурчида ҳам ғоятда ардоқли...”

Шундай бўлиб чиқяптики, гўё шоир ҳамма жойда ҳам ғоятда ноёб ва қадрланадиган мутахассис сифатида қаралган, ҳамма саройларда ҳам уни бажону дил кучоқ очиб қарши олишган ва меҳнати эвазига яхши-яхши инъомлар беришган. Уларни аэдлар деб аташган. Биз аэдларни “Одиссея”да подшоларнинг саройларида учратамиз. Улар подшолар томонидан шу қадар юксак эъзозланадики, ўз-ўзидан бир шубҳа туғилади — Ҳомер асарда аччиқ ҳақиқатни кўрсатиш ўрнига аллақанай аъмолни ёки ўзи тўқиган бир рўёни кўрсатмаганмикин? Айни ана шу аэдларнинг ўзи яқин-яқинларда — бор-йўғи икки асрлар нарисида бутун Юнонистонни кезиб юришган. Улар ўзларининг турмушлари тўқ ва фаровон бўлишига кўпда ишониймайди, негаки, улардан бири — “Деметрга мадҳия”нинг муаллифи илоҳга мурожаат қилиб, қўшиғи учун инъом тарзида етарли миқдорда нон бермоғини илтимос қилади.

Бундай иқтисодий обзорнинг кейинги саҳифаларидан шоирлар — фожианавис ва комедианавис ижодкорлар Дионисий танловларида қанча мукофотлар олгани ва айрим ижодкорлар, масалан, Геродот Афина ҳукмдорларидан қандай миқдорда фахрли нафақа олиб тургани ҳақидаги маълумотлар ўрин оларди. Билмадим, спорт мусобақаларининг ғолибларини мадҳ этишга бағишланган асарлари учун Пиндар олган даромадларни аниқлаб бўладими-йўқми? Бу даромадлар анча катта бўлган деб тахмин қилиш мумкин, негаки, мадҳияларни подшолар ёки юксак рутбали зодагонлар ёхуд ўз фуқароларини шарафлаш билан шон-шуҳрат орттиришни ўйлаган бадавлат шаҳарлар буюртма бериб ёздиришган. Кейинги боблардан биз мелоддан аввалги III асрда Рим сенати “скриблар”га (ёзувчилар) ва “гистрионлар”га (актёрлар) Авентин адиридаги Минерва эҳромида биргаликда мажлисларга йиғилиш ва ибодатлар қилиш ҳуқуқини инъом этганини билиб оламиз. Буни адабиётчилар қасаба уюшмасининг илк марта пайдо бўлиши деб ҳисобласа бўлаверади. Афтидан ўша пайтларда адабиётчилар унчалик катта обрўга эга бўлган эмас эканлар. Чунки уларни одамлар ўртасида мутлақо иззат-икромга эга бўлмаган гистрионлар цеҳи билан бирлаштирган эканлар. Бу яланғоқлар ризқи-рўзини машаққат билан топиб еган. Улар халқ сайллари ва томошалари учун матнлар ёзиб беришган, бадавлат фуқаролар учун эпиталама ёки эпитафия каби қабр тошига ёзиладиган парчалар битиб беришган, давлат арбобларининг қўлида котиблик қилишган ва тирикликнинг бошқа йўллари билан излаб топишган. Бу йўллар уларнинг ҳамкасбларига ва уларнинг авлодларига ўша кунлардан бери яхши маълум ва ҳозирда ҳам амалдан қолган эмас.

Адабиёт мададга муҳтож деган ҳақиқатни жамият жуда қийинчилик билан ўзлаштиради. Баъзи бир адабий асарлар кўпчилик томонидан зўр шавқ-завқ билан кутиб олинади, баъзи бир муаллифлар одамларнинг самимий муҳаббатига сазовор бўлишади. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси умумий аҳволни ўзгартира олмайди. Замондошлари Софокл шарафига меҳроблар қуришган, чунки унинг асарларининг келиб чиқишини илоҳий сабаблар билан боғлиқ деб ҳисоблашган, лекин улар бу буюк ижодкорнинг тўқ фаровон ҳаёт кечиршини ўйлашган эмас. Софоклнинг ўзи ҳам замондошларидан ёхуд империя замонларида адабиётга қўмаклашиш ва ҳомийлик қилиш бобида муайян уринишлар рўй берган бўлса-да, улар подшоларнинг онда-сонда намоён бўладиган саховат-у сийловларида ифодаланган ёки ёзувчига адабий меҳнати учун муқим маош белгилаб қўйилган бўлса-да, буни ижод билан бир қаторда ёзув-

чининг бирон фойдали фаолияти учун, нотиклик санъатидан дарс бергани учун тўланган. Буларнинг барчаси мавжуд хизматлар учун тўланадиган маош бўлган, лекин ёш истеъдод эгаларининг тирикчилигини энгиллатиш йўлида ҳеч нарса қилинган эмас — бу тўғрида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди.

“Одиссея”дан олинган — “қалбларга малҳам бўлгучи кўшиқ” ҳақидаги чиройли сўзларни бошқа кўпгина даврларда ҳам такрорлаш мумкин. Масалан, трубадурлар даврида шоирга бахш этган лаззати учун ҳақ тўлашган. Лекин бундан ҳам кўпроқ ҳолларда шуҳрат учун ҳақ тўлашган.

Подшолар, саркардалар, тарихчилар ва шоирларни ўзлари билан бирга олиб юришган — тарихчилар уларнинг зафарларини тавсифлаган бўлсалар, шоирлар уларни мадҳ этишган. Шаҳарлар ҳам ўзларининг шон-шуҳратлари ҳақида гамхўрлик қилишган. Ёзувчиларнинг меҳнати туфайли одамлар хотирасида сақланиб қолган ўтмиш тажрибасидан келиб чиқиб кейинги авлодлар ўзлари учун ҳам ана шундай адабий ёдгорликлар барпо этиш ҳаракатларига тушишган. Улар бундай ёдгорликлар учун истаган миқдорда ҳақ тўлашга рози бўлишган — яратилган асарлар уларнинг иззат-нафсини қондирса, улар учун шунинг ўзи кифоя бўлган.

Тарғибот пайдо бўлиб, ишга тушганда ҳали унинг номи йўқ эди. Август ўз сиёсатини юргизувчилар қаторига хаёлпараст Вергилийни (бу неъматни бизга Худо инъом этган, дейилади Август тўғрисидаги биринчи эклогада) ва мураса билмайдиган Горацийни кўшиб олишга муваффақ бўлган. Август яна бошқа кўпгина шоирларнинг хизматларидан ҳам фойдаланган. Уларнинг номлари асрлар қаъридан худди шивирлаб айтилгандай зўра эшитилади. Биз уни саховатпеша инсон сифатида биламиз, бизга ҳатто шуниси ҳам маълумки, унинг бюджетининг баъзи бир моддалари адабиётга бағишланган, лекин унинг ўзи бу тўғрида мақтанишни ёқтирмас эди. “Monumentum Ancyranum” унинг сиёсий биографиясини ўз ичига олган асардир. Шу асарда нечта гладиаторни майдонга чиқариб, жангга солганини, римликларнинг кўнгилхушлиги учун нечта ёввойи ҳайвонни ўлдиришга рухсат берганини ёзади, ўзи қурдирган биронта ҳам кўприкни, биронта ҳам канални санашни унутмайди, аммо ўзининг адабиётга кўрсатган моддий ёрдамлари тўғрисида чурқ этиб оғиз очмайди, гўё бу тўғрида гапиришга арзимайдигандай кўринади.

Гарчи кўпгина тарихчилар Август шаънига мақтовлар ёғдиришда жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилиб, бир-бирларидан ўзиб кетишга уринсалар-да, Август ҳиссиз, виждонсиз ва хаёлот қувватидан маҳрум бўлган сиёсатчи эди. У сиёсий фаолиятининг бошланишадаёқ жуда оғир бир жиноятнинг иштирокчиси бўлганди — у Цицеронни ўлдиришда қатнашган эди. Ҳолбуки, Цицерон унинг ўсиб улғайишида катта хизмат қилганди. Кейинчалик у Корнелий Галлни мавҳ этди. У Августнинг мактабдош ўртоғи бўлган эди, жуда юксак поэтик иқтидорга эга эди, лекин буларнинг ҳеч қайсиси Корнелийни золимнинг ғазабидан сақлаб қололмади. Августнинг бошқарув замонида Овидиднинг бадарға қилиниши янада катгароқ шармандалик бўлган эди. Август умрининг охирига қадар Овидийга зиғирдек меҳрибонлик кўрсатмади, кишининг ғашини келтирадиган ўжарлик билан бадарға шароитини юмшатишни хаёлига ҳам келтирмади, қанақа бебаҳо инсоннинг ҳаётини ҳалокатга маҳкум этганини хаёлига ҳам келтирмади. Бундай воқеалардан яна бошқалари, эҳтимол, унчалик машҳур эмасдир, лекин ҳар ҳолда, у ҳукмронлик қилган даврда бунақа ишлар анча-мунча бўлган. Масалан, юнон оролларига бадарға қилинган ажойиб нотик Кассий Север муҳтожликда ўлиб кетган эди. Августнинг буйруғи билан ёндирилган Лабие китобларининг дуди ҳатто муаррихларнинг мадҳиялари орасидан ҳам яққол сезилиб турарди.

Иттифоқо Августнинг ёнида Меценат деган одам бор эди — у маданияти жиҳатидан беқиёс даражада юқори турарди. У ёзувчилар билан муносабатда ва уларнинг ижодларига таъсир кўрсатиш бобида туғиладиган кўпдан-кўп нозик масалаларда тез-тез императорнинг жонига оро кириб турарди. Меценатнинг шахсиятида шундай белгилар мавжуд эдики, кейинчалик ҳар қайси давр уларни турли вариантларда ўзича такрорлаган. Асл зодагонлардан келиб чиққан, бадавлат, муаллифлик иззат-нафсига қаноат топмаган ношудроқ адаби-

ётчи бўлган бу одам туғма одоби ва санъатга самимий муҳаббати туфайли қуруқ олифтага ҳам айланмади, ёз-ёз касалига ҳам дучор бўлмади, у бошқаларнинг яхши шеърятини ўзиникидан кўра юқорироқ баҳолаш учун етарли даражада юксак дидга эга эди. Шухратпарастликдан бебаҳра қолмаган Меценат шоирлардан мақтовли бағишловлар кутар эди, мангулиги таъмин бўлган шеърый бандларда номи тез-тез тилга олиниб туришини истар ва эҳтимолки, ҳатто талаб ҳам қиларди. Унинг сарф-ҳаражатлари яна ўзига ортиғи билан қайтди. Меценат совға қилган торгина бир кулба учун ўз шеърятни қанотларида йигирма аср берига олиб келиб қўйди ва Меценатнинг номи шиорга айланди, рамзга айланди, фахрий ном бўлиб қолди.

Марҳаматли худолар қайтарсайди Августни,

Меценат ҳам бағримга қайтармиди, она Рим...

дея хўрсиниш билан орзу қилганди ўз чордоғида ўтириб олиб бечора Марциал.

Марциал хушомадни ошкора бозорга солди. Энди у мақтовлар учун катта ҳақ олмай қўйди ва арзимаган ҳақ учун истаган нарса тўғрисида истаган нарсани ёзиб берар эди. Ҳамён ва олтин тўғрисида тахт кетидан шундай жойга ҳам югурар эдики, бу жой сари Гораций бир қадам ҳам қўймаган бўларди. Марциал — кўп сонли адабий гадолар жинсининг рамзий вакили бўлди. Бу одамлар йирик исъодод эгалари эдилар, ақл-заковатда кам жойлари йўқ эди, улар ўзларининг баҳосини яхши билишарди, лекин шунга қарамай, улар доимо умрларини тиланчилик билан ўтказишга маҳқум эдилар. Улар катта шухрат эгалари эди, лекин бу шухрат уларни тириклигида одамларнинг нафратидан асраб қололмайди, ўлганларидан кейин эса унинг кетидан хўрликлар, мурсаи-мадоралар, ёлғон-яшиқлар, мунофиқликлар ҳақидаги хотиралар эргашиб юрди.

Агар ёзувчининг ўзи бадавлат бўлмаса, ҳамма замонларда у жуда аянчли ҳаёт кечиришга мажбур бўлган ва бундай пайтда адабиёт меценатларнинг ёрдами билангина жон сақлаган. Бизнинг Яницкий Жинитек ботқоқларида номаълумлик бағрида ғойиб бўлиб кетиши мумкин эди, бироқ уни аввал Кшицкий қўллаб-қувватлади, кейин эса Кмит кўмаклашди. Тўғри, Кмит унчалик ёқимли одам ҳам, айтарлик серҳиммат ҳам эмасди.

Гуманизм асри — меценатликнинг олтин асри бўлди. Бу даврда ёзувчилар ҳомий излаб, уларнинг эҳсонларига сифинмоқларидан кўра бу дунёнинг улуғлари ёзувчиларнинг диққат-эътиборларини қозонишга кўпроқ ҳаракат қилишган. Ўзининг мустақиллиги камситилишини истамаган Петрарка меценатлардан ўзини ҳимоя қилган. Туҳфалар-у инъомлар эса унга ҳар тараф томондан ёғилиб турган: у Ломбезда, Пармда, Падуяда, Карпантрада каноник бўлган, папалар ва қироллар уни совға-саломларга кўмиб ташлашган. Бажо Браччолини биринчи марта бахт ва омад излаб Флоренция кўчаларига қадам қўйганда чўнтагида бор-йўғи беш лиар пули бўлган, холос. Машаққатларга ва муҳтожликларга тўла ҳаётининг сўнггида у олдида ажойиб боғи бўлган хусусий вилласида умргузаронлик қилишга муваффақ бўлган, агар у шунчалик озига қаноат қилган бўлса, бунинг сабаби шу бўлганки, у табиатга кўра кўчманчи бўлиб бўлган ва ўз эҳтиёжларида ҳаддан ташқари камсуқум ва ҳокисор одам бўлган.

Унинг рақиб Филельфо бутунлай бошқа гап. У кўп ҳам хижолат чекиб ўтирмай бадавлат одамлардан тўғридан-тўғри ўлпон ундираверган. Ўлпоннинг миқдори уларнинг давлатига боғлиқ бўлган. Лодовико Мородан у 250 дукат олган, Пьетро Медичидан -100, Борсо д'Эсте ва епископ Мантуанскийдан 50 дукатдан олган. “Сфорциада” достони ёрдамида Род Сфорцани ҳоли-жонига қўймай, дoston устидаги ишни гоҳида давом эттирган, гоҳида тўхтатиб қўйган — унинг илҳоми Сфорцадан оладиган пулга боғлиқ бўлган. Сфорца бу Филельфо деганлари бир эмас, бир кун дostonни шартта бир чеккага улоқтиради-ю, унинг устидаги ишни бутунлай йиғиштириб қўяди деб шу қадар хавотирда бўлганки, ўзининг хазинабонига шундай дея ёзган: “Сиз зинҳор-базинҳор уни кўздан қочирмаслигиниз керак. Худо кўрсатмасин, биз уни алдаётганимизни билиб қолса, ажойиб дostonи устидаги ишни йиғиш-

тириб қўяди. Унда бизнинг уруғимиз ҳам шарафланмай қолади. Бу — жуда ёмон бўлади .

Бу давр — адабий меҳнат алоҳида ҳурмат-эътиборга эга бўлган ва юксак кадрланган камдан-кам даврлардан бири бўлган эди. 1416-йилда Леонардо Бруни Флоренцияга ўз “Тарих”ининг биринчи жилдини топширди. Бунинг учун у ва унинг авлодлри солиқ тўлашдан озод қилинди, декретда кўрсатилганидек, бу мукофот “республиканинг шон-шухратини абадийлаштирганни учун миннатдорлик сифатида” берилган эди. Қироллар ҳам у пайтларда шоҳона эҳсонлар қилишга мойил бўлганлар. Альфонс Арагонский ўзи ҳукмронлик қиладиган Неапольда ўз хазинасидан Антонио Беккаделлига яхшигина маош тайинлайди, унга иккита қаср ва битта вилла совга қилади, Джоницца Манетти ундан ҳар йили 200 дукат маош олиб турган, туз сотишдан ҳам кам даромад қилмаган. Бундан ташқари, булардан кам қимматга эга бўлмаган ёрлик билан тақдирланган. “Мессир Джоницца, — деб ёзади қирол, — мазкур ёрлик билан сиз сарой ассамблеяларида қатнашиш мажбуриятидан озод қилинасиз. Бутун вақтингизни адабиёт ишларига бағишланг, чунки сизнинг бир келиб-кетишингизнинг ўзи учун бир ҳар қанча фахрлансак арзийди”.

Француз қироллари ўзлари ҳомийлик қиладиган муаллифларга бунақа услубда муомала қилишган эмас; уларнинг саройида ёзувчилар сарой аъёнлари сифатида маош олишган Клеман Маро ёки Мольер шундай бўлган. Фақат Рассингина “муаррих” деган фахрий унвонга эга бўлган, лекин бунинг эвазига у ҳарбий сафарларда иштирок этмоғи зарур бўлган. Поляк қироллари олижаноброқ бўлган, улар Миколай Рейни сахийлик билан мукофотлаганлар, ҳолбуки, бу ёзувчи ўзининг кальвинизми билан тез-тез уларнинг гашига тегиб турган. Ёки улар Шимоновични “қирол ҳазратларининг шоири” деган мансабга тайинлаганлар. Бу мансабдаги одам катта-катта нафақаларни олиб турган. Инглиз қироллигида “лауреат-шоир” деган ном билан юритиладиган мансаб ҳозиргача сақланиб қолган.

XIX асрда учта рассом — Энгр, Жером ва Веттер гоёт фаройиб бир манзарани тасвирлаб, суврат ишлашган — унда Мольер Людовик XIV нинг иш столи ортида ўтирган ҳолда кўрсатилган. Буни кўриб, сарой аҳли гоётда ҳайрон бўлган ва қаттиқ ғазабланган. Бу сувратни чизар эканлар рассомлар Мария Антуанетта оқсочининг кундалигида тилга олинган бир воқеанинг чинлигига ишонишган. Ҳақиқатда эса ҳеч қачон бунақа воқеа бўлган эмас, негаки, у даврда ҳатто даҳо санъаткор бўлсанг ҳам, қирол саройини ҳовлиларини супуриб юриши ҳам ҳеч гап эмас эди.

Юқорида номлари зикр этилган рассомлар тарихга XIX аср тузатишини киритишди. Бу аср бошида эса Наполеон “Агар Корнель ҳаёт бўлганида мен уни маркиз қилиб қўярдим” деган эди. Аммо ўзининг ҳукмронлиги даврида у шоирларга эмас, генералларга унвонлар берди ва ҳатто унинг шоирларга тайинлаган маоши Людовик XIV тўлаган пулга қараганда анча кам эди. Тўғри, Наполеон замонида Корнельга тенг келадиган шоирнинг ўзи бўлмаган. Ушанда императорнинг оғзидан ғазабга тўла сўзлар отилиб чиққан эди: “Францияда шоирлар йўқ дейишади, бу масала тўғрисида ички ишлар вазири нима деркин?” Адабиёт тарихидан бир нечта ном борки, адабиёт уларга юксак унвонлар олиб келган. Петрарка — саройдаги энг юксак лавозимлардан бирини эгаллаган эди, Теннисон лорд бўлган, Метерлинк эса граф унвонини олган.

Меценатлик тарихи шундай мисолларга ҳам бойки, ёзувчи иззат-нафсига ҳай бериб, хўрликларга чидашга мажбур бўлган. Меценат жуда яхши тушунганки, ҳар қанча зоти пок бўлмасин, ҳар қанча ҳокимиятга эга бўлмасин давлатинг ҳар қанча катта бўлмасин, буларнинг бари санъакор яратган олий кадриятлар олдида ҳеч қанча қийматга эга бўлолмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда меценат ўзининг бойлиги билан ёзувчидан устун келишга ҳаракат қилган ва маънавий жиҳатдан ўзидан ўзиб кетган одамдан устун келаётганидан жуда катта лаззат олган. У буни ғайришурий равишда қилмоғи ҳам мумкин. Масалан, бепаросат Сабилер хоним шундай одамлардан эди. Лафонтан ризқи-рўзини шу аёлниқидан териб ер эди. Бу аёл мактубларидан бирида шундай ёзади: “Мен уйдаги хизматчиларнинг ҳаммасига жавоб бериб юбордим,

фақат итни, кучукни ва Лафонтенни олиб қолдим”. Аммо ҳатто Малереб-нинг ўзики, ўзи шоир бўлатуриб, “шоирлар жамият учун кегль ўйнайдиган ўйинчиларга қараганда кўп ҳам фойдали эмас” деб турган бўлса, Саблиер хонимнинг фаросатсиз гапларидан хафа бўлиб бўлармиди?

Ҳозирги миллионерлар Бёрдга Жанубий қутбдаги тоғларни сизларнинг номларинг билан атайман деб берган ваъдаси учун пул тўлаганлари каби қадим замонларда ёзувчиларга ҳар хил бағишловлар, кириш нутқлари, туғилган кунлар, никоҳ тўйларига бағишланган қўшиқлар, марҳумларга марсия каби исталган тарздаги мақтов ва мадҳия учун пул тўлашган. Кимки чаққонроқ бўлса, виждони бўлмаса Аретинога ўхшаб бир вақтнинг ўзида мадҳияларини ҳам, гийбатларини ҳам пуллайверган. Қироллар унга ўзларини мақтагани учун ҳам, шеърларида сўкиб, ҳажв қилинмаслиги учун ҳам ҳақ тўлашган. Вольтер ҳам худди шу йўл билан ўз давридаги подшолардан пул ва турли-туман тухфаниёмонлар ундириб турган. Наполеон Гётени подшо Александрга бағишланган бирор асар ёзишга киришишга ундаган. “Жаноб, — деб жавоб берган Гёте, — менда бунақа одат йўқ. Орқасидан қилган ишимга пушаймон еб юрмаслик учун китобларимни ҳеч кимга бағишламайман”. Бунга Наполеон эътироз билдирган экан: “Людовик XIV замонидаги улуг ёзувчилар бошқача ўйлашган”. “Тўғри, — деб унинг гапига кўнмапти Гёте. — Лекин, сиз ҳазрати олийлари, улар неча марталаб бу ишлари учун пушаймон бўлганларини инкор этмайсиз-ку!” Гёте нима деяётганини билиб гапирган эди, чунки шахсан ўзининг тажрибаси бўйича зодагонларнинг орифлиги қай даражада эканини яхши биларди. Кўп йиллар мобайнида Гёте Веймар герцогининг инжиқликларига чидашга мажбур бўлган. Гётенинг тинч ва тўқ турмуш кечириши шу герцогга боғлиқ бўлган. Француз драмасига кўнгил кўядиган герцог Гёте билан Шиллерни Вольтер асарларини таржима қилишга мажбур этган, уларнинг ижодларига аралашган, “Орлеан қизи”ни саҳнага қўйишга розилик бермаган, чунки бу асар унинг маъшуқасига маъқул тушмаган. Хулласи калом, бу икки адибга олифтагарчилик билан менсимай муносабатда бўлган, герцог эмас, балки иғволар тўрига илиниб қолган театр директоридай иш юритган.

Адибларнинг энг оғир дарди шу бўлганки, муаллифлик ҳуқуқи бўлган эмасди. Лекин бу — ҳамма замонларда ҳам мавжуд бўлган хасталик эди.

Олис готлар юртида Миррихнинг шуъласида
Менинг китобим ўқир бадқовоқ центурион.
Британ ўлкасида куйланармиш қўшиғим,
Фақат менга нима наф, купқуруқ ёнда ҳамён.

Марсиалнинг бу мисралари ёзувчиларни эксплуатация қилиш бобида эпиграф бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ноширлар бамисоли қароқчидек иш юритишган, улар ёзувчиларни алдашган, ҳар қадамда уларга фириб беришган, қалам ҳақларини тўламай роса овора қилишган ва бунинг учун улар жазоланмаган, ҳеч ким мушугини “пишт” демаган. Рим қонунларига биноан китобда фақат унинг материали-ю, кўчириб ёзувчи мирзонинг меҳнати қимматга эга бўлган, ҳатто китобдаги қалбакилик ҳам жазога тортилган эмас. Машҳур ёзувчининг номидан истаган қалбаки асарни чиқаравериш мумкин бўлган. Кейинги асрларда ёзувчи “шоҳона имтиёзлар”да, турли-туман чалкаш ҳуқуқий шарт-шароитларда паноҳ топишни орзу қилган, ноширлар билан ўзи келишишга интилган ва ҳатто ўзи ўз асарларини сотиш билан шуғулланишга мажбур бўлган. Бунақа чакана савдо жонига тегиб кетгунча бу ишни давом эттиришга тўғри келган. Ян Кохановский “Қўшиқлар”ининг биринчи бетида бу аҳволни шундай сатрларда ифодалаган эди:

Илҳомим самарасин улашдим мен ҳаммага,
Бирон кимса тўламас меҳнатимга бирон ҳақ.
Энди ҳақни, биродар, ноширлардан ундиригин,
Достонларни сотар у — пул олар мўмай ва нақд.

Ҳатто драматург ҳам асари эвазига ҳақ тўлашларига умид боғлаёлмас эди. Шекспир замонасида ўзаро рақобат қилувчи театрлар хотираси яхши одамларни ёллашар, улар театрларга бир-икки бориб, янги асарларни кўрардилар-да, унинг матнини эслаб қолишга ҳаракат қилишарди, кейин унинг матнини ёддан тиклашарди. Табиийки, бундай матнда муаллифнинг ихтиёридан ташқари ҳар қандай сохта гаплар кириб қолиши турган гап. Асар шу аҳволда рақобатчи театр репертуарига кириб қоларди. Бу ишларда муаллифнинг хоҳиши билан сира ҳисоблашишмас ва унинг манфаатларига зид равишда иш тутиларди. Ҳатто Наполеон даврида ҳам театр директори агар кайфияти яхши бўлса, муаллифга ёнидан чиқариб, бор-йўғи бир лукидор пул берарди. Муаллифнинг пьесаси жуда катта муваффақият қозонган тақдирда ҳам, бу уни муҳтожлик чоҳидан олиб чиқа олмасди. Англияда ўз қалами билан тирикчилиги учун маблағ ишлаб топган биринчи шоир Александр Поуп бўлди. У Ҳомерни таржима қилди ва бунинг учун 9000 фун ҳақ олди. Ўша пайтдаги курсга биноан бу пул анча салмоқли маблағни ташкил қиларди. “Ҳомернинг шарофати билан, — деб ёзади Поуп шеърларидан бирида, — на бирон шахзодадан қарз олмай, на бирон аъёнга бурчдор бўлмай яшаш имконига эга бўлдим”.

Бир неча йиллар ўтгач, Поуп ягона истисно бўлмай қолди. XIX асрда пайдо бўлган ажабланарли янгиликлар орасида адабий меҳнатга ҳақ тўлаш бобидаги ўзгариш ажабланарли бўлиши жиҳатидан олдинги ўринлардан бирида туради. Китобларнинг адади ошди, муаллифлик ҳуқуқи ҳимоя қилина бошлади, қалам ҳақи оч қолмай яшаш имконини таъминлайдиган бўлди, баъзан эса қалам ҳақи туфайли муаллиф бадавлат бўлди, фаровонликка эришди. Дастлабки пайтларда буларнинг бари шу даражада гаройиб кўриндики, Байрон Вольтер Скоттга мактуб йўллаб, шеърятни бозорга солгани учун унга нафрат изҳор этишни лозим топди. Эски ҳақоратлар яна қайта эшитила бошлади. Бу ҳақоратлар даставвал Афлотун оғзида софистларни қоралаб айтилган эди. Аммо ана шу Байроннинг ўзи орадан бир неча йил ўтиб, ноширлар билан ҳеч кимдан қолишмайдиган даражада савдолаша бошлади. Шу пайтга қадар шоирлар ҳали бунақа даромадни билмаган эдилар. Мур “Лаллу Рук” учун 3000 фунт олди. Вольтер Скоттнинг “Сўнгги менестрелнинг кўшиғи” дostonи ўттиз минг нусхада тарқалди ва муаллифга катта бойлик келтирди. Вольтер Скоттнинг даромадлари чинакамига шоҳона бўлган эди. Бальзакнинг кўлларида жуда катта миқдордаги пуллар оқиб ўтди. Афсуски, оқиб ўтди, улар муаллифга юкмади. Виктор Гюгодан миллион франклик мерос қолган.

XX асрда аҳвол янада яхшиланди. Муаллифлик ҳуқуқи ёзувчиға мулкани ҳимоя қилишни таъминлади, уни ҳар қандай камситилиши имкониятларини назардан қолдирмади, халқаро битимлар билан боғлиқ равишда муаллифнинг хорижда эълон қилинадиган асарларидан, таржималаридан оладиган даромадларининг кўпайишига ёрдам берди. Бундан ҳаммадан кўпроқ ютган ёзувчилар жаҳонда кенг тарқалган — инглиз, немис, француз тилларида ёзадиган ёзувчилар бўлди, аммо таржималар воситасида ёки театр саҳналари ёрдамида ҳатто жуда кичик мамлакатларнинг муаллифлари ҳам жаҳон бозорини забт этишди. Бунга, масалан, Скандинавия мамлакатларининг ёзувчилари яхши мисол бўла олади. Адиблар жуда зўр муваффақиятларга эришдилар. Бунга, айниқса, роман ва драма яққол мисол бўлади. Бир гал Арнольд Беннистнинг пьесаларидан бири бир неча йил саҳнадан тушмади. Муаллифнинг ўзи жуда камсукум одам эди, унинг оладиган қалам ҳақи шу қадар кўпайиб кетдики, у бу пулларни нима қилишини билмай қолди. Кино ёзувчилар учун янги даромад манбаини очиб берди. Кинодан олинадиган даромадлар миллиондан ҳам ошиб кетадиган бўлиб қолди. Бу олтин ёмғири ҳар қандай ёмғир каби жой танламай ёғаверади: унинг ёрдамида нафақат улғ ёзувчилар ёхуд истеъдодли санъаткорлар, балки ўртамиёна ёзувчилар ҳам катта бойликка эга бўладилар. Ҳатто ўртамиёна ёзувчилар бу бойликларга янада осонроқ эришадилар. Масалан, Англияда сентиментал аёллар романи ёки Америкада жиноятчилар ҳақидаги роман бир ой ичида уларнинг муаллифларини бадавлат одамларга айлантирмоғи мумкин, лекин на уларни донгдор қилади, на уларга шуҳрат

келтиради, йилнинг охирига борганда эса бундай асарлар муаллифларининг фамилиясини ҳеч ким эслай олмаслиги ҳам мумкин. Адабиётда ҳар қачонгидан кўпроқ даражада чайқовчилар ва корчалонлар иш юритмоқда.

Бунга имкон туғдираётган омиллардан яна бири шундаки, китобнинг тижорат қиммати унинг ўзидан китобдан фойдаланиб чиқариладиган кўшимча маҳсулотга кўчирилади. Масалан, Америкада муаллифнинг ўзи ҳам ва янада кўпроқ даражада ношир қўлёзмага шунчаки бир роман, тарихий роман ёхуд биографик роман сифатида қарамайди, балки келажакда кинофильм, телефильм ёхуд бирор радиопьеса учун сценарий бўлиши мумкин бўлган асар деб қаралади. Журналларга ва дайжест деб аталган тўпламларга мос келадиган асарларда эса қалам ҳақи жуда юқори бўлади. Адабиёт тарихида биринчи марта ёзувчи моддий мустақилликка эришди, меценатлардан тиланчилик қилиб бирор нарса ундириш, уларнинг заруриятидан халос бўлди. Бадавлат одамнинг остонасига бош уриб бориш ўрнига ёзувчининг ўзи бадавлат одам бўлиб қолди. Бир қараганда, энди ёзувчи фақат илҳом парисининг буйруғига қулоқ осган ҳолда эркин ижод қилиши мумкиндай кўринган эди. Аммо бунга инсон табиатидаги ноқисликлар халақит берди. Секин-аста кўпчилик ёзувчилар учун бадавлат ҳомий қиёфасиз, исмсиз китобхонлар оmmasи эгаллади, китоб харид қилувчи сон-саногий йўқ оломон эгаллади. Бу янги ҳукмдорга яна ўша-ўша эҳтиром, ўша-ўша эскича тарзда унга ушшомадлар қилинади, ҳамон аввалгидай зўр бериб, унинг хайрхоҳлигини қозонишга ва ҳамон аввалгидай унинг қовоқ-тумшугига қараб, мамнунлиги ёхуд норизолигини аниқлашга интилишади. Авваллари ёзувчининг шуҳрати олий насабли гуруҳларнинг уни тан олишига боғлиқ эди, энди унинг ўрнини ўқувчилар оmmasи ўртасида қозонадиган муваффақият белгилайди. Бу муваффақият учун мўмайгина пул тўланади. Шундай муваффақият кетидан қувган ёзувчилар кенг китобхонлар оmmasининг дидини олдиндан билиб, унга мослашишга ҳаракат қилишади. Бундай машғулотлар оқибатида анча-мунча ёзувчи ўзининг яхши номидан жудо бўлди ва талантидан ажралди. Шу муносабат билан XIX асрда айниқса унинг биринчи ярмида адабиёт ҳаётидаги янги шароитлар ва янги тамойилларни ривожини сингчилаб кузатиб борганлар адабиётда меркантилизм кучайиб бораётганидан қаттиқ қайғуриб, бунга қарши овозларини тез-тез кўтариб турдилар.

Муаллиф билан бирга ноширнинг ҳам гуллаб-яшнайдиган замони келди. Аввалги даврларда ношир унчалик кўзга ташланавермас эди. У мирзабоши сифатида ҳам кўринадди, матбаачилик ҳам қиларди, чакана китоб ҳам сотарди, кейин улгуржи савдога ўтди. Бировнинг меҳнатидан ҳеч ким назорат қилмайдиган даромадлар чиқариб олишга ўрганган бу одам аввалига китоб нашр этиш ишларида жорий қилинган тартиб ва қайдлардан жуда бесаранжом бўлиб қолди, унга чап беришга, қаллоблик қилишга ҳаракат қилди. Лекин орадан кўп ўтмасдан англадики, қонун билан иттифоқ бўлса, кўпроқ даромад кўриш мумкин экан. Чунки қонун рақобатчиларга қарши курашда унинг қўлига қурол тутқазган эди: қонун бир китобдан кўчириб босувчиларни, енгил-елпи ўзгартиришлар билан уни қайта босувчиларни ва шунга ўхшашларни таъқиб остига олганди.

Китоб нашр қилувчи фирмаларнинг аҳамияти ва қудрати беқиёс даражада ўсиб кетди. Муаллифлар уларни қаттиқ ҳурмат қила бошладилар. Муаллифларнинг кўпчилиги ёшлик йилларида, биринчи китоблари чиқаётган кезларда эҳтиётсизлик қилиб, ношир билан умрбодлик шартномалар тузиб, нашриётга ўзларини боғлаб берган эдилар. Ёзувчининг ноширга қарамлигининг бу тури баъзи мамлакатларда бизнинг кунларга қадар ҳам сақланиб қолган. Польшада йигирма йиллар муқаддам муаллифлик ҳуқуқи ҳақида қабул қилинган янги қонун буларнинг барига чек қўйди.

Тез-тез шундай бўлиб турганки, ҳаддан ташқари зўр муваффақият қозонган асарлар фақат ноширнинг ўзи катта даромад олган, чунки у арзимаган пулга асарни таг-туғи билан сотиб олиб, уни тўлалигича ўз мулкига айлантириб олган. Бир замонлар меценатлар даврида бўлгани каби ёзувчилар эндиликда ноширлардан “маош олиб турган”, чунки улар битим тузишиб, муайян маб-

лаф учун умрининг охиригача ноширни бадий асар билан таъминлаб туриш вазифасини зиммасига олади. Бу, албатта, ёзувчи учун осон иш бўлган эмас. Бироқ шундай ҳам бўлиб турганки, ношир унча сермахсул бўлмаган, ҳали танилмаган муаллиф билан мулоқотга киришган унинг истеъдодига ва бўлғув-си муваффақиятига ишониб, ишлар мобайнида уни молиявий жihatдан қўллаб-қувватлаб турган. Китоб нашр этиш тарихи ёзувчилар билан ноширлар ўртасидаги бунақа мулоқотларга тўлиб кетган. Бундай муносабатларда бир-бирига ишонмаслик, бир-бирини ёқтирмаслик, бир-биридан гумонсираш ва ҳатто бир-биридан нафратланиш ҳам бўлган, шу билан бирга бир-бирига ишонч, бир-бирига хайрихоҳлик, ўзаро дўстлик ҳоллари ҳам кўп бўлган. Умуман, китоб нашр қилиш тарихига ёзувчиларнинг жаъмики кулфатлари-ю, қувончлари рақам қилинган.

Бальзак пул жинниси эди. Бу жиҳатдан у ўзининг ҳамма ватандошларига ўхшаб кетарди, негаки ҳар бир французда бир чимдим бўлса-да, Гарпагондан бор. Бальзак мансуб бўлган авлод ҳар нима қилиб бўлса-да, бойиб кетишга ҳаракат қилишарди. Бальзак ўзининг асарларида миллион-миллон пулларни айлантиради, ўз персонажларидан ҳар бирининг ҳамёнини титкилаб кўради, шахсий ҳаётида эса ақл бовар қилмайдиган молиявий ишларга қўл урган, ўз лойиҳаларидан бирини амалга оширишга киришганида у жуда катта молу мулкни қўлга киритишни орзу қилинган эди, бироқ бунинг ўрнига у қарзга ботади-ю, умрининг охиригача боши қарздан чиқмай ўтади. У унга бойлик келтирувчи бирдан-бир манба — ўз ижоди эканига ишонч ҳосил қилади, лекин бу ишонч унда жуда кеч пайдо бўлади. Минг афсуски, унинг ёзиб топганининг ҳаммаси қарзларини узишга кетган. Яқинлашаётган тўлов муддати қарсиллаган қамчидай ҳамиша унинг боши узра таҳдид солиб турган. Бу тан учун ҳам, руҳ учун ҳам ғоятда ҳалоқатли, оғир иш эди. Бальзак анча бақувват одам бўлган, у узоқ умр кўриши мумкин эди, аммо эллик ёшга етмасданок у бутунлай ўзини ўзи еб битиради. Муаллифлик ҳуқуқини бениҳоя ёниб, оташинлик билан ҳимоя қилган одамлардан бири Бальзак бўлганига ҳайрон қолиш мумкинми? “XIX аср француз ёзувчиларига” деган ва 1834-йилнинг ноябрь ойида “Revue de Paris”да босилиб чиққан очиқ мактубда Бальзак нафақат ёзувчини муҳофаза қилишга қаратилган қонунчиликнинг ҳамма қусурларини фoш қилади, балки Адабиётчилар жамиятини тузиш зарур экани ҳақидаги фикрни ўртага ташлайди. Кейинча бундай жамият тузилди ва у ҳозирга қадар яшаб келмоқда. Бу жамиятнинг биринчи раиси Бальзакнинг ўзи бўлган эди. Бироқ келажакнинг ташвишини чекар экан, бошқалар ҳақида ғамхўрлик қилар экан, у ортиқ ўзига ўзи кўмак беролмай қолган эди.

Ёзувчилар ичида пулнинг қурбони бўлган иккинчи ёзувчи Вольтер Скотт эди. У эрта шуҳратга эришди, шуҳрати зўр бўлди ва бу унга жуда катта миқдорда даромад келтирди. Ўзининг моддий аҳволини мустаҳкамлаш мақсадида у ўзининг асарларини нашр этувчи нашриёт фирмасига шерик бўлади. Аммо 1826-йилда фирма касодга учрайди ва ёзувчининг бўйнига 117 минг фунт стерлинг қарз тушади. Фурури баланд ва қинғир ишлардан ҳазар қиладиган Вольтер Скотт қироллик банкининг ёрдамини рад этади, номлари номаълум қолган мухлислар тўплаган бир неча ўн минг фунт стерлинг пулни олишдан ҳам бош тортади. Шу пайтдан бошлаб, у ҳар куни йиқилиб қолгунча ишлай бошлайди, роман кетидан романларни ёзиб ташлайверади. Аммо уларнинг сифати тобора ёмонлаша боради. Шу аҳволда у беш йилдан кейин бутунлай қувватдан қолиб оламдан кўз юмади.

Пулдан маъноли маслаҳатчи чиқмайди. Пул ижодий ишга суқилиб кириб олади-да, ижодга ўзининг емирувчи қувватини олиб келади, ёзувчини тўхташ нималигини билмайдиган конвейерга айлантиришга ҳаракат қилади, бу конвейер имкони борича кўпроқ маҳсулот бермоғи керак. Пул топиш иштиёқи ёзувчини машаққатли, лекин гўзал ишлардан совутади, уни енгил-елпи ва осон ишларга кўнгил қўйишга ундайди. Ёзувчи учун энг хатарли эрта келадиган осон шуҳратдир. Ўз асарларида китобхонларга нима ва қандай маъкул бўлганини англаб етган, шуҳрат лаззатларини татиган, ўсиб бораётган даро-

мадидан роҳатланган ёзувчи ўзини буларнинг барини “йўқотиб қўйиш хавфига дучор қилишдан қўрқди ва охир-пировардида бутунлай бошқача одамга айланиб қолади. Ҳолбуки, у бошқачароқ одам бўлишини ният қилган эди, бошқачароқ одам бўлиши мумкин ҳам эди, бунинг учун санъатининг овозига кулоқ солмоғининг ўзи кифоя эди. Бошқа кўп ҳолларда бўлгани каби бу ерда ҳам ёзувчи табиатининг кучи, иродасининг қуввати муваффақият синовидан эмас, муваффақиятсизлик синовидан ўтади.

Баъзи бир ёзувчилар, масалан, Пеги моддий фаровонликни ошқора тарзда қоралайдилар. У ишчи оиласида дунёга келган, муҳтожлик ва қийинчиликлар ичида улғайган, шунинг учун мушкулотларда самарали мардликнинг, тинимсиз интилишларнинг, қаҳрамонликнинг манбаини кўради. Муҳтожлик мудрашга, ялқовлик қилишга йўл бермайди. У санъаткорни ҳамиша сергак бўлиб туришга мажбур қилади, у ёзувчининг қувватини уйғотади, характерини тоблайди, уни мағрур бўлишга мажбур қилади.

Ҳамма ёзувчи ҳам шундай деб ўйланади, лекин ҳар бир ёзувчи бошқа ижодкорлар (файласуфлар, олимлар, рассомлар) каби муҳтожликни тан олишга тайёр. Бироқ бошқа бирон касб-корнинг вакили бунга рози бўлмайди, чунки уларнинг ҳеч қайсисида жазмики машаққатлар ва мағлубиятларга қарамай, одамни ўз касби-корига содиқ қолишга мажбур қиладиган рағбатлар йўқ. Вильедс Лиль Аданннинг ёки Норвиднинг қаҳрамонлиги фидойиликка тўла, унда бу дунёнинг авлиёларнига хос алланарса бор. Бироқ қашшоқликни мақтаб ҳар нима дейилмасин, якка-ёлғиз даҳоларнинг муҳтожликларга қарши курашларда қозонган зафарлари тўғрисида ҳар қанча кўпиртириб ҳикоя қилинмасин, ҳар ҳолда, очликда истеъдодни юксалтирадиган энг яхши воситани кўриб бўлмайди. Одатда муҳтожлик ҳалокатга олиб боради — унинг бешафқат исканжаларида минглаб ажойиб мутафаккирлар, санъаткорлар нобуд бўлишган, нобуд бўлганда ҳам хўрликлар торта-торта, аламдан ёна-ёна нобуд бўлган.

Бундай ҳалокатларнинг сабаблари ҳар хил бўлган: баъзилар ҳасталикдан ёки бирон-бир ногаҳоний бало-қазодан, бирон ёмон одатдан ўзин тиёлмасликдан, ожизликдан нобуд бўлишган. Бу сабаблар ичида кўпроқ пул топишга берилиб кетиб, ишдан бутунлай совиб кетиш, ундан нафратланиш ҳам анча салмоқли ўрин тутади. Баъзан жамият билан қанақа муросага боришни истамаган санъаткорнинг ғурури голиб келади, у ўжарлик билан гапириб келганидан бошқача тарзда гапиришни истамади ёхуд санъатидан бошқа ҳеч қандай йўл билан тирикчилик қилишга кўнмайди. “Иккинчи” касб-кор ҳақидаги масала ҳам юракни сиқиб юборадиган масалалар сирасига киради. Дурустроқ зарурият бўлмаса, ҳеч ким сеvimли ишини қўйиб, бошқа иш билан шуғулланишни истамайди, қимматли вақтини ўзида ҳеч қанақа иштиёқ туғдирмайдиган ёки унинг нафратини қўзғайдиган ишга сарфлашни истамайди. Албатта, бунга кўникса бўлади, вақтини расамади билан тақсимлаб, ўзига ҳар қандай вазифалар шуғулланиш мажбуриятидан ҳоли бўлган бир мунча бўш вақт қолдириши мумкин. Пул топиш йўлида ишлаш билан ижод ўртасида муайян мувозанатга эришиш бобида зўр ютуқларга эришса бўлади, руҳий хотиржамликка эришмоғи мумкин, лекин ҳамиша бекор кетган вақт учун таассуф ва алам туйғуси қолади, хаёлотини сўндириб, қаламини бир чеккага йиғиштириб қўйган кезлардаги бефойда ўтган умр ҳақидаги, унинг ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмаслиги тўғрисидаги аччиқ ўйлар қолади.

Тақдир ёзувчига раво кўрадиган касб-корларни яхши ва ёмон деб ажратмоқнинг маъноси йўқ. Ёзувчига, масалан, идораларда хизмат қилмоққа, ўқитувчи бўлишга ёки газетада ишлашга маслаҳат бермай, тиббиёт соҳасида, дипломатияда ишламоқни ёхуд денгиз флотига хизмат қилмоқни тавсия этиб бўлмайди. Фақат бир нарса равшан: кимда ким ўзининг хоҳишига қарши бориб, қилмоқчи бўлган ишидан келадиган зарарни ва етадиган талофатни аниқ таниқ билиб туриб, рўёбга чиқмай қолган ижодий ниятлар ва ушалмай қолган орзулар ҳисобига кундалик ризқини териб юрар экан, кимда ким ўзининг сеvimли ишига якшанба кунларидаги истироҳат чоғларинигина бағишлай олса,

кун бўйи меҳнат қилиб келиб, кечқурун узук-юлуқ тарзда ижод билан шуғулланса, кимда ким ўзининг фикр дунёси билан ҳеч қандай мухташамликка эга бўлмаган ишлар билан шуғулланса, бу машғулотлар эса унинг миясини бўлар-бўлмас кераксиз нарсаларга тўлдиришдан бошқага ярамаса, бундай одам йил охирида сарҳисоб қилиб, қаршиида беҳуда кетган минглаб соатлар қабристонига қад кўтарганини кўради ва даҳшатга тушади. У айрим шахс сифатида умрини беҳуда ўтказиб юборганини сезади, агар у истеъдодининг гапига кириб, ўзини тўлалигича ижодга бағишлаганда жамият ҳам ундан кўп нарса олмоғи мумкин бўларди.

Ҳолбуки, ёзувчининг эҳтиёжларини қондириш жуда ҳам осон. Аскар Уайльд ишлаб топган катта-катта маблағлар, Мопассаннинг яхтаси, Метерлинк, д'Аннунцио, Ибаньесларнинг саройлари-ю қасрлари сизни ҳовлиқтирмай турсин — буларнинг бари умумий қоидадан истиснодир: у ҳолларда бойлик уларнинг бошига қутилмаганда ёпирилиб келган, уларга ўзларининг ҳар қандай эркалигини амалга оширишга имкон берган, бироқ, айтиш мумкин, бу билан бари бир уларнинг ижодидан путур кетган ёки улар бутунлай ижоддан тўхтаганлар. Аллаким ёзувчи эҳтиёжининг ўртача даражасини аниқлаш билан шуғулланган экан. Ёзувчига муайян қулайликларга эга бўлган тузуккина турар жой бўлса бас, шунинг ўзи унга кифоя қилади. Бу турар жой катта шаҳардаги квартира, вилла ёки қишлоқ жойдаги камсуқумгина ҳовли-жой бўлиши мумкин. Фақат бир нарсадан худо сақласин, шу гамхўрликларни талаб қиладиган катта ер-сувли, катта-кичик иморатлардан таркиб топган мулкнинг кераги йўқ. Ёзувчига нақд пул ҳам керак, албатта, лекин бу пул унинг тузуккина овқатланишга кийинишга, кутубхонасини ёхуд доим йиғиб-юрадиган бирон коллекциясини тўлдириб туришга етса ва, ниҳоят, унга бемалол саёҳат қилиш имкониятини берса бас. Ана шу камсуқум аъмол турли тоифаларга мансуб хилма-хил ёзувчиларни қаноатлантиради ва уларнинг ҳар қайсиси буни ўзининг шахсий аъмоли деб эътироф этишга тайёрдирлар. Бундай авлод-аждодларидан катта мерос қолган ёки тақдир унга бойлик ато этиб, ташвишга қўйган ёзувчилар ҳам истисно эмас.

Умум қабул қилган маънода профессионал деб ҳисобладиган ёзувчи — ўзининг қалами билан тирикчилик қилувчи ёзувчидир. Бундай таърифни баъдий ижодни агар ўзининг ягона мақсади деб билмаганида ҳам, асосий мақсад деб ҳисобловчи ҳамма ёзувчиларга татбиқ қилса бўлади. Масалан, Флобер асарларидан даромад олган эмас, баъзан эса ҳатто уларни нашр этиш учун ёнидан пул ҳам тўлаган. Масалан, “Бовари хоним” китобнинг ноширига жуда катта даромад келтирган, лекин муаллиф эса суд харажатларини тўлашга мажбур бўлган. Флобернинг ўз сармоясига бор эди, аммо бу сармоя адо бўлгач, Флобер қариган чоғида у ер-бу ердан иш қидиришга мажбур бўлди. Унга шон-шуҳрат келтирган китобларининг биронтаси ҳам унга даромад келтирган эмас. У ўзининг турмуш ишларида ношудлиги туфайли ва нашриётларнинг зўравонлиги важдан шу аҳволга тушди. Шуларнинг барига қарамай у ёзувчилар ичида энг кўп даражада “профессионал ёзувчи” деган номни олишга лойиқдир. Флобер нафақат ҳеч қачон адабий ижоддан бошқа иш билан шуғулланган эмас, балки бошқа ҳамма машғулотларни уларга вақт сарфлаб ўтиришга арзимайдиган, шуғулланишга номуносиб деб ҳисоблаган. Унга ўхшаган ёзувчилар ҳамма даврларда ҳам жуда кўп бўлган, фақат сиёсий ҳаёт ғоятда жўшқин кечган антик даврдаги айрим босқичларгина бундан мустасно. Бу жиҳатдан ёзувчилар файласуфларга, олимларга, рассомларга, ихтирочиларга яқин туришган. Булар эса шунақа одамлар бўлганки, бирор ғояга берилиб кетсалар, шу ғоя йўлида ҳаётнинг ҳамма неъматларини тикиб юбораверар эдилар.

Ҳатто юнон олимлари ҳам бу масалаларда тўхтаб ўтишган. Улар ҳаёт кечирининг икки хил йўлини фарқлашган: булар *bios theoreticos* ва *bios practicos*, яъни назарий яшаш ва амалий яшашдир. Римлик ахлоқшунослар уни ҳаётни кузатиб яшаш ва фаол ҳаёт кечириш деб таржима қилишган. Микеланжело папа Юлий II нинг қабри тепасида бу икки мавҳумиятни Роҳла ва Дин образларида жуда чиройли тасвирлаб қолдирган. Қабр устидаги ёдгорликда му-

росага келган бу икки мавҳумият кўп асрлар мобайнида ўзаро муросасиз баҳс юритиб келишган. Буларнинг бири монастирлар, такъялар барпо қилиб келган бўлса, иккинчиси бир бирини алмаштириб турувчи муносабатларнинг шунақа шиддатли оқимини яратганки, унда ўз диққат-эътиборини бир нуқтага жамлаб хаёл суриш учун ҳам, хотиржам ижод қилиш учун ҳам ҳеч қанақа имкон бўлмаган. Фаолиятсиз кузатувчи ҳаётнинг кўпгина рамзлари ичида фил суягидан ишланган минора ҳам бор. Бу миноранинг тагида ўқтин-ўқтин фаол одамлар тўпланиб, муштларини дўлайтириб, минорага яшириниб олган хаёлпарастларни таъна тошларига кўмиб ташлайдилар. Аммо доимий равишда хаёлпарастларнинг ёнини оладиган ҳимоячилар топилиб турган. Уларни баъзан аъмолларини садоқат билан ҳимоя қилганлари учун оқлашган бўлса, баъзан тафаккур ва санъатнинг мусаффолигини сақлаганлари учун оқлашган.

“Фаол ҳаёт ҳудудларидан ташқарида...”

Ҳаёт дегани — бу оилавий ва ижтимоий мажбуриятлар, бу бошқа одамларнинг манфаати йўлида сарфланган меҳнат, бу вақтга, тинчликка, молумулкка туҳфа қилинган, миқдорини ҳисоблаш қийин бўлган қурбонлар. Флоберга ўхшаган ёзувчилар ҳамма вақт ҳар қандай фуқаролик мажбуриятларидан холи бўлишга интилганлар, ҳарбий хизматдан бўйин товлаганлар, ижтимоий ҳаётдан ўзларини четга олганлар, ҳеч қанақа лавозимларни қабул қилишган эмас ва балогат ёшига етиб қолганда эса оила бағрида яшамок керакми ёки сўққабош бўлиб ўтган маъқулни деган муаммога рўпара келишган.

Статистика бу ўринда бизга нималардан ҳикоя қилишини билмайман, аммо бу муаммо очиқлигича қолишда давом этмоқда, ёзувчилар эса икки гуруҳга ажралиб бўлди. Бўйдоқлар сафини диний лавозимдаги одамлар анча тўлдириб қўйди. Бу, айниқса, тарихнинг муайян босқичларида — фақат руҳонийлар тоифасидан чиққан одамларгина ёзувчилик қилган пайтларда кўп рўй берди. Уйланмай бўйдоқ ўтишнинг тарафдорларига уларнинг муҳолифлари эътироз билдиришганда, кўпинча баъзи бир машҳур ёзувчиларнинг ҳаётидан олинган далилларни рўқач қилишади. Бундай ёзувчиларнинг оиласи уларнинг ўсишига, истеъдоднинг гуллаб-яшнашига сира халақит берган эмас. Аммо бўйдоқ ўтиш тарафдорлари таслим бўлишмайди: улар уйланган Овидийга уйланмай, бўйдоқ ўтган Вергилий ва Гораційни қарши қўйишади. Улар бажону дил Теренция сингари шахслар устида тўхташади. Маълумки, Теренция Цицеронни бутунлай хонавайрон қилишга муваффақ бўлган эмас, чунки у ҳаддан ташқари бадавлат бўлган, лекин уни шу даражада виждонсизларча талаганки, охир-пировардида, иш қўйди-чиқди билан тамом бўлган. Бўйдоқ ўтиш тарафдорлари Мицкевичнинг оилавий ҳаётини тасвирлашда қора бўёқни сира аяшмайди, лекин оилавий турмуши ночор аҳволга тушиб қолганда Мицкевич шоирлик қилишни йиғиштириб қўйган эди. Улар уйланган ёзувчиларнинг яна бир хусусиятига эътиборни қаратишади. Уларнинг фикрича, ёзувчи рус графи Толстой каби жуда аёлманд бўлмоғи, серфарзанд бўлмоғи ва шунга қарамай, жуда кўп асар ёзмоғи мумкин. Улар яна баъзан осмонга қараб фол боқишади — уларнинг фикрича, ҳар бир оила отаси бўлган ёзувчи бўйдоқ сифатида эркин ҳаёт кечирганида ижодда камолотнинг юксак босқичларига кўтарилишлари мумкин бўларди.

Бўйдоқлик муҳибларига қарши яна кўпдан-кўп мисолларни далил сифатида келтириш мумкин — бўйдоқ ўтган кўпгина ёзувчилар фосихлик йўлига кирганлар қанчадан қанчалари турмушнинг носозлигидан, дайдиликдан нобуд бўлиб кетишган, бошқа томондан эса, кўпгина шундай одамларни ҳам мисол қилиб келтириш мумкинки, улар оилавий турмуш бағрида тўла-тўқис руҳий уйғунликка эришганлар. Оилавий ҳаёт — жуда катта ахлоқий қимматга эга ва ёзувчининг характерини шакллантиради. Бироқ бир нарсга сира ҳам шубҳа туғдирмайди — жамиятдаги ўрни, зиммасидаги вазифалар тўғрисида ўз-ўзига ҳисоб берадиган сўз санъатини ўзининг ягона касби-корига айлан-тириб олган ёзувчи ўз эркинлигини чеклаши мумкин бўлган ҳолатларни туғдирувчи ишга қўл уришдан олдин етти ўлчаб бир кесади.

Бугун ҳеч ким бу мавзуда гуманистларга хос эҳтирос ва жўшқинлик би-

лан баҳс юритмай қўйган. Бокаччо Дантенинг биографиясида шоирдан қаттиқ таъна қилиб, унинг уйлангани учун дашном беради, доно ва ҳамиша навқирон фалсафани инжиқ, секин-аста қариб борадиган аёлга алмаштирганидан ўпкалайди. Бокаччонинг ўзи бу хатони қилган эмас, у бу масалада Петраркадан ўрнак олган, Петрарка эса ўз навбатида қадимги дунё файласуфларидан, янада аниқроғи — роҳибларидан ибрат олган. Петрарка хилватда холи ҳаёт кечириб ўзида йўқ даражада завқланар ва бу масалада ҳам бошқа кўп масалаларда бўлгани каби Флоберга ўхшаб кетарди. Флобер эса роҳибларга ҳасадсиз қараёлмайман деб неча марталаб эътироф этган эди. У ўзининг Круасседаги уйида хос ҳужрага ўхшаш бир кулба қуриб олганди, у ерга бегоналарни йўлатмас, ҳатто дўстларини ҳам камдан-кам ҳолларда киритар, маъшуқасига ҳам у ерга киришни тақиқлаб қўйганди, бир гал маъшуқаси бу тақиққа қарамай, ҳужрага киришга журъат қилганида уни у ердан тўғридан-тўғри қувиб чиқарган эди.

Петрарка “Авлодларга мактуби”да “қирқ ёшидан кейин гарчи ҳали бақувват ва соғлом бўлса-да, эҳтироси жўш уриб турган бўлса-да, аёлларга яқинлашмай қўйганини” айтиб мақтанади. Флобер ёзувчиларга жинсий ишлардан тийилиб юришни тавсия қилган эди, бунини эшитиб, Жорж Санд жуда аччиғи келган эди. Дюманинг ўғли Паде-Рояль арки остида Бальзак билан гаплашганини эслайди. “Инсоний комедия”нинг ижодкори шундай деган экан. “Мен бир муҳаббат тунининг ўзида қанча қувват йўқотишимизни аниқ ҳисоблаб чиқдим. Гапимни эътибор билан эшитиб ол, йигит — ярим жилдлик куч йўқотилар экан. Ҳолбуки, дунёда биронта аёл зоти йўқки, у бир йилда икки жилдга кетадиган қувватга арзиса...” Ўша кезларда Бальзак ўттиз саккиз ёшда эди.

Бу муаммо бугунга қадар ҳам ўзининг ўткирлигини йўқотгани йўқ. Бир ёзувчи — унинг номини айтмаёқ қўяй — ҳали белидан қуввати кетмаган адабиётчилар “инфибуляция” усулини қўлламоқлари керак деб ҳисоблайди. Бу усулни қадимги дунё атлетлари қўллар эканлар. У “Муштлашадиган полвон” номли машҳур бронза ҳайкалда яхши кўрсатилган. Бу ҳайкал Римдаги делле Терме музейида туради. Бу усулнинг нимадан иборат эканини батафсил тавсифлаб беришга тилим ожизлик қилади.

Аёл ҳамиша ёзувчининг интеллектуал ҳаётидаги носозлик ва хаоснинг рамзи бўлган. Файласуфлар, олимлар, ёзувчилар ва рассомлар томонидан унинг шаънига айтилган таққирли гаплардан бутун бошли бир китоб яратса бўлади. Аввалги замонларда бунақа мажмуалар яратилган ҳам. Аммо бу бир ҳовуч ҳақоратлар-у истеҳзолар (улар ўзига хос салбий шаклда айтилган мақтовлардир), мангу янграб келган оҳангдор мадҳиялар олдида нима деган салмоққа эга? Бу мадҳияларга ҳар бир адабий авлод ва деярли ҳар бир ёзувчи доимий равишда янгидан-янги бандлар қўшиб боради.

Монографияларда, биографияларда, тадқиқотларда, адабиёт дарсликларидан ҳамма нарсадан ҳам кўра кўпроқ ва батафсилроқ муҳаббат тўғрисида, унинг ҳамма изтироблари, дардлари, кўнгилни вайрон қилишлари тўғрисида, муҳаббат адабиётининг асосий материали экани ҳақида гапирилади. Дарҳақиқат, йигирма асрдан ортиқроқ вақт мобайнида Оврўпа адабиётида тўпланиб қолган бадиий асарлардан бахтли ёки бахтсиз муҳаббат мавзуи билан боғлиқ нарсаларнинг ҳаммасини чиқариб ташласа, адабиёт ҳаддан ташқари ғариб бир вайронага айланарди-қоларди. Юзлаб дурдона асарлар билан бир қаторда бадиий жиҳатдан мундоқроқ бўлган, лекин ўз давридаги китобхонларга лаззат бахш этадиган даражада қувватга ва латофатга эга бўлган минглаб асарлар ғойиб бўлиб кетарди. Аммо, бахтимизга бундай қилишнинг сира иложи йўқ: ҳатто келгусидаги ёзувчилар ортиқ бирон марта севмасалар-да ёки уларда ўз муҳаббатларини тараннум этиш эҳтиёжи пайдо бўлмаса-да, ўтмиш адабиётига энди ҳеч ким халақит беролмайди. Бу адабиётда эса ўзининг жаъмики жозибатор латофати билан ҳукмронлик қилади — ундаги аёл — шоду хуррамлик, қувонч, бахт келтирувчи, айни чоқда одамни нобуд қиладиган ва унга илҳом бағишлайдиган маъбуда!

Шундай саодатманд маъшуқалар борки, улар ҳаётлигида ўзларини бошига

кўтарган эркаклар билан мангулик шухратини баҳам кўришган. Улар билан бирга бошқача тоифадаги аёллар ҳам бор. Уларнинг йўлларини ҳеч ким қаламга ҳам олмайди, улар унутилиб кетади, жуда ёрлақаса, улар бир вақтлари ўзи боғлиқ бўлган ёзувчининг ҳаёт йўлига берилган эскартмаларда тилга олинади, холос. Ҳаммадан ортиқ даражада қораланадиган аёллар бор — улар биографларнинг назарида улар эмаслар, негаки, эрлари билан ҳамфикр бўлаолмаганлар, уларни тушуниш қобилиятига эга бўмаган. Ж.Ж.Руссонинг турмуш ўртоғи шўрлик Терезанинг шаънига бугунга қадар ҳам қанчадан-қанча адолатсиз гаплар эшитилиб туради. Ёки унинг ҳатто никоҳ битимига имзо чекишни ҳам билмайдиган хотини Жанбатиста Виконинг боши ҳам таъналардан чиқмайди. Худди шунга ўхшаб Христина Вульнусни ҳам руҳан жуда қашшоқ аёл деб ҳисоблашади. Лекин бу аёл Веймар ғийбатчилари айтган даражада фаросатсиз бўлган эмас. У тўғрида фикр юритишдан аввал Гётенинг уни севган пайтларидаги мактубларини, эпиграммаларини, марсияларини ва бошқа асарларини ўқиб чиқмоқ керак, масалан, “Der Metamorphose der Pflanten”, яъни “Ўсимликлар метафармозаси” деган асарини синчиклаб ўрганиб чиқмоқ керак. Шунда бу аёл билан бирга Гётенинг ҳаётига қанчадан-қанча ҳарорат ва масрурлик кириб келгани аён бўлади. Меҳр-шафқат, садоқат, ғамхўрлик, вафодорлик шу қадар катта қимматга эгаки, юрагида бўрон жўш ураётган ва сокин бир масканни излаётган одам кўпинча ўзига ҳамроз сифатида юввош бир аёлни танлайди, бу аёл интеллектуал жиҳатдан ундан пастроқ бўлса ҳам ҳечқиси йўқ, бундай аёл итоаткор бўлади ва эрини бошига кўтаради. Бунақа хубиона мўлжаллар онгсиз равишда ҳам пайдо бўлиши мумкин, аммо кўпинча у обдон пишиқ-пухта ўйланган бўлади. Улуғ одамларнинг ҳаёт йўллари ҳақидаги китобларни ўқиганлар бундан таажжубланмасликлари керак. Саховатпешалик уларнинг табиатидаги энг кўп тарқалган сифат эмас.

Ёзувчиларнинг хотинлари ҳам кўпинча ёмон отлиқ бўлиб қолишади. Ўзи аслида ҳаётда яшаб ўтмаган, лекин шунга қарамай, тилларда дoston бўлиб кетган Ксантиппа кўп асрларга татигулик тарзда ёзувчилар хотинларининг обрўйини пасайтириб юборди. Хотинларнинг ўзларини ўзлари ҳимоя қилолмас эдилар. Фақат бизнинг давримизга келибгина уларнинг овозлари янграй бошлади. Аммо, афсусу надоматлар бўлсинки, уларнинг баъзи бирлари оғизларини очмай қўяқолганларида қандай яхши бўларди. Масалан, улуғ ёзувчи билан биргаликда ўтган ҳаёти тўғрисида каттагина жилдлик хотиралар ёзган Жесси Конрад шундай хотинлар сирасига киради. Ўртамиёна бир аёлнинг бу эзма гапларини бошидан охиригача ўқиб чиқмоқ учун обдон ўзини ўзи анчагина мажбурлаш керак. Одатда бева хотинлар ўзларининг тор доираларида қиладиган ишни Жесси Конрад кўп мингли китобхонлар оммаси олдида қилишга аҳд қилипти — у эрининг устидан мағзава ағдарипти. У марҳум эрининг деярлик масҳараомуз образини чизади: унинг тасвирида Жозеф гоётда асабий, паришонхотир, ўта худбин, ҳар қанақа дардлардан ҳамиша оҳ-воҳ қилиб юрадиган бўлиб чиққан, у улуғ инсоннинг юзига соя ташлаш билан банд, биринчи ўринга Жозеф эҳтиётсизлиги туфайли синдириб қўйган пиёлалар, папирос учқунини тушириб куйдириб қўйган ёстиқлар чиқиб қолган, унинг ички ҳаёти, унинг иши тўғрисида эса ҳеч нарса ёзмайди, мабодо ёзса алланечук аҳамиятсиз, майда-чуйда нарсалар тўғрисида ёзади. Ўйлаш мумкинки, ёзувчи хотинини ўзининг ички дунёсига яқин йўлатмаган. Ҳолбуки, Конрад ўз қўлёзмаларини кўчириб ёзишни унга топшириб турган ва неча марталиб ўзининг ижодий режаларини у билан ўртоқлашган ҳам. У жуда яхши уй бекаси ва моҳир пазанда эди, ҳатто пазандалик санъати тўғрисида китоб ҳам ёзган. (Конрад бошқа кўпгина ёзувчилар каби ширин ва тотли таомларнинг қадрига етадиган одам эди), аммо жуда касалманд аёл эди, агар шу томони бўлмаса жуда ҳам рисоладагидек аёл бўларди. У жуда кўп жарроҳлик операцияларини бошидан кечирган, кўп вақти касалхоналарда бўлган, уйда соғайиш чоғларида ҳам ёнида бир энагаси билан кўпинча кўрпа-тўшак қилиб ётган. Конрад у билан ўттиз йил атрофида турмуш кечирган ва ундан тузук-

роқ турмуш ўртоғи топиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган. “У мен учун бамисоли ўғилдай эди, — деб ёзади Жесси, — ва айнаи чоқда менинг эрим эди, парваришга муҳтож эди, унга худди ёш боладай қаров керак эди. Шу билан бирга унинг ажойиб асарлари қандай барпо бўлаётганини кўриб унинг учун ғоятда ифтихор қилар эдим, унинг бениҳоя катта қўламдаги ишларидан ҳаммиша завқланардим”. Албатта, бу гаплар тўғри эди ва ҳеч нарсага қарамай, айнаи шундай парчалар бизнинг қаршимизда уни қай бир даражада оқлади.

Альфонс Доденинг рафиқасининг “Хотиралар”и бир оз бошқачароқ оҳангда ёзилган. “Кундаликлар” босиқлик билан ёзилган, анча-мунча камтарона руҳга эга бошидан-оёқ назокат билан суғорилган. “Кундаликлар” муаллифи кам истеъдодга эга эди, лекин тўғри — бу истеъдод кичикроқ эди. Нега десангиз истеъдоди бир-бириникига тенг бўлган аёлу эркакнинг турмуш қурганини камдан кам ҳолларда кўриш мумкин. Бу масалада эру хотин Брауннинглар мустасно тариқасида хизмат қилишлари мумкин эди, лекин унинг хотини чиндан ҳам истеъдоди жиҳатидан эрига тенг келолмасди. Истеъдодларининг тенгма-тенглиги асосига қурилган эр-хотинлик иттифоқини тасаввур қилиш ҳам қийин. Иккита баравар даражадаги қудратли шахслар айнан бир хил санъат билан шуғулланиб туриб, ҳеч қачон бир-бирлари билан чиқиша олмайдилар. Агар улар руҳан бир-бирларига яқин бўлсалар иш нари борганда ҳаммуаллифлик билан тугаши мумкин эди, бунинг оқибатида янгича бир турдаги ака-ука Гоннкурлар пайдо бўларди. Агар улар ҳар хил бўлишса, бир-бирларини унча ёқтирмаган ҳолда, баъзан эса бир-бирларига нисбатан нафрат туйғуси билан ажрашиб кетишарди. Флобер Жорж Сандни жуда ёқтирарди, лекин улар никоҳдан ўтиб оила қуришса бу қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини ўйлашнинг ўзи қўрқинчли. Агар Альфред Моссе унга ўйланса, эҳтимол қисқа муддат мобайнида бўлса ҳамки, уларнинг турмуши ҳаловатли кечмоғи мумкин эди, чунки унинг йўллари ҳеч қачон Жорж Санди йўллари билан кесишган эмас, Жорж Санд унинг шеърларидан завқланган, Мюссе эса Жорж Санднинг оҳангдор нафсиридан ҳузур топган, лекин уларнинг иккови ҳам биз бир-биринининг кемтигимизни тўлдириб, уйғун бир яхлитликни туғдирамиз деб ўйлаб, жуда адашишган эди. Кейинчалик улар бир-бирларини масҳара қилиб, устларидан қаттиқ кулишади. Флобер эса бир неча йил мобайнида “ёз-ёз” дардига чалинган Луиза Коле билан бирга ўзини бахтиёр ҳис қилган. Ўқтин-ўқтин Флобер унга қандай ёзиш кераклиги борасида маслаҳатлар бериб турган ва бу бамисоли бургутнинг товۇқни учишга ўргатишдай гап бўлган. .

Шундай ҳам бўладики, ёзувчи ҳаётда бирор аёлга рўпара келади ва бу аёл уни бутунлай ўзгартириб юборгандай бўлади, ундаги мудраб ётган қобилиятни уйғотади. Анатолий Франс билан де Кайане хоним ўртасидаги кўп йиллик дўстона муносабатлар ҳаммага маълум. Де Кайане Франс ҳуркаккина, ношудгина бир йигит бўлган, майда-чуйда адабий ишлар билан шуҳрат қозонган. Де Кайане хоним уни чинакамига ишлашга мажбур қилади, Дрейфус иши билан шуғулланишга ҳам кўндиради ва шу йўл билан уни машҳур қилади. Айтган жойидан кесадиган, ўз хизматларининг қадрини жуда яхши биладиган бу аёлнинг зуғумига охир-оқибатда чидашнинг иложи бўлмай қолди ва бу Анатолий Франсни ундан ажралишга мажбур қилди. Бу одатдаги ҳодисадир, ўзини бошдан-оёқ эрига фидо қилган, фақат ўзи севган инсоннинг улуғлиги-ю шуҳрати соясида яшаган, кейин эри томонидан ташлаб кетилган бундай аёлларни ачинмай эсламоқ амри маҳолдир.

Жоржетта Леблан ўзининг “Хотиралари”да бундай муҳаббатнинг патетик манзараларини, қолаверса, ҳаддан зиёд патетик манзараларни тасвирлайди. Кўп йиллар мобайнида у Метерлинкнинг уйида бекалик қилган ва унинг ҳамма ижодий ниятларидан хабардор бўлган. Жоржетта унинг ижодининг ҳар бир лаҳзасига ҳомийлик қилишга интилади ва унинг тинчини бузиши мумкин бўлган ҳар бир “тарақ” этган товушга қарши шиддат билан кураш олиб боради. Метерлинкнинг “Донишмандлик ва тақдир” деган китобининг биринчи

саҳифасида Жоржеттага бағишланган куйидаги матн мавжуд: “Жоржетта Леблан хонимга! Мазкур китобни Сизга бағишлайман. Бу китоб кўп жиҳатдан сизнинг ижодингизнинг маҳсулидир. Икки қаламнинг ҳамкорлигидан кўра кўтаринкироқ ва чинроқ ҳамкорликлар мавжуддир. Масалан, фикр ва ибрат ҳамкорлиги ана шундай ҳамкорликлар сирасига қиради. Мен донолик аъмолига мувофиқ тарзда ҳаракат қилмоғим учун нималар қилишим кераклигини кашф қилмоғим учун зўр бериб уринмоғимнинг ҳожати бўлмади, ўз қалбимда ҳаммаша ҳарир туман пардасига чулганган ҳолда яшайдиган орзунинг тасдиқини изламоғим учун зарурат бўлмади. Менга Сизни тинглашни ўзи кифоя бўлди. Нигоҳим билан Сизни синчиклаб кузатиб турмоқнинг ўзи етарли бўлди. Сизга қарар эканман, Сизнинг ҳаракатларингизда, қилиқларингизда доноликнинг тажассумини кўрмоқдаман”. Метерлинкни бунақа галати бағишловни ёзишга кўндиргунча Леблан хонимга анча меҳнат қилишга тўғри келган бўлса керак ва улар ажралишганларидан кейин китобнинг навбатдаги нашрларида бу бағишлов олиб қўйилганини кўриб, Леблан хоним роса куйган бўлиши мумкин. Албатта, бундай қилиги унинг мақтовга сазовор ишлари қаторига кирмайди, лекин биз кўпгина ёзувчиларда бунақа қилиқларга рўпара келамиз. Бунақа бачканаликнинг ўта совуқ мисолини Станислав Пшибишевский ўзининг кундаликлари саҳифасида ёзиб қолдирган.

Лекин бир-бирига аталган қалбларнинг булардан кўра мустаҳкамроқ иттифоқлари ҳам учраб туради. Улар учун манфаатлар муштараклиги, ички маданий савияннинг ёхуд маълумотининг бараварлиги деган нарсаларга эҳтиёж йўқ, буларнинг ҳаммасининг ўрнини қалбнинг донолиги босиб кетади. Биз аёлларни кўрганимиздан кўра аёллар бизни яхшироқ кўришади. Бизнинг заифликларимизни яхши тушунишади ва ёлғиз ўзларигагина маълум бўлган сеҳру жоду билан бу заифликларни бизнинг кучимизга айлантиришади, бундай қилиб бўлмас, лоақал улардан етадиган азиятни камайтиришга ҳаракат қилишади. У эрининг меҳнатига пинҳона бир таажуб билан қаради, биз ижодий парвозимиз пасайган пайтларда унинг овоз чиқармай таъна билан боқишларини сезсангиз, муваффақиятсизлик чоғларидаги хафагарчиликларингизни қалб ҳарорати билан юмшатганини кўрамиз. Буларнинг бари хотинини ҳам ёзувчининг иш ҳудудларига олиб қиради ва у ҳам шу иш билан яшай бошлайди, ҳар бир саҳифани зўр бериб кузата бошлайди. Унинг бу кузатишлари кўзимизга кўринмайди, биз уни сезмаймиз ҳам, лекин шу билан бирга у шу қадар синчиклаб кузатиб турадики, агар у бир кун иш кузатишини йўқ қилса, ёзувчининг қўлидан қалами тушиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Бундай аёллар тўғрисида тарих кам гапирди. Адабиёт тадқиқотчиси бағишловларга ҳам, боғлам-боғлам мактубларга унча аҳамият бермайди, мактублардаги назокатни ошиқ-маъшуклар ўртасидаги ёзишмаларда кўп қўлланнадиган баландпарвоз гаплар ўрнида қабул қилади, саҳифалар орасига қўйилган сўлган гулга ҳам эътибор бермайди. Ҳатто ёзувчиларнинг ўзлари берган гувоҳликларни ҳам киноя билан, ишонқирамай қабул қилишади. Масалан, Кичик Плинийнинг сўзларини эслайлик. Уларда Кичик Плиний ўз хотини Кальпурниянинг садоқати тўғрисида мақтов гапларини айтган: “Мен бирор жойда сўзлашим лозим бўлганда у қанчалар ҳаяжонланади! Мен маҳкамадан қайтиб келганимда қанчалар хурсанд бўлади! Мен нимаики ёзган бўлсам, у ҳаммасини қайта-қайта ўқиб чиққан, кўпларини ёд билади. Агар унга менинг маърузаларимда иштирок этиш насиб этиб қолса, у устун ортида турганича оғзимдан чиққан ҳар бир сўзни ютоқиб тинглайди. Мен шеър тўқийдиган кезларимда кифара чалиб, уларга оҳанг танлайди, ҳолбуки у ҳеч қачон музыка ўрганган эмас ва унинг бирдан-бир устози муҳаббат бўлган”. Ҳамма замонлардаги минглаб ёзувчиларнинг хотинлари бу портретда ўзларини осонгина таниб оладилар.

Аммо шундай ёзувчилар ҳам кўп бўлганки, улар инсон қалбларининг энг яширин сирларини ҳам оча билишдаги зийраклиги ёхуд назаркардалиги билан мақтанади-ю, ўзларининг хотинлари олдида нечоғлик бурчдор эканлари ҳақида ҳатто тасаввурга ҳам эга эмаслар. Негаки, улар ҳеч қачон жиндай азият чекиб бўлса-да, ўзларига шу қадар яқин ва шу билан бирга ўзларидан шу

даражада фарқ қилувчи мавжудотнинг фикрлари, туйғулари, хоҳишлари ва ҳатти-ҳаракатлари уларга нима келтирганини ҳисоблаб кўришга ҳам ярамаганлар. Улар ўзлари ишлайдиган хоналаиға қайтар эканлар, бу хонага янги-ланган ҳолда, бошқа бир дунёнинг ҳавосидан тўйиб нафас олган ҳолда қадам кўярдилар. Қадим-қадим замонлардан бери авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган бу дунё эса бутунлай бошқача принципларга асосланади. Бу принциплар бу дунёга ёт эркаклар билан курашда эришган принциплардир.

Альфонс Доденинг хотини оилавий ҳаётдан бўйин товлайдиган ёзувчиға менда ишонч йўқ деган эди. Кейинчалик эса унинг ўғли Леон унинг ўзига хос кескинлик билан бу фикрларни “Тентак XIX аср”нинг бир неча саҳифасида батафсил баён қилган эди. Мурувватли Доде хоним ўз мулоҳазаларини далиллаш учун Виктор Гюгонинг исмини келтириб, бир оз ножоизроқ иш қилипти. Ҳолбуки, унинг оилавий ҳаёти жуда ҳам ёмон кечган эди; у хотини билан маъшуқаси ўртасида сарсон-у саргардон эди, ора-чора оқсоч аёлларни ҳам бенасиб қолдирмасди. Доде хоним, албатта, унинг тўғрисида лирик шеърлари бўйича фикр юритган. Бу шеърларида шоир ишлаб ўтирган хонасининг деворлари ортидан эшитилиб турадиган болаларнинг ғужур-ғужуридан завқланишини ёзади. Бироқ Доде хоним адабиётни деб ўзини онгли равишда аксетизмға маҳкум этадиган ёзувчиларни назарда тутган бўлганида, шубҳасиз, ҳақ бўларди. Флобернинг онаси бу аскетизмни ўғлиға қаратилган машҳур сўзларида қаттиқ қоралаган: “Иборалар иситмаси қалбинг ширасини сўриб олиб, қуритиб ташлапти”. Лекин ҳеч ким бу масалада ака-ука Гонкурлардан ўтиб кета олган эмас. Улар бамисоли адабиётхўрлик (литературит-тарж.) дардиға чалингандай кўринишади. Эдмон де Гонкур бу атамани тиббиётға тақлиф қилар экан, шундай дейди: “Ўзини адабиётға бағишлайдиган одамға туйғулар керак эмас, унға аёлларнинг ҳам, болаларнинг ҳам ҳожати йўқ, унда юрак бўлмаслиги керак, унда мия бўлса бас”. Бошқа бир жойда ака-укалар биргаликда шундай деб ёзишади: “Биз худо билан бажону дил бир битим тузишға тайёрмиз: майли, у бизға ижод қиладиган миямизни қолдирсин, ҳар нарсани кўрадиган кўзларимиз билан қалам ушлайдиган қўлларимиз ўзимизда қолса, бас, қолган нарсаларнинг ҳаммасини — ҳамма туйғуларимизнинг ва жисмимизни ўзига ола қолсин. Биз эса бу дунёда фақат одамларнинг характерини ўрганиш-у санъатға муҳаббатдан баҳра олсак бўлгани эди”. Бунақа гапларни ҳеч ким бу даражада самимий айтмаган эди, лекин кўплар шунақа фикрлар эди. Фақат ёлғиз ёзувчидагина санъаткорлик инсонни еб битирган эмас. Аёлнинг ўрнида санъаткорлик бир жилд шеърни ёхуд бир жилд насрни кўрган, бўсадан, албатта, новелла излаган, муҳаббатдан дурдона асар кутган. Бу ўринда шундай бир ҳолатға етиб бориш мумкинки, қизил балиқдан бир тўғрам кесиб олишдан аввал балиқнинг иштаҳа очадиган жозибаси туфайли туғиладиган бир талай ўхшатишлар ва истиораларни кўнгилдан ўтказасан ва адабий бошқотирмалар тузишға имкон берадиган шаробнинг муаттар бўйларини ҳис қилмай ҳам қоласан.

Фақат ёзувчи бўлмоқ кишини диққинафас қилиб юборади. Ҳамиша ва ҳамма жойда йиллар мобайнида, ойлар мобайнида, кун-у туннинг ҳар бир дақиқасида ёзувчи бўлаверсанг ёрилиб ўласан. Мен ёзувчиларнинг анча-мунча баркамол тоифасиға ёзувчи сифатида ўзини муайян дақиқалардагина намоён этадиган ёзувчиларни киритган бўлардим. Бошқа вақтларда жса кўкраклариди гурилаб ётган вулқонни фақат гурунгларида, суҳбатларида, маърузаларида, мулоқотларида оғиздан чиқиб кетган сўзларнинг шуъласида намоён этса дуруст бўларди. Бундай тоифаға мансуб ёзувчилар ҳеч қачон таркидунё қилмайдилар.

Сўнги иборани ёзиб бўлганимдан кейин мен Оврўпа адабиётининг йигирма беш асрлик тарихида ўтган кўпгина улғ ёзувчиларни ҳаёлимдан ўтказдим. Менинг рўйхатим юзлаб номлардан ташкил топади, лекин мен уларнинг ҳаммасини бу ерда келтириб ўтирмайман. Бу рўйхатға кирадиган сиймолар кўлами ва аҳамияти жиҳатидан Эсхил, Цицерон, Данте, Сервантес, Расин, Гёте, Мицкевич, Толстой каби одамлардир. Улардан кейин майдароқ

сиймолар келади. Улар адабиёт дарсликлариди берилган баҳоларга кўра май-дароқ, аслида эса на маҳорат жиҳатидан, на келгувси авлодларга таъсирлари жиҳатидан кўпгина даҳолардан сира қолишмайдилар. Буларнинг бари ҳаётдан ўзларига аталган вазибаларини тўла-тўқис олган одамлар ва ҳаётда мажбуриятлар ҳам олган, вазибаларни ҳам бажарган, вазаффақиятларни ҳам, машаққатларни ҳам кўрган. Улар эрлик, оталик вазибаларини ҳам ўтаганлар, ошиқ ҳам, солдат ҳам, фуқаро ҳам бўлган, эгаллаб турган лавозимларининг мушкулотларига чидаганлар, бирон вазифага тайинлансалар кўпинча бу вазифа ўзларига унчалик ёқмаси ҳам ундан бош тортмаганлар, ватанга унинг вакили сифатида хорижий мамлакатларда хизмат қилишга тайёр турганлар, бунинг учун вақтларини аямаганлар, баъзан ижодий ишларини йиллаб йиғиштириб қўйганлар ва шароит тақозо этган бошқа юмушларни бажарганлар.

Улар кўрсатган хизматлари учун жамият миннатдорлигини ҳар хил изҳор этган: олий мукофотлардан бошлаб зиндон-у ҳибсларгача бўлган бу “миннатдорлик”лар қаторида. Ёзувчи ҳаётлигидаёқ бу миннатдорлик анча хира тортиб қоларди, кейинги авлодлар эса унинг фуқаро сифатидаги хизматларига ортиқ қизиқиб ҳам ўтиришмас эди — фақат ижодий меросгина қимматини сақлаб қолар, бошқа ҳамма нарса эса латифалар учун материалга айлиниб қоларди. Дарҳақиқат, шоир Пиндар Фивада шаҳар кенгашининг мажлисларига канда қилмай қатнашиб турган деган маълумотни айтишса, бундан унинг қасидалари бир даражада бўлса-да яхшироқ бўлиб қолармиди? Цицероннинг жаъмики сиёсий фаолияти бизнинг назаримизда унга зарар келтирган, холос ва ҳатто унинг баъзи асарларини кулгули аҳволга ҳам солиб қўяди. Унинг биографларини ҳисобга олмаганда Гётенинг кичкинагина феодал давлатида ҳукумат бошлиғи сифатида амалга оширган фаолияти бугун кимни ҳам қизиқтиради? Буни қўйиб турун-а — у кўп йиллар мобайнида Веймар театрига раҳбарлик қилган ва бу театр ундан жуда катта меҳнат талаб қилган эди — бугун ҳатто бу ҳам бизни деярлик қизиқтирмайди.

Ёзувчиларнинг ўзлари эса кўпинча аламли таассуф билан ўз ҳаётларининг ана шу самарасиз онларига ўгирилиб қарайдилар ва ўзларининг қимматли вақтларини икки пулга қиммат ўткинчи нарсаларга сарфлаб, қанчадан-қанча асарлари яратилмай қолганларини эслайдилар. Бу тўғри, лекин маълум даражада тўғри. Чунки улар ҳаётга ўзларини аямай бахшида қарздор бўлиб қолаверган эмас. Ҳаёт уларнинг характерини шакллантирган, иродаларини, қалбларини, ақл-заковатларини тоблаган, ўпкаларини тоза ҳаволарга тўлдирган, айнишларига, мункиллаб қолишларига йўл қўймаган, тажриба билан бойитган, одамлар ҳақида, олам тўғрисида билим берган. Аввало инсон бўлмоқ керак, кейин санъаткор бўласан — бу фикрни баъзилар баланд овозда баралла айтишган, бошқалар эса ўз ҳаётларидан мисоллар келтириб, уни ҳеч қандай шубҳа туғдирмайдиган ҳақиқат эканини тасдиқлаш билан чекланишган. Маълумки, Диккене, Гансун, Реймонт, Конрад, Горький ҳаётда хилма-хил машаққатларни кўрганлар унинг турфа-ранг синовларига дош беришга мажбур бўлганлар. Хўш, мана шу машаққатлар ва синовлар уларнинг ижоди учун жуда қимматли материал берган эмас деб ким айта олади? Уитмендан бошлаб то бугунги кунга қадар бугун Америка адабиёти ҳаддан ташқари ғайриодатий йўллардан ўтиб келган одамлар томонидан яратилгандир. Улар шахсий ҳаётларида шунақа ишларни ва шароитларни кўрганларки, бунақасини бошқа мамлакатлардаги кўпгина ёзувчилар ҳатто тушларида ҳам кўрган эмас. Улар ўз ҳаракатлари билан ўз асарлари учун хомашё барпо этишган. Бировларга тақдир нималарнидир инъом этган бўлса, бошқа бировлари унга ўзларининг саъи ҳаракатлари билан эришмоққа тиришганлар. Ўзларида ижод учун материалга эга бўлмаганлари, бутун олам бўйлаб уни излаб изғиб юришган. Орқа-олдига қарамай таассуротлар кетидан қувиш, кечинмалар, мавзулар қидириш, уларни бир лаҳзаликишқий алоқалардан излаш, қовоқхоналардаги, пасқам жойлардаги саргузаштлардан топишга интилиш — буларнинг барчаси ҳатто комедияларда тасвирланиб, масхара қилинган. Теюар поездлар, пароходлар ва самолётлар майдонга келгандан бери эса юзлаб адабиётчилар

бу воситалардан фойдаланиб, дунё бўйлаб саргузаштлар излаб, нотаниш муҳитларни, ғайриодатий инсоний типларни қидириб, ҳаётнинг жаъмики турфа хиллигини ўзига сингдиришга ва онгида келажакда катта даромадлар берадиган сармойани жойлаб олишга интилиб, кезиб юришади. Охир-оқибатда бунақа кезишлар жуда арзимаган натижа беради. Улар уйларига жаҳоннинг ҳамма мамлакатларининг этикеткалари ёпиштирилган чемоданларида сийқаси чиқиб кетган воқеалар тавсифини кўтариб келишади ва қайтиб келганларидан сўнг амин бўладиларки, бирон-бир янгилик берадиган жонлироқ, тароватлироқ асарни келиб-келиб дунё кезмаган, ҳатто Деҳлидан Калькуттага қай йўл билан боришни тасаввур ҳам қилмайдиган одам ёзипти. Шу ўринда мен беҳосдан Рембрандтнинг овозини эшитгандай бўламан. “Уйингизда ўлтиринг! — дея таъкидлайди у сайёҳатга жўнашга отланаётган ёш рассомларга мурожаат қилиб. — Уйингизда ўтиринглар! Шу ерда пинҳона ётган мўъжизаларни ўрганиб чиқиш учун бутун бир умр ҳам етмайди”.

Ёзувчилар ҳамиша бир сифатлари билан ҳаммани таажжубга солиб келганлар: улар кундалик турмушда ҳеч нарсани тушунмайдилар, улар инсон тўғрисида ҳаммани ларзага солувчи кашфиётлар қилишга қобил психолог бўлсалар-да, ҳаётда ўзлари рўпара келган одамларнинг фарқига бормайдилар ва ҳамиша фирибгар ва айёр одамларнинг макрига учиб, ҳийла-найранглар тузоғига илиниб юрадилар. Бунинг сабаби шундаки, улар инсон ҳақидаги билимларини ўз яқинларининг ҳатти-ҳаракатлари, юзларидаги ифодаларни кузатишдан олмайдилар, балки ўз қалбларида акс этган инсон ғояси билан мулоқотдан ҳосил қиладилар. Билиш жараёни бошдан оёқ ўз ичимизда содир бўлади. Ташқаридан кирган ҳар бир таассуротнинг қиммати қабул қилаётган одамнинг онги унга жойлаган қиммат билан белгиланади. Заифроқ заковат воқеликни бамисоли сувдек, яъни юзаки, ўткинчи тарзда акс эттиради. Ижодий заковат эса воқеликни бутунлай ўзгартириб, қайтадан яратиб, чуқурлаштириб акс эттиради. У арзимас нарсалардан улуг нарсалар ясайди. Виснянский оддийгина қишлоқ тўйидан бутун бошли бир халқ дostonини барпо этган эди. Уша тўйда ундан ташқари яна бир қатор адабиётчи ёшларни ҳисобга олмаганда яна иккита шоир қатнашган эди. Аммо улардан ҳеч қайсиси ана шу индамас шоир тўйда нималарни кўриб, нималарни эшитиб ўтирганини ҳатто хаёлларига ҳам келтира олмаганлар.

Опа-сингил Бронтелар ҳам жуда яхши мисол бўла олади. Улар саҳрога ўхшаш кимсасиз Йоркширда кичкинагина Хоурт деган қишлоқда ясаган ва романларида тасвирланган воқеа ҳамда ҳодисаларни шахсан кўриб, билиш имконига эга бўлган эмаслар. Айниқса, “Бўронли доvon” романининг муаллифи Эмили Бронте шундай бўлган. У ҳеч қачон ўз қишлоғини сал-пал узоқроқ муддатга тарк этмаган, қариқиз бўлиб уйда ўтирган. Унинг қишлоғидаги XIX аср ўрталаридаги ҳаёт кишини ҳар жиҳатдан чегаралаб турадиган қатъий қоидаларга эга эди. Бу ҳаёт Эмилига ўз романининг қаҳрамони Хитклиффга ўхшаш эркаклар билан ҳаётда бирон марта бўлса-да кўришишга сира-сира имкон берган эмас. Хитклифф бошдан-оёқ унинг ижод хаёлотининг сирли пучмоқларидан топиб олган образдир. Бу гапларни айтар эканмиз, биз бир жумбоқни бошқа жумбоқ билан изоҳлаётган бўламиз. Ижодий хаёлотнинг ички механизми ҳеч қандай таҳлилга бўй бермайди. Уни қисм-қисмларга ажратиб, ҳар бир қисмни таърифлаб-тавсифлаб, сўнгра уларнинг қандай амал қилишини кўрсатиб бўлмайди. Айрим-айрим ҳолларни кузата бориб, биз амин бўлишимиз мумкин бўлган ягона нарса шуки, бу қисмлар бир-биридан фавқуллодда фарқ қилади. Ёзувчилар бу қисмлардан фойдаланишда муайян муштаракликка эга. Бу муштараклик воқеликнинг сон-саноксиз парчаларини кутилмаганда яхлит бир нарсага бирлаштириб, мутлақо янги бир нарсага айлантириш усулидадир. Бу парчалар ёзувчини қуршаб олган ташқи муҳитдан ҳам, ўз психикасидан келиб чиқувчи ички муҳитдан ҳам олинган бўлиши мумкин. Кейингиси бағоят муҳимдир. Хаёлотдан маҳрум одамлар яхшироқ кузатадилар ва кўрганларини аниқроқ эслаб қоладилар. Ижодий хаёлот қуввати эга бўлган одамлар эса қабул қилаётган нарсасининг ҳар биридан бирор пар-

часинигина танлаб оладилар. Бу парча кўпинча энг аҳамиятсиз парча бўлади. Баъзан ҳодисани яхлитлигича хотираларида қайтадан тиклайдилар, лекин энди у характерли деталлардан маҳрум ҳолда намоён бўлади. Негаки, бунда қабул қилиш билан бирга яна алланечук шунақа бир нарса амал қиладики, бу нарса ҳамшиша қабул қилинаётган нарсанинг қиёфасини бузади. Бу “алланечук нарса” ассоциация қонунига кўра туғилган туйғу, фикр ёхуд хаёлот бўлиши мумкин. Хотира тўғрисида оғиз очиб ўтирмаса ҳам бўлади. Жўшқин хаёлот эгалари ҳеч қачон ҳеч нарсани хотирлаб қолмайдилар. Уларнинг хотираси — аслида йўқ нарса. Куни кеча ўзларининг назарларида бенуқсон бир хушёрлик билан, синчиклаб кузатган нарса эртага бу хаёлпарастларнинг онгида таниб бўлмас даражада ўзгарган ҳолда намоён бўлади. Қабул қилинаётган нарсани бундай қабул қилиш қобилияти гарчи пинҳона тарзида бўлса-да фаол иш олиб борадиган психик фаолият бериши мумкин бўлган ҳамма воситаларга эгалик қилади. Эҳтирослар, иштиёқлар, айниқса, ушалмай қолган ёки намоён бўлмаган орзулар, тушлар, тимсоллар, қилиқлар, хавотирлар, уят туйғуси, хуллас, ҳар бир одам ўз ёлғизлигини нима билан тўлдирса, ишларнинг ҳаммаси санъатлар учун унинг ижодий лабораторияси бўлиб хизмат қилади. Бу лабораториядан ёзувчи ўзи авваллари сира тўқнаш келмаган ҳодисаларни тусмоллаб топади, бошидан охиригача ҳис қилиб чиқади, уларнинг моҳиятига кириб боради. Бу ҳодисалар бир қарашда унга бутунлай бегона кўринади. Бир қарашда деяпмиз — аслида эса, улар унинг ўзида, ичида мавжуддир, баъзан у ўзига ўзи бу тўғрида ҳисоб беради ва ўзининг энг ардоқли ўйларида уларни ривожлантиради, баъзан эса улар унинг ичида иплардан ўралган коптокдек бўлиб биқиниб олади ва кимнингдир бирор қилиги, кутилмаган юз ифодаси ёки ногаҳоний айтилган сўзидан бу чигал қўққисдан ечилиб кетади. Ёзувчи ҳамшиша ўзининг орзу-ўйларида ва мулоҳазаларида энг гаройиб имкониятлар ҳамда вазиятларни қабул қилишга тайёр турмоғи керак. Агар унга қўққисдан айни совға қилсалар-у, у саросимага тушиб қолса, бундай одам унча маъқул ижодкор — санъаткор бўлаолмайди. Бошқалар алақачон уни забт этиб олган, унга ўрнашиб олган ва мазза қилиб айшини суриб юрипти. Гёте чинакам ижодкорда дунёни билиши туғма бўлади ва ҳар гал унинг олдига қўйилган вазифалар уддаламоқ учун унга шахсий тажрибанинг ҳожати йўқ дейишга ҳақи бор эди. Мен Гёц фон Берлихингем”ни йигирма икки ёшимда ёзган эдим, — дейди Гёте ўша мактубининг давомида. — Орадан ўн йил ўтгандан сўнг драмамда ҳақиқат жуда кенг тасвирланганини кўриб ҳайрон қолдим. Ҳолбуки, бу асарни ёзиш жараёнида мен унда тасвирланган воқеалардан биронтасини бошимдан кечирган эмасдим. Бальзакни синчковлик билан кузатишда даҳо қобилиятга эга бўлган эди, деб айтиш тубдан хато бўлур эди. Бальзак кузатувчи бўлган эмас, балки у доҳиёна хаёлот қувватига эга эди. Нимаики унинг диққат-эътибори доирасига тушиб қолса, у нарса унинг хаёлотини уйғотиши мумкин эди, лекин ҳеч нарса ўзгармаган ҳолда муҳрланиб қолмас эди. Ўзининг чақнаб турган кўзлари билан бир нигоҳ ташлашнинг ўзидаёқ ҳаётдан илғаб олган унсурлардан фойдаланиб, у яп-янги, аввал ҳеч қачон мавжуд бўлмаган одамларни яратар ва бу одамларнинг ҳаётини у бамисли қудратли алхимикдай бекаму-кўст чинлик ҳавоси билан тўлдирар эди. Унинг хоҳиши билан уйлар, кўчала, шаҳарлар барпо бўлар ва китобхонга буларнинг бари воқеликдан олингандай бўлиб туюларди. Ёзувчининг бойлиги унинг таассуротларининг турфа хиллигига боғлиқ эмас, балки унинг нуқтаи назарининг кенглигига боғлиқ — ёзувчининг ўз ичида олиб юрган дунёси қанчалик катта бўлса, унинг ижодини озиқлантириб турган материал ҳам шунча бой бўлади. Қанчадан-қанча ёзувчилар криминология бўйича ёзилган асарларни муккасидан тушиб ўқийдилар, қанчадан қанчалари турмаларга қатнашади, ўғрилар тўпланадиган қовоқхоналарда ўтириб кун ўтказишади, кейин шунақа сийқа образлар яратишадики, улар ҳатто Вотренни сояси ҳам бўлолмасди. Ҳолбуки, Бальзак Вотренни Видок билан учрашиб яратган эмас, балки ўзининг қудратли хаёлот дунёсидан олган: бу ижодий миянинг сон-саноксиз ҳужайралардан бири ёзувчига муғомбир, муттаҳам, жасур ва

шафқатсиз саргузаштгалаб одамнинг муҳаббат бобидаги шахсий тажрибаси ўзининг бойлиги билан Ожешконинг хаёлот дунёсини хижолатга солиб қўйиши мумкин эди, аммо Запольскаянинг асарлари ораллигида муҳаббат ҳақида ёзилган “Хам”га тенг келадиган асарни излаган одам беҳуда уринган бўлади.

Расиннинг драмалари кишида бир фикр туғдиради — уларнинг муаллифи қайноқ эҳтиросларга тўлиб тошган ҳаёт кечирган бўлса керак, шунинг учун ҳам у жўшқин эҳтиросларни бу қадар ҳаққоний тасвирлаб берган деб ўйлаш мумкин, ҳолбуки Расин хонанишинликда умр ўтказган санъаткор Пор-Роялнинг қаттиқ қоидалари руҳида тарбияланган, ўз уйидаги самимий муҳитдан ҳеч қачон нафас олиб кўрмаган драматург ўз даврининг эҳтиросларидан ҳам узоқ эди. Унинг муҳаббат бобидаги бор-йўқ тажрибаси эса бир актриса аёл билан ораларида бўлиб ўтган муҳаббат можаросидангина иборат эди. Бу ҳодиса драматург ҳаётида айтарлик из ҳам қолдирган эмас.

Китобхонни ҳамиша муаллиф қизиқтиради, у муаллифнинг қиёфаси қанақа эканини, қай тарзда турмуш кечиришини характери қанча эканини билгиси келади. Ҳозирги даврда фотографиялар шарофати билан, журналларда босилиб турадиган суҳбатлар орқали, телефильмлар орқали булардан хабардор бўлиш анча осон бўлиб қолган. Ҳозир ҳатто ёзувчининг овози ҳам маълум у радиода чиқишлар қилиб туради, телекўрсатувларда иштирок этади, унинг овозини пластинкаларга ёзиб олишади. Ёзувчи ўзининг ижодий режалари тўғрисида гапириб беради, нималарни яхши кўришини, қай тарзда турмуш кечиришини, баъзан эса ҳатто интим ҳаётининг баъзи бир томонларини ҳам гапириб беради. Ўтган асрларда эса ёзувчининг ҳаёти турган-битгани парда билан қопланган сирдан иборат эди. Албатта, ҳатто у пайтларда ҳам бу сирли парда сал-пал бўлса-да, баъзан кўтарилиб турарди. Ёғочга ўйиб ишланган сувратлар, миниатюралар, медальонлар унинг қиёфаси қандай эканидан хабар берар, хусусий мактублари эса унинг тўғрисидаги ҳақиқатни ҳам, ёлғонни ҳам тарқатарди. Гораций қасидаларидан бирида кўчадан кетиб бораётганимда одамлар қўли билан кўрсатишади деб мақтанади. Вольтер ҳали на кино, на фотография, на мухбирлар бор замонда шундай шуҳратга эриша олганки, уни бизнинг давримизда ярим аср мобайнида расми сувратли журналларнинг саҳифаларидан тушмаган Бернард Шоунинг шуҳрати билан қиёсласа бўлади.

Аммо ҳамма ёзувчилар ҳам бунақа топқир бўлаверган эмаслар ва китобхонлар кўп китобларни ўқиб, уларнинг муаллифлари тўғрисида ҳеч нарса билмаганлар. Унинг қиёфасини асар қаҳрамонининг турқиға қиёслаб, ёхуд асарда ёлғон сурилган ғояларга, ифодаланган туйғуларга мослаб унинг тўғрисида турли тахминларга боришган. Бунга ўхшаш ҳодисаларга бугун ҳам дуч келишимиз мумкин. Бизнинг оталаримиз индамас ва хаёлчан Сенкевични кўрганларида тарвузлари қўлтиқларидан тушган, чунки уни ғоятда абжир, ғоятда удабурро рицар қиёфасида худди пан Заглобага ўхшаган очиқ ва қувноқ одам деб тасаввур қилишган. Худди шунга ўхшаш қорин қўйган бир жаноб Ян Каспрович бўлиб чиққанини кўриб биз ҳам роса ҳайрон бўлгандик. Леопольд Стаффнинг чўққи соқоли, жиккаккина қадди-қомати, юрак ҳовучлагандай хавотир билан қиладиган ҳаракатлари уни яхши биланларнинг назарида ғоятда табиий ва ўзига ярашган бўлса-да, унинг “Қудрат ҳақида тушлар” деган асарини ўқиганларнинг ҳафсаласини пир қилмаслиги мумкин эмас эди. Ҳақиқий Ламартинни ўз кўзлари кўришганда унинг шеърятининг нозик таъб мухлисларининг юраклари бугунлай эзилиб кетган бўлса керак. Ламартин ўз шеърларида хаёлпараст, ўйчан, уятчан, ҳар бир нарсадан таъсирланиб, кўзидан ёш чиқиб кетадиган бир инсон сифатида кўринар ва мухлислари ҳам беихтиёр уни хипча, нозик, мўрт ва эҳтимолки, касалванд бир одам деб тасаввур қилишарди. Ҳақиқатда эса у Бургундиядан чиққан баҳайбат девдай одам бўлган экан. У эл қатори еб-ичган, чангитиб сўкишларга ҳам чапдаст шикор ишқибози итхона ва отхоналар соҳиби ва ҳақиқий ҳажли

тез шляхтич бўлган, доим қўшнилари билан ит-мушукдек уришиб турган.

Баъзан эса шоирлар ўз мухлислари истагандек қиёфа касб этишга муваффақ бўлишган. Шеллининг фаришталарики янглиғ хусни ёки Байроннинг мутакаббур чехраси улар шеъриятининг жозибасин оширган. Лекин Байронни от минганда кўрган афзал эди, негаки у оқсоқ эди. Айтганча, романтиклар ташқи қиёфалари мухлисларда қолдирадиган таассурот ташвишини ўзлари чеккардилар. Шатобриан ёшлик бўронлари сочини нечоғлик тўзиган бўлса, унга тароқ текказмай, шундайлигича юраверган. Шу тарзда унинг тўзиган сочи бутун бир авлод ўртасида расм бўлган. Масалан, Адам Микевичнинг Аюдоғ қоясида тушган шоирона суврати бор. Шамолда ҳилпираган плашч, теваарак-атрофдаги гўзал манзара бу сувратни илоҳийлаштирган ва кенг тарқалишига сабабчи бўлган. Суврат мухлисларининг кўз ўнгига шоирни янада жозибадорроқ қилиб кўрсатган. Мухлислари ҳам сеvimли шоирларини айнан шундай қиёфада кўришни исташган. Шунинг учун ҳам шоирлар билан адиблар сувратда ҳамиша ёшроқ ва мантунфкорроқ бўлиб кўринишга ҳаракат қилишди.

Sevimли муаллифнинг характеридаги иллатлари фош қилиш ундан мухлисларнинг ихлосини анча кенг даражада қайтармоғи мумкин. Красиньскийлар уруғи Зигмунтнинг ҳамма мактубларини ҳеч кимга кўрсатмай махфий тарзда сақлашган. Зигмунт бу мактубларни “Тонг” ва “Келажак дуоси”ни ёзган қалам билан битган экан. Мактублар унинг мулкани бошқарувчи одамга йўналтирилган бўлиб, уларда мулкдорнинг жаъми қаттиқ қўллиги ва шафқатсизлиги намоён бўлган. Бир неча йил муқаддам биз бир суд жараёнининг гувоҳи бўлдик. Бу суд жараёни Жорж Санд неварасининг талаби билан ўтказилган эди. У бувисининг биографияни судга бериб, унинг Жорж Санднинг хушторлари ҳақидаги гапини рад этган. У Жорж Санднинг биронта ҳам хушторини эътироф этишни истамаган, лекин шунга қарамай суд жараёнини ютказган.

Гёте ҳукумат бошлиғи сифатида эрга тегмаган жувоннинг ишини кўриб чиқишга мажбур бўлган. Бу жувон ўз боласининг жонига қасд қилган қотила сифатида айбланган. “Фауст”да Маргаританинг арзи ва тавба-тазарруси ҳақидаги бандлардан ташкил топган машҳур гулдастани ёзган қўл бу жувонга чиқарилган қоралов ҳукмига имзо чеккан. Батавфиқ Мириелни яратган, ўнлаб шеърларда Қорбобого хос ҳиммат ва саховат билан одамларнинг муҳтожлигидан гам чеккан Виктор Гюго ҳаётда жуда хасис одам бўлган. У умрида бирон марта бирон тиланчига сариқчақа садақа қилган эмас. Бу хасис одам ҳайрон қоладиган даражада синчковлик ва саришталик билан харажатлар дафтари юритган. “Саховатпешалик” деган сарлавҳа остида у ўқтин-ўқтин йўлдан урган оқсоч аёлларга тўлаган пулларини яширин тарзда ёзиб қўйган. Аммо сўз кимёси ёзувчининг энг ёмон сифатларидан ҳам софлиги ва олижаноблиги жиҳатидан ҳайрон қоладиган нарсалар тўқишга моҳир бўлган. Шарль Лало бир неча жилдда кўпгина ёзувчиларнинг жумбоқларини тўплаган. Улар ўзларининг ахлоқий заифликларини, кемтикларини, қусурларини ўз қаҳрамонлари сиймосида тузатишга уста бўлганлар, ўзлари маҳрум бўлган жамики ижобий сифатларни сахийлик билан қаҳрамонларида мужассам қилишган.

Муаллифнинг шахсияти билан шўғулланишга арзийдими-йўқми? Бу савол кўп марта ўртага ташланди ва унга турлича жавоблар берилган. Биз учун бу ўринда Франция ва Польшада ёзувчига турлича муносабатларни кўрсатиб берадиган ҳаётий мисоллар эътиборга лойиқроқдир. Францияда ҳеч қанақа эътирозлар ва норозилиklarига қарамай, қадим-қадим замонлардан бери ютоқилик билан ўз ёзувчиларининг шахсий ҳаётини титкилаб келганлар. У ерда ҳатто энг интим сирларни ҳам яшириб кетишнинг иложи йўқ. Француз адабиётида ҳар битта машҳур номдан кейин бир қулоч ҳаёт йўли тасвирланган библиография, кундаликлар, мемуарлар, архив ҳужжатлар, мактублар рўйхати келади. Бунинг энг мукамал мисоли сифатида А.Мартинонинг “Стендал йилномаси” деб аталган китоби хизмат қилиши мумкин. Бу китоб Стендалнинг бутун ҳаётини қамраб олган, уни кунма-кун, баъзан эса ҳатто соатма-соат

акс эттирган чинакам йилномадир. Унда келтирилган маълумотларнинг ҳаммаси ҳафсала билан тузилган библиография ёрдамида тасдиқланган.

Францияда ёзувчи ҳақидаги материалларнинг кўп қисми ёзувчининг кўзи тирик вақтида эълон қилинади. Шуниси ҳам борки, бунда маълум даражада бўлса ҳамки, камтарликка риоя қилинади. Аммо ёзувчи оламдан кўз юмиши биланоқ дарҳол бу камтарлик сувга уриб кетади. Шунда гўёки тўғон қулаб тушгандай бўлади-ю, сиз китоблар, очерклар, мақолалар тошқинида қола-сиз. Уларда сизнинг кўз ўнгингизда ёзувчини қипяланғоч қилиб ечинтиришади — сиз уни уй шароитида меҳнат қилаётган, ёзаётган ҳолатда кўришингиз мумкин, эр-хотиннинг обхонасида, дўстлари даврасида, саёҳат вақтида учратамиз, унинг ишқий саргузаштиларидан воқиф бўламиз, унинг гурунгларида айтган гапларидан, замондошлари ҳақидаги фикрларидан хабардор бўламиз, унинг айрим қилиқлари, одатлари, хасталиклари, тентакликлари аён бўлади. Унинг характери масаласига келадиган бўлсак, унда мавжуд бўлган ҳар қандай иллат ва қусур тўғрисида ҳамма эшитадиган қилиб жар солинади. Бунда кўпинча ғийбат билан ҳақиқат ўртасида кураш кетади ва бу курашда ҳақиқат ҳаммавақт ҳам ғолиб чиқавермайди. Шундай ҳам бўлиши мумкин-ки, бундай баҳс ўнлаб йиллар мобайнида давом этиши, баҳсга янги-янги иштирокчилар, янги гувоҳлар, янги тадқиқотчилар жалб бўлиши мумкин. Франциянинг ибрати бошқа миллатларга ҳам таъсир қилди, босиқ инглизлар ҳам шу йўлдан бора бошлади, Америкада эса киноюлдузлар билан боксерлар ёзувчиларни орқада қолдириб кетишди: агар борди-ю у ерда ёзувчининг шахсий ҳаётига тегишли сиру асрорни кимлардир хурмат қилса, бунинг боиси шундаки Америкада бунга камдан-кам одам қизиқади.

Бизнинг Польшада бундай эмас. Бизнинг ёзувчиларимиз тантанаворроқ ва ҳайкаллардаги каби бир оз маҳзунроқ кўринишади. Зволандаги қабристонда қабр тошига сувратни ишлаб, Кохоновскийнинг қўлига қўлқоп кийдириб қўйишни унутмаган номаълум рассом шоир биографларидан кўра билағонроқ чиқиб қолди. Агар Тшительской ёзган бир неча саҳифа бўлмаганда Миколай Рейнинг тўлақонли сиймоси биз учун анча рангсиз ва туссиз бўлиб қолаверар эди. Ҳозир ҳам бизнинг улуг ёзувчиларимизни шахсан билган замондошлари улар тўғрисида гапириб беришга кўп ҳам ошиқаётганлари йўқ. Болеслав Прус билан мулоқотда бўлган одамларнинг ҳаммаси оламдан ўтиб кетди ва бу мафтункор шахс энди биз учун ҳамिशаликка икки сана орасига сиқилганча қолади. Бу саналарнинг бири унинг туғилиш санъати — энди ҳаммавақт унинг ёнида савол аломати бўлади, чунки худди қадимий дунё адиблари ёхуд ўрта аср ёзувчилари каби унинг ҳам туғилган санаси аниқланмай қолди. Сенкевични, Жеромскийни яқиндан билган одамларнинг баъзи бирлари ҳали ҳаёт, лекин биз уларнинг ҳикояларини беҳуда кутаётганга ўхшаймиз. Жеромскийнинг ёшлик йилларидаги “Кундаликлар”ини ва профессор Юлиан Кшижановскийнинг “Сенкевич. Ҳаёти ва ижоди солномаси” деган китобини жуда теран миннатдорлик туйғуси билан кутиб олдик. “Quo vadis” романи муаллифининг шахси ва ҳаётини кўпдан бери хира туман чулғаб келарди. Профессор Кшижановский ўз китоби билан ана шу туманни тарқатиб юборишга муваффақ бўлди. Ёзувчиларимизнинг ҳаёт йўлини тасвирлашга унчалик раъйи йўқ адабиётчиларимиз ирим қилишадиганга ўхшайди — гўё уларнинг ҳаёт йўли қаламга олинса бу ёзувчиларнинг руҳи поклари таҳқирландигандек. Шак-шубҳа йўқки, бу олижаноб туйғу, бироқ у ёлгон билан мусобақа қилишганда янада олижаноброқ бўлар эди. Мицкевичнинг ўғли Владиславнинг отасига бўлган ўта эҳтиромли муносабати туфайли шоир биографиясига оид ҳужжатлар нечоғлик талофат кўргани маълум. Бундай эҳтиромни чин юракдан, самимият билан мақташ анча қийин — бундай эҳтиромда шоирни тезроқ мангулик сари жўнатиб, ундан имкони борича тезроқ қутулиш иштиёқи яққол сезилиб туради. Ахир, бу дунёда унинг рамзий қиёфасини кўриб юрган яхшироқда — бу қиёфани эслаб қолиш ҳам осон, ҳам қулай.

Агар ёзувчиларнинг ўзларидан сўралса, бу масалада уларнинг фикри бўли-

ниб кетарди. Қатъий ишонч билан айтиш мумкинки, уларнинг кўпчилиги ёзувчининг шахсий ҳаётини тақаллуфсиз титкилашга қарши бўлур эдилар. Уларнинг анча-мунчаси бу борада аввалдан керакли чораларни ҳам кўриб қўйишади ва эълон қилишга тегиш бўлмаган қоғозларини ёқиб юборишади. Аммо у вафот этгандан кейин ночор аҳволга тушиб қолмайдими? Мурда ўзини ўзи ҳимоя қила оладими? Вафотидан кейин кераксиз қизиқишларнинг қурбони бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикр неча марталаб ёзувчиларнинг ҳаётига оғу солган, васиятномаларда уларни нималарнидир қаттиқ тақиқлашга ундаган, кескин норозиликлар туғдирган. Улар ҳасад билан қадимги дунё ёзувчиларини эслашган — вақт уларга бебаҳо хизмат кўрсатган — асарлардан бошқа ҳамма нарсени мавҳ этиб юборган. Бу жиҳатдан Ҳомер ҳаммадан ҳам яхшироқ аҳволда бўлган — у ўз асарларига шу даражада сингиб кетганки, ҳатто кейинчалик унинг ўзи ҳаётда ўтганми-ўтмаганми деган муаммоли жумбоқни келтириб чиқарди.

Охир-пировардида, кимдир шундай бир адабиёт туриhini яратиш заҳматини зиммасига олмоғи керакки, унда асрлар ва авлодлар билан ҳамқадам, ўз даврининг муҳити бағрида, муаллифларнинг ҳаёт йўлини тасвирлаб ўтирмай фақат ижоднинг самараларигина ёритилган бўлади. Масалан, “Нибелунглар” ёхуд “Игор жангномаси” тўғрисида биз фақат адабий асар сифатидагина гапирамиз-ку, уларнинг муаллифларини тилга ҳам олмаймиз, чунки улар бизга маълум эмас, биз уларни тилга олмай ўтишга мажбурмиз. Аммо буни адабий ҳодисалар талқинидаги бир усул сифатида ҳам қараш мумкин. Албатта, буни истёод билан қилмоқ керак, бунинг учун эса жуда катта иқтидорга эга бўлган тадқиқотчи талаб қилинади. Бироқ бизнинг ижод психологияси билан боғлиқ бўлган китобимиз учун биографик материал энг муҳим нарсадир ва бизга бундай материални берган ҳар бир одамдан миннатдор бўлмоғимиз, бу материалга эътибор бермай, унинг йўқолиб кетишига йўл қўйган ҳар қандай одамни қораламоғимиз керак.

Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.

Маърифат ва камолотга интилиб

Собиқ Туркистон, яъни Ўрта Осиё мамлакатлари ва Афғонистон маърифатпарварлиги ўртасидаги муштарак томонлар ўлкалараро анъанавий маданий боғланишларнинг узлуксиз давоми бўлиши билан биргаликда янги бир хислатга ҳам эга эди. Бу ҳам бўлса, тарихий шароитнинг ўхшашлиги натижасида ҳар икки мамлакат маърифатпарварлигида етакчи мавқени эгаллаган ғояларнинг муштараклигидир.

Чунончи, бу даврда Ўрта Осиё давлатлари чор Россияси асорати остида эзилаётгани бўлса, Афғонистон мамлакати Буюк Британиянинг ярим мустамлакаси ҳолатига туширилган ва шу сабабдан иккала мамлакат маърифатпарварлари учун ҳам ватан озодлиги ғояси етакчи мавқени эгаллаганди.

Икки юрт маърифатпарварлигининг ўзаро мустаҳкам боғланишига туртки бўлган яна бир омил мустамлакачилар томонидан сунъий равишда бу мамлакатлар халқларини жаҳолат исканжасида сақлаб турилишидир. Шу сабабдан иккала мамлакатда ҳам одамларни нодонлик ва бефарқлик ботқоғидан қутқариш, улар орасида маърифат ёйиш, ўзлигини танитиш ғоялари кенг миқёсда тарғиб қилинди. Таъкидлаш керакки, ғарб маърифатпарварлигида халқларнинг жаҳолат ва ўрта асрчилик ботқоғида сақлашнинг асосий омиллари — бу феодал тузум занжирлари ва диний чекланишлар ҳисобланиб, маърифатпарварлик антифеодал, антиклерикал тус олган. Шарқ мамлакатлари, айниқса, Туркистон ва Афғонистон маърифатпарварлигида эса, юқорида кўрсатилган сабабларга кўра мустамлакачиликка қарши руҳ етакчи ўринни эгаллади. Ислоҳ динига келсак, у мусулмон халқларнинг ўзлигини белгиловчи, уларни бирлаштирувчи омил сифатида қаралиб, шарқ маърифатпарварлигининг муҳим унсурлари қаторидан ўрин олди.

Юқорида кўрсатилган омиллар иккала мамлакатда муштарак муҳитни вужудга келтирди. Шунинг учун ҳам бир маданий муҳитда яратилган, ҳатто таржима қилинган асарлар бошқа мамлакат маданий ҳаётида, халқ онгининг уйғонишида муҳим ўрин тута бошлади.

Чунончи, таниқли тожик ёзувчиси Жалол Икромий болалик йилларини эслаб, “савод чиқариб, китоб ўқишни бошлаган пайтимда Маҳмуд Тарзийнинг Жюль Верндан қилган таржималари қўлимга тушди ва мен “Ҳаводаги саёҳат”, “Денгиз остидаги саёҳат” каби асарларни завқ-шавқ билан ўқиб чиқдим”, деб ёзган эди.¹

Ўрта шарқ мамлакатларида маърифатпарварлик, эрк ва истиқлол ғояларининг кенг қулоч ёйишига хизмат қилган, Маҳмуд Тарзий раҳбарлиги ва муҳаррирлигида чиқиб турган “Сирожул-ахбор” газетасининг Ўрта Осиёда тарқалиши ҳам бу алоқаларнинг кучайишига хизмат этган. Бухорода қорақўл териси билан савдо қилувчи Фулом Набихон газетанинг мутасаддиси этиб белгиланган бўлиб, у обуна ишлари билан ҳам шугулланган. Шунинг учун ҳам бу газета Бухоро, Самарқанд, Тошкент каби илм ва маданият марказларида анчагина кенг тарқалган ва бу газетанинг тўла коллекцияларидан бири 1918 йилда Тошкентда ташкил этилган Туркистон шарқшунослик институти кутубхонасида сақланиб қолгандир.

Афғонистонлик олим Абдулҳай Ҳабибийнинг маълумот беришича, атоқли

¹ “Садои шарқ” журнали, Душанбе, 1966, 2-сон, 89-бет.

адиб ва олим Садриддин Айний газетанинг маърифий аҳамиятига тўхталиб, бундай деган эди: “Яхши эслаيمان, кунлардан бир куни Фитрат Бухорий Бухоро мадрасида “Сироҷул-ахбор”нинг бир сонини менга берди. Ўша ондаёқ амир жосуси унинг кетидан етиб келди. Лекин мен газетани кўрпа ичига ўраб, кўздан нари яшириб улгурган эдим. Кўпгина ёш шоирлар “Сироҷул-ахбор” да босиладиган танбеҳомуз шеърларга эргашиб асарлар ёзар эдилар ва ёшлар уларни ёдлаб олардилар. “Сироҷул-ахбор” хабарлари Мовароуннаҳр ёшларига жуда яхши ижобий таъсир кўрсатарди.¹

Маълум бўлишича, Туркистонга фақатгина “Сироҷул-ахбор” газетаси эмас, балки Афғонистонда чоп этилган маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этувчи китоб ва рисоалар ҳам келиб турган. Чунончи, Садриддин Айний Маҳмуд Тарзийнинг “Аз ҳар даҳан сўхани ва аз ҳар чаман сўмани” (“Ҳар оғиздан бир сўз ва ҳарчамандан бир суман”) номли китобида чоп этилган капалак ҳақидаги ҳикояни ўқиб таъсирланади ва уни шеърга айлантиради.²

Маҳмуд Тарзий ўзининг асарларида қанотлари алвон ранглар билан жилланган капалакнинг ўзига бино қўйгани ва унга қуртнинг ҳасад этганини тасвирлайди. Лекин капалакнинг ўзига бино қўйиб керилиши узоққа чўзилмади, чаманзорга ўйнагани келган мактаб болалари уни тутиб, чиройли қанотларини юлиб оладилар, қурт эса яқиндаги ҳасадида пушаймон бўлди. “Танҳолик гўшасида бировга офат етмас”, дея хулоса қилади Маҳмуд Тарзий. Ҳикояга ижодий ёндошган Садриддин Айний эса, узлатга чорловчи бу қақириқни ташлаб ўтади ва асосий урғуни кибр-ҳавога берилишнинг оқибатлари хунук бўлиши ғоясига кўчиради.³

Маҳмуд Тарзий ҳам қўшни Туркистондаги аҳволни синчковлик билан кузатиб борар ва “Сироҷул-ахбор” газетасида унга оид материаллар қатори у ерда чиқадиган газета ва журналлардан, айниқса, “Ойна” журнали ва “Самарқанд” газетасидан кўплаб кўчирмалар босар, уларда чоп этилган маърифатпарварлик руҳидаги асарлар доимо газетанинг диққат марказида турар эди.

Чунончи, у газетанинг 1914 йил 12 январ сонисида бухоролик маърифатпарвар шоир Мирзо Сироҷнинг “Ёд бод” (“Ёдингга бўлсин”) сарлавҳали шеърини “Ҳаким Бухорий” имзоси билан “Ойна” журналидан кўчириб босади. Шоир ўз асарида ватандошларининг ўтмишда шаънушавкат, илму маърифат, одобу маданият эгаси бўлганларини, эндиликда эса, буларнинг баридан маҳрум бўлиб қолганларини таъкидлаб, бундай ҳолга ким ва нима сабаб бўлганини аниқлашга интилиб, ўзини қийнаган саволларга жавоб ахтаради.

Бу мавзу нима сабабдан “Сироҷул-ахбор” ни қизиқтириб қолгани аён — бу ғоялар газетанинг ҳам, газета атрофида тўпланган Маҳмуд Тарзий, Абдулвали Мустағний, Абдулҳоди Довийнинг шоирлар ижодининг ҳам бош мавзуси эди. Масалан, Абдулҳоди куйидаги мисраларида ҳам Мирзо Сироҷ шеърисидаги ғояларга эш фикрлар баён этилган:

Дар ватан гар маърифат бисйор мишуд, бад набуд,
 Чорайе ин меллате бимор мишуд, бад набуд,
 Ин шабе ғафлат ке тору мор мишуд, бад набуд
 Чашме пўрхобат агар бидор мишўд, бад набўд
 Каллаие мастат агар хушёр мишўд, бад набўд.

Мазмуни:

Ватанда маърифат кўп бўлса, ёмон бўлмасди,
 Бу бемор миллатнинг дардига даво топилса ёмон бўлмасди,
 Бу ғафлат тунн тор-мор бўлса, ёмон бўлмасди,
 Сенинг уйку тўла кўзларинг уйғонса ёмон бўлмасди,
 Сенинг маст калланг хушёр тортса ёмон бўлмасди.

¹ А Ҳабибий. Жўнбеше маршрутят дар Афғонистон. “Афғонистонда конституциячилик ҳаракати”.

² С. Мирзаев, Ф. Бежанд. Адабиёт пайванде сарзаминҳо — “Адабиёт ўлкалар пайванди” “Хуросон” Ж. Қобул, 1361, №2, 136-137 бет. (Дарий тилида).

³ С. Айний. Ашъори мунтахаб. Сталинобод, 1958, 136-бет.

Бу каби халқни, мамлакат бошлиқларини жаҳолат ва ғафлатдан, асрий уйқудан қутулишга чақирувчи даъватлар битилган шеърларни газета саҳифаларида кўплаб учратиш мумкин.

Бу мавзу буюк тожик ва ўзбек ёзувчиси Садриддин Айний ижодида давом эттирилади. Диққатга сазовор жойи шундаки, “Сирожул-ахбор” Айний ижодини мунтазам кузатиб боради, “Ойна” журналидан унинг баъзи асарларини ҳам кўчириб босади. Айнийнинг шеъри “Мозий ва ҳол” (“Ўтмиш ва бугун”) деб аталган бўлиб, Мирзо Сирож шеърига сарлавҳа бўлган “Ёд бод” (“Ёдингда бўлсин”) сўзларидан бошланди. Бу нарса Садриддин Айний Мирзо шеъридан илҳомланганини кўрсатади. Мирзо Сирож ўз шеърини бундай дуо ва тилак билан тугатган эди:

Эй худо, моро тў аз хоби гарон бедор кўн,
Масту бехушим, аз фазлу карам хушёр кўн,
Аз камолотў элми аср бархўрдор кўн,
Ақлў донешро мўинў бахтро ҳам ёр кўн,
В-аз карам бобе тараққиро баруйе мо кўшой,
Бар сироти мўстақим илми моро раҳ намой.

Мазмуни:

Эй худо, сен бизни бу оғир уйқудан уйғотгин,
Маст ва бехушимиз, фазлу караминг билан хушёр қилгин.
Асримиз камолоти ва илмларидан баҳраманд қилгин,
Ақлу билимни ёрдамчи ва бахтни ҳам ёр қилгин,
Карам юзасидан тараққиёт эшигини бизга очгин,
Илмимизни тўғри йўлга солиб юборгин.

Садриддин Айнийнинг лирик қаҳрамони эса анча мустақил, у илгари илму фандан беҳабар ҳолда жоҳиллар билан улфат бўлиб, “Абу Муслим”, “Замчинома”, “Зулоби”, “Доғули” каби халқ дostonларини ўқиб завқланиб юрган даврини беташвиш бир замон сифатида тасвирлар экан, янги замон шабадаси уни ғафлат уйқусидан уйғотганини таъкидлайди.

Кўриниб турибдики, С.Айнийнинг лирик қаҳрамони Мирзо Сирож қаҳрамонидан фаол ва янги замонга яқинроқ. У газеталарда баён қилинган фазилатлардан ибрат олиб, эски “қабоҳат”лардан покланишга интилади. Бу албатта, шоирнинг ўқувчига мурожаати, газета ва журналлар орқали янги замон мафкураси билан танишишга, яқинлашишга қаратилган даъвати эди. Шеърда ўша даврда Қримнинг Боғчасарой шаҳрида чиқиб турган “Таржимон” ва Оренбургда нашр этилган “Вақт” газеталарининг номлари усталик билан ийҳом санъати усулида зикр этилиши ҳам диққатга сазовордир. Садриддин Айнийнинг бу шоирона усули “Сирожул-ахбор” газетаси ходимларидан бўлган Абдулҳоди Довийнинг диққатини тортган кўринади, чунки у “Сирожул-ахбор”нинг 1914 йил 11 май сонида 5 банддан иборат мусаддас чоп эттириб, юқоридаги усул билан 30 та замондош газетанинг номини шеърга солди: Улар орасида Бухорода нашр этилган “Турон”, Оренбургда босилган “Вақт” каби газеталар номи зикр қилиниши билан бирга биринчи қаторда “Ойна” журнали ҳам бор. Бу фикрлар асримиз бошида Афғонистон ва Туркистон маърифат-парварлари биринчидан вақтли матбуотга алоҳида аҳамият берганликларини кўрсатса, айни пайтда, бошқа томондан ҳар икки юрт маърифатпарварлари орасида фикрий муштараклик ва ижодий ҳамкорлик мавжуд бўлганидан далолат беради. Буни таниқли афғон олими Абдулҳай Ҳабибийнинг кўйидаги маълумотлари ҳам тасдиқлайди.

Олим 1944 йилда Самарқандга қилган сафари ва С. Айний билан учрашганини хотирлаб бундай ёзган эди: “Марҳум устоз Айний биз билан таниш бўлмаса ҳам, мен ва марҳум ҳамроҳим Гўё Эътимодийни яхши билар, менинг нашрдан чиққан ишларимдан хабардор экан. Мен ҳам унинг асарларини Октябрь инқилобидан олдин ҳам ўқиган эдим. Унинг курашчан, чуқур мулоҳазали одамлиги, тожик биродарларимиз адабиётининг асосчиси эканлиги,

фикр ва қалам озодлиги йўлида кўп заҳматлар чеккани менга аён эди... Бизнинг устоз Айний билан танишганимиз узоқдан, шеърлар орқали юзага келган эди”.

“Сирожул-ахбор” газетасида нашр этилган яна бир туркум асарлар икки ўлка орасидаги адабий мулоқот сифатида диққатни жалб этади. Улар 1926 йилда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий билан биргаликда Ўзбекистон халқ шоири унвонига сазовор бўлган, 1937 йилда эса қатағон қурбони бўлган машҳур чуствик адиб Муҳаммадшариф Сўфизода (1869-1937)нинг шеър ва мақолаларидир. Сўфизода ижодини ўрганган ўзбек олими Т. Расуловнинг маълумотига кўра, шоир ўз ватанини мажбуран иккинчи бор тарк этганида олдин Ҳиндистонга, кейин эса Афғонистонга келади. Дастлаб бу ерда у анчагина қийинчиликларни ўз бошидан кечирган (тирикчилик ўтказиш учун у Қобул ҳаммомларидан бирида гўлаҳлик қилган, деган тахмин бор) бўлса ҳам, лекин кейинчалик аҳли маърифат назарига тушиб, янги услубдаги мактабда ўқитувчилик қилишга муяссар бўлади.

Шоир Афғонистон зиёлилари орасида, айниқса, ўша пайтда бу мамлакатда чоп этилиб турган ягона газета — “Сирожул-ахбор” атрофида жипслашган илғор фикрли кишилар орасида ўзи билан ҳамфикр шахсларни учратади. Улар ҳам Сўфизода каби ватан тараққиёти, юрт мустақиллигини қўлга киритиш учун умрини курашга тикган жонфидо кишилар эдилар. Шу яқинлик туфайли муҳожир шоир афғон газетасида бир неча шеър ва мақола билан иштирок этади.

Шоирнинг дастлабки шеъри газетанинг 1915 йил 11 октябридаги сониди “Фарғонали ўқитувчи Сўфизода Муҳаммадшариф имзоси билан бизга келган мусаддас таркиббанд” деган маълумот билан босилган.

“Сирожул-аббор”нинг 1917 йил 4 май сониди эса “Сўфизода Муҳаммадшариф Фарғонайи” имзоси билан “Дар маъюсийи як умид” (“Бир ноумидлик ҳақида”) сарлавҳали мақола ва мақтаъсида Сўфизода тахаллуси зикр этилган 15 байтдан иборат ғазал босилган.

Сўфизода ушбу мақола ва шеърни 1334 ҳижрий қамарий йили 16 жумодиёс — соний ойи — 1916 йил 19 апрелда битилган мактуб билан қўшиб юборган. Мактубда у газетанинг кейинги сонларига Туркистон, Бухоро ва Хивадаги аҳвол борасида мақолалар юбориш ниятини ёзади. Лекин газетанинг кейинги сонларида Сўфизода имзоси билан босилган мақола ёки шеър учрамайди.

Афғон маърифатгарварлари сингари Сўфизода ҳам чин дилдан ватан тараққиётини истайди, уни Европа мамлакатлари каби санъати ривожланган ҳолда кўришни хоҳлайди.

Шоир Афғонистонда ўзига фикрдош кишиларни учратганидан, ўз педагогик ғояларини амалга оширганидан жуда мамнун бўлган эди, шунинг учун ҳам бунга имкон яратиб берган юртни олқишлашни ўз бурчи деб билади:

Тўпу туфангу ханжару шамшире нав зўхур,
Шоёне ифтихору мубоҳоту жашни зур.
Моён агарче ўзбеку Фарғона шаҳре дур,
Лекин дуойи давлату миллат ба мо зарур.
Мактаби усули савтияро қард қабул,
Во шуд ба руйе аҳли тараққий раҳи вусул.

Мазмуни:

Тўпу милтиғу ханжару янги чиққан шамшир,
Фахрланиш, мағрурланиш ва зўр байрамга арзигуликдир.
Агарчи биз ўзбеку Фарғона узоқ юрт бўлса ҳам,
Лекин давлат ва миллатни дуо қилиш биз учун зарур.
Овоз усулидаги мактабни қабул қилгандан сўнг
Тараққий аҳли учун йўл очилди¹.

Шоир назарида қурол-яроғ ўзини ҳимоя қилиш воситаси сифатида фахр

¹ “Сирожул-ахбори афғония”, 1915, 11 октябр

ва ғурур учун асос бўлса ҳам, янги мактабга йўл берилиши асл тараққиёт манбаидир.

Сўфизода қанчалик саргардон бўлмасин, азоб-уқубат чекмасин тушкунликка тушмас эди. Айниқса шарқ мамлакатларини исканжага олган мустамлакачи давлатларнинг ўзаро урушда кучсизланиб бориши шоир тасаввурида озодлик нашидасидек туюлади. У қавмдошларини фурсатни ғанимат билишга, бирлашишга, бир ёқадан бош чиқариб истибдодга қарши курашишга чақирарди, худодан нажот сўрайди:

Қавм тарқоқлиги, айрилишидан нажот бер,
Тонг яқинлашган дамда уйкудан нажот бер.

Шоир, албатта, қавм деганда фақат ўз ватанини эмас, балки барча мусулмон мамлакатларини тушунади, чунки Сўфизоданинг қарашлари ўша даврда кенг қулоч ёйган ва Ғарбнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш идеологиясининг кўринишларидан бири бўлган панисломистик ғоялар таъсирида шаклланиши маълум.

Сўфизоданинг “Сирож ул-ахбори афғония” саҳифаларида чоп этилган асарларида ўткир антиколониал руҳ сезилиб туради. Айниқса унинг “Бир ноумидлик ҳақида” сарлавҳали мақоласида Ўрта Осиё халқининг Европа мустамлакачилари томонидан қанчалик таҳқирлангани, миллий маданиятдан, қавмдошларидан ажратиб ташлашга ҳаракат қилингани очиб ташланади. Мақолада шундай сўзлар бор: “Шундай кун келдики, улар (яъни Туркистон аҳолиси — Р.И.) европаликлар томонидан золимларча бир лафзий ва маънавий хужумга учрадилар. Бу ноинсоф каззоблар Туркистоннинг олийжаноб халқини ваҳший дедилар, бу таҳқир юкини кўтариш бир олийжаноб туркий миллат учун оғирлик қилди.”¹ Бу, албатта, барча мустамлака халқларининг дарди эди.

Сўфизода мустамлакачилик сиёсатининг айрим амалий кўринишларини ҳам фош этади. У ёзади: “Бугун, чин сўзим шуки, абадий муддатли, худо берган Афғонистон давлатига тоъбе ўлкалардан ташқари Бухоро, Хива ва Туркистон халқларига яқин кўшни, ҳомий ва меҳрибон бўлган бошқа ислом ҳукумати йўқдир. Гарчи олий Усмония давлати уларга таълим ва тарбия хусусида (ўзининг) ҳар бир мактабидан (фойдаланишда) тенг ҳуқуқ берган бўлса ҳам, лекин, начора, чор Россияси сиёсати бундай қавмий алоқаларга мутлақо қаршидир. Туркия шаҳодатномаларини маориф нозирлиги гоҳида қабул қилмайди.”² Бундан маълум бўладики, Туркистонда Туркия ва чор Россияси орасидаги Ўрта Осиё учун кураш оқибатида Туркияда ўқиган мутахассисларга колониал ҳокимият томонидан иш берилмаган.

Сўфизода шундай қийинчиликларга қарамай туркий миллат равнақига хизмат қилган одамларга таҳсинлар ўқийди, бунга тўсқинлик қилувчиларни эса беомон фош этади.

Сўфизоданинг ўткир антиколониал қарашлари, миллат ғурури, равнақи учун жон куйдириш, айниқса, ўша даврдаги мустақил мусулмон давлатларидан энг қудратли ҳисобланган Туркияга нисбатан хайрхоҳларча фикр билдириши Маҳмуд Тарзий ва унинг сафдошлари диққатини тортгани шубҳасиздир. Чунки Маҳмуд Тарзийнинг ўзи ва, умуман, Афғонистон маърифатпарварлик ҳаракати маълум даражада Туркия маданий муҳитидан таъсирланиб турган ва бу мамлакатга доимо умид билан кўз тиккан.

Афғонистон ва Ўрта Осиё маърифатпарварлиги орасидаги маънавий яқинликни ўзида акс эттирувчи яна бир туркум асарлар — бу “Ойна” журналидан кўчириб босилган “Шогирд ва домумлло орасидаги сўзлашув” ҳамда “Мулла ва тараққиёт тарафдори орасидаги сўзлашув” сарлавҳали мунозаралардир. Биринчи мақола Содиқ имзоси билан босилган бўлиб, унда домумлло ва шогирд газета борасида баҳслашадилар. Домумлло газетани зарарли деб таърифлайди, ҳар қандай янгиликга қарши чиқади, ҳар нарса худодан, қолаверса, ҳазрат Баҳовиддин Нақшбанд руҳи ҳар қандай душманни янчиб ташлайди, бунга қаноат қилмаслик ношукурчилик ва куфр дея талқин қилади.

²) “Сирожул-ахбори афғония”, 1916 йил 4 май

¹) Ўша жой.

Шогирд эса, аксинча, унга мурожаат қилиб, “Тақсир, сизу биз тараққиёт йўлига ғайрат, саъй-ҳаракат қилишимиз керак, бундай қилмасак, ҳозиргидан ҳам ёмонроқ аҳволга тушамиз¹, деб таъкидлайди. Бу парчада, умуман янгиликка интилувчи, ўзининг замона талабига мос вазифасини англаган ёш авлод эскичилик, турғунлик ва ўрта асрчиликка қарши қўйилади. Иккинчи мунозарада томонлар аниқроқ кўрсатилади, унда тараққиёт тарафдори — жадидлар намојандаси эскилик тарафдори — мулла билан мунозарага киришади.

Албатта, “Сирожул-ахбор”да бундай асарларнинг қайта чоп этилиши бежиз эмас эди, чунки иккала мамлакат маърифатпарварлари ҳам айна шу даврда халқни асрий мудроқликдан уйғотиш, уни ватан тараққиёти, озодлиги йўлида курашга чорлаш ғояларини энг долзарб масала сифатида қараганлар. “Сирожул-ахбор”да Туркистондаги маърифатпарварлик ҳаракати фидойиларидан бўлган Абдурауф Фитратнинг жадид маърифатпарварлиги руҳида “Тараққий ва тажаддуд” (Тараққиёт ва янгиланиш) номли мақоласининг кўчириб босилиши ҳам бунга далил бўла олади.

Абдурауф Фитрат ўз мақоласини фалсафий мулоҳазалар билан бошлаб, инсонлар ривожланиш ва янгиланиш қобилиятидан баҳраманд эканликларини исботлашга ҳаракат қилади. У ривожланиш ва янгиланиш нафақат инсонларнинг, балки ҳаётдаги барча нарсаларнинг яшаш шакли эканлигини уқтиради: “Агар башарият тарихига назар солсак, кўрамизки, инсонларга алоқадор барча ишлардин, турмуш, адабиёт, иқтисод, уруш, сулҳ-буларнинг барчаси тараққиёт ва янгиланишга боғлиқ бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади.”²

Фитрат ўз фикрини далиллаш учун кишилар турмуш тарзидаги ўзгаришларни мисол келтиради. “Орамизда кекса инсонлар кўп, уларнинг ҳар бирдан сўралса, — ёзади адиб, — бизнинг бугунги турмушимиз юз йил бурунги турмушдан тубдан фарқ қилишини тасдиқлаб беради.”³

Фитратнинг фикрича, модомики тараққиёт ва янгиланиш ҳам инсонларнинг, ҳам жамиятнинг табиий эҳтиёжи ҳисобланган экан, ана шу “эҳтиёжни қондирмаган миллат, ҳукумат ҳам маҳв ва нобуд бўлишга маҳкумдир.”

Демак, маҳв ва нобуд бўлишни истамаган миллат ва давлат эскилик сарқитларидан қутулиш тараққиёт ва янгиланиш йўлини танлаши лозим. Фитратнинг мақоласидан келиб чиқадиган бу бош хулоса Афғонистон маърифатпарварларининг ҳам кўнглидаги гап бўлиб, унинг “Сирожул-ахбор” газетаси саҳифаларига кўчириб босилиши сабабини ҳам изоҳлайди.

Юқоридагилардан ташқари Фитрат ижтимоий ҳаётда янги шакллар эскилик сарқитларини сиқиб чиқараётгани, янги шакллар ҳаётта далил кириб келаётгани каби масалаларни кўтаради ва мақоласини Ҳазрат Алининг “Аллиму авладақум каз-замонин ғайри замониқум” яъни “Ўз фарзандларингизга келажакни кўзлаб таълим беринглар, чунки улар келажак учундирлар” деган сўзлари билан тугатади.

Мақоланинг мазмуни маърифатпарварлик руҳига мослиги билан бир вақтда унга тараққийпарварлик, ёрқин келажакни қўмсаш ғоялари ҳам сингдириб юборилгани аён кўриниб турибди. Бу ғоялар афғон маърифатпарварлари дунёқараш билан уйғун бўлиб, уни қувватловчи, янги қирраларни очиб берувчи бир далил сифатида янграб эди.

Юқоридагилардан шундай хулоса қилиш мумкинки, Афғонистон ва Ўрта Осиёда XX аср бошларида ривож топган маърифатпарварлик ҳаракати ўзаро ўхшаш тарихий шароитда юзага келганлиги, икки мамлакат орасидаги анъанавий маданий муносабатларнинг барқарорлиги туфайли муштарак ғоялар асосида камол топди ва маданий, адабий алоқалар орқали маълум даражада бир-бирини бойитиб турди.

*Раҳмон ИНОМХЎЖАЕВ,
филология фанлари номзоди.*

¹ Сирожул-ахбор, 1914 йил 27 август.

² “Сирожул-ахбор”, 1913 йил 15 ноябр

³ Ўша жойда.

Ёзувчи бўлиш — шараф

Альбер КАМЮ

Сизларнинг эркин Академиянгиз менга муносиб кўрган мукофот уйғотган миннатдорлик ҳисси шунинг учун ҳам чуқур-ки, у менинг шахсий хизматларимдан юқори туришини тушунаман. Ҳар қандай одам, айниқса, санъаткор обрў орттиришни истайди. Мен ҳам шуни хоҳлайман. Бироқ сизлар қилган қарорни эшитиб, унинг қимматини ўзим билан таққосламай қололмайдим. Тўғри-да, ҳали ёш бир одам, унинг ягона бойлиги — шубҳаларию ёзилмаган китоблари бўлса-да, ва бу одам ишда ҳам, биродарликда ҳам ёлғизликка ўрганиб қолган бўлса, кўққисдан уни осмонга обчиқиб кўядиган қарорни эшитганида саросимага тушмасинми? Бунинг устига, Европада йирик, аммо сукут сақлашга мажбур этилган ва туғилиб ўсган юртидаги туганмас мусибатларга чидаб келаётган ёзувчилар турганида, бу ёш одам ўзига кўрсатилган эҳтиромни қандай ҳис-туйғулар билан қабул қилиши мумкин?

Мен саросимага тушдим, ичимда ола-ғовур уйғонди, ўзимни тинчлантириш учун менга бунчалик саҳийлик қилган қисмат билан “ҳисоб-китоб” қилишга тўғри келди. Ва мен, ўз хизматларим билангина унга лойиқман, деб ҳисоблай олмаганимдан, бутун ҳаётим давомидаги турли вазиятларда мадад берган бир нарсага таяндим. Бу — санъат ва ёзувчининг рўли ҳақидаги тасаввурларим эди. Миннатдорлигим жўш урган бир пайтда бу тасаввурларимни баҳолиқудрат изҳор этишга руҳсат сўрайман.

Мен ўз санъатимдан ташқарида

яшолмайман. Бироқ мен ҳеч қачон уни бугун дунёдан устун қўймаганман. Аксинча, у менга шунинг учун ҳам керак-ки, ўзини ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан четга олмайди ва мен ҳам бир санъаткор, ҳам бир инсон сифатида ҳамма одамларнинг ҳаёти билан нафас олишимга имкон беради. Санъат менинг учун — ёлғиз ижодкорнинг эрмаги эмас. У мен учун, умумий азоб-укубатлар ва қувончларнинг қамровли манзарасини яратиш орқали иллати борича кўпроқ одамларга таъсир этиш усулидир. Санъат ижодкор ўз қобилигига ўралашиб қолишига йўл қўймайди, уни энг оддий ва энг умумий ҳақиқатга бўйсундиради. Кўпинча, ўзини бошқалардан бошқачароқ ҳис қилиб, санъаткорлик қисматини танлаганлар тез орада ўз санъатини ва оригиналликни нима билан озиклантиришни билмай қоладилар-да, ўзлари бошқалардан ҳеч нима билан фарқ қилмаслигини тан олиш зарурлигини тушуниб етадилар. Санъаткор мана шунанга, ўзи билан бошқалар орасида: ўзи четлаб ўтолмайдиган гўзаллик ва узилиб кетолмайдиган инсоний умумийлик орасидаги йўлларнинг ўртасида зир югуриб шаклланади. Шунинг учун ҳам ҳақиқий санъаткорлар ҳеч нарсага эътибордан соқит қилмайдилар, улар ҳукм чиқаришни эмас, тушунишни ўз бурчлари деб биладилар. Мабо-до, улар бу дунёда ниманидир танлайдиган бўлсалар, Ницшенинг улуғ бир ифодасига кўра, қози эмас, ким бўлишидан қатъи назар — меҳнатқашми ё зиёли — ижодкор бошқарадиган жамиятни кўзда тутадилар. Шунинг

учун ҳам ёзувчининг рўли энг мураккаб масалалар билан боғлиқ. У ўз табиатига кўра, тарихни яратувчиларга эмас, уни ўз бошидан кечирадиганларга хизмат қилади. Акс ҳолда у ўз санъатини йўқотиб, ёлғиз қолади. Истибдоднинг миллионлаб аскардан иборат лашкари ҳам уни ёлғизликдан тортиб чиқаролмайди, ҳатто улар билан ёнма-ён қадам ташлашга рози бўлса ҳам! Бироқ, дунёнинг олис бурчагида таҳқирланаётган бегона бир тутқиннинг сукути ёзувчини одамлар орасига қайтара олиш кучига эга; ҳеч бўлмаса, ўзидаги эркинликнинг барча имтиёзлари ичида бу сукутни эслаш ва санъати ёрдамида овозлар билан тўлдириш имкони бўлади-ку.

Шундай мойиллик кўрсатиш учун ҳеч биримиз етарлича улуг бўлолмаймиз. Бироқ ҳаётий ҳамма ҳолатларда номаълум ёки вақтинча машхур истибдод занжирбанди ёки бугун ўз фикрларини эркин ифода эта оладиган ёзувчи, одамлар билан биргалик ҳиссини туйишга қодир. Бу ҳиссиёт унинг санъатига мазмун беради, фақат у ўз касбининг улугворлигини белгилайдиган икки вазифани имкон қадар бажаришга рози бўлиши керак. Булар ҳақиқат учун, озодлик учун хизмат қилиш.

Модомики, унинг истеъдоди — одамзотни бирлаштириш экан, ёлғон ва қуллик билан чиқишолмайди, чунки булар ҳукм сурган жойда ёлғиз одамлар сони кескин ошиб кетади.

Тарихимизнинг ақлдан озган йигирма-ўттиз йилида ҳамма тенгдошларим қатори давр талвасаси олдида буткул эсанкираган ва ожиз ҳолда қоларканман, бу кунларда ёзувчи бўлиш — шараф, деган нотинч ҳиссиётда ўзимга таянч топдим, чунки бу таянч мажбурият юклайди ва фақат ёзиш мажбуриятини эмас! Хусусан, менга, бизнинг умумий тарихимиз зарбаларини ўзига қаратганлар бўлашиб олган бахтсизлик ва умидлар юқини кучим ва имконим қадар олиш мажбуриятини юклади. Биринчи жаҳон уруши бошларида туғилиб, Гитлер ҳокимият тепасига келганида ва сталинча қатағонлар бошланганда йигирмага кирган тенгдошларим маълумот олишни яқунлаши учун, ҳаёт уларни Испания уруши ва иккинчи жаҳон уруши олдида, азоблар, қамоқхоналар ва концлагерлар континентига

айланган Европа олдида ташлаган бўлса, бугун улар ўз ўғилларини тарбиялаши ва ядро ҳалокати олдида турган дунёда ижод қилишлари керак. Уйлайман-ки, ҳеч ким улардан кўтаришқили кайфиятни талаб қилолмайди. Шунинг учун яна уйлайман-ки, ўта тушқун аҳволга тушиб қолганидан шон-шараф, ор-номусни унутиб қўйиб, замонавий нигилизм ботқоқига кириб қолганлар билан кураша туриб, улар адашаётганини тушунишга ҳаракат қилишимиз керак. Бироқ менинг юртимдаги ва Европадаги кўпчилик нигилизмни рад этган ва тарихни оқилона давом эттиришга киришиб кетган. Бу одамлар ҳалокатлар даврида ёппасига ўз-ўзини қириб ташлашга қаратилган интилишларга очиқ-ойдин курашмоқ ва қайта туғилмоқ учун яшаб қолиш санъатини ишлаб чиқишларига тўғри келди.

Ҳар бир авлод ўзини, дунёни қайта қуришга масъул, деб ҳисоблайди. Мен мансуб бўлган авлод эса, ундай қилолмаслигини билади. Бироқ унинг вазифаси, эҳтимол, ундан-да каттароқдир? Бу вазифа Ер қурраси йўқ бўлиб кетишига ҳалал беришдан иборат.

Носоғлом тарихни, инқилоблар таназзули, худоларни йўққа чиқарган, қутурган техникаю тугаб битган мафкуралар даврини, ўртамиёна ҳукмронлари ҳамма нарсани оппа-осон қириб ташлай оладиган, бироқ ҳеч кимни ўз гапига ишонтиролмайдиган, зиёлилари эса тубанлашиб, нафрат ва зулм малайлари бўлиб қолган даврни ўзига мерос қилиб олган авлод содир бўлаётган воқеалар билан келишолмаслигининг ўзигагина таяниб, ўз қалбида ва атрофида табиий ҳаёт ва ўлимга муносиб шароитни тиклаши керак бўлади. Бу авлод, бизларнинг улуг инквизиторларимиз исталган дақиқада ўлим салтанатига айлангириб юбориши мумкин бўлган дунёнинг ҳалокатга учраши хатари олдида туриб, тушунади-ки, давр билан пойга ўйнаб, телбаларча югуришларда халқлар ўртасида қулликдан нари бўлган тинчликни тиклаши, меҳнат ва маданиятни яна келиштириши, одамлар орасида тотувлик кўпригини қуриши лозим. Бу улкан вазифани у қачондир бажара оладими, йўқми, номаълум, лекин дунёнинг ҳар бурчагида ҳақиқат ва озодлик бўлишига умид боғлаган,

зарур бўлса, бу умидлар учун нафратланмасдан ҳалок бўлишга тайёр. Бу авлод ҳамма ёқда, айниқса, ўзини қурбон қиладиган жойларда олқишларга ва мададларга сазовор. Шунинг учун мен, сизларнинг чуқур хайрихоҳлигингизга шубҳа қилмаган ҳолда, сизлар менга кўрсатган илтифотингизни шу авлодга тегишли, деб ҳисоблашни истардим.

Ёзувчилик касбининг чўққиси ҳақида гапирганда, мен, ўзининг жанговор дўстлари билан ўртоқлашадиган унвонидан бўлак ҳеч вақоси йўқ ёзувчининг кимлиги ҳақида бир неча сўз айтишни истардим. У ўжар ва кўнгли нозик, ўзи инсофсизу, лекин адолатга чанқоқ, ўз асарларини ҳамманинг кўз ўнгида уялмадан ва мағрурланмасдан яратади, азоб ва гўзаллик ўртасида мангу оввораи-сарсон ва ўзининг мана шунақанги иккига ажралишидан тарихнинг емирувчи ҳаракати йўлига қатъий тўғаноқ бўладиган ижоди учун мавзуни чўмичлаб олишга маҳкум. Ундан тайёр жавобларни ва чиройли насиҳатларни кутиш мумкинми? Ҳақиқат сирли-синоатли, кўз илғамас, уни ҳар доим янгитдан, курашиб қўлга киритишга тўғри келади. Озодлик хатарли, машаққатли ва оромбахш. Биз ҳақиқат ва озодликка қийинчилик билан, бироқ қатъий илгарилаб ва бундай олис йўлда учрайдиган заифлик дақиқаларини олдиндан кўра билган ҳолда қараб боришимиз керак. Шуларни билган қайси ёзувчи, соф виждон билан яхши фазилатларнинг тарғиботчиси бўлишга жазм эта олади? Ме-

нинг ўзимга келсак, тан олишим керак-ки, ҳозир мен айтган фазилатлардан биронтасига эга бўлолмадим. Мен ҳеч қачон дунёдан, борлиқнинг қувончларидан, болалигимдан ўрганиб қолган эркин ҳаётдан воз кечолмаганман. Бироқ бу нарсаларнинг ҳаммасига интилиш менинг хатоларим ва адашишларимга сабаб бўлган бўлса ҳам, бу интилиш ўз касбимни яхши тушунишга ёрдам берди. Ҳозирда ҳам сукут сақлаб, ўзларига қабул қилдирилган турмуш тарзига, эркинлик бахти ёки у ҳақидаги хотираларнинг ора-чора бўладиган қисқагина йилт этиши туфайли чидаб келаётганлар билан инстинктив равишда ёнма-ён туришимда ёрдамлашаяпти.

Ниҳоят, менинг кимлигим, нималар билан боғланганлигим, менинг қарзларим ва қийин эътиқодим масалалари атрофида мавҳум ҳеч нима қолмаган экан, сизлар менга муносиб кўрган бу юксак мукофотнинг ўзим учун аҳамияти ҳақида қийналмай хулоса қилишим мумкин. Ва, айта оламани, мукофотни, мен олиб борган курашларда иштирок этиб, ҳеч қанақа имтиёзларни қўлга киритмаган, бироқ бахтсизлик ва қатағонларнинг тузини тотганларнинг хизматларини тан олиш рамзи, деб қабул қилишни хоҳлардим.

Сўзимнинг ниҳоясида, сизларга чин дилдан миннатдорчилик билдириб, ҳар қандай санъаткор, ҳар куни ўзига-ўзи жимгина айтадиган қадимий содиқлик қасамини миннатдорлик сифатида овоз чиқариб айтаман.

1957 йил.

Герман ГЕССЕ

Сизларнинг байрамона йиғинларингни самимий ва эҳтиром ила қутларканман, ўзим меҳмонингиз сифатида иштирок этиб, миннатдорчилик билдирилмаётганимдан афсусдаман. Соғлигим ҳамма вақт яхши бўлмаган. 1933 йилдан кейин Германияда кечган ва бутун ҳаётим давомидаги меҳнатларим маҳсулини йўққа чиқариб юборган

алғов-далғовлар зиммамга оғир мажбуриятларни юклади ва буткул ногирон қилиб қўйди. Бироқ, руҳан синганим йўқ, ўзимни сизлар билан, аввало Нобел жамғармаси асосида ётган ғоялар билан, руҳнинг миллатчиликидан устун турадиган байналмилаллиги ҳақидаги ўйлар, унинг уруш ва емириш учун эмас, тинчлик ва келишув-

га хизмат қилишидек мажбуриятлари билан чамбарчас ҳис қилаяпман. Айни пайтда, менга мукофот берилиши немис тилини ва немислар маданиятига қўшган ҳиссани эътироф этишни билдиради ва мен, бу марҳаматда тинчликпарварликни, ҳамма халқларнинг маънавий ҳамжиҳатлигини тиклаш учун қўйилган қадамни қўраман. Бироқ, мен бутун одамзотни маънавий жиҳатдан бир қолипга тушириб қўйиш мақсадида миллий хусусиятларни дазмоллаб ташлаш тарафдори эмасман. Йўқ! Бу дилбар Ер юзида турфа ранглик, хилма-хиллик ва изчил юксалиш бор бўлсин! Турли ирқлар ва халқлар, минглаб тиллар, лак-лак дунёқарашлару ақл-заковатларнинг мавжудлиги — улуғ нарса. Агар мен урушлар, босқинлар ва забт этишларнинг мурасисиз душмани бўлсам, бунинг қўплаб сабаблари орасида шуниси ҳам бор-ки, одамзот маданиятининг тарихан шаклланган, чуқур индивидуал ва турлитуман хусусиятлари ва ёвуз кучларнинг қурбони бўлаяпти. Мен “улуғ сод-

далаштирувчилар” душмани ва сифат тарафдориман, шакл-ланган ва бетақлид нарсаларни ёқлайман ва шунинг учун сизларнинг миннатдор меҳмонингиз ва ҳамкасабангиз сифатида мамлакатингиз — Швецияни, унинг тили ва маданиятини, бой ва мағрур тарихини, ўзининг табиий хислатларини сақлаш ва ривожлантириш йўлидаги барқарорлигини олқишлайман.

Мен Швецияда ҳеч бўлмаганман, лекин мана, неча ўн йиллар давомида мамлакатингиздан юборилган дўстона совғаларни олиб турибман. Биринчи совға, чамаси, қирқ йиллар илгари Сельма ЛАГЕРЛЁФ шахсан дастхат ёзган “Исо Масих афсонаси” деган китобнинг биринчи наشري эди. Ундан кейинги йилларда ҳам сизларнинг мамлакат билан қимматли мулоқотларда бўлдим ва ниҳоят, кутилмаганда, сизлар менга берган навбатдаги улуғ мукофот чиқиб турибди. Чин дилдан миннатдорман.

1946 йил.

Қудрат ДЎСТМУҲАММАД
таржимаси.

Жеймс ОЛДРИЖ

Фаройиб мўғул

Қисса

1

Салом, Китти Жемисон!

Мен ушбу мактубни бобонг, профессор Д.Д.Жемисондан бериб юборяпман, чунки у менга сен ва сенинг отинг ҳақида сўзлаб берганди. Эҳтимолки, у сенга ҳам мен ҳақимда ҳам у-бу нарсаларни сўзлаб берар, борди-ю сўзламаса, ўзим айтиб қўя қолай: мен мўғул боласиман, исмим Барьют Минга. Инглизчада хатни холам Серогли ёзаяпти, у чет тиллар институтида инглиз тилидан дарс беради. Мен унга мўғулчада айтиб тураман, у эса инглизчада ёзиб боради ва умид қиламанки, у бу тилда иложи борича хатосиз ёзишга ҳаракат қилади.

Бироқ мен ўзим ҳақимда эмас, балки ёввойи айғир ҳақида ҳикоя қилмоқчиман. Уэльсдаги қўриқхонага жойлаштириш ниятида бобонг айғирни бизнинг юртимиздан олиб кетаётибди. Бобонгнинг гапига қараганда, сизларникида бир ёш от бор эмиш, энди у бизнинг тоғда ўсган ёввойи айғиримизга ҳамроҳ бўлар эмиш. Умид қиламанки, Мушка деб аталмиш отинг у билан дўстлашиб олади. Бобонгнинг ҳикоя қилишича, сизлардаги от жудаям хонакилашиб, қўлга яхши ўрганиб қолганмиш, сен қаёққа борсанг, ортингдан соядай эргашиб юрармиш, модомики шундай экан, бу иккала жонивор учрашувининг охири вой бўлмаса деб қўрқаман, чунки ёввойи тоғ айғири ўз номи билан ёввойи-да, отлар ичида энг кажфеъли шу. Оиламиздаги ҳамма бир оғиздан шундай дейди.

Мен у ҳақда сенга бор билганимни, уни қандай учратиб қолганим-у, охирида қандай тутганимизгача битта қўймай ҳикоя қилиб бераман.

Маълумки, мўғулларнинг ёввойи тоғ отлари дунёдаги энг ноёб жониворлар сирасига киради. Нафсиларини айтганда, бу отлар мамлакатимизнинг энг олис бурчакларидаги чўл ва тоғларидагина сақланиб қолганига ҳатто олимлар ҳам ишонишмайди. Европада бу ноёб зотни рус сайёҳи исми билан Пржевальский оти деб аташади, сайёҳ уни бу ерда 1881 йилда тутиб олишга муваффақ бўлган экан. Мўғулистонда эса уни оддийгина “тах” деб аташади, шу боис бобонг тутиб олган айғирга Тах деб ном берган.

Бир замонлар халқимиз ёввойи отларни териси ва гўшти учун овлаган. Бироқ тахминан эллик йилча муқаддам олимлар бизга бу ҳайвоннинг фан учун жуда муҳимлигини айтган ва унинг одамзод дунёга келишидан анча илгари яшаган ибтидоий отларнинг алоҳида тури деб тушунтирган эдилар. Инсон ҳеч қачон уларни қўлга ўргатишга ёки хонакилаштиришга муваффақ бўла олмаган, шу боис ёввойи отлар сира ўзгармаган. Улар ибтидоий одамларнинг Франциядаги гор деворига чизган суратлари қандай бўлса, ўшандай кўринишдадир. Ёввойи отларнинг нақадар муҳимлиги ва ноёблигини билганимиздан кейин бизлар уларни овламай қўйганмиз. Бунга қирқ йилдан кўпроқ вақт бўлди, бироқ минг таассуфки, бундай отлар жуда кам қолган. Сўнгги ўттиз йил мобайнида бизнинг ва жаҳоннинг бошқа олимларидан кўпчилиги

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

172

мўғул ёввойи отлари қирилиб кетган деб ҳисоблар эди. Улар мамлакатимизни бошидан-оёқ кезиб чиқишди ва битта ҳам ёввойи от топишолмади. Уларнинг сақланиб қолган айримлари ҳам ҳайвонот боғларида яшашган, аммо уларни энди ҳақиқий ёввойи отлар сирасига киритиб бўлмас эди.

Мен ўзим ёввойи отни умримда кўрмаганман. Мустақил равишда йилқи боқа бошлаган ва Бэтни миниб юрганимдан буён (Бэт — бу менинг отим) неча-неча воҳаларда ва қанчалаб қир-адирларда бўлдим. Бироқ ёввойи отларни қидириб топиш деган гапни хаёлимга ҳам келтирмасдим, ахир, уларнинг қолмаганини билар эдим-да. Лекин отам, амакиларим ва бобом менга бир вақтлар яйловларимизда, тоғ унгуллари пасттекисликларга туташиб кетган жойларда ёки отда юриб бўлмайдиган тик тоғ дараларида кезиб юрувчи ёввойи йилқилар ҳақида сўзлаб берар эдилар.

Нима бўлди-ю, кунларнинг бирида адашиб қолган икки отимизни қидириб юрар эканман, жон асари сезилмайдиган тоғ ораликлари бўйлаб одатдиган анча ичкарига кириб кетибман, бу ерлардаги охири кўринмас дараларда бирон-бир жонзот яшашига киши ақли бовар қилмасди. Тўсатдан мен баданини тўқ сариқ юнг қоплаган бир жуфт ғаройиб отни кўриб қолдим. Бўйларининг азбаройи пастлигидан уларни пони — пакана от дейиш мумкин эди. Иккала жонивор ҳам афтидан ҳозиргина дунёга келган қулун ёнида ётарди. Отларимизнинг ҳаммасини мен беш кўлдай билардим, шу боис қулунли бу икки отнинг бегоналигини мен ўша заҳоти пайқадим.

Мўғул чўлларида колхоз йилқилари ичидан қочиб кетган отларни тутишга тўғри келганда эҳтиёткорлик ва сабр-тоқат қилишга кўникмай иложимиз йўқ, шу боис мен тараддуланиб қолдим ва кузата бошладим. Бу отларнинг ранги ўзгачароқ эканини, кўриниши ҳам фарқ қилишини, боши бизнинг отларимиз бошидан хийла катталигини пайқадим.

Мана шулар ҳақида хаёл сурар эканман, ҳа-ҳа, тўсатдан қаршимда ёввойи отлар, ҳамма аллақачон қирилиб битган деб ҳисоблаган ёввойи мўғул отлари турганини англадим.

Мен нафасимни ичимга ютиб ётар эканман, ҳеч кўзларимга ишонгим келмасди. Демак, шу атрофда яна худди шундай отлар бўлиши керак. Бинобарин бу иккаласининг қаёққа боришини кузатмоқчи бўлдим. Бироқ Бэт кутилмаганда уларнинг ҳидини олди ва бир нарсадан кўрқётгандек қаттиқ безовталана бошлади. Отам менга, агар хатарни сезгудек бўлса, ёввойи от тўғри келган жонзотга, ҳатто одамга ҳам даф қилиши, ҳатто ўлдириши мумкин деб кўп айтар эди ва Бэтнинг нима учун асабийлашаётганига ақлим етди.

— Жим, — зарда билан амр этдим Бэтга шивирлаб.

Бироқ бўлар иш бўлган эди. Ҳар иккала от қулунни оёққа туришга мажбур этиб, бараварига сакраб туришди.

— Энди кетавер, — кескин оҳангда дедим мен Бэтга ва уни қўйиб юбордим. Бэт барибир узоққа кета олмас эди, мен эса шу ердан жилмай, ёввойи отларни кузатиш ниятида эдим, уларнинг қочиб кетмасликларидан ҳамон умидимни узгандим. Афтидан, улар қулунни пойлашарди. Бироқ қулун бир амаллаб оёққа турди-ю, заиф оёқлари дош беролмай, яна ерга чўкди.

Мен ҳамон нафасимни чиқармай ётардим. Отлар атрофга асабий аланглаганча туёқ ва тумшуклари билан қулунни турта бошлашди. Сўнг улардан бири паст овозда кишнади (бизда буни “майса шивири” дейишади) ва кўзим улар томон сакраб-сакраб чопиб келаётган дарғазаб ёш айғирга тушди. Айғир биялар олдига келиб тўхтади ва мен томонга қарай бошлади. Сўнг гўё сенинг қаердалигингни биламан дегандай, туёқларини ерга депсий кетди. Шунча узоқда бўлишига қарамай, у менга росмана дўқ қилаётган эди. Бу орада биялар қулунни ўрнидан туришга мажбур этиб улгурганди ва ҳаммалари биргаликда секин узоқлашиб кетишди.

Ёш ёввойи айғирни мен биринчи марта ана шу тариқа кўрган эдим. Мана шу айғир Тахнинг ўзи эди.

Аввалига ёввойи отларни кўрганим ҳақида ҳаттоки отамга ҳам, синглим Мизаю акам Инжга ҳам айтмоқчи эмас эдим. Нима учун лоақал биргина одам ҳам бу ҳақда билишини истамасдим — буни айтишим қийин. Борди-ю,

битта-яримтага, ҳаттоки синглимга гуллаб қўйгудек бўлсам, ёввойи отларни томоша қилгани бутун дунёдан олимлар самолёт ва вертолётларда учиб келишидан, бу эса отларни чўчитишидан қўрқардим. Улар яқин-атрофдаги чўлга қочиб кетишади-да, шу билан биз уларни ҳеч қачон топа олмаймиз, кўп йиллар муқаддам бўлганидек, улар очликдан бекорга нобуд бўлишади. Ушанда тутиб олмасликлари учунгина бу отлар чўлга қочиб, ўша ерда ўлиб кетишни афзал билишган.

Хуллас, мен ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очмадим. Эҳтимол, Англияда отлар ҳақида бошқача ўйлашар. Мен истиқомат қиладиган бу жойларда одамларнинг ҳаёти от билан боғлиқ. Биз уларни боқамиз, парвариш қиламиз, уларнинг сутини ичамиз, гўштини истеъмол қиламиз. Уйларимизнинг кўпчилиги (биз уларни ўтов деб атаймиз) от териси билан қопланган бўлади. Бизлар асрлар давомида шундай яшаб келганмиз, мактабларимиз бор, ҳаётимиз ҳам маданийлашиб, ўзимизни илгаригидан бахтиёрроқ ҳис қиламиз. Аммо дунёда биздай ҳеч бир халқ от билан боғланиб қолган эмас. Холам Серогли бу гапни тез-тез такрорлаб туради.

Гарчи бизлар қачонлардир ёввойи отларни овлаб, сўйиб кун кўрган бўлсак-да, биз бу ишни спортни деб эмас, балки заруратдан қилганимизни, эҳтимол, сен тушуниб турган бўлсанг керак. Йилқиларимизга келганда эса биз йил давомида юзлаб километрга чўзилган яйловларда улар билан бирга кўчиб юрамиз. Отлар бизда худди америка ёввойи отлари каби ҳавас учун миниб юриладиган ёки ишлатиладиган восита бўлиб хизмат қилмайди. Бизда отлар — ҳаётимизнинг бир қисмини ташкил этади. Шу боис ёввойи отларни кузатишимиз ва уларга ҳеч қандай зарар-заҳмат етмаслигига ишонч ҳосил қилишимиз кераклигини мен яхши англадим.

Эртаси куни мен яна тоққа қайтиб келдим, Бэтни бир жарликда қолдирдим-да, ўзим тепага эмаклаб чиқдим ва таниш дарага разм солдим. “Омадим бор экан”, — шивирладим ўзимга ўзим.

Ёввойи йилқилар қайтиб келганди, энди бир йўла йигирма бештача отни кўриб турардим.

Отлардан баъзилари тошлар орасида тик турар, баъзилари ўтлоқда ётарди. Тўдада тўртта қулун бор эди. Бундай қулғули қулунларни, имоним комилки, ҳали ҳеч ким кўрмаган. Уларнинг бошлари катта-катта ва оёқлари йўғон-йўғон, ҳаддан ташқари бесўнақай эди. Одатда циркда қизиқчилар бири олдинда, иккинчиси орқада туриб, бош ва оёқларини қулғули аҳволга солиб, ўзларини шундай отларга ўхшатиб томоша кўрсатадилар.

Мен ёш айғирни қидира бошладим, бироқ отлар орасида у кўринмасди. Шунда мен аста теварак-атрофни кўздан кечира бошладим ва уни қаршидаги тепалиқдан топдим. У бошини сарак-сарак қилиб, думини ўйнатиб тургани учун ҳам, дарров танидим. У ёш йилқилар ичида энг жасури ва энг баджаҳли эди, буни дарҳол пайқаш мумкин эди. Лекин у тўда сардори бўлиб улгурганича йўқ эди. Бунинг учун у ҳали мутлақо ёшлиқ қиларди.

Бобом менга ёш айғирлар йилқилар сардори бўлиши учун жанг қилишлари ва ҳатто бир-бирларини ўлдиришлари ҳақида турли воқеаларни ҳикоя қилиб берарди. Айниқса, биялар туфайли улар ўртасида қаттиқ олишувлар бўлар экан. Бироқ айғир от йилқилар сардори бўлиб олгач эса, у отларга кўз-қулоқ бўлиб туриши, уларни жасорат билан ҳимоя қилиши, ҳаммаларининг бир жойда бўлишини кузатиб бориши ва хатарли жойлардан олиб қолиши керак бўларкан. Лекин энг аввало бошқаларга хавф соладиган ҳар қандай махлуқ билан жанг қилиши керак экан. Бир кун келиб мана бу айғир йилқилар сардори бўлишига шак-шубҳа қилмасдим, чунки у ақлли ва жасур эди. Даранинг нариги тепалигида турганимни фақат угина пайқади ва шитоб билан пастга шўнғиди, фурсат ганиматда қочиб қолиш учун бошқа отларни оёққа турғазига ҳаракат қила бошлади.

Бироқ отлар бунга парво қилмаётганди, кекса айғирлардан бири эса ҳатто шарт ўғирилди-да, орқа оёқлари билан уни қаттиқ тепди. Бир-бири билан олишганда ёки биронтасини жазолаганда одатда айғирлар шундай қилишади.

Тах ҳам (энди мен уни шундай ном билан атайман) жавобан кекса ай-

ғирни қарсиллатиб тепди, лекин кекса айғир бошини унга томон буриб, Тахнинг яғринидан шарт узиб олди. Бошқа бир қулунли бия ҳам Тахни бир тепди, мен шунда билдимки, у сардор бўлганича йўқ ва ҳали йилқилар ҳурматини қозонган эмас экан.

Лекин йилқиларни қочишга даъват қилганида Тах мутлақо ҳақ эди, у менинг отлар учун хатарли эканимни англаб етганди. Ёввойи отлар сира бир жойда тек турмасди, ўзларини бизнинг отлардек тинч тутмас, бир-бирининг ёли ва сағрисидан тишлар, бир-бирларига ишқаланар ва тепинар эдилар. Уларнинг қилиқларига қараб туриб, шунақанги кулгим қистардики, қаттиқ хахолаб юбормаслик учун гоҳо қорнимдан ушлаб, майса устида думалар эдим.

Ўша баҳор мен ёввойи отларни ҳар кун кузатардим. Гоҳо улар узун дарода қолиб кетишар, гоҳида эса уларга эргашиб мен ҳам тоғ ичкарисига кириб кетар эдим. Отлар ўт орасига бекинганча кун бўйи ётар эди. Афтидан улар кўпроқ тунда ўтлашарди, узоқ вақтларгача уларни ҳеч ким тополмаганлиги сабаби ҳам шунда бўлса, ажаб эмас.

Тах сира ётмаслигини пайқадим. У ҳавони ҳидлаб, йилқиларни гир айланганча ҳамон кўриқчилик қиларди. Бир куни у тўртта бияни бир жойга тўпладида, қир томондан тушиб турган сояга ҳайдаб кетди. Бироқ кекса айғирлардан бири уни яна қаттиқ узиб олди, бу гал нақ белидан тишлади, бу — бировларнинг ишига тумшугингни тикаверма деб Тахни огоҳлантириб қўйгани эди.

Яна бир гал, жуда узоқда бўлишимга қарамай, Тах мени сезиб қолди ва яна йилқиларни қочиб қолишга ундай бошлади. Бу сафар бирйўла тўрт айғир унга қаршилиқ кўрсата бошлади. Гарчи ўта шафқатсизларча бўлса-да, бу кулгили томоша беш дақиқача давом этди, чунки тўрттала айғир ҳам Тахга тескари ўтирилиб олиб, галма-галдан тепки туширар эди. Уларга жавобан Тах ҳам аямай тепарди, қараб туриб циркнинг ўзгинаси дейсиз. Назаримда улар Тахнинг қочиб кетишини кутишарди, бироқ ҳар қанча аёвсиз тепишмасин (улар қорнига тепишга ҳаракат қилишарди, отлар бир-бирини ўлдиришга қасд қилганда одатда шундай қилади), Тах таслим бўлишни истамас ва зарбаларга иложи борича чаққонлик билан чап беришга тиришарди.

— Бўш келма, — илтимос қилардим мен шивирлаб. — Сен мутлақо ҳақсан! Мен шу ерданман, сизлар қочиб қутулишингиз керак!

Тах ҳар доим яккаланиб қоларди, бироқ бу уни тўхтатиб қололмасди, отларни хатардан олиб қочишга у астойдил бел боғлаганди.

Шу тахлит уларни тоғда қолдирдим-да, мен мактабга қайтдим. Ёввойи йилқилар хусусида ҳеч кимга лом-лим демадим, айтишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Тах ва йилқилардан ажраб қолаётганимдан қаттиқ ачинаётган эдим, у уюрга сардор бўла олдими-йўқми, шуни ўз кўзим билан кўришни жуда-жуда хоҳлардим. Ҳеч бўлмаганда қандай қилиб сардор бўлишини кўрганимда ҳам майли эди.

Бироқ, ҳозир сенга яйловдан кўра кўпроқ мактаб керак, деб отам қулогимга куйгани-куйган эди. Охирги марта мен Тахни сардор бўлмаган кекса бир айғир билан жанг қилаётганида кўрдим. Улар бир-бирини аямай тепар ва тишлар эди, гарчи мен улардан икки юз метрлар чамаси узоқда турган бўлсам-да, бир-бирларига қарсиллаб тўқнашишлари ва аянчли кишнашлари қулогимга етиб келмоқда эди. Тах бу олишувда ютиб чиқди, мутлақо ғайритабиий ҳолда у олдинги оёқларини ишга солгандан кейин, кекса айғир барибир тоқат қилолмай қочиб қолди. Бироқ, бу албатта, узил-кесил ғалаба эмасди, бундай ва эҳтимолки бундан ҳам қаттиқ жанглардан жуда кўпи ҳали олдинда эди.

Холам Серогли ёзавериб чарчаб кетдим деяпти, энди мактубимни у бизда гоят машҳур бўлган мўғул хонандаси Нороб Бонзаднинг радиодан берилаётган кўшиқларини эшитиб бўлганидан кейин давом эттираман деяпти. Худди мен Том Жонс ёки Битлслар тўғрисида кўплаб эшитганимдай, сен ҳам бизнинг бу санъаткор аёлимиз ҳақида эшитгандирсан?

Умуман, мени йилқилар яқинида турганимни Тах билишигагина эмас, балки жўнаб кетишимдан олдин менинг бекиниб ётишимдан энди ҳайиқма-

ётганига ҳам ишончим комил эди. Унга бу қадар меҳр қўйиб қолганимнинг боиси ҳам шунда эди. Менинг келганимни пайқаш учун йилқилар ичида зеҳн-идроки етадигани бир унинг ўзи эди, ўша баҳор сўнгида у одатича тишларини тиржайтириб, “майса шивири” билан олқишлаганча мен томонга қараб қолганди, бу билан у, бизни тинч қўй дея мени огоҳлантирмоқчи бўлгандир? Билмадим.

*Сенинг янги дўстинг
Барьют Минга.*

2

Салом, Китти Жемисон!

Мен Тах ҳақидаги ҳикоямни давом эттирмоқчиман. У ҳозир ҳойнаҳой сизларникида бўлса керак. Унинг тоғларимиздаги ёввойи ҳаётини соғинаётганига аминман. Уйдан узоқларга олиб кетишгани сабабидан қаттиқ изтироб чекаётган бўлиши керак.

Менинг мактабга қайтиб боришим кераклигини айтган жойимда ҳикоям узилган эди. Сен, албатта, Тах ҳақида қанчалик кўп ўйлаганимни ва ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган ёввойи йилқиларни деб қанчалик ташвишланганимни тасаввур қилсанг керак. Дунёда энг катта сирни махфий сақлаётганимга ҳеч шубҳам йўқ эди. Муаллимамиз менинг негандир паришонхотир бўлиб қолганимни гапирди, у ҳақ эди — ахир, тинимсиз тоғлар ҳақида ўйлардим-да. Сўнг тарих дарсини ўқимаганим учун мени жазолашди ва холам дангасалигим учун мени муаллимамдан кечирим сўрашга мажбур қилди. Дарс берадиган муаллима фанида дангасалик қилиш муаллимага нисбатан зулм бўлади деб, уқтирди холам. Тарихни билмасам икки дунёда маданиятли одам бўлолмаслигимни ҳам таъкидлади!

Ёз келгунча назаримда кўп йиллар ўтгандек туюлди. Колхозимизга агрономларни олиб келган вертолётда учиб келганимда отам менга йилқиларни энди тоққа ҳайдамаслигимни айтди, чунки отлар уриниб, йўқолиб қолиши ёки ўтлар орасидаги тузоқларга илиниб қолиши мумкин экан, бундай тузоқлар адирларда жуда кўп бўларди.

— Бўпти, ота, — дедим мен. — Лекин Бэтга миниб оққуйруқ бургут қидиргани ўша ёқларга бирров ўтиб келсам майлими?

— Фақат йилқилар хатаридан холи ва очик чўл жойга боргин, — рухсат берди отам.

Мен йилқиларни иложи борича тоққа яқинроқ жойга ҳайдай бошлардим. Сўнг отларни очик жойда қолдирардим-да, ўзим Бэтга миниб узун дарага ошиқардим. То ёввойи йилқиларни яна топмагунимча ҳар куни даранинг ичигига кириб бораверардим. Отлар ҳаддан ташқари тик ёнбағирдаги ўтлар орасида дам оларди, улар ичидан Тахни мен жуда тез таниб олдим, чунки у бир дақиқа ҳам жим турмасди, бошини сарак-сарак қилиб, думини ўйнатгани-ўйнатган эди. У яна овчи итлардек ҳавони искаб, бошини ғалати қилиб кўтариб қўярди.

Бир ой давомида мен ҳар куни Тахнинг бирқанча отларни ўзига қаратишга ҳаракат қилаётганини кўрардим, улардан анча кексароқлари, ҳатто биялар ҳам унга ҳамла қиларди. Бироқ барибир Тах аста-секин олишувда голиб чиқа бошлади, ёзнинг ўрталарига келиб эса, гарчи уларга эрлик қилишга ҳали анча ёш бўлишига қарамай, учта ё тўртта бия унинг измига кириб қолганди.

Ниҳоят, бошимга мусибат тушган ва бунинг натижасида ёввойи йилқилар сири фош бўлган кунда, мен, йилқилар сардори Тах билан узил-кесил ҳисоб-китоб қилмоқчи бўлганини кузатдим. Уларнинг ҳар иккови ҳам бириридан узоқда жимгина ўтлаб юрганда бир вақт думини шўх ўйнатганча бир ёш бия улар томон яқинлашиб кела бошлади.

Бирдан кекса айғир ғазаб билан унга ташланди-да, биқинидан узиб олди. Кейин Тахга ташланди, Тах нима гаплигини англагунча бўлмай, кекса айғир уни тишлари билан тутди-да, кутилмаганда жуда катта куч билан ерга ағдарди. Бу Тах учун ўта хатарли эди.

— Тур ўрнингдан! — қичқириб юбордим мен. Мен унча катта бўлмаган бир гор ичига беркиниб олган эдим, Бэт эса мендан орқароқда, мен юлиб ташлаган ўтни кавшар эди.

Тах сакраб туришга ҳаракат қилди, бироқ кекса айғир уни яна тишлади, ҳар гал туришга ҳаракат қилганда туёқлари билан саваларди. Оғриқнинг зўридан шўрлик Тах инграб-инграб юбораётганди.

— Урнингдан турмасанг, у сени ўлдириб қўяди, — яна қичқирдим мен.

Бироқ кекса айғир Тахнинг устида турганча ҳамон олдинги оёқлари билан тепкилар, Тах эса уни тишлашга уринарди.

Буни кўриш гоятда даҳшатли эди, чунки кекса айғир унинг ўрнидан туришига йўл қўймаётгн эди. Агар отлар билан яхши таниш бўлсанг, Китти, улар ёнбошлаб ётган ўрнидан туриши қанчалик қийинлигини ўзинг биласан. Аввал улар тиззада туриши керак, бўлмаса гавдаларини кўтаролмайдилар. Лекин от тиззада турганда ҳам уни қайта йиқитиш осон, кекса айғир ҳам бир оз кўтарилди-да, сўнг энди тиззалари дегунча Тахни ағдариб, тишлаб тепа бошларди.

Аҳвол жуда аянчли эди, агар мен бирон чора ўйлаб топмасам, Тахнинг кунни битиши муқаррар эди. Мен сапчиб турдим-да, кучим борича: “У-у-у! У-у-у! У-у-у!” дея қичқирганча тик қиятепаликдан пастга чопиб туша бошладим.

Аввалига отлар менга заррача парво қилмади, ҳолбуки қолган йилқилар тезда жуфтакни ростлаб қолганди. Сўнг Тах мени пайқаб қолди, тишларини тиржайтирди ва юракни эзиб юборгудек қилиб ингичка овозда кишнади — гарчи ерда ётган бўлса ҳам бу унинг жонингга эҳтиёт бўл дея мени огоҳлантиргани эди. Бироқ кекса айғир ҳамон мени кўрмас, овозимниям эшитмасди, шунда мен, гарчанд у қанчалик кучли, ёвуз ва айёр бўлмасин, унинг кўр ва қар бўла бошлаганини, шу боис йилқилар учун ортиқ ҳомий бўлишга ярамай қолганини фаҳмладим. Модомики, у хатарни сеза олмас экан, йилқилар ўзларига кўз-қулоқ бўлгувчи бошқа бир сардор қидиришларига тўғри келарди. Шунинг учун ҳам Тах раҳбарликни ўз қўлига олишга ҳаракат қиларди.

Охири кекса айғир мени пайқади. Шундагина ногўғри йўл тутганимни фаҳмладим, мен жуда яқин борганимдан кейин иккаласи ҳам менга баравар ҳамла қилиши мумкин эди-да. Лекин мен энди ўрнидан туриб олишга улгурган Тах тўғрисидагина ўйлардим. Кекса айғир ҳам мен томонга бурилган эди.

Энди нима бўлиши мумкинлигини билмасдим, бироқ шу аснода тўсатдан устини баланд шўра қоплаган чуқур хандақ ичига ағдарилиб тушдим. Одатда бундай тузоқлардан мен жуда эҳтиёт бўлар эдим, агар Тах учун ташвишланмаганимда унга қулаб тушмаган ҳам бўлардим. Мен жуда ёмон йиқилгандим. Ўзимга келиб қарасам, чалқа тушиб ётибман, тепамда эса юлдузли тим қора осмон ҳукмрон эди, қулоғимга майин шовуллаган, қисирлаган, элас-элас эшитилувчи сирли шитирлашлар, ниманингдир вишиллагани ва чийиллагани, яна аллақандай овозлар эшитиларди. Атрофимда эса чуқур хандақнинг баланд деворлари...

Мен қимирлашга уриниб кўрдим, лекин шу қадар мадорим қуриган, бошим ва орқам шу қадар оғримоқда эдики, ҳаракатсиз тек ётишдан ўзга ҳеч нарса қилолмасдим. Мен анча вақт беҳуш ётганимни англадим. Инглиз шоири Редьяр Киплингнинг биз мактабда ёдлаган қуйидаги шеърини хотирладим:

“Чор-атрофни босиб келганда бало,
Бошингни йўқотиб қўйма, эй бола...”

Гарчи чор-атрофимда ҳеч қандай бало-қазо айланиб юрмаган бўлса-да, мен ўзимни йўқотиб қўймасликка ҳаракат қилдим ва Бэт қаерда экан, дея ўйлай бошладим. Унинг тўғри уйга чопиб кетганига, ҳамма мени қидираётганига

умид қилмоқда эдим. Лекин мен тоғ ичкарасида шунчалик олислаб кетган эдимки, айниқса мана бу тик қияликда, мана бу хандақ ичида мени топишнинг энди ўзи бўладими? Хандақ ҳам шунчалик чуқур эдики, ўзим ундан чиқа олишим амримаҳол.

— Борди-ю, улар мени топиб олишса, турган гапки, ёввойи йилқиларни ҳам кўриб қолишади, — дедим ўзимча.

Албатта, отларни кўриб қолишларидан кўнглим гаш эди, лекин мени топиб олишларини жуда-жуда истардим...

Ёзги яйловда электр йўқлигидан хатни керосин чироқда ёзаяпман. Қачонлардир бу ерга ҳам электр нурлари етиб келади, бунга ишончим комил. Шу боис ҳозирча ҳикоямни тўхтаман, Тахни қандай тутиб олганлари ҳақида кейинги хатимда сўзлаб бераман.

*Хайр.
Сенинг янги дўстинг
Барьют Минга.*

3

Салом, Китти!

Шундай қилиб, энди қандай чиқиб оламан деб хаёл сурганча, чуқур хандақда ўтирганимни ёзган эдим. Тўғриси айтсам, ўшанда омад мени кутқарди.

Тонг отди. Шудрингдан жиққа хўл бўлиб, совқота бошладим, бунинг устига қорним ҳам оч эди. Мен кун бўйи ва яна тун бўйи ҳақ деб ўтиравердим, ниҳоят, индинига, ҳеч хаёлга келмаган ҳолда мени акам Инж топиб олса бўладими.

Уни қидиришга жўнатишибди (отам билан амаким бошқа жойда қидиришаётган экан) ва у отларнинг изидан кун бўйи йўл юрибди, бу кимнинг отлари эканини ўзи ҳам билмаган.

Аввалига у ўзимизнинг уордаги отлар деб ўйлабди ва издан кетаверибди. Бироқ ҳали мени топгунига қадар (менинг қаердадир шу тоғларда эканимни билар экан), водийда бошқа отлар ҳам борлигини фаҳмлаб қолибди. Модомики бошқа бўлдими, демак, улар ёввойи отлар бўлади-да, бунга сира шу-бҳа бўлиши мумкин эмас.

Кейин Инжнинг ҳикоя қилишича, азбаройи ҳаяжонланганидан мени ҳам эсидан чиқариб қўйганмиш. У ҳам мен каби умрида ёввойи отларни кўрмаган экан, бироқ худди мен каби, у ҳам, отлар ўз худудларини гўнглари билан белгилаб қўйишларидан хабардор экан, у ана шу чегарани қидира бошлабди. У аста-секин ва эҳтиёткорлик билан қияликдан чиқиб келаётиб, тўсатдан мен ўқтин-ўқтин хандақдаги тупроқдан отганимда кўтарилган чангни кўриб қолибди.

Ёввойи йилқилар туфайли мен ва акам ўртамизда бўлиб ўтган қизгин баҳс ҳақида сенга сўзлаб ўтирмайман. Ёввойи отлар ҳақидаги гап бирон-бир кимса кулоғига етиб боришини истамасдим. Лекин Инж мендан катта эди ва ёввойи отларни ҳимоя остига олишлари учун ҳукуматга хабар беришимиз кераклигини айтди. Сирасини айтганда-ку, у йилқиларни кўрганича ҳам йўқ эди, умуман, уларни мендан бошқа ҳеч ким кўрмаган ўзи. Ўтовимизга қайтиб келганимиздан кейин у ҳамманинг олдида сиримни очиб солди-ку. Ана шундан кейин менга саволлар ёғилиб кетганини бир кўрсанг эди. Отамнинг эса шу пайтгача мум тишлаб юрганимдан чапараста жаҳли чиқиб кетди. Гарчанд ёввойи отларни ҳаммадан сир сақлаб юриб тўғри қилмагансан, деган бўлса-да, назаримда кимдир отларни чўчитиб юборишини у ҳам хоҳламаётганди.

Агар биров касал бўлиб қолса, ёзги яйловга докторни вертолётда олиб келишарди. Бу гал ҳам доктор келди. У миям чайқалганини, орқа мушакларим қаттиқ чўзилганини, бинобарин, узоқ ётишим лозимлигини айтди.

Мен тўшақда ётар эканман, бу ёқдан олимлар кела бошлашди. Мен уларни юзтача деб дангал айтар эдим, бироқ Серогли хола “фақат маданиятсиз одамларгина лоф қўшади” дейди. Аввал Улан-Батордан, пойтахтимиздан профессорлар келишди. Сўнг бир нечта одам Москвадан, иккита одам Прагадан, Чехословакиядан, битта одам Стокгольмдан, битта одам Гамбургдан келди.

Албатта, улар мени саволга кўмиб ташлашди. Ёввойи йилқиларни қандай топдинг? Отлар ўзини қандай тутарди? Улар сени кўрдими? Улар соғлом кўринар эдими? Айғирлари нечта, қулунлари-чи? Ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Барча саволларга мен холисонилло жавоб қайтарардим, бироқ энди сен Тах деб атайдиган ҳалиги ёш айғир тўғрисида лом-мим демасдим. Агар унинг қанчалик жасур ва ақлли эканини айтгудек бўлсам, улар айғирни тутишга астойдил киришиб кетишларидан кўрқдим.

— Сизлар ёввойи отларнинг изидан тушиб, уларни тутиб олмоқчимисизлар? — сўрадим мен олимлардан.

— Йўқ, — жавоб қайтаришди улар. — Йўқ, албатта. Биз уларни ҳимоя қилгани келдик. Улар жудаям ноёб. Бутун уорнинг яшаб қолишини истаймиз.

— Тагин ҳайвонот боғига олиб кетиб қолмайсизларми?

— Йўқ, зинҳор. Биз уларнинг ёввойи ҳолича қолишини истаймиз. Биз шунчаки уларни кузатамиз, холос.

— Агар бирон кимса уларга яқинлашгудек бўлса, улар қаттиқ ҳуркишади, — огоҳлантирдим мен, — шунда улар ўт ҳам, сув ҳам бўлмайдиган олис тоғларга қочиб кетишади. Ёки очиқ чўлга чиқиб кетишга ҳаракат қилишади.

— Ташвишланма, — мени тинчлантиришди олимлар, — биз уларни чўчитаймиз.

Отлар хоҳ ёввойи, хоҳ хонаки бўлсин, тоғлардаги отларнинг феъл-атвори ҳақида олимлар кўп нарса билмасди деб ўйлайман. Улар, шубҳасиз, кўп нарсани, деярли ҳаммасини билишарди, лекин отлар орасида яшаш, ҳар кун уларни кузатиб бориш қанақа бўлишидан мутлақо беҳабар эдилар. Холам, авом бўлмагин деб қулоғимга қуйиб туради, лекин бир нарсани айтиб қўймоқчиманки, отлар орасида яшаш, уорлар билан бирга юриш, отлар нимани ва қандай ўйлашларини билиш керак, шундан кейингина отлар уюри ўзини қандай ҳис этиши ва тутишини тушуниш мумкин.

Шу боис ёввойи йилқиларни кўргани олимлар менсиз жўнаб кетишганда улар уюрни топа олишмасин-да, дея кўнглимдан ўтказдим. Худди ўйлаганимдай бўлди ҳам — топа олишмади!

— Бўлмади, — деди акам, олимлар билан икки кунлик беҳуда қидирувдан қайтиб келгач. — Ҳойнаҳой, кекса сардор роса қув бўлса керак.

Мен ҳеч нарса демадим, аммо аслида Тах қувлигини билардим. Профессорлардан бири менинг айтганларимга шубҳа қила бошлади, бу эса менинг ҳам жаҳлимни чиқарди, ҳам қувонтирди. Бироқ мўғул олимлар ён беришни исташмади. Улар вертолёт ёрдамида тоғлар орқали тўртта суворийни ташлашди (отам билан амакиларимни), иккинчи гуруҳ эса биз томонда қидирув олиб борди. Иккала гуруҳ ўз йилқиларини топишда бир-бири билан осонгина келишиб олишди. Тах уюрни даранинг энг ичкари жойига бошлаб кетганди, у ерда отлар кундузи пусиб ётар, тунда эса ўтлагани бемалол қирларга чиқар эди. (Биласанми, отлар тунда ўтлаганда, кўпроқ сувга тўйишади, чунки ўтлар шудрингдан жикқа ҳўл бўлади-да).

Албатта, уларни топишди. Барчалари ўтовга қайтиб келишганда акам Инж уюрни чўчитиб юбормасликка ҳаракат қилишганини, уларни эҳтиёткорлик билан кузатишганини айтиб берди.

— У ерда бир ёш айғир бор экан — ҳикоя қилди акам, — у уюрни тўғри устимизга бостириб келишга ундади. Ҳойнаҳой қутулишнинг бирдан-бир йўли шу эканини билар экан. Лекин бошқа отлар унга эргашишни истамай, гоҳ олдинга, гоҳ орқага юра бошлашди. Отлар қаттиқ ҳуркиб кетганди, уюр тинчланиши учун профессорлар у ердан кетишди.

— Бошқалари уни пайқамадими? Ёш айғирни назарда тутаётирман, — сўрадим Инждан.

— Агар отларнинг феъл-атворини тушунсалар, пайқаган бўлиши керак, — жавоб берди акам.

Нима бўлганда ҳам, энди олимлар уюлда нечта айғир, нечта бия ва нечта кулун борлигини билишарди. Ҳаммаларининг қувончи чексиз эди. Улар уюрни кузатиш, тўғрироғи, уни таъқиб этиш учун бирон кишини қолдиришга қарор этишди, биз эса уларга ёрдам берадиган бўлдик.

— Барьют, — деди отам, — яна эгарга ўтирадиган бўла олганиндан кейин, вазифанг бизда қолдирилган кишига ҳамроҳлик қилиш, унга тоғдаги энг қулай сўқмоқларни кўрсатишдан иборат бўлади. Сен унга ёввойи отларни қандай таъқиб қилишни ўргатасан.

— Бўпти, ота, — жавоб бердим мен.

Грит исми бир ёш мўғул зоологи биз билан қолди, у эндигина Улан-Батордаги университетни тугатган эди.

Мен у билан тоққа йўл оладиган ва қандай яшириниб, шовқинсиз юриш, тузоқлардан қандай сақланиш, отда тик қияликдан қандай тушиш кераклигини ўргатиб бўлганимда ёз охирига қолганди. Мен унга қўлимдан келганча ҳаммасини кўрсатдим. У эса ёввойи отлар ҳақида кўплаб илмий далилларни сўзлаб берди. Умуман у менга қараганда, иқроқ бўлишим керакки, бу борада кўпроқ нарсаларни билар эди. У менга бутун дунёдаги барча отларнинг тарихини сўзлаб берди, яна турли ҳайвонот боғларида ҳозир ҳам мавжуд бўлган бир қанча ёввойи отлар ҳақида ҳам ҳикоя қилди, агар бир уйда сақланса ёввойи айғир хонаки отни ўлдириб қўйиши мумкинлигини ва ҳатто шундай ҳол юз бергани ҳақидаям сўзлади. Шу боис, Уэльсдаги ёввойи ҳайвонларга мўлжаллаб қурилган сизнинг қўриқхонангиз анча кенг бўлса керак деб ўйлайман, йўқса, Тах митти отинг Мушкани хафа қилиб қўйиши мумкин.

Тахни чўчитиб юбормаслик учун Грит билан мен ёввойи йилқиларни эҳтиёткорлик билан кузата бошладик. Лекин мен ҳали Тахни кўрсатмаётган эдим. Бизнинг келганимизни пайқаган Тах кўпинча тишлаб-туртиб йилқиларни бошқа жойларга кетишга мажбур қилар эди, бироқ Тахнинг ўткир нигоҳига, сезгир қулоқларига ва ҳидни тез олишига улар ишонч ҳосил қилгандагина, кекса айғир уларнинг итоат этишига рухсат берарди. Бошқа барча ҳолатларда кекса айғир тўла хўжайинлик қилар, бошқа айғирлар ёрдамида Тахни ҳадидан ошмасликка мажбур этар эди.

Мактабга қайтиб кетаётганимда йилқилар ўша алпозда қолган эдилар. Менинг йўқлигимда нималар содир бўлганлиги тўғрисида эса гапириб ўтирмайман, фақат шу нарсани айтмоқчиманки, таътил пайтларида мен яна яйловга қайтиб борганимда, у ерда энди беш нафар профессор бор эди. Улар тўртта отни: иккита айғир ва иккита бияни тутиб олишга тайёрланишаётган эди.

Зоолог дўстим Грит билан учрашганимизда мен ундан қаттиқ ранжидим ва шундай дедим: “Биз битта ҳам отни олмаймиз деб ваъда берган, онт ичган эдинг-ку, бу ёғи қандоқ бўлди энди?”

— Шундай қилмасак бўлмайдими шекилли, Барьют, — маънос ҳолда деди у.

— Нимага? Нима сабабдан?

— Биз яна бошқа бир неча ёввойи уюр ташкил қилишга уриниб кўрмоқчимиз.

— Лекин битта ҳам отни ҳайвонот боғига жўнатмаймиз, деган эдинг-ку? Ахир ҳайвонот боғларида яшайдиган барча ёввойи отларнинг феъли ўзгариб, улар мутлақо бошқача бўлиб қолганини ўзинг сўзлаб берганинг-ку? Нега энди бизнинг ёввойи отларимизни тутиб, уларни ҳайвонот боғига топширмоқчи бўляпсизлар?

— Биз уларни ҳайвонот боғларига жўнатмаяпмиз, — тушунтирди Грит. У жудаям оғир ва сабри мўғул эди, бироқ орамизда пайдо бўлгунга қадар у ҳеч қачон отда юриб кўрмаганди. (Биласанми, унинг отаси кончи экан!) — Биз отларни шароитлари худди шу ерга ўхшаш махсус жойга, ёввойи ҳайвонларга мўлжалланган қўриқхоналарга юборамиз. Айғирлардан бири Орол денгизидаги рус қўриқхонасига боради (аслида бу жуда улкан қўл ҳисобла-

нади). Битта бия Германиядаги кўриқхонага кетади, яна бири Прагага. Анови айғир эса Англияда яшайди, у ерда, Уэльсда ажойиб кўриқхона бор.

— Лекин бу, ҳар бир от ёлғиз бўлади дегани-ку...

— Бу фақат бошланишида, холос, кейинроқ биз уларга ёввойи дўстларидан юборамиз. Ҳозирча биз уларнинг қандай яшаб кетишини ўрганиш учун бир қанча отни турли-турли мамлакатларга жойлаштирамиз. Биз уларни ҳайвонот боғидагидек эмас, балки чинакам ёввойи отлар бўлиб ўсишига ҳаракат қиламиз. Мана, кўряпсанми, Барьют, биз улар учун қўлимиздан келган ҳамма нарсани қиляпмиз.

— Лекин уларнинг ватани бу ерда, — унамадим мен. — Отлар эса ватани қаерда бўлса, ўша ерда яшашни яхши кўради. Бизнинг отларимиз ҳам шунақа. Улар ватанларидан ажралгилари келмайди ва шу боисдан ҳам тоғларимизни ташлаб кетолмайдилар, бошқа жойда улар қийнала бошлайдилар, ҳатто ўлиб қолишлари мумкин.

— Эҳтимол, — маъқуллади Грит. — Лекин бошқа томондан бу ёввойи отлар наслини сақлаб қолишимизга ёрдам беради.

Грит ҳам, профессорлар ҳам ёввойи отларнинг яшаб қолишлари учун қўлларидан келган ҳамма нарсани қилишаётганини билардим ва шунинг учун хотирим жам бўлиб, ортиқ тортишиб ўтирмадим. Мен фақат бир нарсадан кўрқётгандим — ишқилиб бошқа айғирлар ичидан улар Тахни тутиб олишмаса гўрга эди. Бундоқ қараганда, уни тутиб ололмасликларига ишончим комил эди — чунки у гоят ақлли жонивор! Булар бари тўғри, бироқ мен ҳисобга олмаган яна бир ҳолат бор эдики, худди шу нарса охир-оқибатда Тахнинг қўлга тушишига сабаб бўлди.

Тўрт ёввойи отни тутишда ёрдам берувчи усул шундан иборат эди: улар отларни тор дарага ҳайдаб киришади-да, устларидан ухлатиб қўядиган ўқ ёмғирини ёлдиришади. Аввалига отам олимларга одатда биз отларни тутадиган сиртмоқ ёрдамида тутишни таклиф этди. Сиртмоқ узун таёқ учига бириктирилган бўлади. Отга миниб оласиз-да, керакли отни қувиб етасиз ва бўйнига сиртмоқ ташлайсиз. Буни бизлар илк болалигимиздан ўрганганмиз.

Бироқ профессорлар бари бир ухлатиб қўядиган ўқлар хавфсизроқ, пухтароқ ва тезроқ бўлади деб ҳисоблар эдилар, бунинг устига бошқа отларни унчалик чўчитмайди дейишди. Уларни боши берк жойга ҳайдаб кириш учун эса йилқибонларимиздан йигирма нафари керак бўлар экан.

Ниҳоят, биз йўлга чиқдик. Иккита амаким ухлатиб қўядиган ўқлар билан ўқланган милтиқ олишди, биз билан яна тўрт нафар профессор ҳам бор эди.

Ёввойи отлар энг узун ва кенг водийлардан бири билан ёнма-ён бўлган чоққина дарада турганлигини билардик. Водий билан туташган жойи кенг бўлган бу дара бора-бора торайиб, баланд тош деворга бориб тақалган эди. Ажойиб табиий тузоқ. Биздан фақат бир нарса талаб этиларди — ёввойи отларнинг улар осонгина яшириниши мумкин бўлган водий йўлини тўсиб қўйиш.

— Сен бу тоғлардаги энг яхши йўлни биласан, — деди менга отам. — Шунинг учун биринчи гуруҳ билан йўлга туш, Барьют. Лекин амакинг Рэфнинг гапига қулоқ солишинг керак, уқдингми?

— Уқдим, — жавоб бердим мен.

— Уларга ёрдам беришга ҳаракат қил, — қўшимча қилди отам паст овозда, — йўқса улар отларни хуркитиб юборишлари, улар ҳолдан тойгунча қувиб боришлари мумкин. Агар йилқилар қаттиқ хуркиса, қанчалик зарар етишини йилқичиларимиз унча тушунмайдилар деб ўйлайман.

— Тушундим, ота, — дедим мен. Лекин бу пайтда мен бутун уордан кўра кўпроқ Тах ҳақида ўйлаётган эдим.

— Уларга энг сара ёш айғирлар билан биялар керак. Шу боис, от танлашда ёрдам қил.

Мен, “Хўп бўлади, отажон” деб жавоб бермадим, чунки зинҳор Тахни тутмоқчи эмаслигимни юракдан ҳис этиб турардим.

Водийга тунда келдик, ёввойи отларни ҳангу-манг қилиб қўйишимиз учун энди фақат тонг саҳарда йўлга тушамиз деб ўйлагандим, бироқ Грит биз тушгача кутиб турадим деб қолди.

— Бу пайтда улар айна дам олиб турган бўлишади, — ҳар доимги вазминлик билан жавоб берди у. — Тун бўйи ўтлаб чиққандан кейин улар доим дам олади.

Биз кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб кетиб бормоқдамиз. Мен Грит ва икки айғирга ухлатиб қўювчи ўқ отиш керак бўлган Рэф амаким билан борардим. Иккинчи амаким эса милтигини икки ёш бияга қараб бўшатиши керак эди. Грит Рэф амакига қайси айғирга қараб ўқ узиш лозимлигини кўрсатиши керак.

— Ухлатадиган ўқ отга бориб текканда нима бўлади? — водийдан кета туриб биз мўлжаллаган дарага қараб йўл олганимизда сўрадим мен Гритдан. Мен аллақачон Тахни ўйлаб ташвишлана бошлагандим.

— Бир неча сониядан сўнг от йиқилади, — жавоб берди Грит.

— Оғритадими у?

— Ҳеч ҳам.

— Ўқ-чи, ўқ нима қилади?

— У отни тахминан икки соатча ухлатиб қўяди. Ташвишланма, Барьют. Биз унга зиён-заҳмат етказмоқчи эмасмиз, биз уларни ҳимоя қилиб, сақлаб қолмоқчимиз.

— Яхши, — рози бўлдим истамайгина. — Лекин бу менга ёқмаяпти.

Ғоят эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилаётганимиз боисидан дарагача анча узоқ юришимизга тўғри келди. Биринчи гуруҳда биз ўн киши эдик, қолганлар эса водий йўлини тўсувчи ўзига хос ғов тиклаш учун бир оз орқароқда келарди. Бироқ Тах бизларни аллақачон ё сезиб, ё товушимизни эшитиб бўлганди, сабаби, биз уларни кўрганимизда, ёввойи отлар дарадан ҳув юқорига ўрлаб кетмоқда эди.

— Улардан юқориоқда бўлишимиз учун бундан кўра баландроқ тепаликдан боришимизга тўғри келади, — деди Рэф амаки.

Бу ишнинг осон эмаслигини билардим, гарчанд куннинг бутун иккинчи ярмини юриб ўтказган бўлсак-да, йилқиларни кечга яқинлашганда қувиб етдик ва дарадан чиқаверишда уларнинг олдини тўсиб чиқдик.

— Қара, ҳов ана Тах, — шивирладим мен отим Бэтнинг қулоғига.

Тах худди чўпон итидек йилқиларнинг атрофида гижинглаб айланар, бошини сарак-сарак қилганча ва думини ҳар томонга силкитганча уларни бир ерга тўплар эди.

— Яқинроқ боришимизга тўғри келади, — деди Грит. — Ухлатадиган ўқлар юз метрдан нарига етмайди.

— Юз метр! — қичқириб юбордим мен. — Биз ҳеч қачон уларга бунчалик яқин боролмаймиз.

— Бормасак бўлмайди, — жавобан деди Грит.

Ёввойи отлар энди узун саф тортганча йўрғалаб борарди, (ёввойи отлар одатда сакраб чопади), қулун ва биялар ўртада эди, айғирлар эса дамба-дам сафнинг у бошидан-бу бошига чошиб ўтарди. Тах бўлса бутун уюрни айланиб гижингларди. Улар тобора даранинг ичкарасига кириб борарди, биз отлар дара охирига етиб, боши берк йўлга кириб қолгандагина уларга яқинлашишга умид қилмоқда эдик.

— Секинроқ, — амр қилди Рэф амаки ва биз отларнинг жоловини тортиб, эҳтиёткорлик билан одимлашга ўтдик.

Бэт жудаям асабийлашаётган эди, чунки у ёввойи отлардан кўрқарди. Мен йилқиларни мана бу тузоққа ҳайдаб, Тах катта хатога йўл қўйганини англадим. Йилқилар биздан энди беш юз метрча олдинда эди. Биз аста-секин уларга яқинлашиб боравердик. Биз гап вақтда қолганини ва тузоқ ёпилишини билиб турардик. Лекин тўсатдан отлар тизими дара муюлишида кўздан ғойиб бўлди-қолди.

Аввалига унча ташвишланмадик, дарадан чиқиш йўли йўқлигига ишончим комил эди, бироқ муюлишдан ўтгач, йилқиларнинг бутунлай ғойиб бўлганини билдик. Боз устига дара боши берк йўлга эмас, тақаб борилмагунча кириб бўлмайдиган тор йўлакка олиб чиқилишининг гувоҳи бўлдик.

— Боглаб туширишди бизни, — деди амаким.

У ҳайратдан қотиб қолганди, мен эса ич-ичимдан суюнардим.

— Улар шу яқин-атрофда, — деди Грит. — Кетдик.

Биз отларни чоптириб кетдик, бироқ тор йўлакдан ўтишимиз билан яна йилқиларга кўзимиз тушди, улар энди кенгайиб борувчи водийдан шитоб билан кетиб борарди.

— Биринчи бўлиб қайсинисини отамиз? — қичқирди амаким, йилқилар ортидан отларимизнинг бошини бўш қўйиб елиб борарканмиз.

— Ёш айғирлардан тўғри келганини! Истаган бирини танлайвер! — қичқирди Грит.

Ёввойи отлар уюри тез чопиб борар эди. Олдинда ёш айғирлар, ўртада биялар ва қулунлар кетиб борарди, кекса айғирлар эса энг охирида эди. Тах орқада қолқатганларни тишлаб, ҳатто орқасидан итариб уюрни ҳайдар эди. Бироқ улар биздан илгарилаб кетган ва ёввойи отлар туёғи остидан кўтарилиган чанг атрофни қоплаб олган бўлишига қарамай, биз аста-секин уларни қувиб етмоқда эдик, чунки қулунлар унчалик тез чопа олмаётганди.

Бирдан бир тойчоқ, ҳойнаҳой энг заифи бўлса керак, ортда қола бошлади, онаси унинг олдига қайтмоқчи ҳам бўлди, биз унинг кишнаб қақирганини эшитдик. Бироқ Тах унинг уюрни тарк этишига рухсат бермади. У биянинг олдига югуриб келди-да, чопишга мажбур қилиб қаттиқ тепди. Сўнг у тойчоқ олдига қайтиб келди ва тумшуғи билан уни нуқий бошлади. Бироқ тойчоқ бир неча қадам ташлади-да, қоқилиб ерга йиқилди. Тах уни ташлаб кетмай, тойчоқнинг ўрнидан туришини сабрсизлик билан кута бошлади. Сабри чидамай оёққа турғазишга ҳаракат қилиб, уни турта кетди. Тойчоқ бутунлай ҳолдан тойганди, у туртиниб кетди ва яна йиқилди. Шунда Тах тойчоқни ёлидан тишлаб олди-да, аста ердан кўтарди ва бир силтаб қўйди, ҳатто уни олдинга қараб итқитди — отларда бунақасини сира кўрмагандим. Тойчоқ афтидан сал дадиллашгандай бўлди, бироқ яна бир неча қадамдан кейин тагин йиқилиб тушди ва энди бутунлай турмай қўйди. Шу аснода энди биз билан уюр ўртасида уч юз метрлар масофа бор эди, бирданга чопиш ўрнига Тах шартта бурилди-да, бошини эгганича биз томон ўқдай учиб кела бошлади. Бошқаларнинг яширинишига фурсат бериб, у ҳамлага ўтганди. Мана шу жасорати унинг бошига етди. Амаким отини тўхтатди ва Тахни анча яқинлаштириб, мўлжалга олди-да, ўқ узди.

Ухлатувчи ўқ нишонга бориб текканда Тах бир титради, аммо тўхтамади. Мен амакимнинг отини ерга қулатади, ёки бўйнидан тишлаб узиб олади деб ўйладим, бироқ бизга етишига тахминан йигирма метрлар қолганда Тах бирдан ағдарилиб тушди ва олдинги оёқларини букиб, тек ётиб қолди.

— Тўхтаманг, — қичқирди Грит Рэф амакига. Тахнинг ҳамласидан саросималаниб, биз ёввойи отларнинг кетиб қолганини ҳам пайқамабмиз. — Яна биттасини тутишимиз керак!

Ҳаммалари йилқилар ортидан от қўйиб кетишди, мен эса қолдим. Бэтининг устидан сакраб тушиб, Тахга интилдим:

— Турсанг-чи! Тур деяпман! — қичқирдим хиёл берироқда туриб.

Тах оғир хириллаб нафас олганча тупроққа қоришиб ётарди, кўзи чақчайиб боқар, орқа оёқлари билан ерни тирнаб, туришга ҳаракат қиларди. У ҳатто менга қараб тишларини шақиллатиб қўйди ва мен ўзимни нарироққа олиб қочдим.

— Тезроқ! — қичқирдим унга жаҳл билан. — Ҳали ҳам қочиб кета оласан!

У кучи борича чиранарди, бироқ орқа оёқлари унга бўйсунмаётганди. Ғазабини кўзга ёки хуркигиш ниятида унга кесак отдим. Тах бошини кўтарди, туришга яна бир уриниб кўрди, бироқ тўсатдан бўйни шалвираб, оёқлари қотиб қолди, кўзлари юмилди-да, ҳушидан кетди.

Холам энди бас қила қол, деяпти, бўлмаса буларнинг бошқа қиладиган иши йўқ экан-да, фақат отлари ҳақида узундан-узоқ ғамгин хат ёзишни билар экан-да, деб ўйлашингдан андиша қиляпти. Лекин мен бу хатнинг мунгли тугашини сираям истамайман. Мен бу хатни қандай жасур от тез кунда ўтлоқларингизда яшашини ва сенинг Мушканг қанақанги ваҳший, хатарли шерикка эга бўлишини тушуниб қўйишинг учун ёзаяпман.

Ўша кунни тутиб олинган барча тўрттала отни боғлашди-да, вертолётда олиб кетишди, уюр ортидан эса доимий назорат ўрнатишди. Шу тариқа мен Тахни беному нишон йўқотдим. Бизникига бобонг келмагунча ва мен ташвишда ёнаётган ёш айғир у билан Уэльсга боражагини айтмагунча унинг қаерда бўлганини ва унга нима қилганини билмадим.

Тахни тутиб олишгандан бери ҳаш-паш дегунча икки ой ўтди. Асирга тушгандан кейин бир оз ўзларига келиб олишлари учун тугилган отларни бутун шу вақт давомида пойтахтимиз Улан-Батордан унча узоқ бўлмаган атрофи ўроғлиқ майдонда эркин сақлашди.

Олимлар энди отларни жўнатаверса бўлади деб қарор қилишганда улар бобонгга ваъда қилишган айғирларимизни олишингиз мумкин дея хабар йўллашибди. У аввал Улан-Баторда бўлиб, ундан кейин бизникига келибди.

— Ҳаммасини ўзингдан сўраб-суриштириб қўя қолсам бўлар деб ўйладим, — деди менга бобонг, — зеро, тоғларингизда яшайдиган ёввойи отларнинг феълини сен беш қўлдай биласан-ку.

Мана буниси жуда зўр бўлди-да. Тах яхши одамнинг қўлига бориб тушганини ўшандан англадим. Ёввойи отлар қандай иқлимга одатланганини ўз кўзи билан кўрсин учун биз бобонг билан тоққа кетдик. У менга минглаб саволлар берди, чунки унга менинг кўп ойлар давомида ёввойи отлар орқасидан кузатганимни айтиб беришганди.

У Тахни қандай сақламоқчи бўлаётганини, ўтлоқларингиз, тоғларингиз, иқлимингиз қандайлигини ундан сўраб билмоқчи эдим, бироқ холам (у суҳбатимизни таржима қилиб турганди) бу одобдан бўлмади деди.

Лекин бобонг сен, яъни Китти ҳақида менга сўзлаб берди. Шу боис агар бўш вақт тополсанг, илтимос, менга хат ёз, иложи борича ўтлоқларингиз ҳақида, сизларда иқлим қанақалиги ҳақида, сизларда қор бўладими, Тах қочиб кетмайдими, сизлар турган жойда одамлар кўп яшайдими, Тахни олиб келишганда сен нима қилмоқчисан ва ҳоказолар тўғрисида эринмай сўзла. Энг аввало эса энди Тахнинг дўсти бўладиган отинг ҳақида ҳикоя қил.

Мен, албатта, бобонгга битта савол беришга муваффақ бўлдим:

— Сизларнинг жажжи Мушкангиз ёввойими ё қўлга ўргатилганми?

Бобонг кулиб қўйди-да, шундай деб жавоб берди:

— Мушка шунчалик қўлга ўрганганки, худди кучукваччадай Киттига эргашиб юради.

Отинг қўлга ўргатилганини мен шу тариқа билиб олдим, бу мени ташвишга солиб қўйди.

— Мушка бутунлай хонакилашиб кетган, — давом этди бобонг, — токи ёввойи отлар ичидан бирон бир бия келтиргунларича у Тахни қўриқхонамизда қолишга кўндира олса керак, деб умид қиламан.

— Лекин Тах жудаям ёввойи-да, — эътироз билдирдим мен, — ҳеч қаерда ўз ихтиёрича қолмайди. Кейин у сизнинг отингизни хафа қилиб қўйишиям мумкин.

Бироқ бобонг менинг хавотиримни эшитиб, кулиб юборди:

— Уни қолишга кўндириш учун Мушкадаям жозиба етарли деб ўйлайман. Тах ҳам уни хафа қилиб қўймас...

Ишқилиб Тах уни хафа қилиб қўймасин-да. Бобонг бизнинг ҳаммамизга жуда ёқиб қолди. Фикримизча, у ўзининг оппоқ сочи, тикондай соқоли, кулиб турувчи кўзлари билан меҳрибон, кекса кўнғир айиққа ўхшаб кетади.

Энди хатимни тугатаман ва яна илтимос қиламан, вақтинг бўлса ўзинг ҳақингда, Уэльс ўтлоқзорлари ҳақида, жажжи Мушкангиз ҳақида ва энг аввало Тах келганда нималар бўлиши ҳақида ёз. Менга инглизчада ёзаверинг мумкин, холам Серогли барини таржима қилиб беради. (Бу сафар у билан тоққаям бордим).

Хуллас, хатинг келгунча дўстона соғиниб кутаман.

Самимий дўстинг

Барьют Минга.

P.S. Мен сенга атаб бобонгдан қишлик мўғулча қалпоқ бериб юбордим. У сенга ёқишини айтди. Сенга лойиқ келар деб умид қиламан. Агар итларингиз бўлса, ҳушёр бўл, борди-ю, яқинлашгудек бўлса, Тах уни ўлдириб қўяди! Шунинг учун кўппакчангни Тахдан нарироқ тут. Барибир ёқимтой Мушкангдан мен жудаям ташвишланаяпман.

Дўстинг Барьют.

4

Салом, Барьют!

Бундай ажойиб ва узун хатлар олиш менга қанчалар завқ-шавқ бағишлаганини билсанг эди. Айниқса, охиргиси мароқли эдики, сира уни қўлдан қўйгим келмайди. Мен Эванс хонимга лўвия теришда қарашиб юборишкани керак эди, бироқ бор-йўғи икки дона лўвия териб, бир дона картошкани арчир-арчимас, Эванс хоним қўлимдан хатни юлқиб олди ва шундан то кечки овқатни еб бўлмагунимизча қайтиб бермади. Тах туфайли ташвишланганим шунчаликки, ҳатто томоғимдан овқат ҳам ўтмади. Бироқ Эванс хоним менга ҳаммасини ейсан деб туриб олди: лўвияни ҳам, картошкани ҳам, пудингни ҳам, охирида идишларни ювиб қўйишимни ҳам айтди. Ана шундан кейингина аввал жойлашиб ўтириб олишга ва бемалол ўқишга ундаб, хатни қўлимга тутқазди. Шундагина мен хатдан кўпроқ ҳузур олар эмишман.

Лекин мен тиниб-тинчимайдиган одамлар хилиданман-да. Гарчи мен ўзимни жуда мўмин деб ҳисобласам-да, ҳеч бўлмаганда Эванс хоним билан бобом шунинг тескарисини айтиб, қулогимга қуйиб туришади. Сенинг барча саволларингга жавоб қайтаришим учун менга камида юз йил керак бўлади. Ҳозир фақат бир нарсани аниқ айта оламан: Тах ҳали етиб келганича йўқ. Уни карантинда сақлашяпти, унда бирон юқумли касаллик йўқмикан деб текширишяпти. Гарчи бу тўғрида оғиз очгудек бўлсам, бобом кулиб қўя қолса-да, мен ҳам бари бир Мушка учун ташвишланаман.

Лекин сенга бир нарсани ваъда қила оламан, Барьют — гарчи Тахнинг тоғ ва водийлари узоқда бўлса ҳам у ўзини уйдагидек ҳис этиши учун биз ҳамма нарсани қиламиз. Бу ерда, албатта, ҳамма нарса сизларнинг тоғларингизга қараганда зерикарли. Шу боисданам уйимиз ва қўриқхонамиз хусусида сенга сўзлагудек бўлсам, булар ичида от мусобақалари-ю, тоғлардаги шиддатли пойгалар ҳақида ҳеч қанақа гап бўлмайди.

Мен қўриқхонада бобом ва бобомнинг ходими Эванс хоним билан бирга яшайман.

Ойим тўрт йил бурун қазо қилиб кетган. Дадам эса — геолог, унинг Эрон ёки Кувайт (ойим ўша ерда вафот этган)га ўхшаган жойларда ишлайди. У келаси йил қайтиб келиши керак, унгача мен бобомникида яшаб тураман. Бобом — зоология профессори, ёввойи ҳайвонлар миллий қўриқхонасида раҳбар. Бу — қирилиб кетиш хавфи бўлган ҳайвонлар учун махсус ташкил этилган янги қўриқхона, лекин ҳозирча биздаги ҳайвонлар унча кўп эмас.

Қўриқхонамиз Қоратоғда жойлашган бўлиб, қир ва яйловлар билан қопланган катта кенгликдан иборат. Атрофда на шаҳар, на қишлоқ бор, ҳатто уйимизга олиб келадиган ягона йўлдан ташқари тузукроқ йўлнинг ўзи ҳам йўқ. Қўриқхонанинг мақсади — ҳайвонларга одатдаги ёввойи ҳаёт кечириш имкони беришдир, шунинг учун қўриқхонада қўра ва тўсиқлар ҳам йўқ. Фақат биздан йигирма мил нарида ҳайвонларнинг катта йўлга чиқиб кетмасликлари учун биргина электр тўсиқ ўрнатилган. Чор атрофдан бизни дарёлар ўраб туради. Улардан бири тоғнинг нариги томонига қараб оқади, шу боис барча тоғлар ва яйловлар биргина Тахнинг ихтиёрида бўлади, бир неча ёввойи така, кийик, бўрсиқ, олакузан ва бошқа майда-чуйда ҳайвонлар бундан мустасно, холос. Бизда бор нарсаларнинг барчаси мана шулар.

Бизнинг тошдан тикланган уйимиз қўриқхонанинг қоқ ўртасида жойлашган, бобомнинг хонасига ҳам кўплаб қузатув қувурлари ва кинокамералар

ёрдамида кузатув ишлари олиб бориш учун катта- катта деразалар ўрнатилган. Мактабим уйимиздан йигирма мил наридаги Крикҳовул деган жойда. Ҳар кун эрталаб бобом мени катта йўлга қараб ўн мил масофага элтиб қўйишига тўғри келади, мен ўша ердан автобусга ўтираман. Бобом йўқлигида эса мени почтачи Жонс жаноблари ўзининг юк машинасида олиб бориб қўяди. Гоҳо бўрон қутурган кунлари мен мактабга бутунлай бормаи қўя қоламан. Лекин бизнинг тоғлар сизларнинг тоғларингизга ўхшаб у қадар четда эмас, шунга қарамай, Барьют, одамлар бизни жудаям овлоқда яшайсизлар дейди. Улар тез-тез: “У ёқлар хилватлик қилмайдими, Китти? Ахир, бир ўзинг турасан-а?” деб сўрашади.

Лекин бу ер менга жудаям ёқади, мен ҳеч қачон, ҳа, ҳеч қачон бу ердан кетмайман.

Бобом билан Эванс хоним мени жудаям яхши кўришади, гарчи ўзларича менга нисбатан қаттиққўлликни жудаям ошириб юборганмиз деб ўйлашсада, иккалови ҳам мени эркалатгани-эркалатган. Ўзлари эса тинмай ёжиллашишади. Лекин бу бир-бирларини ёмон кўрганликларидан эмас, ўрганиб қолганликдан.

— Бу хотин мени гўрга тикмай қўймайди, — ҳар доим гингшийди бобом, бирон нарса важдан уни Эванс хоним койиган чоқда.

— Чол яхши билан ёмоннинг сира фарқига бормади-бормади, — дейди Эванс хоним бирон нарса туфайли бобом уни уришиб берган пайтларда.

Кейин улар бир-бирига қараб: “Бекорларни айтибсан!” дейишади, баҳслашиб қолганда бу улар айтадиган энг севимли ибора. Мен уларнинг иккаловини ҳам яхши кўраман, почтачи жаноб Жонс эса: “Улардан биронтасиям сенсиз туrolмайди”, дейди. Шу боис улар менга нисбатан қаттиққўллик қилмоқчи, мени тинчлантиришга ҳаракат қилмоқчи бўлишса, (нима учун шундай қилмоқчи эканига сира ақлим етмайди), бу — уларнинг менга кўрсатган гамхўрликлари деб биламан.

Аслида-ку, уларга ўзим гамхўрлик қилишим кераклигини ҳис қилиб турарман. Бобом жудаям палапартиш одам. У китоб, харита, картотека ёки фотосуратларни кўриб бўлганидан кейин, уларни тўғри келган ёққа улоқтиради — полгами, курсигами, стол ёки зинапоягами, бу ёғи билан иши йўқ. Мен худонинг бермиш куни нарсаларни йиғиб-териш ва бобомнинг хонасини тартибга келтириш билан овора бўламан, шу ишлар билан банд бўлиб турганимда бобом тинимсиз жаврагани-жавраган.

Эванс хонимга келсак, унинг кўзи яхши кўрмайди. Кўзида қалин кўзойнак бўлишига қарамай, у жуда яқиндаги нарсаларнигина аранг ажратади, шу боис, қоқилиб кетмасин деб йўлида учраши мумкин бўлган курсиларни, столларни (ҳаттоки бобомнинг китобларини) йиғиштириб қўйишимга тўғри келади. Ошхонада у кўриши мумкин бўлган пичоқлар, ликобчалар, кастрюллар ва тўқув анжомларини ҳам кузатиб боришга мажбурман. Агар шулардан бирон нарса жойида бўлмаса, у тополмай хуноб бўлади. Унинг кўз олдини парда тўсиб олганми деб ўйлайман, чунки гўё кир деразани тозалаётгандай мудо қўлида супурги билан ҳавони сермаб юради.

Кўриб турганидек, менинг омадим чопган. Тах қандай хонадонга келаётганини билиб қўйгин деб шу нарсаларни ёзаяпман.

Энг жиддий муаммо — бу, албатта, менинг эркатойим Мушка ва унинг Тах билан қандай иноқлашиши. Мен Мушка учун ташвишланмайман деб бемалол айтсам бўлади, лекин бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Мушка шу қадар хонаки, содда, эркатойки, агар у Тах каби ёввойи айғир билан ёнма-ён тургудек бўлса, нима бўлишини тасаввуримга сиғдиrolмайман.

Бобом тахминан бир йил муқаддам Мушкани биринчи марта олиб келганида, у менга: “Бир кун келиб тойча Мўғулистондан олиб келинадиган ёввойи осие отининг жуфти ҳалоли бўлиши мумкин”, деб айтганди. Лекин Мушка шу қадар ювош ва ёқимтой эдики, мен бобомдан: “Нега энди шундай нозик, митти той ёввойи айғирга хотин бўлар экан?” — деб сўрадим.

— Чунки биз ёввойи отни, бизлар дўст эканимизга ишонтиришимиз керак. У бизга ишониши мумкинлигини билсин. Унинг жонига қасд қилмасли-

гимизга балки, аксинча, унга ёрдам беражагимизга ишонсин. От билан гаплашиб тил топишолмайсан-ку, тўғрими? Уни тоғларимизга ўргатиш учун унга бизсиз туролмайдиган, биздан бир қадам нари кетолмайдиган, улар бирга бўлгач эса бизлар қир ёнбағрига яқин борганимизда ура қочиб қолмайдиган ювош, ақлли дугона топиб берсак — ёмонми?

Модомики йўқолиб кетган деб ҳисобланар экан, Мўғулистонда ёввойи отни топиш мумкинлигини қаердан биласиз? — деб сўрадим мен (бу — бир йил аввалги гап.)

— Эртами, кечми, ёввойи от топилишига имоним комил, Мўғулистон Фанлар Академиясидаги дўстларим эса агар ёввойи йилқилар топилгудек бўлса, улардан биттасини менга инъом қилажакларини айтишган. Ҳар бир уюрда йигирматадан зиёд от бўлар экан.

— Кейин нима бўлади? Мушка ўша ёввойи от билан умрбод қолиб кетадими?

— Йўқ. То ёввойи от бизга ишонгунча улар бирга бўладилар. Шундан сўнг биз унга Мўғулистондан ўзининг ёввойи жуфтини келтириб берамиз, сен эса Мушкангни қайтиб оласан.

— Лекин Мушка қўлга жудаям ўрганган-ку! — такрорладим мен.

— Тағин яхши, — деди бобом жавобан. — Шу боис сен, Китти, у янада кўникиши учун нимани хоҳласанг, шуни қила оласан, лекин сен уни зинҳор уйга қўйма ва унга асло мина кўрма.

Шу тариқа бир йил аввал бизникида Мушка пайдо бўлди.

Аввалига мен сайр қилгани тоққа кетганимда Мушкани уйда қолдиришга ҳаракат қилардим ва ўзим билан фақат Скипни олиб кетар эдим. Скип — скат-терьер, яъни кучуквачча бўлиб, ҳатто уйдалик пайтида ҳам сира тинч юрмас, худди жажжи коптокдек, бир жойдан иккинчи жойга сақрагани-сақраган эди. Лекин кунларнинг бирида Мушка бизга эргашиди ва мен тегишмоқчи бўлдим, адашиб қолдим деб ўйласин учун панага яшириндим. Ўйин унга шунақанги ёқиб қолдики, охири бу одатга айланди. Энди Мушка билан мен ҳатто уйда ҳам доим шу ўйинни ўйнаймиз. Биз ҳаммавақт бир-биримизга тегажоқлик қилганимиз-қилган. Бирон-бир нарсдан қуруқ қолгудек бўлса борми, чидаёлмайди, ҳар доим уйга бостириб киришга уринади. Ичкарига кириш учун ҳамма ишни қилади, ҳатто мен унинг башарасига эшикни ёпиб олсам, жаҳли чиқиб, норози оҳангда кишнаб юборади.

Борди-ю, у қачондир уйга бостириб киришга муваффақ бўлса-ю, Эванс хоним уни вақтида пайқаёлмай қолса, фалокат рўй беришини ўйлаб, юрагим орқага тортиб кетади. Ё бўлмаса Мушка бобомнинг бўлмасига кириб қолгудек бўлса, унинг хариталарини, хатлари-ю, қоғозларини ямлаб ташласачи?! Ахир у қоғозни ейишга жудаям ишқибоз-да. Гарчи шахсан ўзим унинг камин олдида кучукдай узала тушиб олишига ёки гиламда мушукдай ғужанак бўлиб ётишига ишонсам-да, барибир уни хонага киритмаслик учун ўлиб-тириламан.

Кеча Эванс хоним қўлларида ҳўл пардалар билан бобомнинг олдида кирди ва шундай деди:

— Қаранг, отингиз пардаларни нима қилиб қўйибди! Этак қисмини бутунлай ямлаб ташлабди-ку!

Бобом заррачаям ачинмай пардаларга разм солиб, жавоб қайтарди:

— Менимча, у деразадан ошиб кирмоқчи бўлган. Сиз нима дейсиз?

— У менга ўчакишган, — эътироз билдирди Эванс хоним. — Мен уни уйга қўймаслигимни билади, шунинг учун аламини олгиси келади. Тунов кунни у сал бўлмаса ошхонага кириб кетибди, лекин мен кошки қараб турсам. Шунда у тишлари билан гиламчани тишлаб, дарё томонга олиб қочиб кетди.

Бобом кулиб юборди:

— Сизлар унга ёқиб қолгансизлар, вассалом.

— Жигимизга тегишни яхши кўради десангиз-чи, — эътироз билдирди Эванс хоним. — Сиз қизалоқни эркалатасиз, у эса тойчоқни эркалатади.

— Сиз эса ҳар иккаловини эркалатасиз! — жаҳли чиқиб кетди бобомнинг. Сўнг ҳар доимгидек бир-бирига “Бекорларни айтибсиз!” дея қўл силтадилар.

Ҳатто мен тепаларида бўлмасам ҳам, ҳар доим биламанки, улар бир-бирига шундай дейишади, чунки Эванс хоним ҳар гал бобомга нима деганини менга айтади, бобом эса Эванс хонимга нима деб жавоб қайтарганини менга сўзлаб беради.

Лекин мен, афтидан, энди гапимни тугатмасам бўлмайди. Эванс хоним ҳам, бобом ҳам мени вайсақисан дейди, лекин мен сенга Мушка ҳақида, Тахни деб ташвишланмаслигинг учун кўриқхонамиз ҳақида сўзлаб беришим керак-ку.

Мен жуда-жуда умид қиламанки, Серогли хола хатимни ўқиб, сенга таржима қилиб беришга вақт топади.

Гарчи Мушка билан қандай мураса қилиши ҳақида ғоят ташвишланаётган бўлсам-да, Тахнинг келишини сабрсизлик билан кутаяпман. Улар учрашганда нима бўлишини тоқатим тоқ бўлиб ўйлаётирман. Бобом, улар одам эмас, от эканини тушунишинг керак, дейди. У менинг руҳимни туширмасликни ва бу борада ақл билан ёндошишим зарурлигини маслаҳат берапти. Мен шунга ҳаракат қиляпман. Лекин бу айтишгагина осон, айниқса Мушкани мендек севган одам учун. Ҳозирча хайр. Тах келиши ҳамоноқ хат ёзишга ваъда берман. Сенинг дўстинг.

Китти Жемисон.

P.S. Мўғул қалпоғи жудаям ажойиб нарса экан. Бу ерда бунақасини ҳеч ким ҳали кўрмаган экан. Уни мактабга кийиб бориш учун қиш келишини ўта сабрсизлик билан кутаяпман. Жавоб тарзида сенга бирон-бир ажойиб, совға юборишни ўйлашим керак, бироқ ҳеч бўлмаганда сенинг совғангинг ярмига тенг келадиган бирор нарсани ўйлаб тополмаяпман.

Китти.

5

Салом, Барьют!

Тах шу ерда!

Беркширдаги карантиндан у бу ерга усти ёпиқ машинада жума кунни етиб келди. Усти ёпиқ шатакчи юк машинаси келганда мол доктори бобомдан Тахни уй олдида туширайликми ёки тоғдаги бирон жойдами деб сўради.

Бобом шундай жавоб берди:

— Уни шу ерда туширинглар. Аввал у бу жойни ва бизларни кўриб олсин.

Нима бўлишини мен билмасдим. Гарчи Мушка тумшуғи билан биқинимни туртиб орқамда турган, Скип эса ҳурмасин учун уйга қамаб қўйилган бўлса-да, менга ҳамма нарса ғалати бўлиб кўринмоқда эди. Гарчи ҳали Тахни кўрмаган бўлсам-да, мен ҳаяжонланардим. Биласанми, менимча катакдаги сирли ва ёввойи жонзот ўзига тегишли эканини Мушка сезиб қолганди. У тинмай бошини қўлимнинг тагига суқишга интилар, тезроқ мени бу ердан олиб кета қолсанг-чи, дегандек биқинимга туртарди.

— Жим, Мушка, — жаҳл билан шипшидим мен.

Нима учун шивирлаб сўзлаганимни ўзим ҳам билмайман-у, аммо катакдаги Тахнинг хатарни сезгандек жаҳл билан нафас олганинани эшитдим. У пишқирар, туёқларини депсир, кишнарди.

— Нари тур, Китти, — илтимос қилди бобом ва мол докторига орқа бортни очишни буюрди.

Мол доктори лўкидонни сура бошлагани ҳамон Мушка типирчилашга тушди, кейин эса шартта бурилиб, уйнинг нариги томонига қочиб кетди.

Бобом кулиб қўйди-да:

— Ҳали замон ўзига келиб қолади, — деди.

Сўнг орқа борт очилди, начора, бир вақт Тах бутунлай кўз ўнгимда намоён бўлди-ю, беихтиёр афтимни бужмайтириб: “Вой-бў! От ҳам шунақа бадбашара бўладими!” деб юбордим. Мен бундай пайдор ва бақувват, пахмоқ-юнг ва олачиפור отни кўраман деб ҳечам кутмагандим, бунинг устига терисининг бир қисми туллаб ётарди (буни юнгга ҳам ўхшатиш қийин эди). Мутлақо ғаройиб ёли тиш чўткасидай тиккайган. Бироқ ҳаммадан ҳам ғаройиби унинг калласи эди. Айғир чинданам бобом суратларини деворларга осиб ташлаган ибтидоий давр отларининг ўзгинаси эди.

Жағ ёнларидаги соқолини айтмайсизми? Соқолли отни мен ҳали ҳеч қачон кўрган эмасдим.

— Нақадар чиройли-я! — деди бобом, Тах чиқиб келгач.

— Олабўжи денг, — норози оҳангда жавоб бердим мен. — Худди қутургандай. — Мен чинданам кўрқиб кетгандим.

Бобом эса кулиб қўя қолди.

— Ҳали фикринг ўзгариб қолади, — деди у.

Назаримда, Тах ҳамлага тайёрлангандек бошини эгиб бизга қараганча тек туриб қолганида фикримни ўзгартиришга мажбур эта бошлаганди. Бу қадар баджаҳл ва кўрқинчли кўрингани учун ҳам мен дарҳол у ҳақда ёзганларимнинг ҳаммасини, сизлар уни таъқиб қилганларингда у қанчалик жасорат, сабот ва матонат кўрсатганини эсладим. Энди унинг чиройлими ёки йўқми экани ҳам мен учун бари бир бўлиб қолганди.

Лекин бобомга қараб шундай дедим:

— У бу ерда сира ҳам бахтиёр бўлолмайди, бобо. У ҳаддан ташқари ёввойи ва ҳаддан ташқари бошқача. У ҳеч қачон бу ернинг ҳаётига ўрганмайди.

— Кўрамиз, — жавоб берди бобом.

Шу чоқ худди сакрашга чоғланаётган улкан мушукдек Тах мушакларини таранг қилди. Лекин сакраш ўрнига кучининг борича ўтлоқ томон шаталоқ отиб чопиб кетди. У ўзининг беўхшов даражада йўғон ва катта оёқлари билан ерга сингиб кетишга ҳаракат қилгандек ирғишлаб-ирғишлаб чопарди. Кўп ўтмай у водий ичида кўринмай кетди. Кейин ҳам, менимча, хумордан чиққунча чопган бўлиши керак.

— Зўр! — юзлари яшнаб, суюнч билан деди бобом. — Ажойиб! Мана бу отни кўринг! Қойил!

Мушкани қидириб, мен орқамга ўтирилдим, у кўрққанидан уйнинг ортига бекиниб олганди. Бобом тиззаларига шап уриб қўйди-да, хурсанд ҳолда тиконли соқоли остидан жилмайди.

— Ана энди Питер бизга нима деб хабар беришини пойлаймиз. — деди у. — Мен унинг Қарга уяси билан боғланаман-да, ёввойи айғирни кузатиб боришини тайинлайман.

Қарга уяси дегани — бу шишадан ясалган, кўриқхонанинг энг баланд тоғида жойлашган кузатув кўналғаси эди. Унинг майдончасига етиб олиш шунчалик қийин эдики, бобом у ерга чиқишига ҳеч қачон рухсат бермасди.

Бобомнинг ёрдамчиси Питер ҳайвонларни кузатганча қишин-ёзин ўша ерда бўлиши лозим эди. У ердан кўглаб мил теварак-агроф кўриниб турарди. Келаси йил Қарга уясига телевизион камералар қўйишга ҳозирлик кўрилмоқда эди, шунда биз бобомнинг бўлмасидан туриб, атрофда шундоқ нималар бўлаётганини кузата оламиз. Вертолёт ёрдамсиз у ерга етиб олиш учун бобом энди ҳаддан ташқари қартайиб қолган эди.

Махсус радио орқали Питер билан гаплашиш учун биз уйга кетдик. Мен Мушканинг олдидан ўтар эканман, гўё биз унинг учун бир ёмонлик қилиб қўйгандек, у биринчи марта биздан ўзини олиб қочди.

— Таъсир қила бошлабди, — деди бобом.

— Нимага таъсир қила бошлабди?

— Ҳозир у безовта. Лекин нима бўлаётганини Мушка аллақачон тушунди. У тушунди...

Мушка ўзи нимани тушунганини сўраб ўтирмадим, лекин нима бўлганда ҳам, қутилган воқеалар бошланмоқда эди.

Мен нима учундир, улар ҳеч қачон бирга бўлмайдилар деб ўйламоқда эдим. Мушка ҳеч қачон уй олдидаги яйловдан кетмайди, Тах эса ҳеч қачон уйга яқин бормади. Мен ҳатто унинг қочиб қолишига йўл қидираётганига ич-ичимдан амин эдим.

Лекин бобом: “Сабр қил, азизим”, — деди ва Питердан Тахни кўрган заҳоти бизга радиодан хабар бер деб илтимос қилди.

— Сизнингча, ёввойи от нима каромат кўрсатади? — карнайдан Питернинг овози янгради.

— Тўғриси айтсам, билмайман, — жавоб берди бобом. — Айтарли ҳеч нима. Бирон пана жойни топади-да, яшириниб, ҳозирча қорасини кўрсатмай туради.

Тах худди шундай қилди ҳам. Эртасига эрталаб биз нонушта қилаётганимизда Питер бизни зудлик билан Қарға уясидан чақириб олди. Питер баланд бўйли одам бўлиб, рақс тушишни жуда яхши кўрарди. У ҳар доим кўриқхонада ёлғиз бўлгани учун ҳам топган эрмаги — ўйин эди. У шотланд куйларига, замонавий куйларга, ҳатто русча, венгерча куйларга ҳам рақс тушар, ўзи билан ўзи ўйнагани-ўйнаган эди.

— Профессор, ҳозир мен ёввойи отни кўряпман. У ҳамма жойда ҳозиру нозир, ё қочиш пайида юрибди, ё ўз уюрини қидираяпти.

— Жуда зўр, — жавоб берди бобом. — Уни кўздан қочирмасликка ҳаракат қил.

Шундан сўнг тун ва куннинг турли паллаларида Питер бизга Тахнинг нималар қилаётганидан дарак бериб турди. Питер муттасил ҳаяжон ичида эди, гўё қандайдир ғайриоддий ёки даҳшатли тарздаги ваҳшиёна воқеа бўлишини кутаётгандек эди. Мен ҳам, бобом ҳам доим буни ҳис этиб турардик.

— Шўрлик жонивор, бу ерда бутунлай ёлғизланиб қолибди, — дедим бир гал мен бобомга.

— Тўғри, — жавоб берди у. — Тах уюр билан юриб ўрганган ҳайвон, шунинг учун ҳам у ўз юртини кўмсаляпти. Унинг ёнига Мушкани қўйиб юборишдан аввал биз уни янада ёлғизланишга мажбур қиламиз.

Мен ҳеч нима деб жавоб бермадим, чунки Мушканинг ҳеч қачон Тах билан қолмаслигига, ҳатто унга яқин ҳам йўламаслигига амин эдим.

Питер роса бир ҳафта отнинг ортидан кузатди. Тах бутун кўриқхонани кезиб, ўзини мутлақо абгор қилганидан сўнг, бир ажойиб кунда шўралар ўсиб ётган, кумлоқ ва бир оз суви бўлган чоққина воҳада қолишга аҳд қилди.

— Уни кузатиш жудаям завқли, — деб ҳикоя қиларди Питер радиодан. — У ҳар доим калласини жаҳл билан сараклатади, думини ҳар томонга силки-тади, бир нимани қидираётгандай тепаликларга тикилади. У тўғри келган жониворни, айниқса отлар, қўйлар ва қушларни тирқиратиб қувгани-қувган. Кеча мен унинг олқорни қувлаганини, унинг ортидан тоққа чиқиб кетганини кўрдим. У зағчаларни ҳам қувларди, бамисоли дев таъқиб қилаётгандай бояқиш паррандалар ҳар томонга учиб кетишди. Жуда ажойиб от, профессор! Ҳеч англаб бўлмади уни! Борди-ю, уни тутмоқчи бўлсангиз, боплаб терлатадиган водийни танлаганда ўзиям!

— Яхши, — кескин оҳангда деди бир куни бобом Питернинг навбатдаги ҳаяжонга тўла ҳисоботини эшитгач. — Биз унга Мушкани бугун тушдан кейиноқ етказамиз. — Сўнг бобом одатдагидек истеҳзоли кулиб қўйди, тиззасига шап-шап урди-да, шундай деди: — Улар тумшуқма-тумшуқ бир-бирларига тўқнаш келганда нима бўлишини кўриш учун қўлимни кесиб беришга ҳам тайёрман. Мушка уни ўзига маҳлиё қилар деб ўйлайман.

— Лекин Тах уни ярадор қилиб қўйиши мумкин.

— Эҳтимол, лекин эркинликда эмас, бундай қилмаса керак, — жавоб берди бобом. — Сен айтгандақаси фақат ҳайвонот боғида бўлади.

— Сиз Мушкани шундай қўйиб юбориб, ўша ерда қолдирмоқчимисиз?

— Ҳа. Вақти келди, азизам, — жавоб берди бобом хўрсиниб.

— Ахир бу шафқатсизлик-ку, — эътироз билдирдим куюниб.

Шунда бобом бирдан ўта жиддийлашди.

— Йўқ, шафқатсизлик эмас. Шунинг билгинки, Китти, ҳайвонлар — одамлар эмас. То сен англаб етмагунингча қайта-қайта такрорлайман бу гапни. Ўзини кучук боласидай эмас, отдай тутса, пировардида Мушканинг ўзига яхши бўлади. Мана кўрасан.

Мушкани усти ёпиқ юк машинасига ортиб, Тах борган Тирион водийсига йўл олганимизда мен ўзимни бутунлай паришонхотир ҳис этмоқда эдим. Бўлаётган ишлар Мушкага ёқмаётганди. Биз уни зўрға тутдик ва қийинчилик билан усти ёпиқ машинага ортдик, йўлга тушганимизда эса у азбаройи жаҳдан кишнаб юборди. Ҳатто мудом Мушкадан нолиб юрадиган Эванс хоним ҳам, биз худди бир мудҳиш ишга қўл урганимиздек, бошини чайқаганча бўсағада турарди.

Бобом хариотага разм солди, агар Мушкани Тах юрган ўша водийдан нарида қолдирилса, уйга қайтиш йўлини қидирганда у бобомнинг янги мулки орқали ўтиб келишга мажбур бўлишини айтди.

— Айни қоронғи тушганда у Тахнинг водийсига етиб келиши керак, — деди бобом. — Шундай қилсак, Тах ҳам кўрқмайди, ўзининг мода меҳмони қоронғида кўриб олиши учун бемалол чиқиб келади.

— Мушка кўрққанидан ўлиб қолади, — дедим мен отни қолдиришимиз керак бўлган кичикроқ ўрмонга етганимизда, йиғламоқдан бери бўлиб.

— Ҳеч қиси йўқ, — жавоб берди бобом. — Тах Мушкага қанча қизиқиб қолса, Мушка ҳам унга шунчалик қизиқиб қолади ҳали, ишонавер.

— Ахир Тах ёввойи ҳайвон-ку, — норозилик билдирдим мен.

— Бу Мушкани унчалик безовта қилмас деб ўйлайман, — деди бобом мийиғида кулиб. Менинг чапараста жаҳлим чиқди, ҳатто бобом: — Ке, кўй, энди тинчлан. — дея бошимдан силашга мажбур бўлди.

— Уни ўлдириб қўяди! — гудрандим мен ва йиғлаб юбордим. Бу орада Мушкани усти ёпиқ машинадан туширдик-да, кетишга ҳозирлана бошладик. Мушка бизга балого қарагандек қараб турарди, чинданам мен ўзимни унга ёмонлик қилаётган балойи азимдай ҳис қилмоқда эдим.

Машинада кетар эканмиз, қалпоғимга юзимни босиб ҳўнграб юбордим. Биз тезликни оширмагунча жонивор бир қадам ҳам ортда қолмай орқамиздан чоπιб келаверди. Охири тўхтади ва биз кўздан йўқолмагунча ортимиздан маъюс қараб қолди.

— У адашиб қолади, — дедим мен пиқ-пиқ йиғлаганча.

— Ҳечқиси йўқ, — овутган бўлди мени бобом. — Итга қараганда от уйга қайтиш йўлини тезроқ топади. Агар Мушкани Шотландияга ташлаб келсанг ҳам, у бари бир уйга адашмай қайтиб келади.

Бироқ бобомнинг гапларига мен бефарқ эдим. Гарчи ўзимни аҳмоқона тутаётган, кайфиятим тушган бўлса-да, мен ўзимни Мушканинг ўрнига қўйиб, агар мени ёввойи осие айгири билан тоғларда ёлғиз қолдиришганда, ўзимни қандай ҳис қилардим, деб ўйлашда давом этмоқда эдим.

Бугун сенга ёзмоқчи бўлган бор гапим мана шулар, Барьют. Мен қаттиқ чарчаганман. Тўшақда ётириб ёзаяпман буларни. Соат тунги бир бўлишига қарамай ухломаяпман. Мен ҳамон Мушка ҳақида, тоғда унинг уйга қайтиш йўлини тополмаётгани ҳақида ўйлаб, ўйимга етолмаяпман. Ҳозир даҳшатли момақалди роқ бўляпти, чақмоқлар қиру далаи ёритиб, ёмғир челақлак қуяпти. Момақалди роқ шунақанги қаттиқ гумбурляяптики, худди ерни ёриб юбораётгандай. Энди хатимни тугатаман, чунки мана бу даҳшатли момақалди роқни эшитмаслик, чақмоқларни кўрмаслик учун бошимни кўрпага тиқиб, бекиниб олгим келяпти.

Яна бир неча кундан кейин давом эттираман хатни!

Мушкани тоғда қолдирганимиздан кейин мен, гапнинг тўғриси, уни тирик кўришдан умидимни узгандим. Лекин эртаси куни тунда, соат иккиларда, дераза ортидаги тарақа-туруқ, шовқиндан уйғониб кетдим. Бу — тумшуғини хонага тикмоқчи бўлаётган Мушка эди. У кишнаб шовқин соларди, ҳатто каравот остида ётган Скип ҳам чинқириб юборди.

— Мушка! — қичқирдим мен. — Қайтиб келдингми-а?

У гўё: “Бўлмасам-чи, қайтиб келдим. Бироқ аввал айт-чи, нега мени ташлаб келдинг?” — демоқчи бўлгандай менга томон қараб турарди.

Мен деразадан суғурилиб чиқдим-да, хона ичидан тушиб турган ёруғда отни бўйнидан кучоқладим, яраланмаганмикан дея уни диққат билан бир бошдан қараб чиқдим. Кейин нуқул Мушканинг оёғига суйкаланаётган Скипга жим бўл ишорасини қилиб, отни катакка оёқяланг юриб олиб бордим. Уни отхонага жойладим-да, яна деразадан хонага ошиб тушдим ва то мактаб вақти бўлгунча тош қотиб ухладим.

Бобом: “Ахир мен сенга айтмаганмидим?” деб писанда қилмай қўймади, албатта.

Лекин мундоқ қарасам, бобом ҳам Мушкани диққат билан кўздан кечи-раётибди, кейин унга бир чақмоқ қанд берди, ҳолбуки у ҳеч қачон менга бундай қилгани рухсат этмасди.

Мушка бип-бинойидек эди. Мен аъло кайфият билан мактабга равона бўлдим. Бироқ кечкурун уйга қайтиб келсам, Мушка йўқ эди.

— Уни яна водийга жўнатдик, — деди бобом.

Менинг тарвузим қўлтиғимдан тушди ва жўрофиядан яхши дарс қилол-мадим, буниг учун кўрадиганимни кўрдим ҳам. Эртаси кун кечкурун Мушка қайтиб келмади. Эванс хоним менга бир пиёла аччиқ қаҳва тутаркан, шивирлади:

— Истасанг, Скипни бу кеча ўзинг билан олиб қолишинг мумкин.

Скип каравотим тагида ҳар тунда мен билан бирга ухлайди, лекин Эванс хоним буни билмасди, шу боис мен ҳам шивирлаб: “Катта раҳмат” деб жавоб қайтардим-да, уни ўпиб қўйдим, бир оз ҳаловат топгандай бўлдим.

Бу гал Мушка икки кечаю икки кундуздан кейин қайтиб келди. Унинг кўриниши даҳшатли эди, у бошидан-оёқ лойга ботганди, бобом худди биров бир тутам юнгини тишлаб узиб олгандек отнинг биқинидаги кичикроқ шилинган бир жойини кўрсатди менга.

— Унга Тах ҳужум қилган, — дедим мен. — Тишлаб олган.

— Ҳечқиси йўқ, — жавоб берди бобом. — Бу шунчаки дўстона ҳазил. — Сўнг у радиодан Питерни чақирди. — Янаги сафар, Питер, сен уларни бирга кўрсанг керак. Дурбинингни водий томондан олма.

— О,кей, профессор, — деди жавобан Питер.

— Агар уни ҳадеб водийга жўнатиб юбораверсангиз, жониворни адоий тамом қиласиз-ку, — норозилик билдирдим мен, бобом Мушкани яна тоққа элтиб қўяжagini айтганда.

— У ҳар доим ётиб дам олиши мумкин, — эътироз билдирди бобом. — Зора Тах фурсатдан фойдаланиб, у билан танишиб олса.

Ҳаммавақт менга тегишиб гапираверганидан бобом чиндан-да жонимга теккан эди. Мушкага нисбатан менинг заррача меҳр кўрсатишимга йўл қўймаётганди-да. Хулласи калом, беш ҳафта мобайнида Мушка беш марта водийнинг нариги томонига элтиб қўйилди ва у беш марта қайтиб келди. Бироқ кейинги икки мартасида Мушка водийда тўрт кундан зиёд қолиб кетди. Энди унда ғалати бир нарса пайдо бўлган эди. Бироз ҳордиқ чиқариши учун имкон берилган шанба якшанба кунлари у олдингидек менга эргашиб юрди, лекин уйга киришга ҳаракат қилмади. Бир кун эса, гўё тоққа ўзи қайтиб кетишга ҳозирланаётгандек, уйдан анча олислаб, кетиб қолди.

— Кўникаяпти, — мамнун ҳолда кулди бобом, биз уни деразадан кузатиб турганимизда.

— У зинҳор бизни ташлаб кетмайди, — жаҳл билан ўчакишиб дедим мен.

— Ҳозирча у бу ерда уйга яқин жойда экан, жуда олисга кетмаслиги ҳам мумкин — иқроор бўлди бобом. — Лекин яна ўша водийдан ўтгудек бўлса, нима бўлишини ким билади?

Бобом отни яна олиб кетган кейинги душанбада мен энди унинг хавфсизлигидан ташвишланмадим, бироқ Мушкадан айрилиб қолаётганимни билганим ҳолда ўзимни бахтсиз ҳис қилмоқда эдим. Ҳа, мен буни билиб турардим.

Бу гал у қайтиб келмади. Тўрт кун ўтди, беш кун, бир ҳафта ўтди, кейин эса бир куни эрталаб соат еттида карнайдан Питернинг овозини эшитиб қолдик: у иккала отни водийда кўрганини ҳаяжон билан қичқириб гапирарди.

— Ёввойи от Мушкага водий бўйлаб ҳамроҳ бўлиб юрибди, Мушка унинг ортидан итоаткорона бир маромда эргашиб юрибди. Тах — қайлиғига ўзининг янги мулкани кўз-кўз қилаётган қиролнинг ўзгинаси!

— Зўр! — жавоб берди бобом, шу пайтда у оққўнгил айиққа жуда ўхшаб кетарди. — Улар нима қилаётганини ёзиб бор, Питер, агар аниқлашга улгурсанг, айниқса, қаёққа боришларини ёзиб бор.

— Узоққа кетиш мумкин ё мумкин эмаслигини билиш учун Тах чамалаётганига мутлақо ишончим комил. У дарёдан сузиб ўта олармикин?

— Йўқ. Улар сувдан ўлгудек қўрқишади.

— Менимча, у қочиш йўлини қидираяпти. У бутун майдонни айланиб кўраяпти.

— Бу табиий, лекин, назаримда, Мушка уни фикридан қайтишга мажбур қилади.

Биз айнан шу нарсани кутаётган эдик: Мушка уни бу ерда қолишга кўндира олармикин? У худди шу вазифанинг уддасидан чиқиши лозим эди.

Уша куни кечаси мен ўзим билган олдинги Мушка ҳақида ва ёввойи ортидан тоғларда итоаткорона эргашиб юрган янги Мушка ҳақида ўйлаб, овоз чиқармай йиғладим. Мен ўзим йиғлашни истамасдим, лекин ноилож эдим, Мушка энди ҳеч қачон олдингидек бўла олмайди деб дилдан қайта-қайта такрорламоқда эдим.

Скип каравотга сакраб чиқди-да, юзимдан бир неча бор ялади (у шўртанг нарсани яхши кўрарди, кўзёши эса жудаям шўр бўлади), мен эса бобом қайтиб келгунча роса йиғладим. У бошимдан силаб қўйди-да, гудраниб деди:

— Бўлди, бас қил энди. Ахир тоғдаги сен ўзинг эмассан-ку, аллақандай шотланд пакана оти, бундай отлар эса арчагул бугаларига ўрганиб қолишган. Бизнинг Мушкамиз учун бу одатдаги ҳол.

Бироқ барибир мен ўзимни ўша ёқда — тоғларда юргандай ҳис қилмоқда эдим ва шунинг ўзи юрагимни тилка-пора қилмоқда эди. Агар бу қадар чарчамаган бўлганимда, яна қайтадан йиғлай бошлаган бўлармидим. Бунинг устига, яна Эванс хоним ҳам келиб қолди ва шўрлик отга сира раҳми келмайди деб бобомни ёзғура кетди. Бобом бунга жавобан: “Бекорларни айтибсан”, дедию, улар яна фикиллаша кетишди. Кейин мен ухлаб қолдим. Скип ҳам оёқларим устида ухлаб қолди, чол-кампир эса ҳамон ошхонада фикиллашарди.

Хуллас, биз кута бошладик.

Аввалига Мушка ўзини уйдан узоқда олиб юрди. Питер иккала отнинг худди ниманидир қидираётгандек тоғлар ошиб, водийда кезиб юрганидан хабар берди. Улар доим шошиб чопар, шу бойсдан ҳам, ортда қолмаслик учун Мушка кўпинча йўртиб юрар экан. Баъзи пайтлар Питер уларни бутун кун давомида кўрмас, лекин улар Тахнинг Тирион водийсидаги “бош қароргоҳи”га албатта қайтиб келишар экан. Кейин Питер Тахнинг яна қочиб кетишга шайланаётганини такрорлай бошлади.

— Бу ёввойи айғирни ҳеч ким тўхтаиб қололмайди, профессор, ҳатто Мушка ҳам. У бир иложини қилиб кетмоқчи бўляпти.

— Кўрамиз, — жавоб берди бобом.

Бутун бир ҳафта ўтди, улар Питерга қорасини ҳам кўрсатишмади, бундан ҳатто бобом ҳам ташвишга тушиб қолди. Баъзан мен уйимиздан сал наридаги чоғроқ тоққа кўтарилардим-да, чор-атрофга аланглаб, отларни қидира бошлардим. Лекин отлардан ном-нишон кўринмасди.

Тўсатдан кунларнинг бирида тунги соат иккиларда нимадир чўчитиб юборгандек каравотим тагида ётган Скип қаттиқ-қаттиқ ҳура бошлади. Мен уйғониб кетдим ва жим бўл деб бақирдим, бироқ шу аснода дераза ортида нимадир лип этгандек бўлди. Деразадан қарагани ўрнимдан турдим. Бу Мушка эди. Гарчи Скипга жим бўл ишорасини қилиб, “Ана, Мушка қайтиб келди”, деб огоҳлантирсам-да, у ҳуришдан тўхтамади, охири деразадан ошиб чиқиб, нима гаплигини билмоқчи бўлдим.

Мушка бошидан-оёқ лойга беланган, саросимада эди, ҳатто қўл теккизгани қўймасди. Кейин Скип хурганча қоронғиликка кириб кетди, бундан бобом ҳам уйғониб кетди. У фонарни кўтариб айвонга чиқди-да, шундай совуқда юпун ва оёқланган нима қилиб юрганимни сўради.

— Мана, Мушка... — жавоб бердим мен.

— Ҳа, дарҳақиқат бу Мушка-ку. Қизиқ, нега қайтиб келди экан?

— Бир ўзи зериккан, — ишонч билан дедим мен.

— Бе, Китти, — жавоб берди бобом ва Мушкага яқинлашмоқчи бўлди, бироқ от ўзини олиб қочди. — Қани, тут уни, у нимадандир асабийлашаяпти, — деди бобом.

— Мушка негадир сал бошқачароқ бўлиб қолибди, — дедим мен аста унга яқин борарканман. Гарчи от ёлидан тутишимга қаршилиқ кўрсатмаётган бўлса-да, лекин қочиб қолишга ҳаракат қилмоқда эди. — Мушка, — ранжиган оҳангда дедим мен, — ўзи нима гап?

Мен уни бобомнинг олдига олиб келдим, бобом фонарни тутиб қаради. Мушка ёввойилашиб қолгандек кўринмоқда эди. Илгари қандай озода эди! Энди эса юнглари дағаллашиб, хурпайган, аъзойи баданини лой ва тиккан қоплаган.

— Нимадир бўлган, — деди бобом уни кўздан кечираркан. — Қара, — у фонарни отнинг ўмровига, нақ томоғининг тагига кўтарди.

— Тах яна унга ҳамла қилибди-да, — ғазабим кўзиди менинг.

— Йўқ, йўқ. Бу симнинг изи, — деди бобом. — У ҳойнаҳой сим тўсиққа дуч келган.

— Токли симтўсиққа демоқчимисиз?

— Худди шундай.

— Куйдирган бўлса керак!

— Қаёқда! — жавоб берди бобом тоқатсизланиб. — Ток урган бўлганда салгина доғ бўларди, холос! Лекин бундай жароҳат олиши учун ўзини ўқдай келиб симга урган бўларди.

— Бу ўша Тахнинг дастидан, — дедим мен жаҳл билан.

Скип ҳамон қоронғиликда акилларди.

— Тах афтидан шу атрофда, — деди бобом. — Узоқда эмас. Сен яхшиси Скипни чақириб ол, чунки Тах унга даф қилгудек бўлса борми... Ундан кўра итни уйга олиб кир.

Мен Скип орқасидан чолиб кетдим. У қулоқларини хурпайтирди, бундан у бир вақтнинг ўзида ҳам ботир, ҳам кўрқоқ бўлиб кўринарди, бироқ кўзга ташланмаётган нимагадир қараб ҳамон хурмоқда эди. Мен уни қўлимга олдим-да, жим бўлишини буюрдим, лекин у ҳамон акилларди.

— Яхшиси сен ўзинг ҳам уйга бор, — деди бобом. — Ким билади, ёввойи от нималар қилиши мумкин? Мушканинг бу ерга келгани, афтидан, Тахга ёқмаяпти. Нима бўлганда ҳам бу ердан кет.

— Мушка нима бўлади?

— Мен унинг ярасини юваман-да, қўйиб юбораман.

Мен яна деразадан ошмоқчи бўлган эдим, бобом мени тўхтатиб қолди: “Эй худойим-ей, нима қилаётибсан? Қани, туш дарров, ошхонадан кир”. Мен ошхона эшиги томон кетдим, Мушка ҳам менга эргашиди ва тумшуғи билан мени аста туртиб қўйди. Шунда мен унга нимадир бўлганини, ёрдам беринглар деб илтимос қилаётганини англадим. Бироқ мен унинг бўйнидан кучоқлашим ҳаманоқ у силганиб чиқди-да, нари кетди.

— Ҳойнаҳой нима истаётганини унинг ўзиям билмайди, — дедим мен маъюс.

— Эҳтимол, у яна ҳар икковингизнинг — сенинг ҳам, Тахнинг ҳам ёнида бўлишингизни истаётгандир, — жавоб берди бобом. — Эҳтимол, ҳаммаси кўнгилдагидек кетаётгандир. Биз ғалаба қиламиз, ўйлаганимиз амалга ошади!

Лекин мен, Барьют, ўзимни енгилгандек ҳис қилаётирман. Бобом Мушканинг ярасини ювиб қўйди, кейин биз чироқни ўчирдик-да, хонамнинг деразасидан Мушкани кузата бошладик. У бирпас турди, дераза олдига келди, кейин эса худди аҳду қарор қилгандек шартта орқасига ўгирилди-да, қочиб

кетди. Менимча, бу Мушканинг уйимизга охири марта келиши эди, ҳолбуки, ўйлашимча, у Тахни ўзи билан олиб келишга ва биз билан таништиришга кўп марталаб уринган бўлиши керак.

Бир кун эрталаб биз мактабга жўнашга ҳозирлик кўриб турганимизда бирдан бобом мени ўз бўлмасига чақириб қолди: “Китти, қара!” Мен унинг бўлмасидаги улкан дераза олдига югуриб бордим. Бобом менга водийнинг нариги томонидаги тоғларни кўрсатди: Тах билан Мушка тик қияликдан юқорига томон ўрлаб боришарди. Улар катта бир харсанг олдида тўхташди. Тах худди сен айтгандай жаҳл билан бошини сарак-сарак қилди ва биз томондан эсаётган шамолни ҳидлагандек бўлди.

Бирдан Мушка бўрилди-да, уйга томон йўл олди.

— Энди нима бўларкин? — деди бобом.

Биз Тахнинг ҳам бурилганини ва Мушкага эришганини кўрдик. Етиб олгач, у тумшуги билан қаттиқ туртди. Мушка бир лаҳза иккиланиб турди, охири унинг ортидан эргашди.

— Тах уни тишлаб олди, — дедим мен.

— Ҳечам тишлагани йўқ, — эътироз билдирди бобом. — Шунчаки тишини теккизиб олди.

— Мушка олдимизга тушиб келмоқчи эди!

— Албатта. Бир кун келиб у Тахни янада яқинроққа эргаштириб келади ҳам. Ахир водийимизга олиб келишга муваффақ бўлибди-ку. Демак Тах оздан бизга кўникаяпти.

Лекин мен бу гапга тамоман ишонганим йўқ. Барьют. Питер ҳам ишонгани йўқ. Унинг Қарга уясидан хабар беришича, Тах ҳам оқсоқланаётган экан, худди оёғини бир нарсага, масалан, ёғоч тўсиққами уриб олгандек.

— Менимча, у тўсиқни тепиб синдирмоқчи бўлган, — деди Питер. — Тепиб синдиради ҳам.

— Кулгимни қистатмасанг-чи, — деб қўйди бобом.

Бироқ шунга қарамай у жаноб Сэлбини — (йўл ёқасида яшайдиган ўрмон қоровулларидан бири) бутун тўсиқларни текшириб чиқиш учун юборди.

Ушбу мактубни тугатар эканман, ўқиб ҳафсаланг пир бўлмас дея умид қиламан. Ўзимнинг эса жуда бошим қотган, чунки ким — Мушками ёки Тахми энгиб чиқишини ҳали билмайман.

Ҳарҳолда биз, гўё Тахнинг бирон мўъжиза кўрсатишга ҳаракат қилишини билгандек, ҳамон кутмоқдамиз. Нимадир содир бўлиши керак. Буни кўнглимиз сезиб турибди! Ҳолбуки нима бўлишини тасаввур қилолмаймиз. Шунчаки кутаяпмиз, холос.

Бизда аллақачон биринчи қор ёғди, отхонасиз, пичансиз ва гоҳо устига биз ташлаб қўядиган иссиқ ёпинчиқсиз Мушканинг нима бўлишидан ташвишдаман.

Илтимос, агар уддасидан чиқсанг хат ёз. Тах йўқлигида ёввойи отларнинг ҳоли не кечаётганини, уни деб олдингидек ташвишланияпсанми, йўқми, шуни билишни жуда-жуда истайман.

Эринма, хат ёз (агар Серогли хола жудаям банд бўлмаса).

Қариндош-уруғларингга самимий саломимни етказ.

Сенинг серташвиш инглиз дўстинг

Китти Жемисон.

6

Салом, Китти!

Мен, албатта, сенинг барча қизиқ-қизиқ хатларингни олдим, лекин Серогли хола Свердловскка кетгани боисидан, хатларни ўқиб чиқадиган ва жавоб ёзадиган бошқа ҳеч ким йўқ эди. Мен хатларни инглиз тили муаллимимизга бермоқчи ҳам бўлдим, бироқ ойим, бу — дўстингга, яъни сенга нисбатан одобсизлик бўлади, деди. Бинобарин, Серогли холамнинг қайтишини кутишдан ўзга иложим қолмади.

Ҳозир у қайтиб келди, сенга саломини йўллаяпти, шу билан бараварига, айрим хатларингни ўз талабаларига ўқиб бериши учун рухсат этишингни ҳам сўраяпти. У сендан жудаям миннатдор бўлар эди, чунки бу сизларнинг ўз ороларингизда қандай яшаётганингиз ҳақида билишда бизнинг ёшларимизга ёрдам берган бўлур эди.

Энди эса Тах билан Мушка ҳақида. Сен айтиб берган ҳамма гаплар мени ғоят таажжубга солди, чунки мен Тах энди ҳеч қанақанги яйловлар ва водийларсиз мўжазгина инглиз боғида (бу ҳақда китобларда ўқиганмиз) яшайди деб ўйлардим. Лекин Грит (ёш зоолог эсингдами?) айтдики, сизларнинг Тахни олишингиз сабабларидан бири — бу сизларда қўриқхона борлиги ва гарчи иқлимда тафовут бўлса-да, табиатнинг ўхшашлиги экан. Шу боис, Тахдан мен у қадар ташвишланаётганим йўқ. Лекин сен жуда қойилмақом қилиб тасвирлаб бергансан ва мен унинг қачон қулай пайт келади-ю, думини хода қилиб қолади — шунини пойлаётганини жуда яхши тасаввур этаман.

Бироқ, Китти, борди-ю, қочганда ҳам у қаёққа боради? Мана шу мени ташвишлантиради. Мен харитада сизларнинг миттигина мамлакатингизни кўрдим. Сизларда минглаб йўллар ва қишлоқлар бор экан. Агар у қочиб кетишга муваффақ бўлганда ҳам, қўрқаманки, йўлларда унга хатарлар таҳдид солиб туради, уни янчиб кетишлари мумкин. Ёки биронта фермер хавфли ҳайвон деб отиб қўяди. У уйдалаёлмайдиган ягона нарса, бу — дарёдан сузиб ўтиш. Бобонг айтганидек, бизнинг ёввойи отларимиз катта сувлардан жуда кўрқади.

Тах кетгандан бери ёввойи йилқилар уюри тамоман бошқача бўлиб қолди. Тах уюрни хатардан шундай ҳимоя қилардики, отлар жудаям бепарво бўлиб, бемалол юришарди. Лекин ҳозир, албатта, улар хатардан холи. Борди-ю, бу йил қиш унчалик қаттиқ келмаса, ҳаммаси жойида бўлади. Мўғул ҳукумати тоғларимизни ёввойи отлар учун қўриқхона деб эълон қилди, келгуси йилда эса уларнинг қишлоғига ёрдам берадилар, борди-ю, қиш жудаям совуқ келса, йилқиларни боқишади, тоғларда қор ва шамолдан сақлаш учун бошпана куриб беришади.

Мендан сўрасанг, ўқишларим анча яхши бўлиб қолди, холамнинг айтишича, Тахни олиб кетишгандан бери мен чалғимай, фақат ўқишни ўйлайдиган бўлиб қолибман. Бироқ кўпинча тунлари уйқум қочади, Тах ҳақида, уйдан узоқда унинг қандай кун кечириётгани ҳақида ўйлайман.

Сенга ўхшаб, мен ҳам ўзимни унинг ўрнида тасаввур этишга ҳаракат қиламан, ям-яшил ўтлоқларимиз, тоғларимизни соғиниб қолса, нима бўлиши мумкинлигини биламан. У, ҳойнаҳой, уйга қайтишни жуда-жуда хоҳлаётган бўлса керак.

Серогли хола Улан-Батордан қайтиб келгач, мен сенга яна хат ёзаман, у ерда холам мана шу мактубни жўратишга шайланыпти.

Бутун оиламиз номидан ажойиб бобонг ва Эванс хонимга энг яхши тилакларимизни етказ. Ойим хатларингдаги Эванс хоним ҳақида гапирилган жойларни қайта-қайта ўқиб беришимга мажбур қилади, тинмай бошини чайқайди ва хўрсинади, чунки Эванс хонимга осон эмаслигини у яхши тушунади. Скипга ҳам салом деб қўй.

*Сенинг узоқдаги дўстинг
Барьют.
6-синф ўқувчиси.*

P.S. Холам сенга инглиз тилида ёзилган тилимизнинг жуда оддий грамматикасини юбораман деяпти. Энди мен инглиз тилини жиддий ўрганишга киришаман ва хатларингни ўзим ўқиб, уларга ўзим жавоб ёза оладиган бўлмагунимча тинчимайман. Булгур тушган фотосуратимни юбораяпман, — унда мен акамнинг янги мотоциклида ўтирибман. Мен ҳали уни ҳайдаёлмайман, лекин қандай ҳайдашни биламан. Чапда синглим Миза, у жудаям кўрқиб кетган, чунки мени ростданам кетиб қолмоқчи деб ўйлаяпти.

Барьют.

Азиз Барьют!

Бу мактубим жудаям қайғули бўлади, шунинг учун, илтимос, тайёрланиб тур. Сен ундан лоақал битта сўз ўқишингдан илгарироқ нималар ҳақида ёзаётган бўлсам, барчаси учун сендан кечирим сўрашим керак.

Нима бўлганини сен, ҳойнаҳой фаҳмлагандирсан. Тах кетиб қолди ва ўзи билан Мушкани олиб кетди. Бу ҳақда мен сенга дарҳол ёзмагандим, чунки бизлар ҳам бунга ишонмагандик, ҳатто шундай бўлади деб юрган Питер ҳам ишонмаганди. Бироқ айнан шундай бўлди ҳам!

Яхшиси бир бошдан бошлай қолай, йўқса ҳаммасини чалкаштириб юбораман-да, кўзёши тўкаман. Эсингдами, мен сенга Мушка Тахни уйнинг олдига олиб келишга урингани ва биз буни яхшилик аломати деб умид қилганимизни ёзгандим? Шу воқеадан кейин ўн кун мобайнида на биз, на Питер уларни кўрдик, сўнг улар Питернинг Қарга уяси деб номланган тоғ чўққисидаги кузатув хонаси ёнида тўсатдан пайдо бўлишганида эса ташвишлана бошладик. Питер уларни тоғлар қор билан қопланган ҳаво очиқ бир кунда кўриб қолибди. Кўрибди-ю, кўзларига ишонмабди.

— Улар бундай балангликка қандай чиқиб олишганига сира ақлим етмайди, — ҳабар берди у радиодан. — Ҳеч ақл бовар қилмайди.

— У ерда бирон майса бор эканми? — сўради бобом, гўё бу уни мутлақо ажаблантирмаётгандай.

— Билмасам, — жавоб берди Питер. — Лекин бу ерда нима қилаётганини бу телба от ўйлаяптимикиан?

— Ким билсин, — жавоб берди бобом. — Аммо, қойил-а?!

Мен эса, Мушкани ўйлаб ташвишланмоқда эдим. “Бечора Мушка! Тах уни мажбурлаб олиб кетаяпти. Тах уни ўлдириб қўяди...”

Бобомнинг чапараста жаҳли чиқиб: “Сенга неча марта айтдим! Одамнинг ақлини отнинг мияси билан тенглаштира, дедим-ку!”

То отлар яна кўздан йўқолгунча Питер уларни кузатиб турди. Яна ташвишлана бошладик, чунки қаттиқ совуқ тушганди, шамол кўзғолди, муздай ёмғир томчилари аъзойи баданни тешиб ўтаман дейди.

— Ҳеч нарсани кўриб бўлмаяпти, — дерди бобом ҳар кун эрталаб.

Об-ҳаво шундай бўлиб тураверар экан, Тахни ёки Мушкани кўришдан ҳам умид йўқ. Питер ўзининг Қарга уясидаги мўъжазгина оламида яшаётганини (рақс тушаётган бўлса керак, ҳойнаҳой) айтарди, чунки у ёмғирли булутлардан юқорида, мовий осмон қўйнида эди, биз эса пастда — рутубатли, ёмғирли водийдамиз.

Бир неча кундан кейин ҳаво очилди ва биз яна Тах билан Мушкани қидиришга тушдик. Бобом, турган гапки, Тах Мушкани тунлари ўтлашга, кундузлари яширинишга ўргатапти, деди. Ёввойи отлар одатда шундай қилишаркан. Ҳатто ўрмон қоровуллари ҳам уларни тополмаётганди, лекин кунларнинг бирида жаноб Селби Тах билан Мушкани кўриб қолганини, улар шамолдан беркиниб тепалик ёнбағридаги жарликда ётишганини ҳабар қилди. Отлар Селбини кўриб қолишибди-ю, шоша-пиша ўрниларидан туриб, қочиб қолишибди.

Биз яна тинчландик ва ҳатто уларнинг сирли равишда гойиб бўлишларига кўникиб ҳам қолдик. Биз энди уларнинг тунлари ўтлаб, кундузлари яшириниб ётишларига тўла-тўкис ишонч ҳосил қилгандик. Шу боис кейинги икки ҳафтада уларни кўрмаганимизда безовта ҳам бўлганимиз йўқ. Бироқ яна бир ҳафта ўтди, отлардан дарак бўлмади ва шундан кейин ростакамига ташвишлана бошладик.

Лекин кўлимиздан нима ҳам келарди?

Энди эса бобом Тахнинг феълени, унинг қатъиятлилигини ҳисобга олмадим дея ўзини ўзи койияпти. Кутишни ҳаддан ортиқ чўзиб юборганимиз ва ҳарбий вертолётларни илгарироқ чақирмаганимиз учун биздан ҳам роса жаҳли чиқди. Ўрмон қоровуллари кўриқхонанинг барча ўйдим-чуқурларини яёв айланиб чиқишди, жаноб Селби эса ўзининг отида барча водийларни кезиб

чиқди. Питер ҳамон ўзининг қудратли дурбинидан (дурбиннинг катталиги нақ табуреткадай келарди ўзиям) ва кузатув қувурларидан кўзини олмасди, ҳатто имкони борича тоғлик жойлардан юриб-оралаб ўтди. Бобом билан мен ўзимизнинг худуддаги барча бурчакларни кўздан кечирдик, ҳатто Эванс хоним гоҳида бўлмадан чиқарди-да, катта дурбиндан қарашга чиранарди.

— Агар ақлингиз бўлганда, уй атрофидаги пичан ғарамларини ёйиб қўйган бўлардингиз, — деди Эванс хоним бобомга. — От жонивор уйга ўз оёғи билан кириб келарди.

Бобом зарда билан пишқириб қўйди ва чол-камбир яна жигиллаша бошлашди. Улар чиндан ҳам жуда дарғазаб эди, бунинг устига менинг тунд чеҳрамга қараб, уларнинг бадтар хуноби ошарди, ҳолбуки уларнинг олдида мен иложи борича чиройимни очиб юришга ҳаракат қилардим.

Нима бўлганда ҳам иккала отимиздан ном-нишон кўринай демасди, охири бобом Нью-Портдаги қирол авиациясининг вертолёт-қутқарув кўналғасига кўнғироқ қилди ва ёрдам беришларини сўради. Сирасини айтганда, кўриқхона узра вертолётлар учиб юришига биз рўйхуш бермасдик, чунки улар жониворларни чўчитиб юборарди, лекин гоҳ об-ҳаво ёмон пайтларда ёввойи такаларга пичан етказиб бериш учун ёрдам сўраб уларга мурожаат эгардик.

Бизга иккита вертолёт юборишди, лекин фақат икки кунгагина деб айтишди. Учувчилардан бири мендан, биз билан учишни хоҳлайсанми, деб сўради.

— Бўлмаса-чи! — суюниб кетдим мен ва улар фикрларидан қайтиб қолмасликлари учун тик зиначадан тирмашиб вертолётга чиқиб олдим. Осмонга кўтарилдик. Мен ўзимни учар ликобчада ўтиргандек ҳис қилмоқда эдим. Назаримда бошим узра бир баҳайбат дев бу ликобчани чириллатиб айлантираётгандек эди. Биз водийларда пастга шўнғирдик, тоғлар устида эса тепага кўтарилардик, бобом билан бошқалар эса дурбинлардан пастни кузатишарди.

Икки кунлик қидирувлардан сўнг шу нарсага амин бўлдикки, Тах билан Мушка кўриқхонада йўқ. Эртаси куни жаноб Сэлби кўриқхонанинг шарқий қисмидаги олис тоғлар орасида симтўсиқ узилган жойни топганлигини хабар қилди. Қоронғи тушиб қолган, ҳамма қаттиқ чарчаганди, бироқ бобом вертолётлардан бирининг учувчисини бизларни ўша жойга олиб боришга кўндирди. Ярим соатга қолмай биз айна ўша жойга етиб бордик, у ерда тоқли сим тўсиқ қадимги кондан қолган мустаҳкам эски тошдевор билан тугашарди (бир вақтлар бу ерда олтин қазиб чиқарувчи кельт кони бўлган).

— Тўсиққа жин ҳам урмагану, девор бузилган, — ишора қилди жаноб Сэлби.

Сим тўсиқ тугаб, баланд тошдевор бошланган жойда ёриқ кўзга ташланарди. Агар сен бу деворни кўрганингда, Барьют, эҳтимол ҳатто бульдозер билан ҳам бундай тешик очиб бўлмаслигини тушунган бўлардинг.

Йирик-йирик тошлар ҳар томон сочиб ташланганди, баъзилари эса йигирма ярдча нарида думалаб ётарди. Тешик унча катта бўлмаса-да, от бемалол ўтиб кетадиган даражада эди, лекин пастак бўйли Тахнинг бундай тешик очишига ақл бовар қилмасди.

— Ишониш қийин, — хитоб қилди бобом. — У ҳойнаҳой бу ерни кўп кунлар давомида тепкилаган. Тепкилайверган, тепкилайверган, деворни қанча вақтда бузгани бир яратганга маълум.

Биз нариги томонда ётган тошларга разм солдик, баъзиларининг қонга бўялганини кўрдик.

— У ҳойнаҳой туёқларини чақа қилиб эзиб юборган, — деди жаноб Сэлби.

— Эҳтимол, — унинг гапини маъюсгина маъқуллади бобом.

Бу вақтга келиб атрофга бутунлай қоронғилик чўкканди, демак, энди қидирувни давом эттиришдан ҳам фойда йўқ. Вертолёт бизни уйга олиб кетди. Вертолётлар яна бир кунга қолиши, тўсиқнинг нариги томонидаги тепаликларни биргаликда титиб чиқиш учун бобом ўзини ўтга-чўққа урарди. У турли каттаконларга устма-уст кўнғироқ қиларди, ниҳоят фақат эргалабгача вертолётни бериб туришга рози бўлишди, холос.

— Чиқмаган жондан умид, шунисига ҳам шукур, — деди бобом.

Бу тадбир ёрдам бермаслигига менинг кўзим етиб турарди, чунки Тах вақтини қўриқхона ёнида исроф қиладиган даражада аҳмоқ эмасди.

— У аллақачон узоқларга кетиб қолгандир, — жавоб бердим мен бобомга.

— Қаёққа борарди? — деди у гижиниб. Хўш, айт, сенингча, у қаёққа боради?

— Билмайман, дедим мен. — Лекин у, ростданам қочиб кетмоқчи бўлган экан, бобо, уни ҳеч ким, ҳеч нарса тўхтатиб қололмайди.

— Бир ҳисобдан сен ҳақсан, — ўйчан маъқуллади бобом. — Ҳеч бўлмаганда Мушка уни бироз ушлаб тура олади-ку.

Эрталаб беш яримдан эртаси куни соат бир яримгача биз ҳаводан тева-рак-атрофдаги барча тепаликлар ва фермаларни қидириб чиқдик, гарчи кўплаб пакана тоғ отларини ва бошқа отларни кўрган бўлсак-да, Тах билан Мушка улар орасида йўқлигига тезда амин бўлдик.

Тахнинг ёзги малла юнги тўкилиб, қалин, қишки тўқ жигарранг тери билан алмашган, аммо ўша-ўша гайриоддийлигича қолаверган, бинобарин уни бошқа бирон-бир жонивор билан алмаштириш мумкин эмасди.

Ўша якшанбада уйга томон учиб кетаётганимизда гоят тажанг бир аҳволда эдик, ҳатто Питер (уни ўзимиз билан олиб келган эдик, кейин эса Қарға уясида тушириб қолдирдик) қўриқхона бўйлаб ниманидир қидирганча кезинадиган Тахсиз энди ҳаётимизда олдинги маъно қолмайди, деди.

— Ташвишланма, — тинчлантирди уни бобом. — Ҳали лоп этиб чиқиб қолади.

Мен эса энди бундай фикрдан узоқман. Лекин тан олиш керакки, мен жудаям тиниб-тинчимаган одамман, бобом билан Эванс хоним мен хусусимда нима дейишган бўлса, юз фоиз ҳақ. Барибир мен бобомга, биз уларни топа олмаслигимизга аминлигимни жаҳл аралаш айтдим.

Ўша куни кечқурун бобом олдимга, ётоқ бўлмамага кириб келди ва “Осиё ёввойи оти” деган китобдан парча ўқиб берди, унда Прага ҳайвонот боғидан бир юз йигирма километр нарида Торнадо лақабли ёввойи от пайдо бўлиб қолгани ва ўша ердан қочиб кетганлиги ҳақида гап кетарди.

— Бу воқеа қочоқлар жуда тез маълум бўладиган бизникига ўхшаш сераҳоли мамлакатда содир бўлмаган, — деди бобом.

Бобом менга тасалли беришга ҳаракат қилаётганини англаб турардим, лекин мен у ўзига ҳам тасалли бераётганини билиб турардим. Эртаси куни (душанбада) мен мактабдалик вақтимда у барча маҳаллий полиция маҳкамаларига ва яқин атрофда яшовчи барча фермерларга қўнғироқ қила бошлади. Ниҳоят, у барча графликларнинг полиция бошлиқлари билан боғланди-да, воқеани тушунтирди ва полициядан икки отга эътибор беришларини сўради. У яна бошқа ташкилотларга ҳам: ёввойи ҳайвонларни ўрганиш бўйича ассоциацияга, сайёҳлик клубларига, қишлоқ хўжалик ишчилари ва фермерлари ташкилотларига қўнғироқ қилди. У бутун кун телефонда гаплашди ва кечаси ухлашга ётганда, ишончим комил эдики, барча қўшни графликларга улкан тўр қўйиб чиққан ва эртами-кечми ҳар иккала отнинг топилажасига амин бўлган эди. Бу роса йигирма уч кун аввал бўлган эди, Барьют, лекин ҳалигача ҳеч ким кўрдик деб хабар қилгани йўқ. Бу ақл бовар қилмас ҳол эди. Тах билан Мушка ер юзидан беному нишон йўқолганда ва ҳар гал буни ҳатто ўзимга айтганимда ҳўнграб йиғлаб юборардим. Сен мана шу саҳифада кўриб турганинг барча кўримсиз чапланишлар ўзимни тутолмаганим натижасидир. Бироқ бу хил кўзёшлари ҳар қанча аҳмоқона бўлмасин, мен ўзимни тутиб тура олмаяпман.

Лекин мен ҳаммадан ҳам бобомга кўпроқ ачинаман, чунки у нафақат ўзининг энг қимматбаҳо жониворидан айрилиб қолганди (у қўриқхонага ўтгандан бери отларнинг йўлига кўз тутмоқда эди), балки яна шунинг учун ҳам

ачинаманки, у “дўстларим мўғул олимлари менга ишониб топширган ноёб ва ажойиб ҳайвонни қўлдан чиқариб ўтирибман. Мен фирт аҳмоқман, ҳа, аҳмоқман!” дея қаттиқ изтироб ўтида ёнарди.

Мен, бунчалик куёнманг деб илтимос қилганимда, у шундай жавоб қайтарди: “Мен бу отнинг феълени ва унинг ниятини эътиборга олмадим. Ҳолбуки ҳозир ҳам унинг нияти нималигини билишни истайман. Бундай азму қарор қилиб, у нималарни ўйлаётганикин?”

Хуллас, иккита от кетди, Барьют, энди улардан қайси бири менга кўпроқ азиз эканлигини ҳам билолмай қолдим. Энди қаердан қидиришимизни ҳам билмаймиз. Бир куни бобом шундай аҳволга тушиб қолдики, шартта кичкина юк машинамизга ўтири-ю, Глостиршир бўйлаб айлангани чиқиб кетди, ҳатто фермерлардан ва қишлоқларнинг аҳолисидан “ногаҳон иккала отимизга кўзларинг тушмадими?” — дея суриштириб Беркширгача бориб келди.

Улар бирон ташландиқ конга тушиб кетмадимикан? Балки дарёга ғарқ бўлгандир? Ёки денгизга чўкдимикан? Биронга фермер отиб-нетиб қўймаганмикан? Ким билсин, уларни машина уриб кетгандир? Ёки уларни тутиб олишганмикин? (Бекор гап, ахир Тах қўлга тушадиганлардан эмас). Ёки адашиб кетишдимикан? (Қаерда?) Ёки ярадор бўлишдимикан? Ёки касалга чалингандир? Сенга хабар қилмоқчи бўлган гапларим мана шулар, холос. Лекин ҳали ноумид эмаслигимизни ҳам айтиб қўймоқчиман. Биз биламиз, Тах қайсар ва қатъиятли от. Ҳозир гапимни тугатаман, акс ҳолда йиғлаб юбораман. Ҳаммаси учун мени маъзур тут, Барьют, қанчалик қийналаётганимизни тушунарсан деб умид қиламан.

Сенинг ғоят маҳзун инглиз дўстинг

Китти Жемисон.

P.S. Агар бирон нарсадан хабар топсак, зудлик билан хат ёзаман. Сенга фотосуратимни юборишга менда асло журъат қолмади, чунки энди ёнингда фотосуратим бўлишини хоҳламасан деб ўйлайман.

Китти.

8

Салом, Китти!

Илтимос, бобонгга айт, Тахнинг йўқолиб қолгани учун сени айбдор қилмасин, чунки ҳар қанча эҳтиёткорлик қилишларингизга қарамай Тах бир аҳд қилдими, у барибир қочиб кетган бўлар эди. Унинг ёввойи табиати ўзи шунақа. Илтимос, бобонгга худди шундай дегин.

Ишонаманки, Тах сенинг ювош Мушкангга бирон-бир заҳмат етишига йўл қўймайди. Дўстлашиб олганларидан кейин отлар бир-бирларига ўлғудай садоқатли бўлиб қолади. Тах ҳам Мушкага таҳдид солувчи ҳар қандай мусибат билан жонини жабборга бериб олишади, холамнинг Тах об-ҳаво, автомобиллар ва бахтсиз ҳодисаларга бас келолмайди деган гаплари пуч гаплар, шундай эмасми? Уни ўлган деб хаёлингга ҳам келтирма. У бекорга ўлиб кетаверадиган аҳмоқлардан эмас.

Хотиржам бўл, ва илтимос, менга фотосуратларингни юбор. Мен ёнимда фотосуратларинг бўлишини жуда хоҳлайман.

*Сенга ҳамдард дўстинг
Барьют.*

P.S. Холам сизларнинг машҳур Уэльслик ёзувчингиз Гвин Томаснинг рус тилидаги бир неча китобини топибди, у менга бир бошдан ўқиб бермоқчи.

Салом, Барьют!

Гарчи сенинг сўнги мактубингни олганимга анча вақт бўлган эса-да, (уч ою йигирма икки кун аввал) жавоб ёзмадим. Хабар қиладиган ҳеч нарса бўлмаганидан ёзишга қўлим бормади.

Гарчи нимани англитишини тузукроқ билмасам-да, ammo энди янгиликлар бор. Ҳарҳолда маълумотлар кўп ҳафтадан буён бутунлай тўхтаб қолгандан кейин биз тўсатдан бутун Британиядан Тах ва Мушка ҳақида юзлаб (ишонасанми, юзлаб) хабарлар ола бошладик. Бир хил хатлар полициядан, бир хиллари ёввойи ҳайвон ишқибозларидан, фермерлардан ёки қишлоқ аҳолиларидан ва жониворларнинг йўқолиб қолгани ҳақида эшитган бошқа одамлардан бўлар эди (газеталардан бири ҳатто шу муносабат билан “Англияда ёввойи одам йўқолди” сарлавҳаси остида ҳазиломуз мақола босилиб чиқди). Бобомнинг қиладиган иши телефон қўнғироқларига жавоб беришу аллақайдаги Эссекс, Норфолк ёки ҳатто Шотландияга бўзчининг мокисидай қатнаш бўлиб қолганди.

Лекин ҳозирча омад чопмаяпти. Барча хабарлар ортиқча ташвишдан бошқага ярамасди. Фақат бир аёл отларни ростданам кўрган эди. Унинг кўриқхонадан унча узоқ бўлмаган чоғроқ товуқчилик фермаси бор экан, лекин унга отлар қочиб кетгандан кўп вақт ўтгач кимдир айтмагунча бизнинг Тах ва Мушкани қидираётганимиздан аёл беҳабар экан.

Аёл, маълум бўлишича, отларни улар кетиб қолган кечаси кўрган эди. У кучукнинг ҳуришидан уйғониб кетибди. Товуқхонага тулки кирган деб ўйлаб, милтиқ ва фонар билан ҳовлига чиқибди. Кепак солинган каттакон саватга фонарни тутиб қараган паллада қандайдир иккита кўрқинчли ҳайвоннинг ўзидан нарёққа ташланганини кўрибди ва ўқ узибди. Лекин ўқ нишонга гемаганига амин экан. У “шотланд пакана оти ва от қиёфасига кириб олган қандайдир бадбахт махлуққа қараб ўқ узгани”ни кейинроқ англабди — Тах ҳақида у ана шу гапларни ёзганди.

Иккала от зумда зулмат қўйнига яширинибди. Жексон хонимнинг (бу хотиннинг исми шунақа) ёзишича, улардан бири қаттиқ оқсаётган экан, лекин айнан қайси бири эканини ёзмабди. У от бундай ярадор қилиши мумкин эмаслигига тўла амин эди, чунки анависи зўрға ҳаракат қиларди.

Бобом ўйлашиб турди-да, “Бу, албатта, Тах. Деворни ўйганда оёғини яра-лаб олган”, деган тўхтама келди.

Ҳафталар ўтишига қарамасдан Тах ва Мушка қаерга кетиб қолган бўлиши мумкинлигини билишга яна уриниб кўрдик, бироқ, афсуски, ҳеч қаердан бирон-бир дарак тополмадик.

Кунларнинг бирида бобом Бордодаги ҳайвонот боғи директорининг муовини мсье Фанон деган одамдан француз тилида бир хат олди. У, кўриқхонамиздан йўқолган ёввойи мўғул оти қандайдир йўллар билан Францияга келиб қолиши мумкинми, деб сўраганди. Мсье Фанон, Франция зоология журналларидан бирида шу отнинг ғойиб бўлганлиги ҳақида ўқигандим, деб ёзганди. У бобомга хат ёзишга аҳд қилибди, чунки яқинда ҳайвонот боғи учун Гвардан (бу Франция бандаргоҳи) гўшт етказиб берувчи бир одам билан гаплашиб қолган экан, у Англиядан Кильбеф кушхонасига жўнатилган уярда жудаям ғалати отни кўрибди. Мсье Фанон “ғалати” отнинг пудратчи берган таърифи баҳорги туллашни бошлаган мўғул ёввойи отига ўхшайди деб ҳисобларди. У яна кўпроқ маълумот тўплашга ҳаракат қилганини, бироқ пудратчи хабар қилиши мумкин бўлганлари мана шулар эканлигини ҳам ёзганди.

“Борди-ю, ёввойи отингиз Францияга бориб қолиши мумкин деб ҳисобласангиз, мен қидирувни давом эттираман. Бироқ агар Сиз у айнан шу от эканига тўла амин бўлсангиз шундай қиламан”, — деб мактубини тугатганди мсье Фанон.

Бобом бу хатни ўқибоқ мсье Фанонга телеграмма юборди. Унда ёввойи отимизнинг қандай йўл билан Францияга бориб қолиши мумкинлиги унга

қоронғи экани айтилганди. Бироқ бобом Ла-Маншни кечиб ўтишдан бошқа ҳамма нарса бу от учун чўт эмаслигини уқтирди. Агар мсье Фанон сўраб-суриштиришда давом этса, бунинг учун ундан кўп миннатдор бўлур эди, шу билан бир вақтда бобомнинг ўзи ҳам отнинг қандай қилиб Францияда пайдо бўлиб қолганини аниқлашга ҳаракат қилажак.

Сўнгги янгиликлар шулардан иборат, Барьют. Булар бир томондан умид уйғотса, бошқа томондан одамни чўчитади ҳам. Агар бу Тах (ва Мушка) бўлса, Франциядаги кушхонага жўнатилган отлар ичида улар нима қилиб юрибди? (Дахшатли фикр!). Наҳотки, уларнинг куни битган бўлса? Кушхонада-я!

Мен бунга ҳеч ишонгим келмаяпти. Йўқ, ишонмайман. Энди биз мсье Фанон ва бобомнинг нималарни аниқлашларини кутмоқдамиз. Қайси бири маъқулроғини ҳам билмайман: улар бирон-бир нарсани била олармиканлар ёки ҳаммаси жумбоқлигича қолиб кетаверармикан?

Эванс хоним сенга оташин салом йўллаяпти. Мен ҳеч мўғул болаларини кўрмаганман, — деди у кеча. — Уларнинг кўриниши қанақа бўлади?" Шунда мен унга сенинг фотосуратингни кўрсатдим.

Ниҳоят, мен бир неча фотосуратимизни юбораяпман. Улардан бирида биз ҳаммамиз биргаликда тушганмиз. Эванс хоним махсус Ньюпортдаги Вулварт магазинининг фотоавтоматида суратга тушди. Ҳаётда у анча қўхлироқ ва оддийроқ бўлиб кўринади. Мен, бобом ва Мушка тушган мана бу фотосурат эса анча яхши чиққан. Айниқса, Мушка яхши чиққан, у жажжигина ёқимтой қўғирчоққа ўхшайди, тўғрими?

Ҳаммаси хайрли бўлишини тилайман ва ҳоказо ва ҳоказо!

*Сенинг доимий дўстинг
Китти.*

P.S. Бу ердагиларнинг барчаси сенга, жудаям меҳрибон ва инглиз тилида шунақа ажойиб ёзадиган Серогли холага алоҳида салом йўллаяпти. У инглиз тилида мандан ҳам яхши ёзади. Илгари ҳеч Англияда бўлганми холанг? Умид қиламанки, қачон бўлмасин сизларнинг барчангизни бизникида, албатта, кўраман. Балки Тах билан Мушкани топганимизда.

Китти.

Салом Китти!

Сендан биронта ҳам хат олмаганимга анча бўлди ва шу боис янгиликларни тоқатсизлик билан кутаяпман. Франция кушхонасидаги ҳалиги “ғаройиб” от Тахмикан ё бошқамикан? Мактаб кутубхонасидан олганим атласни мен диққат билан ўрганиб чиқдим, лекин Тахнинг қандай қилиб Францияга келиб қолганини сира тасаввуримга сиғдиролмапман.

Ёввойи от ҳеч қачон ўз ихтиёри билан кемага бормайди. Қанақасига бу Тах бўлиши мумкин?

Сенинг хатингни олганимиздан буён биз ҳамон шуни ўйлаймиз. Ҳар кимнинг ўз тахмини бор: дадамнинг ҳам, бобомнинг ҳам, ака-укаларим, опаларимнинг ҳам, ҳатто ойим ҳам ўзларича ўйлайдилар ва: “сизлар эсларингизни еб қўйибсизлар, бу Тахдан бошқа от бўлиши мумкин эмас”, — деб биздан хафа бўладилар. Ойимнинг айтишича, у Тахнинг сирини билар эканлар, лекин бу қанақа сирлигини бизга айтмас эканлар. Ойим майда сирларни яхши кўрадилар ва улар билан қитиғимизга тегишни ёқтирадилар. Бу сирни албатта айтаман деб юрагимизни тоширадилар-у, аммо вақти келганда айтаман деб туриб оладилар. Унгача уларнинг ичидан ҳеч нарсани суғуриб ҳам ололмайсан.

Ишқилиб, ойим ҳақ бўлиб чиқсинлар-да. Ҳозир эса вақтинг бўлса хат ёзиб тур.

Эванс хонимга, бобонга, Қарға уясидаги Питерга ва Скипга салом деб қўй.

Дўстинг Барьют.

Р.С. Сенинг суратингни бир эски қутилар ичидан топиб олган рамкага солиб қўйдик. Рамка бутунлай эсимиздан чиқиб кетган экан. У от ёлидан тўқилган бўлиб, бир вақтлар қандайдир диний расм-русумларда ишлатиладиган буюм бўлган, энди эса ҳеч нарсага керак бўлмай қолганди. Нима дейсан, от ёлидан тўқилган рамка сенга тўғри келадими?

Барьют.

Салом Барьют!

Шу пайтгача сени ташвишдан қутқармаганим ва илгарироқ хат ёзмаганим учун мени кечир, бироқ ҳар гал нимадир бўлаверади-да. Гоҳи пайтларда ҳатто ҳеч нарсага ишонгим келмайди.

Сенга хат ёзмоқчи бўлиб ўтирдим ва сўнги янгиликларни қаламга оламан дегунча тагин нимадир халақит бераверади.

Мсье Фанон бобомга хат ёзиб, Тах Францияга ўтиб кетиши мумкинми деб сўраганда, бобом машҳур Шерлок Холмс (бундан юз йил муқаддам вафот этиб кетган бизнинг буюк изқуваримиз) усулларини қўллаган ҳолда қидирув билан ўзи шуғулланишга қарор қилди.

— Холмс ҳар доим аввало энг оддий нарсани ўрганиш керак деб уқдиради, — деди бобом, — Шунинг учун, келинлар, Тах ростданам Франция кушхонасига жўнатишган отлар учун билан бирга ўша ёққа бориб қолган деб тахмин қилайлик. Шунинг учун Англиядан, қайси жойдан ва қаерга отларни шундай жўнатишларини билишга ҳаракат қилиш керак.

Хулласи калом, бобом сўраб-сўраб жанубий қирғоқни айланиб чиқди. У ўнлаб хат ёзди, то Англия ва Ирландиядан Франция ва Бельгия кушхоналарига кекса ва қасал отлар жўнатилишидан воқиф бўлмагунча тўхтовсиз телефон қилаверди. Мен бир куни мактабдан уйга келдим (Мўғулистонга қизиқиб қолганимдан бери мен жўрофиянинг катта билимдонига айланганман ва ҳозир сенинг мамлакатинг ҳақида олдингидан кўра кўпроқ нарсаларни биламан). Бобом ҳар томондан хариталар билан қуршалган ҳолда бўлма полида ўтирган эди.

— Хўш, — деди у, — энди мен калаванинг учини топгандай бўлаяпман. Ньюбериди Спэк исмли аспжаллоб бор, у иккита юк машинада мамлакат бўйлаб кезиб юради, сўйиш учун у қари қирчанғиларни, бундан ташқари, оддий от ва пакана отларни сотиб олади. Торф ботқоқликлари минтақаларида яшовчи айрим фермерларнинг айтишича, улар тунда ўнлаб пакана отларни тутиб оладилар ва юк машиналарида олиб кетадилар. Ҳар ойда Спэк йигирма беш отдан иборат бутун бир уюрга эга бўлар экан.

— Ҳар ойда-я?

— Ҳар ойда!

— Соттиш учунми?

— Ҳа. Лекин Спэк отларни сотиб олаётганда улар унга нима учун кераклигини айтмас экан. У мен билан ҳам гаплашишдан бош тортди. Лекин мен бир қассоб билан гаплашиб қолдим, итлар озукаси учун у от гўшти етказиб берар экан. Ўша одам худо номи билан қасам ичиб айтдики, мана шу ньюберилик Спэк ҳар йили Франция ва Бельгияга кам деганда беш юз от жўнатар экан. Отларни икки гуруҳга ажратишаркан: ўлдириб, йиртқич ҳайвонларга, итларга бериладиган кекса қирчанғилар ва таомга ишлатиладиган ёш, соғлом отлар. От гўштини Франция ва Бельгияда хуш кўриб ейишади ва “Шевалин” — от гўшти номи остидаги гўшт дўконларида сотишади. Ёш от ва пакана отларнинг гўшти ўша ёққа келиб тушаркан.

— Тах билан Мушка ҳам шу аҳволга тушган деб ўйлайсизми? — сўрадим мен.

— Бўлиши мумкин, Китти, бўлиши мумкин. Хуллас, ҳар бало бўлган бўлиши мумкин, тайёр туравер.

Гарчи бобом ҳурмати учун ҳўнграб юборишдан ўзимни базўр тутиб турган бўлсам-да, у буни айтиши керак эди, барибир бир дона кўзёшим қандонга томиб тушди (биз кечки овқат устида эдик).

— Аммо Тахни улар юк машинаси ёки кемага қандай ортишди экан? — сўрадим мен. — Ҳеч қачон уни тутиб олиш ё ушлаб туриш уларнинг қўлидан келмасди-ку. Тах қутуриб, зинҳор бунга йўл қўймасди.

— Эсингдами, Жексон хоним унинг фермасига кириб қолган икки отдан бири қаттиқ оқсаётганди, деб айтганди.

— Ҳа.

— Балки Тах деворни тешганда, юролмайдиган даражада жиддий яраланган бўлиши мумкин-ку. У, эҳтимол, Эксмут ва Дартмутгача етиб борган ва бошқа пакана отлар билан биргаликда қўлга тушган. Модомики у шунчалар оқсоқланар экан, осонгина боғлаб олишган бўлишлари керак.

— У барибир қаршилик кўрсатарди.

— Ким билади? Бундай ҳолатда олишиш учун у ўзига етганча айёрлик ишлата олади. Ҳар эҳтимолга қарши бу барча маълумотларни мсье Фанонга юбораман, бизнинг эса унинг жавобини кутишдан бошқа иложимиз қолмайди.

Узоқ кутишга тўғри келмади, сабаби мсье Фанон ҳам қидирув билан банд экан ва кўп ўтмай нима билолган бўлса, шулар ҳақида бизга хабар юборди. Мсье Фаноннинг бобом таржима қилиб берган хатида мана бундай гаплар ёзилганди:

“Ўтган ҳафтада Кильбеф кушхонасига келтирилган уюрдаги “ғаройиб ва пахмоқ от”га нима бўлганини аниқлаш учун мен Бордодан чиқиб кетдим. Мен билан ҳайвонот боғимиз учун гўшт етказиб берувчи одам ҳам бирга борди, ғалати от ҳақида менга шу одам сўзлаб берганди. Одатда ҳар жумада у йўлбарс ва арслонларимиз учун Кильбеф кушхонасидан гўшт оларди. Мен унинг кушхонадаги танишларидан жуда батафсил суриштирдим, улар ҳақиқатан ҳам иккита от бўлганлигини айтишди: бири жудаям бадбашара пастак бўйли айғир ва иккинчиси миттигина пахмоқ “лўлича” (шотланд пониси) эди дейишди. Сизнинг хатингизни эътиборга олмоқ ғоят муҳим, профессор, “бадбашара пастак айғир” қаттиқ оқсар ва “лўлича”, яъни бияча ундан бир қадам ҳам жилмасди.

Афтидан, бу — ўзининг хуштори билан ўша ёввойи мўғул отингиз бўлиши керак”.

Бу мсье Фаноннинг биринчи мактуби эди. Энди бобом ҳам ўзининг ҳақлигига заррача шубҳа қилмасди. Қўриқхонамиздан қочган вақтда Тах ўзини қаттиқ яралаб олган ва бирмунча муддат эксмур пакана отлари орасида яшириниб юрган. Уни ўша ерда тутиб олишган ва бошқа отлар билан бирга олиб кетишган. Кейин уларнинг ҳаммасини, эҳтимол, кемага юклашган-да, Гаврга олиб боришган. Тах ҳамон оқсоқланиб юрган, Мушка эса ундан узоқлашмаган, шу боисдан ҳам уларни бирга тутиб олишган.

Хўп, шундай бўлган ҳам дейлик. Бироқ Кильбеф кушхонасида нима воқеалар бўлган? Мсье Фанон ўзининг иккинчи хатида мана бундай деб ёзади:

“Кейинги тафсилотларни аниқлай бошлаганимда, “ғаройиб пахмоқ юнгли” пастак айғирни ёки унинг ҳамроҳини, ўлдиришганми-йўқми — буни ҳеч ким эслолмасди. Отларни ўлдирадиган одамлар шу гуруҳ отларини эслардилар, лекин батафсил тасвирлаб беришимга қарамасдан қочоқларимизни улардан биронтаси ҳам хотирлай олмади. Шундай бўлса-да, мен шу нарсани аниқладимки, улар сўйиш учун қассоблар битталаб от оладиган охириги галада бўлган. Энди шундай савол кўндаланг бўлади: бу одамлар қандайдир ўзгачароқ отни эслаб қолишлари мумкин эдимиз? Тахмин қилишларича, эслаб қолишар экан, чунки улар ўзларининг айтишича, афсуски, ҳар бир ўлдириладиган от хотирада қолар экан.

Шу боисдан мен мўғул айғири ҳам, шотланд байтали ҳам бу галага тушмаган деган тўхтамага келдим. Унда улар қаерда ахир? Уларга нима бўлган? Улар қочишга улгуришганми ё биров уларни олиб кетганми? Мана шундай саволлар қалашиб ётар эди.

Мен бу саволни, профессор Жемисон, кушхонада ишлайдиган барча одамларга бера бошладим ва охирида билдимки, бир куни тунда учта от (иккита эмас) қочиб кетган, улар от қилолмайдиган ишни қилишган. Отлардан бири

қандайдир йўлини топиб тўсин тахталар тагидан чуқурлик қазган ва барча учала от (учинчиси тўриқ от бўлган) ҳам худди итларга ўхшаб тўсин тагидан эмаклар ўтиб кетган.”

Бобом хатнинг мана шу жойини ўқиганда барчамиз бараварига: “Ҳа-ҳа, бу Тахнинг иши!” деб юбордик.

Мсье Фаноннинг хатини давом эттираман: “Кушхоналар Кильбефнинг анча овлоқ жойида жойлашган, шу боис тагидан отлар эмаклар ўтган тўсиндан сал нарида турганча мен уларнинг қайси томонга йўл олганини аниқлашга ҳаракат қилдим. Иш ўзини ҳеч кимга билдирмасликка келиб етганда мўғул нечоғли айёр бўлиб кетишини билган ҳолда мен йўлни унча катта бўлмаган чакалакзорлар, дарё бўйлари ва қанд лавлаги даласидан танладим. Отларга кўзларинг тушмадими дея фермерлар ва қишлоқ аҳолисидан суриштирганча мен ана шу йўналишда кетавердим. Ниҳоят, бир қишлоқда почтачига дуч келдим, унинг айтишича, бир куни эрталаб овга кетаётган экан, бир вақт Кильбефдаги ўрмон яланглигида учта пакана отга кўзи тушибди. Уни кўриб, отлар қочиб кетибди, лекин улардан бири (унинг таърифича, “тасқара бир пакана махлуқ”) орқа оёғининг бирини судраб, учала оёғида зўрға-зўрға сакраб чопа оларкан. Шунга қарамай, дебди почтачи, улар ҳайрон қоларли даражада тез чопишибди, то отларни кўрган ҳалиги жойга етиб боргунча улар ўрмонга кириб яширинишибди”.

Бобом тиззаларига шап-шап уриб, “Чакки эмас” — деди-да, тезда Францияга жўнаш учун нарсаларини шайлай бошлади. Биз иккаламиз ғоят бахтиёр эдик ва отларимизни қайтариб олишимизга заррача шубҳа қилмаётгандик — энди бу фақат вақт масаласи билангина боғлиқ бўлиб қолганди.

Бироқ, келинг, яна мсье Фанон мактубига қайтайлик: “Мен почтачидан, бу отлар ҳақида ҳокимиятга хабар қилмадингизми, деб сўраган эдим, у, бу отларнинг кушхонадан қочиб чиққанини билдим, гарчи парранда ва қуёнлар отиб, ов спорти билан шуғуллансам-да, отни кушхонага элтиш учун кимгадир ёрдам бергани шошилмадим, деб жавоб қайтарди. У яна, агар отлардан бири ғоят қимматбаҳо эканини, уларни тутиб берган одам катта мукофот олиши мумкинлигини эшитмаганимда мен сизга ҳам хабар қилмаган бўлардим, деди”.

— Буни қара-я, — деди бирдан эсига тушиб бобом. — Бу томонини сира ўйламаган эканман. Бўлмасам-чи, мукофот бўлиши керак. Кам деганда юз фунт стерлинг...

Шундай қилиб, Барьют, агар хулоса чиқарадиган бўлсак: мсье Фанон отларни яна эллик километр масофагача таъқиб қилиб борган. Улар жануби-шарқий томон силжиб кетаверишган ва табиийки, тунда йўл юришган. Сўнг у отларнинг изини бутунлай йўқотган. Лот дарёсидан нарёқда уларни ҳеч ким кўрмаган ва улар ҳақида маълумот келмаган.

“Самарасиз қидирувлардан кейин қўлимдан келгани, — деб ёзади мсье Фанон, — бу ғоят кенг минтақада миллий жандармерияни огоҳлантириш ва Бордодаги ўз ишимга қайтишдан иборат эди. Мен Аи ва Провенсе, Лион, Авиньон, Арл, Ним ва Вэзон-Ромэн олимлари ва ўрмоншуносларига учала саёҳатчимизни қидириб кўринглар дея илтимос билан хат ёздим. Бу ёрдам берар деб умид қиламан, профессор. Нима бўлганда ҳам мен сизни мамнуният билан қарши оламан ва қўлимдан келганча ёрдам қиламан. Бундан ташқари мен отларни сўнгги марта кўрган жой — дарёгача Сизни жоним билан кузатиб кўяман”.

Ҳозирча бор англиклар мана шулар, Барьют. Гарчи Тах ярадор бўлса-да, иккала от ҳам тирик. Бобом, модомики, улар шунча узоққа кетиб қолишган бўлса, Тахнинг оёғи жуда тез тузалаётган бўлиши керак, дейди. Энди эса уларга яна бир пакана от, тўриқ ҳамроҳлик қилапти.

— Эҳтимол Тах йўл-йўлакай ўзига уюр тўплаётгандир, — кулди бобом. Мен анчадан бери уни бундай бахтиёр кўрмагандим. Тах билан Мушка ғойиб бўлгандан бери у камдан-кам куладиган бўлиб қолганди: лекин энди эса у яна менинг жиғимга тега бошлаганди, тиззаларига шап-шап урарди-да, “Қандай сирли от-а! Фаройиб ҳайвон-а!” дер эди тинмай.

Қидирувни давом эттиргани у эртага Францияга йўл олади. Мен, мени ҳам бирга ола кетинг, деб роса ялиндим, гарчи инглиз тили, жўғрофия, тарих ва француз тилидан сўнги пайтларда яхши баҳолар олаётган бўлсам-да, ҳатто бир ҳафта ҳам мактабдан қолишимга у рухсат бермаяпти. Менга қолса, француз тили ўрнига мўғул тилини ўргансам, қанийди. Серогли хола юборган қўлланма бўйича грамматикани ўрганишга ҳаракат қиляпман, афсуски, агар бировга овоз чиқариб жавоб бермасам, сўзларини яхши эслаб қололмайман. Шунинг учун тинглаш, ёрдам бериш ва ҳатто хатоларим устидан кулиш учун менга сен ва Серогли хола жуда-жуда керак. Мен Эванс хоним ёрдамида ўзимни мўғулчада бир синаб кўрдим, лекин у мен талаффуз қилмоқчи бўлган сўзларни тинглаб шунақанги кулдизи, мен ҳам ўзимни тутиб туrolмадим, иккаламиз ҳолдан тойгунча кулибмиз. Эванс хоним, агар мўғул тилида гапира олсаларинг, барчаларингнинг ақлларингга тасанно айтар эдим, дейди.

Мана, ҳозирча сенга айтмоқчи бўлган гапларим шулар. Мен роса чарчадим. Ўринда ётиб ёзаяпман, бармоқларим ҳеч нарсани сезмайди... хатим хунук... Скип тушида мушукларни қувляяпти, шекилли, кулгили тарзда мийиғида хураяпти. Ҳозирча хайр.

*Сенинг ўта уйқучи, аммо бахтиёр дўстинг
Китти Жин Жемисон
(бу менинг тўлиқ исми шарифим)*

P.S. Агар менга бирон замонавий мўғул эстрада қўшиқчисининг пластинкасини юборсанг, мен сенга бизникилардан биронтасини: Том Жонсми, “Роллинг Стоун”ми, Пинк Флойдми ёки ўзинг хоҳлаганингни юбораман.

Китти.

Давоми бор.

*Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

SUMMARY

February issue of the magazine will be opened with drama "Royal Lovers" by a French writer Victor Ghugo. The continue of "Artemio Krus's death" by a mexican writer K.Fuentes will be introduced in this issue.

Besides, the magazines readers can find on the pages of the February issue of the magazine a scetch called "People carrying a load" by a A.Avtokratov, the articles A.Hayitmetov and Botir Akrom's on research works about Alisher Navoi's works, "Jurabek's courage and destiny" by the scientist on history I.Yusupov, criticist R.Inomhojayev's "To the sphirit and progress".

The awarders of Nobel prize Albert Kamu and German Geci's lections will be published. In February issue of the magazine "A strange mongol" by an English writer J.Oldridge will also presented to the readers.

АЗИЗ ЖУРНАЛХОН!

“Жаҳон адабиёти” журналининг 2002 йил сонлари саҳифаларида қуйидаги асарларни босиш кўзда тутилмоқда:

ГЕНРИ КОК. *Рутбалик маъшуқалар. Саргузашт.*
Ё.БАҲОДИРҲҒЛИ. *Хоразм ўт ичида. Роман.*
ГЕРМАН ГЕССЕ. *Чўл бўриси. Роман.*
Г.ГУЛИА. *Фиръавн Эхнатон. Роман.*
Д. ВЕЙС. *Моцартнинг ўлими. Роман.*
В. ПЮГО. *Клод Гё. Қисса.*
Ў.АБДУРАҲМОНОВ. *Бўсаға. Роман.*
К.ВАРНАЛИС. *Илоҳий муҳаббат. Қисса.*

Булардан ташқари Фарб ва Шарқ шеъриятидан намуналар, фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик тадқиқотларга кенг ўрин берилади.

Муҳтарам мушгарийлар!

“Жаҳон адабиёти” журнаliga обуна бўлишни унутманг.

Индекс:

Якка тартибда — 828

Ташкилотлар учун — 829

МУҲТАРАМ ЖУРНАЛХОНЛАР!

Хоҳловчилар “Жаҳон адабиёти” журналининг эски сонларини таҳририятдан харид қилишлари мумкин.